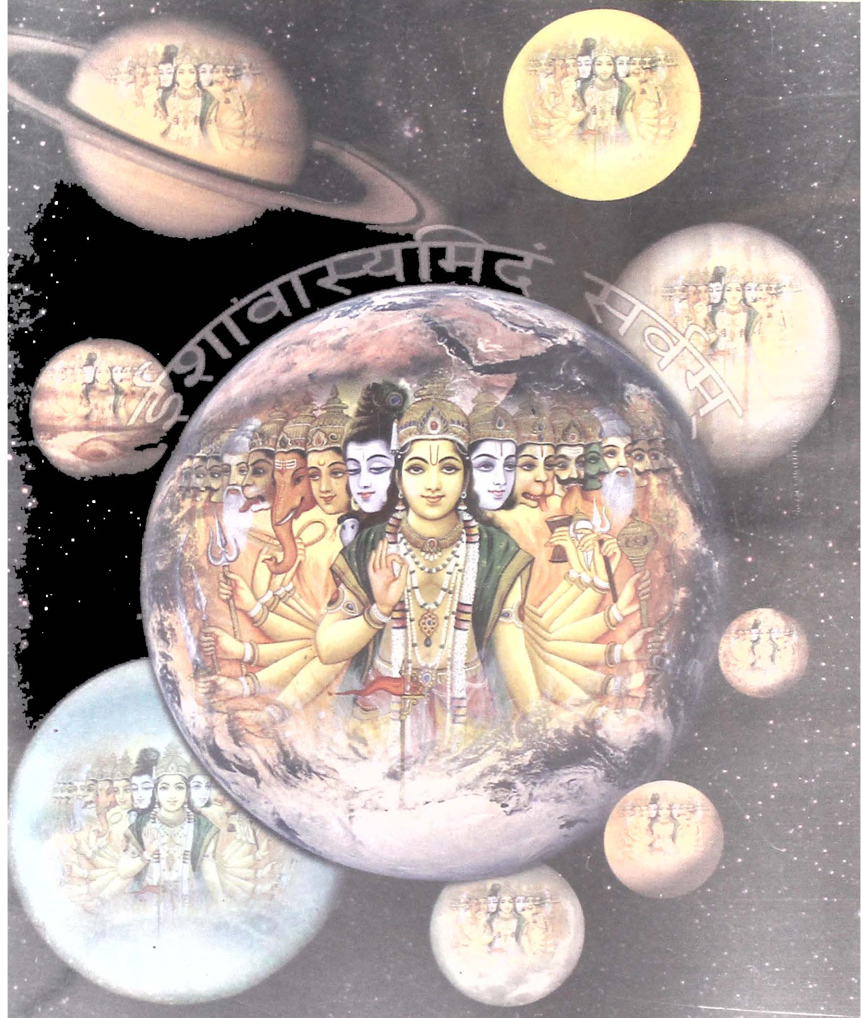
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं

ईशावास्योपनिषद्भाष्यम्

त्रयोदशव्याख्याविभूषितम्

सम्पादकः - पं. वादिराजाचार्य करणम्

प्रकाशनम् - विश्वमध्वमहापरिषत्, उत्तरादिमठः

V.M.M.P. Publication No. 37

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

।। ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ।।

(त्रयोदशव्याख्यानविभूषितम्)

सम्पादकः

पं. वादिराजाचार्य करणम्

प्रकाशनम्

विश्वमध्वमहापरिषत्

उत्तरादिमठः, श्रीजयतीर्थविद्यापीठम्,

ISHAVASYOPANISHAD BHASHYAM

A work of **Sri Madhwacharya**

with thirteen commentaries written by Sri Jayateertharu, Sri Vamanapanditacharya, Sri Vadiraja Teertha, Sri Srinivasa Teertha, Sri Chalari Narsimhacharya, Sri Satyaprajna Teertha, Sri Narasimhacharya, Sri Srinivasacharya, Sri Kanchi Raghunathacharya, Sri Raghavendra Teertha, Sri Nrusimha Bikshu, Sri Anantha Bhatta, Sri Krisnavadhoota.

Critically Edited By : **Pt. Vadirajacharya Karanam.**

Published by : **Vishva Madhwa Mahaparishat** Bangalore.

ISBN : 81-903336-4-X

Copies : 1000

First Edition : November 2006

No.of Pages : XL +236

Price. 75/-

Copies can be had from :

2. Vishva Madhwa Mahaparishat
#11, 2nd Floor, Uttaradimath Building.
Uttaradi Math Road, Shankarpuram,
Basavanagudi BANGALORE - 4
Phone : 080 26603692

Type Setting : V.M.M.P Research wing.

Printed by :

VAGARTHA, 149, 8th Cross, N.R.Colony, Bangalore -4 Ph.22427677.

॥ श्रीदिग्विजयरामो विजयते ॥

श्रीमदुत्तरादिमठाधीशानां श्री १००८ श्री सत्यात्मतीर्थानां

अनुग्रहसन्देशः

महदिदं प्रमोदास्पदं यदनेकटिप्पणीसमेतटीकासमलङ्कृतं ईशावास्यभाष्यं कवेर्मनीषीणः, परिभुवः, स्वयम्भुवः, शाश्वतीभ्यः समाभ्यः याथातथ्यतोऽर्थान् विदधतः ईशस्यैव यज्ञस्य कृपया श्रीमदुत्तरादिमठेन, विश्वमध्वमहापरिषदा च प्राकाश्यमानीयत इति ।

न टीकाटिप्पणीसहायमन्तरा भाष्यभावः स्वधिगमः ।

यस्माद्ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिदेवतानां श्रियोऽपि च ।
ज्ञानस्फूर्तिस्सदा तस्मै हरये गुरवे नमः ॥

अत्र ब्रह्मादिवत् श्रियोऽपि ज्ञानस्फूर्तिरभिनवोत्पद्यत इति भाति । परन्तु न तच्छास्त्रसम्मतिपथमधिरोहति ।

तत्रैवं श्रीमट्टीकाकाराः अनुगृह्णन्ति । 'ब्रह्मादीनामप्राप्तज्ञानमुत्पद्यते । श्रियस्तु सर्वदा विद्यत इति सूचयितुं श्रियोऽपीति पृथग्ग्रहणम्' इति । 'ज्ञानस्फूर्तिः ज्ञातव्यार्थप्रतिभा । यथायोग्यं क्रियाध्याहारः' इति ।

श्रीवादिराजतीर्थाः 'ब्रह्मादिषु भवेदिति क्रियाध्याहारः । लक्ष्म्यां तु स्पष्टीभवेदिति क्रियाध्याहारः' इत्यामनन्ति ।

श्रीनिवासतीर्थाः विरिञ्चस्य, रमायाश्च ज्ञानविषये एवं वदन्ति । 'सर्ववेदोक्तगुणानां ब्रह्मणा युगपदेव साक्षात्क्रियमाणत्वादप्राप्तभगवज्ज्ञानं कथमितिचेदत्र सम्प्रदायविद आहुः । ब्रह्मणा परब्रह्मसाक्षात्कार हेतुभूतोपासनाविषयाः सर्वेऽपि वेदोक्ता गुणा सर्वदा साक्षात्क्रियन्त एव । अप्राप्तज्ञानं तु यदा भगवान् ब्रह्माणं प्रति स्वानुभवैकवेद्यान् वेदानुक्तान् स्वगुणान् व्याख्याति तदा तद्विषयं परोक्षज्ञानमुत्पद्यत एव ।

ननु लक्ष्मीज्ञाने 'नवनवसुविशेषोपलम्भात्'....इत्युक्त्या तत्र एतन्न्याय सञ्चारायोगात् तस्याः परोक्षज्ञानाभावेन स्वेन ज्ञेयाशेषविशेषाणां नित्यापरोक्षीकरणादिति चेत् सत्यम् । स्वज्ञेयाशेषविशेषज्ञानमपरोक्षरूपं शक्त्यात्मना अस्त्येव । नेत्याद्युक्तिस्तु व्यक्तिमपेक्ष्येति ध्येयम् । यद्यपि व्यक्तिरपि शक्त्यभिन्नत्वात्सर्वदा अस्त्येव । विशेषबलात्समाधेयमित्यादि वदन्ति' इति ॥

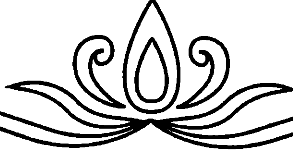
एवमन्येऽपि टिप्पणीकारा विशदयन्ति ।

यदि मङ्गलपद्ये एव ईदृशी टीकाटिप्पणीनामावश्यकता तदा किं वक्तव्यं समस्तस्य भाष्यस्य बोधाय तासामनिवार्यता इति ।

अस्य ग्रन्थस्य सम्पादनं मुद्रिता अमुद्रिताश्च टीप्पणीः संशोध्य महता परिश्रमेण व्यधायि अस्मच्छिष्येण पण्डितेन वादिराजाचार्येण करणोपाह्वयेन । एतद्ग्रन्थप्रकाशनाय पं पुराणिकजयतीर्थाचार्येण पं महिदासाचार्येण पं माधवाचार्येण च सहायो व्यधायि । ग्रन्थस्यास्य संशोधनाय पं व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्यैः कानिचन हस्तलिखितपुस्तकानि प्रदत्तानि । सर्वानेतानेवमन्यांश्चैतद्ग्रन्थमुद्रणसहायकान् अस्मदुपास्यमूर्तिः श्रीमूलरामदिग्विजयरामवेदव्यासाभिन्नो भगवान् ज्ञानादिदानेन समनुगृह्णन्तु इति प्रार्थयामहे ।

इति नारायणस्मरणानि

श्रीसत्यात्मतीर्थश्रीपादाः उत्तरादिमठः

ಆಶೀರ್ವಚನ

ಶ್ರೀಯುತ ಎಮ್.ಬಿ ರಾಘವೇಂದ್ರಮೂರ್ತಿ ಶ್ರೀಮತಿ ಪ್ರಭಾವತಿ ಮುಂಬಯಿ ಇವರು ತಮ್ಮ ಅರವತ್ತನೆಯ ವರ್ಷದ ಜನ್ಮದಿನದ ಸವಿನೆನಪಿಗಾಗಿ ಈ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಕಾಶನದ ಸಂಪೂರ್ಣ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಭರಿಸಿ ಶ್ರೀವೇದವ್ಯಾಸದೇವರ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಉತ್ತಮ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಈ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ ಭಗವಂತ ಆಯುರಾರೋಗ್ಯ ಐಶ್ವರ್ಯಗಳನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯನ್ನು ನೀಡಲಿ ಎಂದು ಅಸ್ಮದುಪಾಸ್ಯಮೂರ್ತಿ ಶ್ರೀಮೂಲರಾಮದಿಗ್ವಿಜಯರಾಮ ವೇದವ್ಯಾಸದೇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇವೆ.

ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು
ಉತ್ತರಾದಿಮಠ

ಪ್ರಕಾಶಕರ ಮಾತು

ಶ್ರೀ ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥರು ಹುಟ್ಟು ಹಾಕಿದ ಸಂಸ್ಥೆ ವಿಶ್ವಮಧ್ವಮಹಾ ಪರಿಷತ್. ವಿಶ್ವದಲ್ಲೆಲ್ಲ ಮಧ್ವರ ಮತವನ್ನು ಪ್ರಚಾರಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಹೆಗ್ಗುರಿಯಿಂದ ರೂಪುಗೊಂಡ ಸಂಸ್ಥೆ ಇದು. ಕಾಲಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಹೊಸ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಮೆರಗುಗೊಳ್ಳುತ್ತಲೇ ಇವೆ.

ನಮ್ಮ ಸಂಸ್ಥೆಯು ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಅಪ್ರಕಟಿತವಾದ ಸಮಗ್ರ ಮಾಧ್ವಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ವಿದ್ವಾಂಸರಿಂದ ಸಂಶೋಧನೆ ಮಾಡಿಸಿ ಅವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ಮಹತ್ತರ ಧ್ಯೇಯವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಈಗಾಗಲೇ ವಿದ್ವಾಂಸರಿಗೆ, ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ, ಸಾಮಾನ್ಯಜನರಿಗೆ ಉಪಯುಕ್ತವಾದ ಸಂಸ್ಕೃತ, ಕನ್ನಡ, ತೆಲುಗು, ಹಿಂದಿ, ಮರಾಠಿ, ತಮಿಳು ಹಾಗು ಆಂಗ್ಲಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕಗ್ರಂಥಗಳು ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗಿವೆ. ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳ ಪ್ರಕಾಶನದ ಕಾರ್ಯ ಭರದಿಂದ ಸಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾತಃಸ್ಮರಣೀಯರಾದ ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಪ್ರಮೋದತೀರ್ಥರ ಅನುಗ್ರಹದ ಬೆಂಬಲ ಹಾಗೂ ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ ಆಶೀರ್ವಾದ ಹಾಗೂ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನಗಳು ಈ ಎಲ್ಲ ಕಾರ್ಯಗಳ ಯಶಸ್ಸಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿವೆ.

ಪ್ರಕೃತ ಈಶಾವಾಸ್ಯೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ ಹದಿಮೂರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗು-ತ್ತಿರುವದು ಪರಿಷತ್ತಿಗೆ ಹೆಮ್ಮೆಯ ವಿಷಯ.

ಇದನ್ನು ಸಂಪಾದನೆ ಮಾಡಿದ ಪಂ. ವಾದಿರಾಜಾಚಾರ್ಯ ಕರಣಂ ಇವರಿಗೆ, ಗ್ರಂಥಪ್ರಕಾಶನಕ್ಕಾಗಿ ತಮ್ಮ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿಯ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ ಪಂ. ವ್ಯಾಸನಕೆರೆ ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ,

ಮುದ್ರಣಕ್ಕಾಗಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಧನಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ ಮುಂಬಯಿಯ ಎಮ್.ಬಿ. ರಾಘವೇಂದ್ರಮೂರ್ತಿ, ಪ್ರಭಾವತಿ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ

ಹಾಗೂ ಸುಂದರವಾಗಿ ಮುದ್ರಣಮಾಡಿದ ವಾಗರ್ಥಮುದ್ರಣಾಲಯದವರಿಗೆ,ಅಲ್ಲದೆ ಈ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಕಾಶನಕ್ಕಾಗಿ ಸಹಾಯಮಾಡಿದ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಪರಿಷತ್ತು ಆಭಾರಿಯಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಧಾನ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳು
ವಿಶ್ವಮಧ್ವಮಹಾಪರಿಷತ್ ಉತ್ತರಾದಿಮಠ
ಬಸವನಗುಡಿ ಬೆಂಗಳೂರು - 4

ಮೊದಲ ಮಾತು

ನಿತ್ಯಾನಿತ್ಯಜಗದ್ಧಾತ್ರೇ ನಿತ್ಯಾಯ ಜ್ಞಾನಮೂರ್ತಯೇ ।
ಪೂರ್ಣಾನಂದಾಯ ಹರಯೇ ಸರ್ವಯಜ್ಞಭುಜೇ ನಮಃ ॥

ಯಸ್ಮಾದ್ಬ್ರಹ್ಮೇಂದ್ರರುದ್ರಾದಿದೇವತಾನಾಂ ಶ್ರಿಯೋಽಪಿ ಚ ।
ಜ್ಞಾನಸ್ಫೂರ್ತಿಸ್ಸದಾ ತಸ್ಮೈ ಹರಯೇ ಗುರವೇ ನಮಃ ॥

ಸಂಸಾರ ಇದು ಗರತುಂಬಿದ ಸಾಗರ. ವಿಷ ತುಂಬಿದ ಕಡಲು. ಕ್ಷುದ್ರಸಮುದ್ರವಿದು. ಇಲ್ಲಿ ಸಿಗುವ ವಿಷಯಗಳೆಲ್ಲವೂ ವಿಷಪ್ರಾಯ. ಭಗವಂತನ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಇಲ್ಲಿ ಆಗದು. ಆದರೆ ಹರಿಯನ್ನು ಪಡೆಯಲು ಇಲ್ಲಿಯೆ ಹವಣಿಸಬೇಕು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ತಾಳ್ಮೆ ಬೇಕು. ತಾಳುವಿಕೆಗಿಂತನ್ಯ ತಪವು ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ವಿಷಯಗಳ ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ಕಂಡು ನಾವೆಲ್ಲ ಬೆರಗಾಗಿದ್ದೇವೆ. ನಿಬ್ಬೆರಗಾಗಿದ್ದೇವೆ. ತಾಳ್ಮೆಗೆಟ್ಟಿದ್ದೇವೆ. ವಿಷಯಗಳ ಸೇವನೆಯಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ್ದೇವೆ. ತೇಲಿದ್ದೇವೆ. ಮೊದಲು ತೋರಿದ ಮಧುರವಿಷಯಸುಖಕ್ಕೆ ಮರುಳಾಗಿದ್ದೇವೆ. ಅರಳುಮರುಳಾಗಿದ್ದೇವೆ. ನಿರಂತರ ಮೇರೆ ಮೀರಿ ಬರುತ್ತಿರುವ ಅನರ್ಥಗಳ ಅಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿಕೊಂಡಿದ್ದೇವೆ. ಅವುಗಳ ಸೆಳೆತದಿಂದ ತೊಳಲಾಡುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ಮಾಡಿದ್ದುಣ್ಣೋ ಮಹರಾಯ ಎಂದು ಮರಗುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ಮಮ್ಮಲ ಮರಗುತ್ತಿದ್ದೇವೆ. ಈ ತರಹತರಹದ ತೊಳಲಾಟಗಳನ್ನು ತೊಲಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವದು ಅತ್ಯಂತ ಅಸಾಧ್ಯ.

ತರಣಿಗೆ ಎದುರಾಗಿ ತಮವು ಹೋಗಬಹುದೇನೋ ಆದರೆ ಹರಿಯ ಕರುಣೆಗೆ ಎದುರಾಗಿ ಹೋಗುವ ಧೈರ್ಯ ಈ ಚರಾಚರ ಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಯಾವುದಕ್ಕೂ ಇಲ್ಲ. ನಿತ್ಯಸತ್ಯವಿದು.

ಪರಮಾತ್ಮನ ಕರುಣೆ ಕಂಡವರಿಗೆಲ್ಲ ಆಗುವದಿಲ್ಲ. ಹರಿಯನ್ನು ಕಂಡವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅವನ ಪ್ರಸಾದದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಹರಿಯನ್ನು ಕಾಣುವದೆಂದರೆ ಹೊರಗಣ್ಣಿನಿಂದ ರಾಮಕೃಷ್ಣಾದಿರೂಪಗಳನ್ನು, ಜಡವಾದ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನು ನೋಡುವದು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ. ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ರಂಗನ ಮಂಗಳ ರೂಪದ ಸಂದರ್ಶನವಾಗಬೇಕು. ಇದುವೆ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನ. ಈ ಅಪರೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾದದ್ದು ಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನ. ಈ ಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯಲು ವೇದವೇದಾಂತಗಳಿಗೆ ಮೊರೆ ಹೋಗಬೇಕು. ಎಲ್ಲ ತತ್ತ್ವಗಳ ತಿರುಳು ವೇದವೇದಾಂತಗಳಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಲೀನವಾಗಿದೆ. ಈ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳನ್ನು ನಿಷ್ಠೆಯಿಂದ, ಶುದ್ಧಾಂತಃಕರಣರಾಗಿ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ.

ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳನ್ನು ವೇದಾಂತ ಎಂತಲೂ ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅಂತ ಎಂದರೆ ಕೊನೆ. ಕೊನೆಯಲ್ಲಿದ್ದದ್ದು. ನಿರ್ಣಯ ಇದು ಯಾವಾಗಲೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಂತ

ಎಂದರೆ ನಿರ್ಣಯ. ಸಮಸ್ತವೇದಾರ್ಥದ ಇತ್ಯರ್ಥವನ್ನು ಇದು ಮಾಡುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇದು ವೇದಾಂತ.

ವೈದಿಕಕರ್ಮಕಾಂಡಕ್ಕೆ ವ್ಯತಿರೇಕವಾಗಿ ಒಂದು ವಿನೂತನವಾದ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಘನತೆ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಿಗಿದೆ ಎಂದು ಅನೇಕ ವಿಮರ್ಶಕರ ನಿಲುವು. ಅಬೋಧಪ್ರೇರಿತವಾದ ಇಂತಹ ನಿಲುವುಗಳಿಗೆ ಲೆಕ್ಕವಿಲ್ಲ.

ವೈದಿಕವಾದ ಕರ್ಮಕಾಂಡಕ್ಕೆ ಪೋಷಕವಾಗಿದೆ ಔಪನಿಷದವಾದ ಜ್ಞಾನಕಾಂಡ. ಇದು ಮುಮ್ಮಾತ್ತಿಗೂ ವಾಸ್ತವ. ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿ ಇದನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಕೇವಲ ಕರ್ಮ ನೀರಸ. ಯಾವ ಪ್ರಯೋಜನವೂ ಅದರಿಂದಾಗದು. ಜೊತೆಗೆ ಹರಿಯ ಅರಿವು ಸೇರಿದಾಗ ಮಾತ್ರ ಅದು ರಸಪ್ರಾಪ್ತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗುತ್ತದೆ. 'ರಸೋ ವೈ ಸಃ' 'ರಸಂ ಹ್ಯೇವಾಯಂ ಲಬ್ಧ್ವಾನಂದೀ ಭವತಿ' ಸ್ವಯಂ ಪರಬ್ರಹ್ಮನೇ ರಸ. ಅಂತಹಾ ರಸದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಿಂದ ಮನುಷ್ಯ ಆನಂದರಸಕಾರಂಜಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ.

ಈ ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಅರಿವು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಿಂದ ಝಟಿತಿ ಆಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಸಹಕಾರವಿದ್ದಾಗ ಕರ್ಮಕಾಂಡ ರಸಪ್ರಾಪ್ತಿಗೆ ಸಾಧನವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಕರ್ಮಕಾಂಡವಿದು ಉಪನಿಷತ್ಕಾಂಡದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಗವಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ವೈದಿಕಕರ್ಮಕಾಂಡಕ್ಕೆ ಪೋಷಕವಾಗಿದೆ ಉಪನಿಷತ್ಕಾಂಡ. ಇದು ಆಚಾರ್ಯರ ತೀರ್ಮಾನ.

ಒಂದರ್ಥದಲ್ಲಿ ಕರ್ಮಕಾಂಡದ ಪ್ರಧಾನ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನೂ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಎಂಬುದು ನಿಶ್ಚಪ್ರಚ. 'ಸರ್ವೇ ವೇದಾ ಯತ್ಪದಮಾಮನಂತಿ' 'ವೇದೈಶ್ಚ ಸರ್ವೈರಹಮೇವ ವೇದ್ಯಃ' ಮೊದಲಾದ ಅನೇಕ ಶ್ರುತಿಸ್ಮೃತಿಗಳು ಇದೇ ನಿಲುವನ್ನು ಬಲಪಡಿಸುತ್ತವೆ.

ವೇದಾಂತ ಎಂದಾಕ್ಷಣ, 'ಬರೀ ವೇದಾಂತ ಹೇಳಬೇಡ' 'ನಿನ್ನ ವೇದಾಂತವನ್ನು ಕಟ್ಟಿ ಇಡು' 'ಸಾಕಿನ್ನು ವೇದಾಂತದ ಮಾತುಗಳು ವಾಸ್ತವವನ್ನು ಹೇಳು' ಮೊದಲಾದ ಮಾತುಗಳು ನೆನಪಾಗುತ್ತವೆ. ಇವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ವೇದಾಂತ ಶುಷ್ಕ. ಬರಿದು. ಅಂತೆಯೇ ಶುಷ್ಕ ಶಬ್ದಜಾಲಗಳಿಂದ, ವ್ಯರ್ಥವಿತರ್ಕಗಳಿಂದ ಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಕಾಲಹರಣದ ಹೊರತು ವೇದಾಂತದಿಂದ ಯಾವ ಪ್ರಯೋಜನವೂ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಇವರ ಭಾವ. ಅಲ್ಲದೇ ವೇದಾಂತವಿದು ಪಲಾಯನವಾದವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆಂದು ಇವರ ಹಾರ್ದ.

ಒಂದರ್ಥದಲ್ಲಿ ಇವರ ಹಾರ್ದ ಸಮುಚಿತ. ನಿರ್ಗುಣ, ನಿರಾಕಾರ, ನಿರ್ಧರ್ಮಕ, ನಿರಾನಂದ ಒಟ್ಟಾರೆ ನೀರಸವಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮಸ್ವರೂಪದ ಆವಿಷ್ಕಾರಕ್ಕಾಗಿ ಸಂಸಾರವನ್ನು ತೊರೆದು ಕಾಷಾಯಧಾರಿಗಳೋ, ನಿರಂಬರರೋ ಆಗಿ ಭಿಕ್ಷಾಟನ, ದೇಶಾಟನಗಳಿಂದ ಇಹವನ್ನು ದೇಹವನ್ನು ಅಲಕ್ಷ್ಯಮಾಡಿ ವ್ಯಾಪಾರರಹಿತರಾಗಿ ಕಾಲಕಳೆಯಬೇಕೆಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಂದ ರೋಸಿಹೋಗಿ ಈ ನಿಲುವಿಗೆ ಅವರು ತಲುಪಿದ್ದುದು ಆಶ್ಚರ್ಯವೇನಲ್ಲ.

ಈ ಜನ ನಿರ್ಗುಣ, ನೀರಸ ಬ್ರಹ್ಮವಾಗಲು ನಲಿವು ಒಲವುಗಳಿಗೆ ನಿಲಯವಾದ ಸಂಸಾರವನ್ನು ತೊರೆಯಲು ಸಿದ್ಧರಿಲ್ಲ. ಶುಷ್ಕಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕಾಗಿ ಇಹವನ್ನು, ದೇಹವನ್ನು ಅಲಕ್ಷ್ಯಮಾಡಲು ತಯಾರಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ವೇದಾಂತ ವಿಚಾರಗಳಿಂದ ಭಯಗೊಂಡು ಬಲು ದೂರವಾಗಿದ್ದಾರೆ.

ಏನೆಲ್ಲ ಸಾಧನೆಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದರೂ ಕೊನೆಗೆ ಒಂದೇ ವಿಧವಾದ ಆನಂದ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಆಗುತ್ತದೆಂಬ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳನ್ನು ನೋಡಿ ಈ ವೇದಾಂತಗಳ ಹಂಗು ನಮಗೇಕೆ ಎಂದು ಹಲವರು ವೇದಾಂತಗಳ ಸನಿಹ ಸುಳಿಯುತ್ತಿಲ್ಲ.

ವಿಷಯಗಳ ವಿಲಾಸದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿ ಮಾಡಬಾರದ್ದನ್ನೆಲ್ಲ ಮಾಡುತ್ತಾ ಸಂಸಾರ ನೀರಸವೆಂದು ಬೋಧಿಸುವವರನ್ನು ಕಂಡು ಹಲವು ಜನ ವೇದಾಂತವನ್ನು ತಪ್ಪಾಗಿ ತಿಳಿದು ದೂರ ಸರಿದಿದ್ದಾರೆ.

ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಈ ತರಹದ ಅಪಾರ್ಥಗಳು ಬೆಳೆದದ್ದು ಯಥಾರ್ಥವಾದರೂ ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು ಈ ಎಲ್ಲ ಅಪಾರ್ಥಗಳಿಗೆ ತೆರೆ ಎಳೆದಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ದುರಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ದೂರಸರಿಸಲು ಧರೆಯಲ್ಲಿ ಅವತರಿಸಿದ ಸಮೀರರಿವರು.

'ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಕರ್ತವ್ಯಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸುತ್ತಲೇ ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗದ, ಅಂತೆಯೇ ಸರಸವಾದ, ಜೀವನಕ್ಕೆ ಹಾನಿಕಾರಕವಾಗದ ಸುಖಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಲೇ ಅಪಾಯಕಾರಿಗಳಾದ, ವಿಷತುಲ್ಯವಾದ, ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸುತ್ತಾ ಶೋಕದ ಸೊಂಕಿಲ್ಲದ, ಸಂತಸರಸ ತುಂಬಿ ತುಳುಕುವ, ನಮ್ಮ ನಮ್ಮ ಸಾಧನೆ-ಯೋಗ್ಯತೆಗೆ ಅನುಗುಣವಾದ ಪರಮಪದವನ್ನು ಹೇಗೆ ತಲುಪಬಹುದೆಂದು ವೇದಾಂತಗಳು ಬೋಧಿಸುತ್ತವೆ 'ಎಂಬ ವಾದವನ್ನು ತಮ್ಮ ಅಮೋಘ ತರ್ಕಬಲದಿಂದ, ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಪ್ರಮಾಣಗಳ ಮೂಲಕ ಆಚಾರ್ಯರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತ ಹೋದರೆ ಉಪನಿಷದಭಿಮಾನಿಗಳಾದ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಎದೆಗುದಿ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಓದುಗರಿಗೂ ಆ ಅರ್ಥ ಎದೆ ತಟ್ಟುವದಿಲ್ಲ. ಶ್ರೀಮಟ್ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರ ಟೀಕೆ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಎದೆ ತಟ್ಟುವ ಆ ಅರ್ಥ ಮನದಟ್ಟಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರ ಟೀಕೆಯ ಮೂಲಕ ಆಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯದ ಭವ್ಯತೆಯನ್ನು ತಿಳಿಯುತ್ತಾ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿದವರಿಗೆ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಶುಷ್ಕವಲ್ಲ, ಅಲೌಕಿಕಾನಂದರಸಕಾರಂಜಿಗಳೆಂದು ಅವಗತವಾಗುತ್ತದೆ. ಆಮೇಲೆ ಅಲ್ಲಿ ನೆಟ್ಟ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಹಿಂತೆಗೆದು ಕೊಳ್ಳಲಾರ. ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾದ ದೇವರ, ದೇವರು ಸೃಜಿಸಿದ ಚರಾಚರ ಪ್ರಪಂಚದ ಅರಿವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಮುಂದಾಗುತ್ತಾನೆ. ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುವಲ್ಲಿ ಇರುವ ಹಿಗ್ಗನ್ನು ಕಂಡು ನಿಬ್ಬೆರಗಾಗುತ್ತಾನೆ.

ಹೀಗೆ ವೇದಾಂತದ ಸಹವಾಸ ಸೇರುತ್ತಾನೆ. ಉಪ ನಿಷಣ್ಣನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಒಂದು ಬಾರಿ ಇಲ್ಲಿಯ ರಸದ ರುಚಿಯನ್ನು ನೋಡಿದವಗೆ ಮೊದಲು ಸರಸವಾಗಿ ಕಂಡ ಸಂಸಾರ ಸಪ್ಪೆ ಎನಿಸುತ್ತದೆ. ಕ್ರಮೇಣ ಸಂಸಾರದ ರುಚಿಯನ್ನು ಜರಿಯುತ್ತಾನೆ. ಕಾಲಕಳೆದಂತೆ, ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನ ಮನದಟ್ಟಾದಂತೆ ಸಂಸಾರ ಮರೆಯಾಗುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಮರ್ತ್ಯನಾದ ತಾನು ಅಮರ್ತ್ಯನಾಗಿ ಮೆರೆಯುತ್ತಾನೆ. ಕಂಗೆಡಿಸುವ ಸಂಸಾರವೆಂಬ ಹೆಗ್ಗಡಲನ್ನು ದಾಟಿ ಜಗಜ್ಜನನಿಯಾದ ಹರಿಯ ಮಡಲಿಗೆ ಸೇರಿ ಶೋಕದ ಸೋಂಕಿಲ್ಲದ ಸುಖವನ್ನು ಸದಾ ಅನುಭವಿಸುತ್ತಿರುತ್ತಾನೆ.

ಇದಿಷ್ಟು ವೇದವೇದಾಂತಗಳು ನಮಗೆ ಮಾಡುವ ಉಪಕಾರ. ಮರೆಯಲಾಗದ ಉಪಕಾರ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವುಗಳ ಅಧ್ಯಯನ, ಶ್ರವಣ ಅನಿವಾರ್ಯ.

ಹಿರಿಯರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಅಧ್ಯಯನವನ್ನು ಪೂರ್ಣಗೊಳಿಸುತ್ತವೆ. ಈ ನಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಾದ ಎಲ್ಲ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಂದ ಯುಕ್ತವಾಗಿ ಪ್ರಸಕ್ತ ನಿಮ್ಮ ಕೈಸೇರಿದ ಗ್ರಂಥ ಈಶಾವಾಸ್ಯೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯ. ಹದಿಮೂರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಂದ ಇದು ಯುಕ್ತವಾಗಿದೆ.

೧.ಶ್ರೀಮಜ್ಜಯತೀರ್ಥರು ವಿರಚಿಸಿದ ಟೀಕಾ, ೨.ಶ್ರೀವಾಮನಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ೩.ಶ್ರೀವಾದಿರಾಜತೀರ್ಥರ ಗುರ್ವರ್ಥದೀಪಿಕಾ, ೪.ಶ್ರೀ ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥರ ಟಿಪ್ಪಣಿ, ೫.ಶ್ರೀಛಲಾರಿನೃಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯರ ಟೀಕಾಪಂಚಿಕಾ, ೬.ಸತ್ಯವ್ರತರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀಸತ್ಯಪ್ರಜ್ಞರ ಭಾವಪ್ರಕಾಶಿಕಾ, ೭.ಶ್ರೀಪೂರ್ಣಬೋಧರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀನರಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯರ ದುರ್ಗಮವಾಕ್ಯಾರ್ಥವಿವರಣ, ೮.ಕಲ್ಲಾಪುರ ಶ್ರೀನಿವಾಸಾಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯವಾಕ್ಯಾರ್ಥ, ೯.ಶ್ರೀ ಕಂಚೀ ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯರ ಟೀಕಾವಿವೃತಿ, ೧೦.ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳ ಖಂಡಾರ್ಥ, ೧೧.ಶ್ರೀವಿದ್ಯಾಧೀಶರ ಶಿಷ್ಯರಾದ ಶ್ರೀನೃಸಿಂಹಭಿಕ್ಷುಗಳ ಖಂಡಾರ್ಥಪ್ರಕಾಶಿಕಾ, ೧೨.ಶ್ರೀಅನಂತಭಟ್ಟರ ಯಾಜ್ಞೀಯಮಂತ್ರವೃತ್ತಿ ೧೩.ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಾವಧೂತರ ಈಶಾವಾಸ್ಯಪ್ರಭಾ.

ಈ ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಶ್ರೀರಘುನಾಥರದ್ದು ಅತಿ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ. ಈ ರಘುನಾಥರು ಯಾರೆಂಬುದು ವಿಚಾರಣೀಯವಾಗಿದೆ. ಶೇಷಚಂದ್ರಿಕಾಚಾರ್ಯರೆಂದು ಬಿರುದಾಂಕಿತರಾದ ವ್ಯಾಸರಾಜಮಠಾಧೀಶರಾದ ರಘುನಾಥತೀರ್ಥರು ಇದರ ಕರ್ತೃಗಳಲ್ಲ. ಶೇಷಚಂದ್ರಿಕಾ, ಬೃಹತೀಸಹಸ್ರವ್ಯಾಖ್ಯಾನ, ತಂತ್ರಸಾರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ ಮಂಗಳಾಚರಣೆ ಇಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಭಿನ್ನತೆ ಕಾಣುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ರಘೂತ್ತಮತೀರ್ಥರ ಬೃಹದಾರಣ್ಯಭಾವಬೋಧವನ್ನು ಉಲ್ಲೇಖಿಸಿ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಇದರ ಕರ್ತೃಗಳು ಶೇಷಚಂದ್ರಿಕಾಚಾರ್ಯರು ಅಲ್ಲವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಗೋಪಾಲಕೃಷ್ಣಾಚಾರ್ಯ ಗೌಡಗೆರಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥಮಾಲಿಕಾ ಪ್ರಸರದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಜೊತೆಗೆ ಉತ್ತರಾದಿಮಠದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರಾಚೀನವಾದ ಒಂದು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ ಕಂಚೀ ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯ ವಿರಚಿತವೆಂದು ಇದೆ. ಪಂ. ವ್ಯಾಸನಕೆರೆ ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಸಂಗ್ರಹದಲ್ಲಿರುವ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಂಚೀ ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯರ ರಚನೆ ಎಂಬುದಾಗಿಯೇ ಇದೆ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಇವರ ವಿಶೇಷವಾದ ಪರಿಚಯ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ಇವರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಶೈಲಿ ರಮಣೀಯ. ವಿಷಯಗಳ ವಿಸ್ತಾರವಾದ ನಿರೂಪಣೆ ಇವರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಇದೆ.

ಹೀಗೆ ಹದಿಮೂರು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳಿಂದ ಯುಕ್ತವಾದ ಈ ಗ್ರಂಥವು ವಿಶ್ವಮಧ್ವಮಹಾಪರಿಷತ್ತಿನಿಂದ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾಗಿದೆ. ಇದರ ಸದುಪಯೋಗವನ್ನು ಎಲ್ಲರೂ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿ ಸವಿನಯ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ.

ಕೃತಜ್ಞತಾಸಮರ್ಪಣೆ

ಈ ಪ್ರಕಾಶನದ ಜೀವಾಳ ಪ್ರಾತಃಸ್ಮರಣೀಯರಾದ, ಪರಮಪೂಜ್ಯರಾದ ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಪ್ರಮೋದತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು. ಇವರು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ಉತ್ತರಾದಿಮಠದ ಗ್ರಂಥಾಲಯದಲ್ಲಿ ಕಲ್ಲಾಪುರ ಶ್ರೀನಿವಾಸಾಚಾರ್ಯರ ಭಾಷ್ಯವಾಕ್ಯಾರ್ಥ ಹಾಗೂ ಅನಂತಭಟ್ಟರ ಯಾಜ್ಞೀಯಮಂತ್ರವೃತ್ತಿ ಈ ಎರಡು ಅಪ್ರಕಟಿತವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಅಲ್ಲದೇ ಉಳಿದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳು ಕೂಡಾ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿವೆ. ಗ್ರಂಥದ ಶುದ್ಧಿಗಾಗಿ ಈ ಎಲ್ಲ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳ ಉಪಯೋಗವನ್ನು ಪಡೆಯಲಾಗಿದೆ. ಪರಮಪೂಜ್ಯರಾದ ಅವರ ಚರಣಕಮಲಗಳಲ್ಲಿ ಭಕ್ತಿಶ್ರದ್ಧಾಪೂರ್ವಕವಾದ ಅನಂತಾನಂತಶಿರಸಾಷ್ಟಾಂಗ ಪ್ರಣಾಮಗಳು.

ಈ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಬೆಂಬಲವಾಗಿರುವ ಸದಾ ಪಾಠಪ್ರವಚನಗಳಲ್ಲಿ, ಮಧ್ವಮತಸಿದ್ಧಾಂತದ ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ಪ್ರಯತ್ನಕ್ಕೆ ಆಶೀರ್ವಚನವನ್ನು ನೀಡಿರುವ ವಿದ್ಯಾಗುರುಗಳ (ಶ್ರೀ ೧೦೦೮ ಶ್ರೀ ಸತ್ಯಾತ್ಮತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು) ಸನ್ನಿಧಿಗೆ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಅನಂತಾನಂತ ಶಿರಸಾಷ್ಟಾಂಗ ಪ್ರಣಾಮಗಳು.

ಬಿಡುವಿಲ್ಲದೇ ಪಾಠಪ್ರವಚನದಲ್ಲಿ ತಲ್ಲೀನರಾದರೂ ತಮ್ಮ ಅಮೂಲ್ಯ ಸಲಹೆಗಳಿಂದ ನಮ್ಮ ಏಳಿಗೆಗೆ ಕಾರಣರಾದ ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ಕುಲಪತಿಗಳಾದ ಪಂ.ಪೂ.ಆಚಾರ್ಯರವರಿಗೆ (ಶ್ರೀ ರಂಗಾಚಾರ್ಯ ಗುತ್ತಲ) ಸಾಷ್ಟಾಂಗ ಪ್ರಣಾಮಗಳು.

ಬೇಸರವಿಲ್ಲದೇ ನಮ್ಮ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಗೆ ಪದೇ ಪದೇ ಎಚ್ಚರ ನೀಡುತ್ತಿರುವ, ಗುರುಗಳಾದ ಸತ್ಯಧ್ಯಾನವಿದ್ಯಾಪೀಠದ ಕುಲಪತಿಗಳಾದ ಪಂ.ಪೂ ಆಚಾರ್ಯರಿಗೆ (ಶ್ರೀ ವಿದ್ಯಾಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯ ಮಾಹುಲಿ) ಸಾಷ್ಟಾಂಗ ಪ್ರಣಾಮಗಳು.

ಸಂಶೋಧನೆಯ ಎಲ್ಲ ಹಂತಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅಮೂಲ್ಯವಾದ, ಸೂಕ್ತವಾದ ಸಲಹೆಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿರುವ ಪಂ. ವಿದ್ಯಾಧೀಶಾಚಾರ್ಯ ಗುತ್ತಲ ಇವರಿಗೆ ನನ್ನ ನಮಸ್ಕಾರಗಳು.

ನಾವು ಕೇಳಿದಾಗಲೆಲ್ಲ ಇಲ್ಲವೆನ್ನದೇ ತಮ್ಮಲ್ಲಿಯ ಅಪೂರ್ವ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿರುವ ಪ್ರಸಕ್ತ ದುರ್ಗಮವಾಕ್ಯಾರ್ಥವಿವರಣೆಯ ಎರಡು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಗಳನ್ನು ನೀಡಿದ ಪಂ. ವ್ಯಾಸನಕೆರೆ ಪ್ರಭಂಜನಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಕೃತಜ್ಞತಾಪೂರ್ವಕ ವಂದನೆಗಳು.

ಕರಡುಪ್ರತಿಯನ್ನು ತಿದ್ದುವದಕ್ಕಾಗಿ ಕೇಳಿದಾಗಲೆಲ್ಲ ಸಹಾಯಮಾಡಿದ ಪಂ. ಜಯತೀರ್ಥಾಚಾರ್ಯ ಪುರಾಣಿಕ್ ಹಾಗೂ ಪಂ.ಮಾಧವಾಚಾರ್ಯ ಟಿ. ವಿ ಇವರಿಗೆ ಮತ್ತು ಈ ಗ್ರಂಥ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗುವಂತೆ ಜೋಡಣೆ ಮಾಡಿದ ಪಂ. ಮಹಿದಾಸಾಚಾರ್ಯ ಜೋಷಿ ಇವರಿಗೆ, ಸುಂದರವಾಗಿ ಮುಖಪುಟವಿನ್ಯಾಸಮಾಡಿದ ಶ್ರೀ ಗೋವಿಂದ ನವಲಿ ಇವರಿಗೆ , ಈಗ್ರಂಥದ ಮುದ್ರಣಕ್ಕೆ ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಆರ್ಥಿಕ ಸಹಾಯಮಾಡಿದ ಶ್ರೀ ಎಮ್.ಬಿ ರಾಘವೇಂದ್ರಮೂರ್ತಿ ಶ್ರೀಮತಿ ಪ್ರಭಾವತಿ ದಂಪತಿಗಳಿಗೆ, ಸಮಯಕ್ಕೆ ಸರಿಯಾಗಿ ಓರಣವಾಗಿ ಮುದ್ರಿಸಿದ ವಾಗರ್ಥ ಮುದ್ರಣಾಲಯದವರಿಗೆ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು.

ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಾಶಿತವಾದ ಕಲ್ಲಾಪುರ ಆಚಾರ್ಯರ ಹಾಗೂ ಅನಂತಭಟ್ಟರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳ ಹೊರತು ಉಳಿದ ಹತ್ತು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಗಳು ಡಾ. ಎನ್. ಶಾನಭಾಗ ಇವರ ಸಂಪಾದಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಮುದ್ರಿತವಾಗಿವೆ. ಇದಲ್ಲದೇ ಶ್ರೀವಾಮನಪಂಡಿತಾಚಾರ್ಯರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವೂ ಸಹ ಈಗಾಗಲೇ ಈಶಾವಾಸ್ಯಪ್ರತಿಷ್ಠಾನದಿಂದ ಶ್ರೀ ಪಂ. ಬನ್ನಂಜೆ ಗೋವಿಂದಾಚಾರ್ಯರ ಸಂಪಾದಕತ್ವದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿತವಾಗಿದೆ. ಪ್ರಸಕ್ತಮುದ್ರಣಕ್ಕೆ ಆ ಪುಸ್ತಕದ ಸಹಾಯವನ್ನೂ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಅವರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಹೃತ್ಪೂರ್ವಕ ಕೃತಜ್ಞತೆಗಳು.

ಇದರಲ್ಲಿರಬಹುದಾದ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಸಹಿಸಿ ಹರಿಸಬೇಕೆಂದು ಸುಜನರಲ್ಲಿ ಸವಿನಯವಾಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಇತಿ

ವಿದ್ವದ್ವಿಧೇಯ

ವಾದಿರಾಜ ಕರಣಮ್

ಈಶಾವಾಸ್ಯೋಪನಿಷತ್ ಸಾರಸಂಗ್ರಹ

ನರ ಮಾಡುವ ನಿರಂತರ ಪ್ರಯತ್ನವೆಲ್ಲವೂ 'ಹೊಟ್ಟೆಗಾಗಿ, ಗೇಣು ಬಟ್ಟೆಗಾಗಿ' ಎಂಬುದು ಲೋಕದ ನುಡಿ. ಹೊಟ್ಟೆಗಾಗಿ ಮಾಡಿದರೂ ಗೇಣು ಬಟ್ಟೆಗಾಗಿ ಮಾಡಿದರೂ ದೇವದೇವನ ಆಣತಿಗನುಗುಣವಾಗಿರಬೇಕು. ಇದೆಲ್ಲವೂ ಭಗವಂತನ ಭಾಗ್ಯವೆಂದು ಬಗೆಯಬೇಕು. ನಮ್ಮ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಮಿಗಿಲಿದ್ದು ಮಾತ್ರ ಭೋಗಿಸಬೇಕು. ಆದಾಗ ಶ್ರೀಹರಿ ಕರುಣೆಯ ಕಟಾಕ್ಷದಿಂದ ನಮ್ಮನ್ನು ಈಕ್ಷಿಸುತ್ತಾನೆ. ಈ ಈಕ್ಷಣವೆ ಸಾಕು. ಈ ಕ್ಷಣದ ತಲ್ಲಣಗಳನ್ನು ಮತ್ತೆ ನಮ್ಮತ್ತ ಸುಳಿಯದಂತೆ ತಳ್ಳಿ ಹಾಕುತ್ತದೆ. ಇದು ವೇದವೇದಾಂತಗಳ ಆದೇಶ. ಈ ಮೂಲಕ ದೇವರು ನೀಡಿದ ಉಪದೇಶವಿದು. ಇಂತಹ ಅನೇಕ ಆದೇಶ ಉಪದೇಶಗಳ ಗಣಿ ಯಾಜ್ಞೀಯಮಂತ್ರೋಪನಿಷತ್. ಯಜ್ಞನಾಮಕನಾದ ಭಗವಂತನನನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಹೆಸರು ಅನ್ವರ್ಥಕ. ಇದು 'ಈಶಾವಾಸ್ಯಂ' ಎಂದು ಮೊದಲಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಲೋಕದಲ್ಲಿ 'ಈಶಾವಾಸ್ಯೋಪನಿಷತ್' ಎಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ ಪಡೆದಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಕ್ಲುಪ್ತವಾಗಿ ಇದನ್ನು 'ಈಶೋಪನಿಷತ್' ಎಂದು ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಇದು ಶುಕ್ಲಯಜುರ್ವೇದದ ಉಪನಿಷತ್.

ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳೆಲ್ಲ ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳ, ಆರಣ್ಯಕಗಳ ನಡುವೆ ಅಥವಾ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಸೇರಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಈ ಉಪನಿಷತ್ತು ಮಾತ್ರ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಶುಕ್ಲಯಜುಃಸಂಹಿತೆಯ ಅಂತಿಮಭಾಗವಾಗಿದೆ. ಇದು ಇದರ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ.

ಸರಸ, ಸುಂದರ, ಸರ್ವೋಪನಿಷತ್ಸಂಗ್ರಹರೂಪವಾದ ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿಗೆ ಭಾಷ್ಯ ರಚಿಸುತ್ತಾ ಆಚಾರ್ಯರು ಮಂಗಲಾಚರಣೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ.

'ಸಮಾಪ್ತಿಕಾಮೋ ಮಂಗಲಮಾಚರೇತ್' ತೊಡರುಗಳಿಲ್ಲದೇ ಗ್ರಂಥದ ಪರಿಸಮಾಪ್ತಿಯಾಗಬೇಕು. ಈ ತವಕವಿದ್ದವರು ಮಂಗಲಾಚರಣೆ ಮಾಡಬೇಕು. ಆದರೆ ಅಸುರಾವೇಶವಿಲ್ಲದ ಅಂತೆಯೇ ಜೀವೋತ್ತಮರಾದ ಆಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಅಡ್ಡಿಗಳ ಆತಂಕವೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಆದರೂ ಇದನ್ನು ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡುವ ಶಿಷ್ಯರು ತೊಡಕುಗಳಿಗೆ ಸಿಲುಕದೇ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯಲಿ ಎಂಬ ಕರುಣೆ ಹಾಗು ಹರಿಯ ಆಜ್ಞೆ ಮಂಗಲಾಚರಣೆಗೆ ಪ್ರೇರಕವಾಗಿವೆ. ಶಿಷ್ಯರಾದವರು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ರಚಿಸುವಾಗ ಮಂಗಲಾಚರಣೆ ಮಾಡಲೇಬೇಕೆಂಬ ಶಿಕ್ಷಣೆಯೂ ಇದಕ್ಕೆ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಾಗಿದೆ.

ನಿತ್ಯಾನಿತ್ಯಜಗದ್ಧಾತ್ರೇ ನಿತ್ಯಾಯ ಜ್ಞಾನಮೂರ್ತಯೇ ।
ಪೂರ್ಣಾನಂದಾಯ ಹರಯೇ ಸರ್ವಯಜ್ಞಭುಜೇ ನಮಃ ॥

ಸರ್ವಯಜ್ಞಭುಜೇ –

ಈ ಉಪನಿಷತ್ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ದೇವತೆ ಯಜ್ಞ. ಈ ಯಜ್ಞ ಎಂದು ಹೆಸರಿದ್ದವರು ಇಬ್ಬರಿದ್ದಾರೆ. ಒಬ್ಬನು ಇಂದ್ರನ ಮಗ.

ಆಕೂತಿ, ರುಚಿಪ್ರಜಾಪತಿಗಳ ಸುಕೃತಪರಿಪಾಕದಿಂದ ಅವತರಿಸಿದ ಹರಿಯು ಕೂಡಾ ಯಜ್ಞ. ಹಾಗಾದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದವನು ಯಾರೆಂದು ಗೊಂದಲವಾಗುವದು ಸಹಜ. ಮುಂದೆ ಆಚಾರ್ಯರು ನೀಡುವ ಭಾಗವತ ಹಾಗೂ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ ಪುರಾಣಗಳ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಪರಿಹಾರವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ಇಲ್ಲಿ 'ಯಜ್ಞಾಯ' ಎಂದು ಮಾತ್ರ ಹೇಳದೇ 'ಯಜ್ಞಭುಜೇ' ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಾ ಆಚಾರ್ಯರು ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಸೂಚಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಇಂದ್ರಸೂನು ಯಜ್ಞರೂಪಕ್ರಿಯಾಕ್ಕೆ ಅಭಿಮಾನಿ ಮಾತ್ರ. ಹೀಗಾಗಿ ಅವನು ಯಜ್ಞಶಬ್ದವಾಚ್ಯ. ಇವನನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಲಿಂಗಗಳಾವೂ ಇಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಲಾರ. ಯಜ್ಞಭೋಕ್ತೃವಾದ ಅಂತೆಯೇ ಯಜ್ಞೇಶನಾದ ಶ್ರೀಹರಿ ಪರಮಮುಖ್ಯವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಯಜ್ಞನಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಅವನನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ನಿರ್ಭಯತ್ವ, ಪ್ರಧಾನತ್ವ ಮೊದಲಾದ ಲಿಂಗಗಳೇ ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ತುಂಬಿಕೊಂಡಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಯಜ್ಞನಾಮಕ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯದೇವತೆ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಪೂರ್ಣಾನಂದಾಯ –

ಭಗವಂತನ ಭೋಗ ಬಲು ವಿಚಿತ್ರ. ಭಕ್ತರು ಸಮರ್ಪಿಸಿದ ವಿಹಿತವಾದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿರುವ, ಜೀವನ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೆ ಗೋಚರಿಸದ ಅಂತೆಯೇ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಸ್ವಾಖ್ಯ ರಸವನ್ನು ಭಗವಂತ ತನ್ನ ಮುಖದಿಂದ ಭೋಗ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಸದಾ ಭಗವಂತ ತನ್ನ ಮುಖದಿಂದ ಭೋಗಮಾಡುವ ವಿಧಾನವಿದು. ರಮಾಖ್ಯರಸವನ್ನು ಭಗವಂತ ನಾಸಿಕೆಯಿಂದ ಆಘ್ರಾಣನೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಸ್ಥೂಲವನ್ನು ಕಣ್ಣಿನಿಂದ ನೋಡುತ್ತಾನೆ ಮಾತ್ರ. ಇದು ಹೀಗಿದ್ದರೂ ರಾಮಕೃಷ್ಣಾದಿ ಅವತಾರರೂಪಗಳಿಂದ ಜೀವಭೋಗ್ಯವಾದ ಸ್ಥೂಲವಿಷಯಗಳನ್ನೂ ಭಗವಂತ ಮುಖದಿಂದಲೇ ಭೋಗಮಾಡುತ್ತಾನೆ.

ಆದರೆ ಈ ಯಾವ ಭೋಗಗಳೂ ಆನಂದ ಪಡೆಯುವ ಆರಾಟದಿಂದಲ್ಲ. ಏಕೆಂದರೆ ಭಗವಂತ **ಪೂರ್ಣಾನಂದ**.

ಶ್ರೀಹರಿ ಪೂರ್ಣಾನಂದನಾಗಿದ್ದರೂ ಶಕ್ತಿರೂಪದಿಂದಿರುವ ಆನಂದದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗಾಗಿ ಈ ವಿಧವಿಧದ ಭೋಗವೆಂದು ಸಮಾಧಾನ ಪಡಬಹುದೇ ? ಇಲ್ಲ, ಇದು ಹೀಗಲ್ಲ.

ಮುಂದೆ ಆಗಬಹುದಾದ ಆನಂದವೂ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಮೊದಲು ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿಯೇ ಇದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ನಿತ್ಯವ್ಯಕ್ತವಾದ ಸುಖದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಾಗಿಯೇ ಈ ಭೋಗ ಎನ್ನುವದು ಸೂಕ್ತ.

ಶಕ್ತಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಬಹುದು. ವ್ಯಕ್ತಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿ ಇದು ದುರ್ಘಟವಲ್ಲವೇ ? ಅಲ್ಲ, ಸರ್ವಥಾ ಅಲ್ಲ. ಹರಿಯ ಅಚಿಂತ್ಯಶಕ್ತಿಗೆ ಎಲ್ಲವೂ ಸುಘಟವೇ. ಅಂತೆಯೇ ಅದು ಅಘಟಿತಘಟನಾಪಟೀಯಸೀ. ಅಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಈ ನಿತ್ಯವ್ಯಕ್ತವಾದ ಸುಖದ ವ್ಯಕ್ತಿಯೇ ಪ್ರಯೋಜನವೆಂದು ಹೇಳಲು ತರವಲ್ಲ. ಈ ಎಲ್ಲ ಭೋಗಗಳೂ ಲೀಲಾರೂಪಮಾತ್ರ. ಹೀಗಾಗಿ ಭಕ್ತರ ಅಭೀಷ್ಟವನ್ನು ತಂದುಕೊಡುವದೇ ನಿತ್ಯವ್ಯಕ್ತಸುಖದ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಉದ್ದೇಶವೇ ಹೊರತು ಸ್ವಪ್ರಯೋಜನದ ಉದ್ದೇಶ ಅಲ್ಪವೂ ಇಲ್ಲ. ಇದು ಕಂಚೀ ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯರ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ.

ನಿತ್ಯಾನಿತ್ಯಜಗದ್ಧಾತ್ರೇ –

ಭಗವಂತ ಪೂರ್ಣಾನಂದ ಎನ್ನುವದು ಸಿದ್ಧವಾದಲ್ಲಿ ಮೇಲೆ ತಿಳಿದ ವಿಷಯಗಳು ಸ್ವರಸವಾಗುತ್ತವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪೂರ್ಣಾನಂದತ್ವವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲು ಆಚಾರ್ಯರು ನೀಡಿದ ಯುಕ್ತಿ ಇದು.

ನಿತ್ಯಾನಿತ್ಯಜಗತ್ತನ್ನು ನಿಯಮಿಸುವ ಹರಿ ಪೂರ್ಣಾನಂದನಾಗಿರಲು ಸಾಕು. ಪೂರ್ಣಾನಂದನಾಗದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನ ಶಕ್ತಿ ಅಪರ್ಯಾಪ್ತವೆಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಆದಾಗ ಸರ್ವವನ್ನೂ ನಿಯಮಿಸಲಾರ. ಹಾಗಾದಲ್ಲಿ ಪರಪ್ರೇರಣೆಯ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಇರುವ ಯಾರೂ ಯಾವ ಕರ್ಮಗಳನ್ನೂ ಮಾಡಲಾರರು. ಹೀಗಾಗಿ ಚೇಷ್ಟೆಯೇ ಅಸಂಭಾವಿತವೆಂದಾಗುತ್ತದೆ. ಜಗತ್ತೇ ಪ್ರೇರಕವೆನ್ನೋಣವೆಂದರೆ ಅದು ತಾನೇ ಅಸ್ವತಂತ್ರ. ಸ್ವಯಂ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯದ ಜಗತ್ತು ಇನ್ನೊಂದನ್ನು ಮತ್ತೊಂದನ್ನು ಪ್ರೇರಿಸಲು ಅಸಮರ್ಥ. ಇದು ಬರೀ ಹೇಳಿಕೆಯಲ್ಲ, ಪ್ರಮಾಣಗಳಿಂದ ಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆ ಪ್ರವರ್ತಕವಾದುದು ಮತ್ತೊಂದಿಲ್ಲದ ಕಾರಣ ವಿಷ್ಣುವೇ ಪ್ರವರ್ತಕ ಎಂದು ಒಡಂಬಡಬೇಕು. ಅವನು ಸಂಪೂರ್ಣಶಕ್ತಿ ಎಂತಲೂ ಅಂಗೀಕರಿಸಬೇಕು. ಸಂಪೂರ್ಣಶಕ್ತಿ ಇದ್ದವನು ಪೂರ್ಣಾನಂದನೆನ್ನಲು ಯಾವ ಅಡ್ಡಿ ಆತಂಕಗಳಿಲ್ಲ. ತನ್ನಲ್ಲಿಯ ಅಲ್ಪತನವನ್ನು ಬಗೆಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳದವನು ಹೇಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣಶಕ್ತಿಯಾದಾನು. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿಷ್ಣು ಸರ್ವಶಕ್ತ ಅಂತೆಯೇ **ಪೂರ್ಣಾನಂದ**.

ಭಗವಂತ ಅನಿತ್ಯವಾದ ಜಗತ್ತಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಪ್ರೇರಕನಲ್ಲ. ನಿತ್ಯವಾದುದಕ್ಕೂ ನಿಯಾಮಕ. ಇದನ್ನು ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸಬಹುದು.

ಅನಿತ್ಯತ್ವ ಇದು ಘಟಾದಿಗಳ ಸ್ವಭಾವ. ಆದರೂ ಅವುಗಳ ಅನಿತ್ಯತೆ ಆಕಸ್ಮಿಕವೇನಲ್ಲ. ಹಾಗಾದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಮುಂದಿನ ಕ್ಷಣದಲ್ಲಿಯೇ ನಾಶವಾಗಬೇಕು. ಹಾಗೆಯೇ ಆಗುವದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅನಿತ್ಯತೆ ಭಗವಂತನ ಅಧೀನ. ಪರಾಧೀನ ಎಂದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಘಟಾದಿಗಳು ನಿತ್ಯವಾಗಬೇಕಿಲ್ಲ. ಘಟಾದಿಗಳ ವಿನಾಶಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಸಾಮಗ್ರಿಗಳು ಹರಿಯ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದ ಆಯಾ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬಂದೊದಗುತ್ತವೆ. ಇದು ನಿಶ್ಚಿತ. ಹೀಗೆಯೇ ನಿತ್ಯವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿಯ ನಿತ್ಯತೆಯೂ ಪರಾಧೀನವೆಂದಲ್ಲಿ ಅನಿತ್ಯತ್ವದ ಪ್ರಸಕ್ತಿ ಇಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ನಿತ್ಯತ್ವವನ್ನು ಭಗವಂತ ಯಾವಾಗಲೂ ನಿಯಮಿಸುತ್ತಲೇ ಇರುತ್ತಾನೆ. ನಿತ್ಯವಾದುದನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿದ್ದರೂ ಆ ತರಹದ ಕಾರಣಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ನಿತ್ಯವಾದ ಪದಾರ್ಥದ ನಿತ್ಯತ್ವವನ್ನು ನಿಯಮಿಸುವ ಹರಿಯ ಶಕ್ತಿ ನಿರರ್ಗಲ ಎಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪರಮಾತ್ಮ ಪೂರ್ಣಾನಂದ.

ಜ್ಞಾನಮೂರ್ತಯೇ ನಿತ್ಯಾಯ ನಮಃ –

'ದೇಹವಿಲ್ಲದ ದೇವರು ಜಗವನ್ನು ಹೇಗೆ ಹೊತ್ತಾನು' ಎಂಬ ಸಂಶಯವೂ ಸಲ್ಲದು. ನಮ್ಮಂತೆ ಅವನದ್ದು ಪ್ರಾಕೃತದೇಹವಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನಾನಂದಾದ್ಯಾತ್ಮಕವಾದದ್ದು. ಅಳಿವಿಲ್ಲದ ದೇಹವದು. ಹೀಗಾಗಿ ಎಂದೆಂದಿಗೂ ಶ್ರೀಹರಿಯೇ ಜಗದ್ಧಾರಕ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ.

ಇನಿತು ಉಪನಿಷತ್ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಯಜ್ಞನನ್ನು ತುತಿಸಿದ ಆಚಾರ್ಯರು ಗುರುಗಳಿಗೂ ನಮಸ್ಕರಿಸಬೇಕೆಂದು ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀಡುತ್ತಿದ್ದಾರೆ. ಆಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಅಚ್ಯುತಪ್ರೇಕ್ಷಾಚಾರ್ಯರು ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಅವರು ನಿಮಿತ್ತ ಮಾತ್ರ. ಅವರಿಂದ ಕಲಿಯಬೇಕಾದುದು ಆಚಾರ್ಯರಿಗೇನೂ ಇಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಅವರಿಗೆ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ನಮಸ್ಕಾರ ಸಲ್ಲಿಸದಿದ್ದುದು ಮತ್ತು ಗುರುತ್ವೇನ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನೇ ನಮಿಸಿದ್ದು ಇವರ ಶುದ್ಧಭಾಗವತ ಧರ್ಮವನ್ನು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸುತ್ತದೆ.

ಶ್ರೀಬ್ರಹ್ಮರುದ್ರಾದಿಸಕಲದೇವತೆಗಳಿಗೂ ಜ್ಞಾನದ ಸೆಲೆ ಪರಮಾತ್ಮ–

ಯಸ್ಮಾದ್ಬ್ರಹ್ಮೇಂದ್ರರುದ್ರಾದಿದೇವತಾನಾಂ ಶ್ರಿಯೋಽಪಿ ಚ ।
ಜ್ಞಾನಸ್ಫೂರ್ತಿಸ್ಸದಾ ತಸ್ಮೈ ಹರಯೇ ಗುರವೇ ನಮಃ ॥

ರುದ್ರಾದಿದೇವತೆಗಳು ಭಗವಂತನಿಂದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ ಎಂಬ ವಿಚಾರದಲ್ಲಿ ವಿವಾದವಿಲ್ಲ. ವಾಯುದೇವರ ವಿಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಅನೇಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳು ಎದುರಾಗುತ್ತವೆ. 'ಯುಗಪತ್ಸ್ವಭುಜೌ ಯದ್ವತ್' ಎಂಬ ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕನುಗುಣವಾಗಿ ಸರ್ವವೇದೋಕ್ತ ಗುಣಗಳೂ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಗೆ, ವಾಯುದೇವರಿಗೆ ಏಕಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವಾಗುತ್ತವೆ. ಹಾಗಾದರೆ ಅವರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುವದು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ. ಎಂತಲೇ

ನಮಗೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ 'ಕ್ರಮೇಣ ವರ್ಧಮಾನಂ' 'ಜ್ಞಾನಭಕ್ತೀ ಹರೇಸ್ಸೃಷ್ಟಿಂ ವಿನಾ' ಎಂಬ ಪ್ರಮಾಣಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದಾಗ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಗೂ ಜ್ಞಾನದ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಇದೆ ಎಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ. ಸಾಂಪ್ರಾದಾಯಿಕವಾಗಿ ತಿಳಿದು ಬಂದ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಶ್ರೀನಿವಾಸತೀರ್ಥರು ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಪುರಾಣ, ವೇದ, ಭಾರತೋಕ್ತವಾದ ಸಕಲಗುಣಗಳ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಗೆ ಯಾವಾಗಲೂ ಇದೆ. ಇದು ನಿರ್ವಿವಾದ. ಆದರೂ ಯಾವಾಗ ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿ ವೇದಾದ್ಯನುಕ್ತವಾದ ಸ್ವೋಪಾಸ್ಯವಾದ ಭಗವಂತನ ಗುಣಗಳನ್ನು ಉಪದೇಶಮಾಡುತ್ತಾಳೋ ಆವಾಗ ಅಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಜ್ಞಾನ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಗೆ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ.

ಇದಲ್ಲದೇ ಸ್ವಯಂ ಪರಮಾತ್ಮನೇ ವೇದಾನುಕ್ತವಾದ ಸ್ವಾನುಭವೈಕವೇದ್ಯವಾದ ತನ್ನ ಗುಣಗಳನ್ನು ಯಾವಾಗ ಉಪದೇಶ ಮಾಡುವನೋ ಆವಾಗಲೂ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಗೆ ಅಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಅಂದರೆ ಹಿಂದೆ ತಿಳಿಯದಿರುವ ಭಗವದ್ಗುಣಗಳ ಜ್ಞಾನದ ಉತ್ಪತ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಈ ಗುಣಗಳ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಗೆ ಆಗುವದಿಲ್ಲ.

ಹೇಗೆಂದರೆ ಚತುರ್ಗುಣೋಪಾಸ್ತಿಯೋಗ್ಯರಾದವರಿಗೆ ಆ ನಾಲ್ಕು ಗುಣಗಳು ಮಾತ್ರ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವಾಗುತ್ತವೆ. ತದತಿರಿಕ್ತವಾದ ಗುಣಗಳ ಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಮಾತ್ರವಿರುತ್ತದೆ. ಅವುಗಳ ಅಪರೋಕ್ಷವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಆದರಂತೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಗೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಗುಣಗಳ ಜ್ಞಾನವಾದರೂ ಅವುಗಳ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಮುಕ್ತಿಯಾಗುವವರೆಗೂ ಈ ಜ್ಞಾನ ಬೆಳೆಯುತ್ತ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ಮುಕ್ತಿ ಪಡೆದ ಮೇಲೆ ವೃದ್ಧ್ಯಾದಿಶೂನ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ.

ಹೀಗೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಗೆ ಅಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಭಗವಂತನಿಂದ ಆಗುತ್ತದೆ. ಅಂದಮೇಲೆ ರುದ್ರಾದಿದೇವತೆಗಳಿಗೆ ಅಪ್ರಾಪ್ತವಾದ ಜ್ಞಾನದ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಭಗವಂತನಿಂದ ಆಗುತ್ತದೆಂಬುದು ಕೈಮುತ್ಯಸಿದ್ಧ.

ನಿತ್ಯಮುಕ್ತಳಾದ ರಮಾದೇವಿಗೆ ಜ್ಞಾನದ ಉತ್ಪತ್ತಿ ಇಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನ ಸದಾ ಅವಳಿಗೆ ಇದ್ದೇ ಇದೆ. ಆದರೆ ಅದು ಇರುವದು ಭಗವಂತನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದಲೇ ಹೊರತು ಸ್ವಭಾವಬಲದಿಂದಲ್ಲ.

ಎಂದಮೇಲೆ ಶ್ರೀಹರಿ ರಮಾಬ್ರಹ್ಮಾದಿಗಳ ಜ್ಞಾನದ ಸೆಲೆ ಎಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದ.

ಋಷ್ಯಾದಿವಿಚಾರ

ವೇದಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ವಿನಿಯೋಗಿಸುವಾಗ ಋಷಿ, ದೇವತಾ, ಛಂದಸ್ಸುಗಳನ್ನು ತಿಳಿದಿರಬೇಕು. ಎಲ್ಲದಕ್ಕೂ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅರ್ಥಜ್ಞಾನವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಆವಾಗಲೇ

ಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ಎಲ್ಲ ತರಹದ ಪ್ರಯೋಜನಗಳು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತವೆ. ಅನ್ಯಥಾ ಅನರ್ಥ ತಪ್ಪಿದ್ದಲ್ಲ. ಹೀಗೆಂದು ಸಾಮವೇದದ ಆರ್ಷೇಯಬ್ರಾಹ್ಮಣ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರಗಳ ಜ್ಞಾನವಂತೂ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಿಂದಲೇ ಆಗುತ್ತದೆ. ಛಂದಸ್ಸಿನ ಜ್ಞಾನ ಅಕ್ಷರಗಳ ಗಣನೆಯಿಂದ ಸುಕರ. ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಒಟ್ಟು ಹದಿನೆಂಟು ಮಂತ್ರಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ೧, ೨, ೩, ೫, ೬, ೭. ೯, ೧೦, ೧೧, ೧೨, ೧೩, ೧೪, ೧೫ ಅನುಷ್ಟುಪ್ ಛಂದಸ್ಸಿನವು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಮಂತ್ರ ತ್ರಿಷ್ಟುಪ್ ಛಂದಸ್ಸಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದು. ಎಂಟನೆಯ ಮಂತ್ರ ಜಗತೀ ಛಂದಸ್ಸಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದು. ೧೬, ೧೭ನೆಯ ಮಂತ್ರಗಳು ಗದ್ಯರೂಪವಾಗಿವೆ. ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಮಂತ್ರ ತ್ರಿಷ್ಟುಪ್ ಛಂದಸ್ಸಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಋಷಿದೇವತೆಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಗೋಜಿಗೆ ಯಾವ ಆಚಾರ್ಯರೂ ಹೋಗಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಪ್ರಮಾಣಪುರಸ್ಸರವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿದವರು ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರು.

ಸಂಹಿತೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಇಲ್ಲಿಯ ಮೊದಲ ಹದಿನೇಳು ಮಂತ್ರಗಳಿಗೆ ದಧ್ಯಙಥರ್ವಣ ಋಷಿ. ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಕೊನೆಯ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಅಗಸ್ತ್ಯ ಋಷಿ. ಹಾಗೆಯೇ ಮೊದಲ ಹದಿನಾಲ್ಕು ಮಂತ್ರಗಳಿಗೆ ಆತ್ಮಾ ದೇವತೆ. ಹದಿನೈದನೆಯ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಪೂಷಾ, ಹದಿನಾರನೆಯ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಸೂರ್ಯ, ಹದಿನೇಳನೆಯ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ವಾಯು, ಕ್ರತು ಮತ್ತು ಪರಮಾತ್ಮ ಶ್ರೀನಾರಾಯಣ, ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಅಗ್ನಿ ದೇವತೆಗಳೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಹೀಗೆ ಅನೇಕದೇವತೆಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ದಧ್ಯಙಥರ್ವಣ ಮತ್ತು ಅಗಸ್ತ್ಯ ಋಷಿಗಳಿಗೆ ದೃಷ್ಟವಾದ ಮಂತ್ರಗಳ ಸಮುದಾಯವೇ ಈಶಾವಾಸ್ಯೋಪನಿಷತ್ತು ಎಂದು ಎಲ್ಲರೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಇರಬಹುದು. ಒಂದು ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಒಬ್ಬನೇ ಋಷಿ, ಒಬ್ಬನೇ ದೇವತೆ ಇರಬೇಕೆಂದು ಆಚಾರ್ಯರ ಹಠವಲ್ಲ. ಅನುಕ್ರಮಣಿಕಾದಲ್ಲಿಯೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಸ್ಖಾಲಿತ್ಯಗಳಿವೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಪ್ರಮಾಣವಿಲ್ಲದೇ ನಂಬುವದು ಕಷ್ಟ. ಆದಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಮಾಣ ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು ಹಾಗೂ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಪ್ರಧಾನ ಋಷಿದೇವತೆಗಳನ್ನು ಮೊದಲು ತಿಳಿದಿರಲೇಬೇಕೆಂಬ ಭಾವದಿಂದ ಋಷಿದೇವತೆಗಳ ವಿಚಾರವನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ,ಭಾಗವತಪ್ರಮಾಣಗಳ ಮೂಲಕ ಆಚಾರ್ಯರು ಮಂಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದನ್ನು ಕೂಡಾ ಕಂಚೀ ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯರು ಋಗ್ಭಾಷ್ಯದ ಪ್ರಮಾಣವನ್ನು ನೀಡುವುದರ ಮುಖಾಂತರ ನಿರೂಪಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಅಥವಾ ದಧ್ಯಙಥರ್ವಣರು, ಅಗಸ್ತ್ಯರು ಈ ಉಪನಿಷತ್ತನ್ನು ಬಿಡಿಬಿಡಿಯಾಗಿ ಕಂಡರೂ ಸ್ವಾಯಂಭುವ ಮನುಗಳು ಸಮಗ್ರವಾಗಿ ಇದನ್ನು ಕಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಸಮಗ್ರ ಹರಿಪರವಾಗಿ ಕಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಈ ಉಪನಿಷತ್ತನ್ನು ಕಂಡ ಅವಾಂತರ ಋಷಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಧಾನರಾದವರು

ಸ್ವಾಯಂಭುವಮನುಗಳೆಂದು ತಿಳಿಯುವದು ಸೂಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಇವರ ತರುವಾಯ ದಧ್ಯಙಥರ್ವಣ, ಅಗಸ್ತ್ಯಋಷಿಗಳು ಇದನ್ನು ಕಂಡಿರಬಹುದು. ಇನ್ನು ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಧಾನ ದೇವತೆ ಯಜ್ಞನಾಮಕ ಭಗವಂತ ಎಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ. ಇದನ್ನರುಹುವ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಹೀಗಿವೆ.

ಸ್ವಾಯಂಭುವಃ ಸ್ವದೌಹಿತ್ರಂ ವಿಷ್ಣುಂ ಯಜ್ಞಾಭಿಧಂ ಮನುಃ ।
ಈಶಾವಾಸ್ಯಾದಿಭಿರ್ಮಂತ್ರೈಸ್ತುಷ್ಟಾವಾವಹಿತಾತ್ಮನಾ ॥ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ ॥

ಭಾಗವತದ ಅಷ್ಟಮಸ್ಕಂಧದ ಮೊದಲ ಅಧ್ಯಾಯವು ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಸ್ವಾಯಂಭುವ ಮನು ಹದಿನಾಲ್ಕು ಮನುಗಳಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯ. ಅವನಿಗೆ ಪ್ರಿಯವ್ರತ, ಉತ್ತಾನಪಾದ ಎಂದು ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳು. ಆಕೂತಿ, ದೇವಹೂತಿ, ಪ್ರಸೂತಿ ಎಂದು ಮೂರುಜನ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳು ಇದ್ದರು. ಆಕೂತಿಯನ್ನು ರುಚಿಪ್ರಜಾಪತಿಗೆ, ದೇವಹೂತಿಯನ್ನು ಕರ್ದಮಪ್ರಜಾಪತಿಗೆ, ಪ್ರಸೂತಿಯನ್ನು ದಕ್ಷಪ್ರಜಾಪತಿಗೆ ಧಾರೆ ಎರೆದು ಕೊಟ್ಟ. ರುಚಿಯಿಂದ ಆಕೂತಿಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದವನೇ ಯಜ್ಞ. ದೌಹಿತ್ರ ವಿಷ್ಣುವೆಂಬುದನ್ನರಿತು ತನ್ನ ಮಗನನ್ನಾಗಿಸಿ ಕೊಂಡ. ಪ್ರಜೋತ್ಪತ್ತಿಯ ಕಾರ್ಯವನ್ನು, ದೇಶರಕ್ಷಣೆಯ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಸಮರ್ಥವಾಗಿ ಸಾಧಿಸಿ ವಿರಕ್ತನಾಗಿ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನೊಪ್ಪಿಸಿ ಪತಿವ್ರತೆಯಾದ ಶತರೂಪಾದೇವಿಯೊಡನೆ ತಪಸ್ಸಿಗೆಂದು ವನಕ್ಕೆ ತೆರಳಿದ.

ತನಗೂ ತನ್ನಂತಹಾ ಸಾಧಕರಿಗೂ ಮೋಕ್ಷವಾಗಲೆಂಬ ಬಯಕೆಯಿಂದ ಈ ಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ಯಜ್ಞನಾಮಕ ಭಗವಂತನನ್ನು ತುತಿಸಲು ಪ್ರಾರಂಭಿಸಿದ. ಈ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಹರಿಯ ಸ್ತುತಿಯನ್ನು ಕೇಳಿ ಅದನ್ನು ಸಹಿಸದೇ ಕ್ರುದ್ಧರಾದ ದೈತ್ಯರು ಮನುವನ್ನು ತಿನ್ನಲು ಹಾಗೆ ಅವನನ್ನು ನಾಶಮಾಡಲು ಮುಂದಾದರು. ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ವಾಸವಾಗಿಹ ಈಶ ಯಜ್ಞ ಇದನ್ನು ಕಂಡ. ಅನನ್ಯವಾಗಿ ತನ್ನನ್ನೇ ಚಿಂತಿಸುತ್ತಿರುವ ಈ ಭಕ್ತನ ಯೋಗಕ್ಷೇಮ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲೆಂದು ಧಾವಿಸಿ ಬಂದ. ದೈತ್ಯರನ್ನು ಸಂಹರಿಸಿ ಮನುವನ್ನು ಕಾಪಾಡಿದ.

ಹೀಗೆ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕಾಗಿ ತುತಿಸುವವರಿಗೆ ಮೋಕ್ಷಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಅವಾಂತರ ಪ್ರಯೋಜನಗಳೂ ಅವರಿಗೆ ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತವೆಂದು ಈ ಬಗೆಯ ಪ್ರಸಂಗದಿಂದ ನಮಗೆ ತಿಳಿದು ಬರುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಈಶಾವಾಸ್ಯಾದಿ ಮಂತ್ರಗಳಿಂದ ತುತಿಸಿದವ ಸ್ವಾಯಂಭುವ ಮನು. ಸ್ತುತಿಸಿಕೊಂಡವ ಯಜ್ಞ. ಹೀಗಾಗಿ ಇವರೇ ಋಷಿ ಹಾಗು ದೇವತೆಗಳು. ಮೋಕ್ಷ ಪ್ರಧಾನ ಪ್ರಯೋಜನ. ರಕ್ಷೋನಿರಸನ ಅವಾಂತರ ಪ್ರಯೋಜನವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತದೆ.

ಈಶಾವಾಸ್ಯಮಿದಂ ಸರ್ವಂ ಯತ್ಕಿಂಚ ಜಗತ್ಯಾಂ ಜಗತ್ ।
ತೇನ ತ್ಯಕ್ತೇನ ಭುಂಜೀಥಾ ಮಾ ಗೃಧಃ ಕಸ್ಯ ಸ್ವಿದ್ಧನಮ್ ॥ 1 ॥

ಈ ಪ್ರಪಂಚವೆಲ್ಲ ನಾಮರೂಪಾತ್ಮಕವಾಗಿದೆ. ಸತ್ಯವಾಗಿದೆ. ಇದು ಮಿಥ್ಯೆಯಲ್ಲ, ಕಲ್ಪನಾವಿಲಾಸವಲ್ಲ . ಮಾಯಾವಿಯ ಮಾಯೆಯಿಂದ ತೋರುವದಲ್ಲವಿದು. ಈಶನಾದ ಅಂದರೆ ಸರ್ವಸಮರ್ಥನಾದ ಶ್ರೀಹರಿ ನಿರ್ಮಾಣಮಾಡಿದ ಜಗತ್ತು ಇದು. ಸ್ವತಃ ಪ್ರವೃತ್ತಿ ಇದಕ್ಕಿಲ್ಲ . ಸರ್ವಾತ್ಮನಾ ಪರತಂತ್ರವಿದು. ಪರಾತ್ಪರನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಅಧೀನವಾಗಿದೆ. ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನವಾದಮೇಲೆ ಇದನ್ನು ತೊರೆದು ನಾವು ಹರಿಯ ಸನಿಹ ಸೇರಬಹುದು. ಆದರೆ ಯಾರ ಅರಿವಿನಿಂದಲೂ ಇದು ಸುಳ್ಳಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಇದೆಲ್ಲವೂ ದೇವರ ಸಿರಿ. ಆತನ ಸಂಪತ್ತು . ಹೀಗಾಗಿ ಧನಮದಾಂಧರಾದ ರಾಜರ ಹಂಗಿನಲ್ಲಿ ಬದುಕಬಾರದು. ಅವರಿಗೆ ಅಂಗಲಾಚಬಾರದು. ಅವರ ಒಡೆತನದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದಿರುವ ದುಡ್ಡನ್ನು ನಾವು ಬೇಡಬಾರದು. ಹೀಗಾಗಿ ಬೇಡಿದರೆ ಜಗದೊಡೆಯನನ್ನೇ ಬೇಡಬೇಕು. ಒಡೆಯಗೆ ಒಡಲನ್ನು ತೋರಬೇಕು. ಧರ್ಮಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗದೆ ಇದ್ದುದನ್ನು, ಯಾದೃಚ್ಛಿಕವಾಗಿ ಬಂದದ್ದನ್ನು ಅನುಭವಿಸಬೇಕು. ಇದೇ ಬಹು ಎಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು. ಅಲಂಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ಆಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇಂಥವನೆ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಪಾತ್ರ. ಹದವಾದ ಪಾತ್ರ ಇವನು ಮಾತ್ರ. ಇದು ಮನುವಿನ ಮೊದಲ ಸಂದೇಶ.

ಕುರ್ವನ್ನೇವೇಹ ಕರ್ಮಾಣಿ ಜಿಜೀವಿಷೇಚ್ಛತಂ ಸಮಾಃ ।
ಏವಂ ತ್ವಯಿ ನಾನ್ಯಥೇತೋಽಸ್ತಿ ನ ಕರ್ಮ ಲಿಪ್ಯತೇ ನರೇ ॥ 2 ॥

ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಹಳಿದು ಕರ್ಮಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ತೊರೆದು ಬ್ರಹ್ಮನೊಬ್ಬನೇ ಸತ್ಯವೆಂದರಿಯುತ್ತಿರುವದು ಉನ್ನತಮಟ್ಟ. ಈ ಮಟ್ಟವನ್ನು ಮುಟ್ಟಲಾಗದವರು ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಲೇ ಕಾಲ ಕಳೆಯಬೇಕು. ಇವರು ಅಜ್ಞಾನಿಗಳು. ಉಸಿರೆಳೆವವರೆಗೂ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿರುವದು ಇವರಿಗೆ ಅನಿವಾರ್ಯ. ಹೀಗೆಂದು ಅದ್ವೈತಿಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಅಭಿಜಾತರಿಗೆ ಅಭಿಮತವಲ್ಲದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವಿದು.

ಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ ಪಾಂಡವರು, ಶುಕವಾಮದೇವಾದಿಗಳು ಕೂಡಾ ಕರ್ಮದ ನಂಟನ್ನು ಅಂಟಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಅನಿವಾರ್ಯವೆಂಬುದು ತರವಲ್ಲ. ಜ್ಞಾನಿಯಾದರೂ ಅಜ್ಞಾನಿಯಾದರೂ ಕರ್ಮಗಳಿಗೆ ಅಂಟಿಕೊಂಡೇ ಇರಬೇಕು. ಹೀಗೆಂದು ಕಂಡದ್ದನ್ನೆಲ್ಲ ಮಾಡಬಾರದು. ತನಗೆ ವಿಹಿತವಾದವುಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಆಚರಿಸಬೇಕು. ನಾನು ಮಾಡಿದ್ದಲ್ಲ, ನೀನೇ ಎನ್ನೊಳು ನಿಂತು ಮಾಡಿ ಮಾಡಿಸುವಿ. ನಿನ್ನಯ ದಯದಿ ಇನಿತು ಮಾಡಿದ ಸುಕೃತ ನಿನ್ನ ಪೂಜೆ ಎಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತಿರಬೇಕು. ನಿನ್ನ ಭಕುತಿಯು ಬೇಕು. ನೀನೇ ಎನಗೆ ಬೇಕು. ಪುನಃ ಪುನಃ ನಿನ್ನಯ ಪ್ರಸಾದವೇ ಎನಗಾಗಬೇಕೆಂದು ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿ

ಹರಿಗೆ ಸಮರ್ಪಿಸಬೇಕು. ಈ ಬಗೆಯ ಹರಿಪೂಜಾತ್ಮಕವಾದ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡದಿದ್ದರೆ ಅಪರೋಕ್ಷಿಗಳಿಗೂ ಆನಂದಹ್ರಾಸ ತಪ್ಪಿದ್ದಲ್ಲ. ಮಾಡಿದರೆ ಆನಂದದ ಅಭಿವೃದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಇಂತಹ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿರುವ ಅಜ್ಞಾನಿಯಾದ ಮನುಜನಿಗೆ ಕರ್ಮಜಾಲದ ಜಂಜಾಟವಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಅವನಿಗೆ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನ ದೊರಕಿಸಿ ಕೊಡಲು ಸಹಕಾರಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಲಿಂಗಭಂಗವಾಗುವವರೆಗೂ ಕರ್ಮದ ನೆಂಟಸ್ತಿಕೆಯನ್ನು ಕಳೆದು ಕೊಳ್ಳುವದು ಯಾರಿಗೂ ಶೋಭಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಹಲವು ಶ್ರುತಿಸ್ಮೃತಿಗಳು ಕರ್ಮವನ್ನು ತೊರೆಯಬೇಕೆಂದು ಉಪದೇಶನೀಡುತ್ತವೆ. ಆ ಉಪದೇಶ ಕಾಮ್ಯ, ನಿಷಿದ್ಧಕರ್ಮವಿಷಯಕ. ಹೊರತು ವಿಹಿತವಿಷಯಕವಲ್ಲ.

ಅಸುರ್ಯಾ ನಾಮ ತೇ ಲೋಕಾ ಅಂಧೇನ ತಮಸಾವೃತಾಃ ।
ತಾಂಸ್ತೇ ಪ್ರೇತ್ಯಾಭಿಗಚ್ಛಂತಿ ಯೇ ಕೇ ಚಾತ್ಮಹನೋ ಜನಾಃ ॥ 3 ॥

ಪರಮಾತ್ಮ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಸಹೊರಟಿದೆ ಈ ಉಪನಿಷತ್. ಆದ್ದರಿಂದ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಬೇಕು. ತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಪ್ಪಾಗಿ ತಿಳಿದವರನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸುವದು ತರವಲ್ಲ. ಅತಾತ್ತ್ವಿಕರನ್ನು ನಿಂದಿಸುವದು ತತ್ತ್ವಪ್ರತಿಪಾದನರೂಪವೂ ಅಲ್ಲ. ಅದರಿಂದ ಯಾವ ಉಪಯೋಗವೂ ಇಲ್ಲ ಎಂದು ತೋರಬಹುದು. ಆದರೇ ಉಪದೇಶದ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಪರಾರ್ಥ. ಮತ್ತೊಬ್ಬರು ತತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿಯಲಿ ಎಂಬ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿಯೇ ಉಪದೇಶವಿರುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಂದು ಕಂಡವರಿಗೆಲ್ಲ ಉಪದೇಶ ನೀಡುವದು ದೋಷಕರ. ತಿಳಿಯುವ ತವಕ ಇದ್ದವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ತಿಳಿಸಿ ಹೇಳಬೇಕು. ಹಲವು ಬಾರಿ ಸಜ್ಜನರಲ್ಲಿ ಈ ತವಕವನ್ನು ಬಡಿದೆಬ್ಬಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ತತ್ತ್ವವನ್ನರಿಯದವರನ್ನು ಹಳಿಯುವದರಿಂದ ಈ ತವಕ ಜಾಗರೂಕವಾಗುತ್ತದೆ. ಅದಾಗಿ ಸಜ್ಜನರಲ್ಲಿ ಬುಭುತ್ಸಾವನ್ನು ತುಂಬುವದೇ ಈ ಮಂತ್ರದ ಮೂಲ ಉದ್ದೇಶ.

ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಾಠಭೇದ ಶಿವಪೂಜೆಯಲ್ಲಿ ಕರಡಿಯ ಹಾಗೆ ತೊಡಕು ತಂದೊಡ್ಡುತ್ತದೆ.

'ಅಸೂರ್ಯಾಃ' ಎಂಬ ಪಾಠಾಂತರ ಹಲವು ಪುಸ್ತಕಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಸಿಗುತ್ತದೆ. ಪ್ರಕಾಶಭಾಷ್ಯಕಾರರು ಈ ಪಾಠವನ್ನು ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಸೂರ್ಯನಿಲ್ಲದ ಲೋಕಗಳೆಂದು ಈ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಅನುವಾದ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಅಸುರ್ಯಾಃ ಎಂಬ ಪಾಠವನ್ನವಲಂಬಿಸಿದರೂ ವರ್ಣವಿಪರ್ಯಯದಿಂದ (ಸು ಎಂಬ ಹ್ರಸ್ವವನ್ನು ಸೂ ಎಂಬುದಾಗಿ ಬದಲಿಸಿಕೊಂಡು) ಸೂರ್ಯಪ್ರಕಾಶಹೀನ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹಲವರು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ -

ಮಹಾದುಃಖೈಕಹೇತುತ್ವಾತ್ ಪ್ರಾಪ್ಯತ್ವಾದಸುರೈಸ್ತಥಾ ।
ಅಸುರ್ಯಾ ನಾಮ ತೇ ಲೋಕಾಸ್ತಾನ್ಯಾಂತಿ ವಿಮುಖಾ ಹರೌ ॥

ಎಂಬ ನಾರದೀಯ ಪ್ರಮಾಣವಚನ ಅಸುರ್ಯ ಎಂಬ ಪದಕ್ಕೆ ಎರಡು ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ತಿಳಿಹೇಳುತ್ತದೆ. ಸುರ ಎಂದರೆ ಸುಖ. ಅಸುರ ಎಂದರೆ ದುಃಖ. ಅದು ಬರೀ ದುಃಖವಲ್ಲ, ಮಹಾದುಃಖ. ಇಂತಹಾ ಮಹಾದುಃಖಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾದದ್ದರಿಂದ ಆ ಲೋಕಗಳು ಅಸುರ್ಯಲೋಕಗಳು. ಅಥವಾ ಅಸುರರು ಹೊಂದುವ ಲೋಕಗಳು ಅಸುರ್ಯ ಲೋಕಗಳು. ಹರಿಪರಾಙ್ಮುಖರಾದವರು ಅಸುರರು. ಅವರೆಲ್ಲರೂ ಕೊನೆಗೆ ಈ ಲೋಕಗಳನ್ನು ಸೇರುತ್ತಾರೆ. ಮಹಾದುಃಖವನ್ನನುಭವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಸೂರ್ಯಪ್ರಕಾಶಹೀನ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುವವರಿಗೆ ಈ ಪ್ರಮಾಣದ ವಿರೋಧ ಬರುತ್ತದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ,

ಅನಂದಾ ನಾಮ ತೇ ಲೋಕಾ ಅಂಧೇನ ತಮಸಾವೃತಾಃ ।
ತಾಂಸ್ತೇ ಪ್ರೇತ್ಯಾಭಿಗಚ್ಛಂತಿ ಅವಿದ್ವಾಂಸೋ ಬುಧೋ ಜನಾಃ ॥ ಬೃ.ಆ ॥

ಎಂಬ ಬೃಹದಾರಣ್ಯದ ವಚನವಂತೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಅಸುರ್ಯಾ ಎಂದರೇ ಅನಂದಾಃ ಎಂದು ಇದರ ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾ ಆ ಪಾಠ ಅಪಪಾಠವೆಂಬುದನ್ನು ನಿರ್ಧಾರಮಾಡುತ್ತದೆ. ಜೊತೆಗೆ ಮುಂದಿನ ಪಾದದಲ್ಲಿಯ 'ಅಂಧೇನ ತಮಸಾವೃತಾಃ 'ಎಂಬ ವಚನದ ಪುನರುಕ್ತಿಯಂತೂ ಇದ್ದೇ ಇದೆ.

ಸುರ ಎಂದರೇ ದೇವರು ಬ್ರಹ್ಮ ಅವನು ಅದ್ವಿತೀಯ. ಬ್ರಹ್ಮನ ಹೊರತು ಬೇರೊಂದು ಯಾವುದೂ ಇಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ದೇವತೆಗಳು ಮೊದಲಾದವರೆಲ್ಲರೂ ಅಸುರರೇ. ಅವರಿಗೆ ಸೇರಿದ ಲೋಕಗಳು ಅಸುರ್ಯಲೋಕಗಳು. ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿದವರು ಅಂದರೆ ಆತ್ಮೈಕ್ಯಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯದಿದ್ದವರು ಈ ದೇವತಾದಿಲೋಕಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾರೆ. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಆತ್ಮೈಕ್ಯೋಪಾಸನಾಗಳಿಂದ ಮಿಶ್ರಿತವಾದ ಕರ್ಮಗಳಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಲೋಕಗಳು, ಉಪಾಸನಾರಹಿತಕರ್ಮಗಳಿಂದ ಪಿತೃಲೋಕಗಳೂ, ಅಧರ್ಮಮಿಶ್ರಿತವಾದ ಕರ್ಮಗಳಿಂದ ಮನುಷ್ಯಜನ್ಮದ ಮೊದಲು ಸ್ಥಾವರಜನ್ಮಗಳು ಫಲವಾಗಿ ದೊರೆಯುತ್ತವೆಂದು ಆದ್ದರಿಂದ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಸ್ಥಾವರಾಂತ ಲೋಕಗಳೆಲ್ಲವೂ ಆತ್ಮಹನನದ ಫಲವೆಂತಲೂ ಇವುಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ಆತ್ಮೈಕ್ಯಜ್ಞಾನ ಆವಶ್ಯಕವೆಂತಲೂ ಅದ್ವೈತಿಗಳ ನಿಲುವು. ಇವೆಲ್ಲ ವಿಭ್ರಮವಿಲಾಸಗಳೇ ಹೊರತು ಪ್ರಮಾಣ ಒಂದೂ ಇದಕ್ಕಿಲ್ಲ.

ವಿಶುದ್ಧವಾದ ಮಂತ್ರದ ಭಾವವನ್ನು ತಿಳಿಸುವದಕ್ಕಾಗಿ ವಾಮನಪುರಾಣ ಈ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ನೀಡಿದ ಅದ್ಭುತವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಅನಾವರಣಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಅದು ಹೀಗಿದೆ.

ಸು ಚೆನ್ನಾದ **ರ** ಸುಖ. ಚೆನ್ನಾದ ಸುಖ ಇದು ಸುರ್ಯ. ಆ ಸುಖ ಇರುವ ತಾಣಗಳು ಸುರ್ಯಲೋಕಗಳು. ಸುಖವಿರುದ್ಧವಾದ ಮಹಾದುಃಖ ಇರುವ ಲೋಕಗಳು ಅಸುರ್ಯ

ಲೋಕಗಳು. ಕತ್ತಲು ಕವಿದ ಗವಿಗಳು ಆ ಲೋಕಗಳು. ತುಸು ತೋಷವೂ ಇರದ ದೇಶಗಳು. ತಳಮಳ ತುಂಬಿ ತುಳುಕುವ ತಾಣಗಳು.

ಹರಿಯನ್ನು ನಿರ್ಗುಣನೆಂದು, ನಿರಾಕಾರನೆಂದು, ಸೀಮಿತಗುಣಗಳಿರುವವನೆಂದು ಮುಂತಾಗಿ ಹಳಿದವರು ಇವರೆಲ್ಲರೂ ಆತ್ಮಹನರೇ. ಇಂತಹ ಜನ ದೇವರು ನೀಡಿದ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಕಡೆಗಾಣಿಸಿ ದುಃಖಮಯವಾದ ಈ ತಮೋಲೋಕಗಳಿಗೆ ಸೇರಿ ತಾವು ಆಚರಿಸಿದ ಅತಿತೀವ್ರವಾದ ಪಾಪಗಳ ಫಲವನ್ನನುಭವಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಸತ್ಯ.

ಅನೇಜದೇಕಂ ಮನಸೋ ಜವೀಯೋ ನೈನದ್ದೇವಾ ಆಪ್ನುವನ್ಪೂರ್ವಮರ್ಷತ್ ।

ತದ್ಧಾವತೋಽನ್ಯಾನತ್ಯೇತಿ ತಿಷ್ಠತ್ತಸ್ಮಿನ್ನಪೋ ಮಾತರಿಶ್ವಾ ದಧಾತಿ ॥ 4 ॥

ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ಮಂತ್ರವಿದು. ಈ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ 'ಅನೇಜತ್= ನಿಷ್ಕ್ರಿಯ, ಮನಸೋಜವೀಯಃ=ಮನಸ್ಸಿಗಿಂತಲೂ ವೇಗ ಉಳ್ಳದ್ದು ' ಎಂಬುದಾಗಿ ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧವಾದ ವಿಶೇಷಣಗಳನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮನಿಗೆ ನೀಡಲಾಗಿದೆ. ಇದರ ಪರಿಹಾರ ಹೇಗೆ ?

ಅದ್ವೈತಿಗಳ ಉತ್ತರ-

'ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಅನೇಜತ್ ಅಂದರೆ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯ. ಚಲನರಹಿತವಾದದ್ದು. ತನ್ನ ಅವಸ್ಥಿತಿಯಿಂದ ಚ್ಯುತಿ ಇಲ್ಲದೇ ಇದ್ದದ್ದು. ಅಂದರೆ ಸದಾ ಏಕರೂಪವಾದದ್ದು ಎಂದರ್ಥ. ಇದು ಶುದ್ಧಬ್ರಹ್ಮನ ಸ್ವರೂಪ. ಇದು ಧರ್ಮರಹಿತ. ಯಾವಗುಣಗಳೂ ಇದಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಗುಣಗಳು, ಧರ್ಮಗಳು ಇರುವ ಬ್ರಹ್ಮ ಶಬಲಬ್ರಹ್ಮ. ಹೀಗಾಗಿ ನಿರ್ಗುಣಬ್ರಹ್ಮ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯ ಎಂದು, ಶಬಲಬ್ರಹ್ಮ ಮನಸ್ಸಿಗಿಂತಲೂ ವೇಗ ಉಳ್ಳದ್ದೆಂದು ಉಪನಿಷತ್ತು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದೆ. ಯಾವ ವಿರೋಧವೂ ಇಲ್ಲಿ ಸುಳಿಯುವದಿಲ್ಲ. ಈ ನಿರ್ಗುಣ ಬ್ರಹ್ಮ ಒಂದೇ ಸತ್ಯ. ಅದರ ಹೊರತು ಉಳಿದದ್ದು ಮಿಥ್ಯಾ. ಈ ಪರಬ್ರಹ್ಮನನ್ನರಿಯುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯ ಯಾವ ಇಂದ್ರಿಯಗಳಿಗೂ ಇಲ್ಲ. ಇಂತಹಾ ಪರಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ಎಲ್ಲ ಜೀವರ ವ್ಯಾಪಾರಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸುವ ಸೂತ್ರನಾಮಕನಾದ ವಾಯುವು ತನ್ನ ಅಧಿಕಾರದ ಮಿತಿಯಲ್ಲಿರುವ ಕರ್ತವ್ಯಕರ್ಮಗಳನ್ನು ನೆರವೇರಿಸುತ್ತಾ ಇರುತ್ತಾನೆ ' ಹೀಗೆಂದು ಅದ್ವೈತಿಗಳು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತಿಗಳ ಪರಿಹಾರ-

ಪರಮಾತ್ಮ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯ. ಏಕೆಂದರೆ ಅವನು ಸರ್ವವ್ಯಾಪ್ತ. ಕ್ರಿಯಾ ಎಂದರೆ ಚಲನೆ. ತಾನಿಲ್ಲದ ದೇಶವನ್ನು ತಲುಪುವದು ಇದೇ ಚಲನ. ಈ ಚಲನ ದೇಶತಃ ಪರಿಮಿತಿ ಇರುವ ಪದಾರ್ಥಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಬಹುದು. ಆದರೆ ಸರ್ವವ್ಯಾಪ್ತವಾದದ್ದು ತಾನು ಹೋಗುವದಕ್ಕೆ ಸ್ಥಳವೇ ಇಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸರ್ವವ್ಯಾಪ್ತವಾದದ್ದು ನಿಶ್ಚಲ. ನಿಷ್ಕ್ರಿಯ. ಇದು ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿ. ಆದರೂ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಔಪಚಾರಿಕವಾಗಿ ವೇಗವನ್ನು 'ಮನಸೋ ಜವೀಯಃ' ಎಂದು ಉಪನಿಷತ್ತು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಅಥವಾ ಹರಿಯ ಅಪರಿಮಿತವಾದ ರೂಪ ಎಲ್ಲಿಯೂ ಸಂಚರಿಸಲಾರದು. ಅದು ಮಾತ್ರ ನಿಶ್ಚಲ. ಪರಿಮಿತವಾದ ಮತ್ತೊಂದು ರೂಪ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಇದೆ. ಅದು ಸರ್ವವ್ಯಾಪ್ತವಲ್ಲ. ಆ ಪರಿಮಿತವಾದ ರೂಪಮಾತ್ರ ಸಂಚಾರಯೋಗ್ಯ. ಅದು ಮನಸ್ಸಿಗಿಂತಲೂ ವೇಗ ಉಳ್ಳದ್ದು. ಅಂತೆಯೇ ಗ್ರಾಹಗ್ರಸ್ತ ಗಜೇಂದ್ರನನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಬೇಕೆಂದು ಚಿಂತಿಸಿದ ಸಮಯದಲ್ಲೇ ತನ್ನ ಕೇವಲ ಸಂಕಲ್ಪಬಲದಿಂದ ಅಷ್ಟು ದೂರವಿರುವ ದೇಶದಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷವಾಗಿ ಸನ್ನಿಹಿತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇದು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಮನಸೋ ಜವೀಯಃ.

ಅಂತರ್ಯಾಮಿತಯಾ ಪ್ರಾಪ್ತನಾಗಿದ್ದರೂ ಈ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ದೇವತೆಗಳು ತಿಳಿಯುತ್ತಿಲ್ಲ. ಭೂಮಿಯಲ್ಲಿ ಹಿರಣ್ಯನಿಧಿ ಸನ್ನಿಹಿತವಾಗಿದೆ. ಆದರೂ ಕ್ಷೇತ್ರಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದ ಜನರು ಮೇಲೆ ಸಂಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಒಳಗಿನ ಆ ಹಿರಣ್ಯನಿಧಿಯನ್ನು ಹೇಗೆ ತಿಳಿಯಲಾರರೋ ಹಾಗೆ ದೇವತೆಗಳೂ ದೇವರನ್ನು ತಿಳಿಯರು.

ಇಂತಹಾ ಪರಮಾತ್ಮ ವೇಗವಾಗಿ ಧಾವಿಸಿ ಹೋಗುವ ಪವನಗರುಡಾದಿಗಳನ್ನು ಮೀರಿ ಮುಂದಿನ ದೇಶವನ್ನು ಮೊದಲೇ ತಲುಪುತ್ತಾನೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ದೇವರು ಯಾವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನೂ ಮಾಡುವದಿಲ್ಲ. ಸರ್ವವ್ಯಾಪ್ತನಾದ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಇದು ಅಶಕ್ಯವೇನಲ್ಲ. ಇದ್ದಲ್ಲಿಯೆ ಇದ್ದು ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಮೀರಿಹೋಗುವದು ವಿರುದ್ಧವೇನಲ್ಲ.

ಇಂತಹಾ ಪರಮಾತ್ಮನ ಆಶ್ರಯ ಪಡೆದು, ಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನೂ ಅವನಿಂದಲೇ ಪಡೆದ ವಾಯುವು ಜಲಮಹೀಮಹೀಧರಪಯೋಧರಗ್ರಹನಕ್ಷತ್ರಾದಿಗಳನ್ನು ಧರಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ವಿಚಿತ್ರವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ ವಿಶಿಷ್ಟಾದ್ವೈತಿಗಳು.

ಈ ವಾದಗಳು ಪ್ರಸಂಗಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿಲ್ಲ. ಪ್ರಮಾಣಕ್ಕೆ ಅನುಸಾರಿಯೂ ಆಗಿಲ್ಲ. 'ಏಜೃ ಕಂಪನೇ' ಎಂಬ ಕ್ರಿಯಾಪದದ ಬಲದಿಂದ ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ನಿಷ್ಕ್ರಿಯ ಎಂಬ ಅರ್ಥ ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೇ ಆಳಕ್ಕೆ ಇಳಿದಾಗ ತಿಳಿಯಾದ ಭಾವಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬರುತ್ತವೆ.

ಶ್ರೀಮದಾಚಾರ್ಯರ ಪ್ರತಿಪಾದನೆ-

ಚಲನ, ಕಂಪನ ಇವು ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ಒಂದೇ ಎನಿಸಿದರೂ ಅವು ಬೇರೆ ಬೇರೆಯೇ. ಬಲು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ವ್ಯತ್ಯಾಸ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಅದಕ್ಕಾಗಿಯೇ 'ಕಂಪನಂ ಭಯಲಕ್ಷಣಮ್' ಎಂದು ಹೇಳುವದುಂಟು. ಭಯವಾದಾಗ ಜೀವನಲ್ಲಿ ಆಗುವ ಚೇಷ್ಟೆ ಇದು ಕಂಪನ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ 'ಅನೇಜನ್ನಿರ್ಭಯತ್ವಾತ್' ಎಂಬ ಪ್ರಮಾಣ ತಿಳಿಸುವ ಅರ್ಥ ಸುಸಂಗತವಾಗಿದೆ. ಸೂಕ್ಷ್ಮೇಕ್ಷಣಾ ಇದ್ದವರಿಗೆ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಸಹಜವಾಗಿ ಒಪ್ಪವಾಗುತ್ತದೆ.

ಹಾಗೆಯೇ ದೇವರನ್ನು ಒಂದು ಎಂದು ಅಂದದ್ದು ಇನ್ನೊಂದಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಭಾವದಿಂದಲ್ಲ, ಪ್ರಧಾನನಾದವನು ಒಬ್ಬನೇ ಎಂದು ಈ ವಚನದ ಹಾರ್ದ. ಮನಸ್ಸಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವೇಗ ಈ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಇದೆ. ಆದರೇ ಮನಸ್ಸು ಎಲ್ಲಿಯೂ ಹೋಗುವದಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೆ ಆಗುವದು ಬಾಹ್ಯಪದಾರ್ಥಗಳ ಸ್ಮರಣೆ ಮಾತ್ರ. ಮನಸ್ಸು ಚಿಂತಿಸಿದ ಸಮಯದಲ್ಲಿಯೇ ಬಾಹ್ಯಪದಾರ್ಥಗಳು ಸ್ಮರಣೆಯಲ್ಲಿ ಬರುತ್ತವೆ. ಈ ಮನಸ್ಸಿಗಿಂತಲೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವೇಗ ಪಡೆದವನು ಪರಮಾತ್ಮ.

ದೇವತೆಗಳೆಲ್ಲರೂ ಭಗವಂತನನ್ನು ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರಿಸಿಕೊಂಡವರೇ. ಆದ್ದರಿಂದ ದೇವತೆಗಳಿಗೆ ದೇವರ ಅರಿವಿಲ್ಲವೆಂಬ ಶ್ರೀವೈಷ್ಣವರ ಹೇಳಿಕೆ ಸಮ್ಮುಗ್ಧವಾಗಿದೆ. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಮಾತ್ರ ಬಹಳ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾದ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ದೇವತೆಗಳು ದೇವರನ್ನರಿತಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಅವನನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ರಮೆಯಿಂದಲೂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದಮೇಲೆ ಇತರ ದೇವತೆಗಳಿಗಂತೂ ಅವನನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸುತರಾಂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ, ಇಂತಹಾ ಅನಂತವಾದ ಮಹಿಮೆ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಇದೆ. ತನಗೆ ಮಾತ್ರ ಎಲ್ಲರ ಸಮಗ್ರ ಜ್ಞಾನ ಯಾವಾಗಲೂ ಇದೆ. ಇದೆಲ್ಲ ಅವನ ಅರಿವಿನ ಅಂಶಾಂಶ ಮಾತ್ರ. ಇಂತಹಾ ಹರಿಯ ಮಹಿಮೆ ಅದ್ಭುತ. ಅಚಿಂತ್ಯ. ಅವನ ಎಲ್ಲ ರೂಪಗಳೂ ಸರ್ವತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ತ, ಎಲ್ಲ ರೂಪಗಳಿಗೂ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಮೀರುವ ವೇಗವಿದೆ. ಸರ್ವತ್ರ ವ್ಯಾಪ್ತವಾದ ರೂಪವೇ ಓಡುತ್ತಾ ಎಲ್ಲರನ್ನು ದಾಟಿ ಹೋಗುತ್ತದೆ. ತರ್ಕಕ್ಕೆ ಯುಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಈ ಶಕ್ತಿ ನಿಲುಕುವದಿಲ್ಲ, ಇದು ಅದ್ಭುತ.

ವಾಯುದೇವರೇ ಎಲ್ಲ ಜೀವರಲ್ಲಿ ಇದ್ದು ಸಕಲಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿಸುತ್ತಾರೆ. ಆದರೂ ಜೀವರಿಂದ ತಾವು ಮಾಡಿಸಿದ ಜೀವರ ಪುಣ್ಯಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹರಿಪೂಜಾರೂಪವಾಗಿ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಸಮರ್ಪಿಸುತ್ತಾರೆ. 'ದೀನಂ ದೂನಂ ಅನಾಥಂ ಶರಣಾಗತಂ ಏನಂ ಉದ್ಧರ' ಎಂದು ವಿಜ್ಞಾಪನೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಆವಾಗ ನಾವು ಜೀವನದುದ್ದಕ್ಕೂ ಮಾಡಿದ ಕರ್ಮಗಳೆಲ್ಲ ನಮಗೆ ಮೋಕ್ಷ ಕೊಡಲು ಸನ್ನದ್ಧವಾಗುತ್ತವೆ. ಇದು ಆಚಾರ್ಯರು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿರುವ ಅರ್ಥ. ಪೂರ್ವಸಂಗತವಾದ ಅಪೂರ್ವವಾದ ಅರ್ಥ.

ತದೇಜತಿ ತನ್ನೇಜತಿ ತದ್ದೂರೇ ತದ್ವಂತಿಕೇ ।
ತದಂತರಸ್ಯ ಸರ್ವಸ್ಯ ತದು ಸರ್ವಸ್ಯ ಬಾಹ್ಯತಃ ॥ 5 ॥

ಉಪನಿಷತ್ತು ಒಂದು ಬಾರಿ ಹೇಳಿದ ತತ್ತ್ವವನ್ನು ಮತ್ತೆ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ . ಇದು ದೋಷವಲ್ಲ, ಆ ತತ್ತ್ವದ ಮೇಲಿರುವ ಆದರವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

ಶುದ್ಧ ಬ್ರಹ್ಮ ಚಲನ ಮೊದಲಾದ ಕ್ರಿಯಾಶೂನ್ಯ. ಇದು ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿ. ದೇಹ ಮೊದಲಾದ ಉಪಾಧಿಗಳನ್ನು ಪಡೆದಾಗ ಚಲಿಸುವಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ಉಪಾಧಿಗಳು ಧರ್ಮಗಳು

ಇವೆಲ್ಲ ಅವಾಸ್ತವ. ತೋರಿಕೆ ಮಾತ್ರ. ಜೀವನೇ ಸ್ವಯಂ ಬ್ರಹ್ಮನಾದುದರಿಂದ ಐಕ್ಯಜ್ಞಾನ ಪಡೆದ ಜೀವನಿಗೆ ಬ್ರಹ್ಮ ಬಹಳ ಹತ್ತಿರ. ತನಗೆ ತಾನು ಹತ್ತಿರವಲ್ಲವೆ ಹಾಗೆ. ತಾನೇ ಸ್ವಯಂ ಬ್ರಹ್ಮನಾದರೂ ಐಕ್ಯಜ್ಞಾನವಿಲ್ಲದವರಿಗೆ ಬಹಳ ದೂರ. ಇಂತಹಾ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ನಾಮರೂಪ ಕ್ರಿಯಾತ್ಮಕವಾದ ಎಲ್ಲ ಜಗದ ಒಳಗೆ ನೆಲೆಸಿದ್ದಾನೆ. ವ್ಯಾಪಕವಾದುದರಿಂದ ಗಗನದಂತೆ ಜಗದ ಹೊರಗೂ ತುಂಬಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ಒಳಗೂ ಇದ್ದಾನೆ.

ನಿಜವಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ಆತ್ಮನಿಗೆ ಒಳಗೆ ಹೊರಗೆ ನಡುವೆ ಎಂಬುದು ಯಾವದೂ ಇಲ್ಲ . ಯಾಕೆಂದರೆ ಅವನು ನಿರಂತರ. ಬಿಡುವಿಲ್ಲದವ. ನಿಬಿಡನಾದವ. ಒಳಗೆ ಹೊರಗೆ ನಡುವೆ ಎಂದು ಏನೆಲ್ಲ ತೋರುತ್ತದೋ ಅದೆಲ್ಲ ಆಕಾಶದಿಂದ ತೋರುವ ಭಾವನೆ ಮಾತ್ರ. ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲ. ಇದಿಷ್ಟು ಅದ್ವೈತಿಗಳ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ. ಇದೆಲ್ಲವನ್ನು ತತ್ತ್ವಸಂಹಿತೆ ಅಲ್ಲಗಳೆಯುತ್ತದೆ. ಅದ್ವೈತಿಗಳ ಈ ಭಾವಕ್ಕೆ ತತ್ತ್ವಸಂಹಿತಾ ಆರ್ಥಿಕವಾಗಿ ಸ್ಪಂದಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ನಾವು ಗಮನಿಸಬೇಕು. ನಮ್ಮ ಕಲ್ಪನೆಗೆ ಸರ್ವಥಾ ಎಟುಕದ ಭಾವವನ್ನು ತತ್ತ್ವಸಂಹಿತಾ ಬಯಲುಗೊಳಿಸುತ್ತದೆ. ಅದನ್ನು ಆಚಾರ್ಯರು ಇಲ್ಲಿ ಉದಾಹರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಪರಮಾತ್ಮ ಸ್ವಯಂ ತಾನು ಭಯವಿರಹಿತನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇದನ್ನು ಈಗಾಗಲೆ ಉಪನಿಷತ್ತು ತಿಳಿಸಿಹೇಳಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿಷಯವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಭಗವಂತನನ್ನು ಕಂಡು ಬ್ರಹ್ಮ ಮೊದಲಾದ ಜಗತ್ತು ಭಯಪಡುತ್ತದೆ. ಭಯದಿಂದ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಕರ್ತವ್ಯ ಕರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗುತ್ತಾರೆ. 'ಭೀಷಾಸ್ಮಾದ್ವಾತಃ ಪವತೇ' ಮೊದಲಾದ ಶ್ರುತಿಗಳು ಇದಕ್ಕೆ ಸಂವಾದಿಯಾಗಿವೆ. ಈ ಪರಮಾತ್ಮ ಸರ್ವಗತ. ಆದಾಗಿ ಬಲು ದೂರದಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದು ಸತ್ಯ. ಸನಿಹದಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ ಎಂಬುದೂ ತಥ್ಯ. ಅಲ್ಲದೇ ಹೊರಗಡೆ ಇದ್ದು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಆಶ್ರಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಎಲ್ಲರ ಅಂತರದಲ್ಲಿದ್ದು ನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇದು ತತ್ತ್ವಸಂಹಿತಾ ಈ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ ರೀತಿ.

ಯಸ್ತು ಸರ್ವಾಣಿ ಭೂತಾನ್ಯಾತ್ಮನ್ಯೇವಾನುಪಶ್ಯತಿ ।
ಸರ್ವಭೂತೇಷು ಚಾತ್ಮಾನಂ ತತೋ ನ ವಿಜುಗುಪ್ಸತೇ ॥ 6 ॥

ಅವ್ಯಕ್ತ ಮೊದಲು ಸ್ಥಾವರದವರೆಗಿರುವ ಎಲ್ಲ ಭೂತಗಳು ಆತ್ಮವ್ಯತಿರಿಕ್ತವಾಗಿ ಇಲ್ಲ. ಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿಲ್ಲ. ಅವೆಲ್ಲವೂ ಪರಬ್ರಹ್ಮಸ್ವರೂಪವೇ ಆಗಿವೆ. ಪರಬ್ರಹ್ಮನಲ್ಲಿಯೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಕಲ್ಪಿತವಾಗಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಎಲ್ಲವೂ ಏಕವಾಗಿದೆ. ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಹೊರತು ಪರ ಯಾವದೂ ಇಲ್ಲ. ಇದನ್ನೆ ಹಿಂದಿನ ಮಂತ್ರಗಳು ತಿಳಿಸಿವೆ. ಇಂತಹಾ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಯಾವದೂ ಅಪ್ರಿಯವಾಗಿ ದ್ವೇಷ್ಯವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಯಾವುದನ್ನೂ ಜರಿಯುವ ಅವಸರ ಅವನಿಗೆ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಶಂಕರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಇದು ಅವರ ಕಲ್ಪನೆ ಮಾತ್ರ. ಇದು ಕೂಡಾ ಅಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾಗಿದೆ. ಸೌಕರಾಯಣಶ್ರುತಿಗೆ ವಿರುದ್ಧವೂ ಆಗಿದೆ.

ಈ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಸಂವಾದಿಯಾಗಿ ಸೌಕರಾಯಣಶ್ರುತಿ ತಿಳಿಸುವ ಅರ್ಥ ಬಹಳ ಸೊಗಸಾಗಿದೆ.

ಪರಮಾತ್ಮ ಅನೇಜತ್ ಭಯರಹಿತ. ಸರ್ವವ್ಯಾಪ್ತ. ಸರ್ವಸ್ವಾಮಿ. ಚೇತನಾಚೇತನಾತ್ಮಕವಾದ ಪ್ರಪಂಚವೆಲ್ಲ ಈ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನೇ ಆಶ್ರಯಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ. ಎಲ್ಲ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪರಮಾತ್ಮ ತತ್ತದಾಕಾರನಾಗಿ ಸತ್ತಾದಿಪ್ರದನಾಗಿ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಹೀಗೆಂದು ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುವ ಮಹಾನುಭಾವರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಯಾರನ್ನು ಕಂಡರೂ ಭಯವಾಗದು. ತಮ್ಮನ್ನು ತಾವು ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಆವಶ್ಯಕತೆ ಅವರಿಗೆಂದಿಗೂ ಬರುವದಿಲ್ಲ. ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ತಿಳಿದವರಿಗೆ ಅಡಿಗಡಿಗೂ ಭಯ ತಪ್ಪಿದ್ದಲ್ಲ.

ಅಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲದಕ್ಕೂ ಪರಬ್ರಹ್ಮ ಆಧಾರ. ಎಲ್ಲವೂ ಆಧೇಯವೆಂದು ಬ್ರಹ್ಮನಿಗೂ ಭೂತಗಳಿಗೂ ಆಧಾರಾಧೇಯಭಾವವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಶ್ರುತಿಗೆ ಐಕ್ಯಾರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುವದು ಸೊಗಸುವದಿಲ್ಲ. ಆ ಅರ್ಥ ಪರಿಪೂರ್ಣವಲ್ಲ. ಪ್ರಮಾಣಗಮ್ಯವೂ ಅಲ್ಲ.

ಯಸ್ಮಿನ್ಸರ್ವಾಣಿ ಭೂತಾನ್ಯಾತ್ಮೈವಾಭೂದ್ವಿಜಾನತಃ ।
ತತ್ರ ಕೋ ಮೋಹಃ ಕಃ ಶೋಕ ಏಕತ್ವಮನುಪಶ್ಯತಃ ॥ 7 ॥

ಹಿಂದಿನ ಮಂತ್ರದ ಭಾವವನ್ನೇ ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಅಲ್ಲಿಯ 'ಯಸ್ತು ಸರ್ವಾಣಿ ಭೂತಾನಿ ಆತ್ಮನ್ಯೇವ' ಎಂಬುದರ ಭಾವವನ್ನು ಇಲ್ಲಿಯ 'ಯಸ್ಮಿನ್ಸರ್ವಾಣಿ ಭೂತಾನಿ' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. 'ಸರ್ವಭೂತೇಷು ಚಾತ್ಮಾನಮ್' ಎಂಬಲ್ಲಿಯ ವಿಚಾರವನ್ನೆ 'ಆತ್ಮೈವಾಭೂತ್' ಎಂಬ ವಾಕ್ಯ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಹೀಗೆ, ಪುನರುಕ್ತವಾಗುವಂತೆ ಮಂತ್ರದ ಅರ್ಥವನ್ನು ವಿವರಿಸುವದು ಸರಿಯಾಗದು. ಹೊಸದಾದ ವಿವರವನ್ನೆ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ನೀಡಬೇಕು.

ನಿಜ. ಇಲ್ಲಿ ಹಿಂದಿನದನ್ನೇ ಅನುವಾದ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅಂಶವೂ ಇದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಪುನರುಕ್ತಿ ಇದ್ದರೂ ಅದು ದೋಷವಾಗುವದಿಲ್ಲ.

ಹಿಂದಿನ ಮಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನನ್ನು ಸರ್ವಾಧಾರ ಸರ್ವಗತ ಎಂದು ತಿಳಿದವರಿಗೆ ಭಯಾಭಾವರೂಪವಾದ ಫಲ ಉಕ್ತವಾಗಿದೆ.

ಭಗವಂತನ ಸರ್ವಗತತ್ವವನ್ನು, ಅವನಲ್ಲಿಯ ಏಕತ್ವವನ್ನು ಅಪರೋಕ್ಷತಃ ಕಂಡವರಿಗೆ ಮೋಹಾಭಾವರೂಪವಾದ ಫಲ ಹಾಗೂ ತತ್ಪ್ರಯುಕ್ತ ಶೋಕಾಭಾವರೂಪವಾದ ಫಲ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆಂದು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತಿದೆ. ಹೀಗೆ ಸಾಧನದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಫಲದಲ್ಲಿ ಆಧಿಕ್ಯವನ್ನು ಈ ಮಂತ್ರ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದುದರಿಂದ ಪುನರುಕ್ತಿಗೆ ಸರ್ವಥಾ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ.

ಪರಬ್ರಹ್ಮನೊಬ್ಬನೇ ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದ ಅನಂತಕಾಲದವರೆಗೆ ಎಲ್ಲ ಭೂತಗಳಿಗೂ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುತ್ತಾನೆ. ಆಯಾ ಪದಾರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಆಯಾ ಆಕಾರದಿಂದ ಹರಿಯು ಇದ್ದಾನೆಂದು ಆ ರೂಪಗಳಿಗೆ ಭೇದವನ್ನು ಚಿಂತಿಸುವದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ಅನೇಕ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಏಕತ್ವವಿದೆ. ಇದು ಭಗವಂತನ ಲೀಲಾವೈಭವ. ಜ್ಞಾನದುರ್ಬಲವಾದ ಮನಸ್ಸು ಈ ವೈಭವವನ್ನಂಗೀಕರಿಸಲು ಮುಂದಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಯಾರು ಈ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದಾರೋ ಅನೇಕರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಏಕತ್ವವನ್ನು ಚಿಂತಿಸುತ್ತಾರೋ ಅವರಿಗೆ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗೂ ದೇವರು ಲಭ್ಯನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಇವನು ನಾನು. ಅವರು ನನ್ನವರು. ಇದು ನನ್ನದು. ಅದು ಅವನದ್ದು . ಎಂಬ ಮೋಹ ಮಾಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಮಮತೆ ಮೋಹವೇ ಶೋಕಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಅವುಗಳು ಮಾಯವಾದ ಮೇಲೆ ಶೋಕಕ್ಕೆ ಸರ್ವಥಾ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಶೋಕಮೋಹಗಳ ವಿನಾಶಕ್ಕೆ ಈ ಜ್ಞಾನ ತೀರ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಸ ಪರ್ಯಗಾಚ್ಛುಕ್ರಮಕಾಯಮವ್ರಣಮಸ್ನಾವಿರಂ ಶುದ್ಧಮಪಾಪವಿದ್ಧಮ್ ।
ಕವಿರ್ಮನೀಷೀ ಪರಿಭೂಃ ಸ್ವಯಂಭೂಃ ಯಾಥಾತಥ್ಯತೋಽರ್ಥಾನ್
ವ್ಯದಧಾಚ್ಛಾಶ್ವತೀಭ್ಯಃ ಸಮಾಭ್ಯಃ ॥ 8 ॥

'ಅನೇಜದೇಕಮ್' 'ತದೇಜತಿ' ಮೊದಲಾದ ಮಂತ್ರಗಳು ಪರಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿವೆ. ಅದರ ಸ್ವರೂಪಲಕ್ಷಣವೇನೆಂಬುದನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲು 'ಸ ಪರ್ಯಗಾತ್' ಎಂಬ ಮಂತ್ರ ಹೊರಟಿದೆ ಎಂದು ಅದ್ವೈತಿಗಳ ಭಾವನೆ.

ಆದರೆ ಈ ಅವತರಣಿಕೆ ಸರಿಯಾದುದಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮಾವಿಭಕ್ತ್ಯಂತವಾದ ಕವಿಃ ಮನೀಷೀ ಮೊದಲಾದ ಶಬ್ದಗಳೂ ಇವೆ. ದ್ವಿತೀಯಾವಿಭಕ್ತ್ಯಂತವಾದ ಶುಕ್ರಂ ಅಕಾಯಂ ಮೊದಲಾದ ಶಬ್ದಗಳೂ ಇವೆ. ಪರಬ್ರಹ್ಮನ ಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಹೇಳುವ ಉದ್ದೇಶ ಈ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಇದ್ದರೆ ದ್ವಿತೀಯಾವಿಭಕ್ತ್ಯಂತವಾದ ಶಬ್ದಗಳು ಅನನ್ವಿತವಾಗಿ ಉಳಿಯುತ್ತವೆ.

ವಿಭಕ್ತಿವಿಪರಿಣಾಮ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಅಂದರೆ ದ್ವಿತೀಯಾವಿಭಕ್ತಿಯಲ್ಲಿದ್ದುದನ್ನು ಪ್ರಥಮಾವಿಭಕ್ತ್ಯಂತವಾಗಿ ಬದಲಿಸಿಕೊಂಡು ಅರ್ಥ ಹೇಳುವ ವಾಡಿಕೆ ಇದೆ. ಆದರೆ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಅನುಕೂಲವಾಗಿರುವಾಗ ಮಾತ್ರ ಹಾಗೆ ಮಾಡುವದು ಸೂಕ್ತ. ಈಗ ವಿಭಕ್ತಿ ವಿಪರಿಣಾಮ ಮಾಡಿ ಅರ್ಥ ಹೇಳಲು ಯಾವ ಪ್ರಮಾಣಗಳೂ ಇಲ್ಲ. ಬದಲಾಗಿ ವಿಭಕ್ತಿ ವಿಪರಿಣಾಮ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳದೆಯೇ ಈ ಮಂತ್ರದ ಅರ್ಥವನ್ನು ವರಾಹಪುರಾಣ ಸೊಗಸಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಿದೆ.

ಅದಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರು ನೀಡಿದ ರಮಣೀಯವಾದ ಅವತರಣಿಕೆ ಹೀಗಿದೆ. ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಿಯಾದವನಿಗೆ ಶೋಕಮೋಹಾದಿಗಳಿರುವದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದನ್ನು

ಹಿಂದಿನ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಯುಕ್ತಿಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಲು ಈ ಮಂತ್ರ ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ತಿಳಿದರೆ ಯಾವ ಗೋಜಿಲ್ಲದೇ ಸುಲಭವಾಗಿ ಮಂತ್ರಕ್ಕೆ ಅರ್ಥವನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಶುಕ್ರಂ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಶೇಷಣಮಂಡಿತನಾದ ಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ಜೀವ ಹೊಂದಿದ್ದಾನೆ. ಎಂದು ದ್ವಿತೀಯಾಂತವಾದ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಅನ್ವಯ. ಕವಿಃ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಶೇಷಣವಿಶಿಷ್ಟನಾದವನು ಜಗತ್ತನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡಿದ. ಹೀಗೆ ಅನ್ವಯಮಾಡುವದು ಸೂಕ್ತವೆಂದು ವರಾಹಪುರಾಣ ಅರುಹುತ್ತದೆ.

ರಾಜಾದಿಗಳಿಗೆ ಶರಣಾದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ಸುಖದ ಸರಮಾಲೆ ಖಂಡಿತವೆಂದು ಬಗೆಯುವದು ತರವಲ್ಲ. ಅವನೂ ದುಃಖಗಳಿಗೆ ಭಾಗಿಯಾಗುವದು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಹೀಗೆ ದೃಷ್ಟಾನುಗುಣವಾಗಿ ಹೇಳುವದಾದರೆ ದೇವರನ್ನು ಬೆನ್ನುಹತ್ತಿದವಗೂ ದುಃಖಗಳು ತಪ್ಪಿದ್ದಲ್ಲ ಎಂದನಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಅದು ಸರಿಯಲ್ಲ. ರಾಜನಂತೆ ದೇವರು ದುಃಖಿಯಲ್ಲ. ದುಃಖದ ಲೇಶವೂ ಅವಗಿಲ್ಲ. ಸದಾ ಸುಖಪೂರ್ಣ. ಇಂಥಹಾ ಪರಮಾತ್ಮನನ್ನು ಪಡೆಯುವದೇ ಶೋಕಾದಿಗಳ ಸಂಕೋಲೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಏಕಮೇವ ಉಪಾಯ.ಅದನ್ನು ವಿವರವಾಗಿ ತಿಳಿಸಲು ಈ ಮಂತ್ರ ಹೊರಟಿದೆ.

ಶೋಕದ ಸೊಂಕಿಲ್ಲದವನು ಪರಮಾತ್ಮ. ಸಮಯದ ಸೀಮೆ ಇಲ್ಲದವನು. ಅಂತೆಯೇ ಅವನು ಸನಾತನ. ಸದಾತನ. ನಿತ್ಯ. ದೇಶದ ರೇಷೆಯೂ ಅವಗಿಲ್ಲ. ಸರ್ವವ್ಯಾಪ್ತ. ಎಲ್ಲೆಡೆಯೂ ಪೂರ್ಣ. ಇವನ ಗುಣಗಳಿಗೆ ಎಲ್ಲೆ ಇಲ್ಲವೇ ಇಲ್ಲ. ಅನಂತಗುಣಪರಿಪೂರ್ಣ-ನಾದವನು. ಸಂಸಾರದ ರಾಡಿಯನ್ನಂಟಿಸುವ ಲಿಂಗದೇಹವಿರಹಿತನಾದವನು. ದುಃಖಾದಿಗಳ ದೊರಕಿಸಲೆಂದೇ ಇರುವ ಸ್ಥೂಲದೇಹವಿಲ್ಲದವನು. ಈ ದೇಹಗಳ ಪ್ರಾಪ್ತಿಗೆ ಮೂಲವಾದದ್ದು ಪಾಪ. ಪಾಪದ ಲೇಪವಿಲ್ಲದವಗೆ ದೇಹದ ಸಂಪರ್ಕ ಎಂದಿಗೂ ಇಲ್ಲ. ಪರಮಪಾವನಚರಿತ ಪರಮಾತ್ಮ ಸದಾ ಶುದ್ಧ. ಹೀಗಾಗಿ ಪಾಪವಿದ್ಧನಲ್ಲ. ಇಂತಹಾ ಶೋಕಾದಿಶೂನ್ಯನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ಪದವನ್ನು ಪಡೆದವನಿಗೆ ಶೋಕವಿಮೋಕವಾಗುವಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ.

ಇಲ್ಲಿ ದೇವರಿಗೆ ಶೋಕಾಭಾವವನ್ನು ವಿವರಿಸುತ್ತಾ ದೇಹವಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಎಂದು ಯುಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಅದರ ಮೇಲೆ ಮತ್ತೆ ಸಂದೇಹಗಳು ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಕುತ್ತವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಹೇಗೆ ಬದಿಗೊತ್ತಬಹುದೆಂದು ವರಾಹಪುರಾಣ ವಿವರಿಸುತ್ತದೆ.

ದೇವರಿಗೆ ಪ್ರಾಕೃತವಾದ ದೇಹವಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅವನ ದೇಹ ಬಲು ವಿಲಕ್ಷಣ. ನಿರ್ದುಷ್ಟಜ್ಞಾನಾನಂದಾದಿಗಳೇ ಅವನ ದೇಹ. ತಲೆ, ಕಾಲು, ಕೈ, ಮೈ ಒಟ್ಟಾರೆ ಎಲ್ಲ ಅವಯವಗಳೂ ಜ್ಞಾನಾನಂದರೂಪ. ಯಾವ ಅವಯವವೂ ಪ್ರಾಕೃತವಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಜಗತ್ಸರ್ಜನ ಸೂಪಪನ್ನವಾಗುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲದ ಸುಳ್ಳಾದ ಜಗತ್ತನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಡಲು ದೇಹ ಯಾಕೆ ಬೇಕು? ಹಗ್ಗದಲ್ಲಿ ಹಾವನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಲು ಯಾರೂ ದೇಹಪಡೆದು ಬರಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಸಂಶಯಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಜಗತ್ತು ಸತ್ಯ. ಅದು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷಸಿದ್ಧ. ಜಗದ ಪ್ರಾತ್ಯಕ್ಷಿಕತೆಯನ್ನು ಅಲ್ಲಗಳೆಯುವವರು ಶ್ರುತಿ-ಸೂತ್ರ- ಪುರಾಣ ಇತಿಹಾಸಗಳ ವಿರೋಧಗಳನ್ನು ಸಹಿಸಲಾಗದೇ ಸೋಲೊಪ್ಪಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ.

ಚರಾಚರಪ್ರಪಂಚದ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಜ್ಞಾನವಿದ್ದವನು ಪರಮಾತ್ಮ. ಅವನು ಸರ್ವಜ್ಞ. ರಮಾಬ್ರಹ್ಮಾದಿಗಳು ಸೃಷ್ಟಿಕಾರಣರಾದರೂ ಅವರ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿದ್ದು ಪ್ರೇರಕನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಪರಿಭವಗೊಳಿಸಿ ತನ್ನ ಅಧೀನವಾಗಿರಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾನೆ. ತಾನು ಮಾತ್ರ ಯಾರ ಹಂಗೂ ಇಲ್ಲದವನು. ಅಸಮರ್ಥನಲ್ಲ. ಸ್ವಾರ್ಥಿಯೂ ಅಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಮಾಯಾಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಮಾಡುವ ಕಾರಣ ಅವನಿಗಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ಯಥಾರ್ಥವಾದ ಜಗತ್ತನ್ನೇ ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದಲೂ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಾಗಿ ಸೃಜಿಸುತ್ತಾ ಬಂದಿದ್ದಾನೆ.

ಅಂಧಂತಮಃ ಪ್ರವಿಶಂತಿ ಯೇಽವಿದ್ಯಾಮುಪಾಸತೇ ।
ತತೋ ಭೂಯ ಇವ ತೇ ತಮೋ ಯ ಉ ವಿದ್ಯಾಯಾಂ ರತಾಃ ॥ 9 ॥

ಅನ್ಯದೇವಾಹುರ್ವಿದ್ಯಯಾ ಅನ್ಯದಾಹುರವಿದ್ಯಯಾ ।
ಇತಿ ಶುಶ್ರುಮ ಧೀರಾಣಾಂ ಯೇ ನಸ್ತದ್ವಿಚಚಕ್ಷಿರೇ ॥ 10 ॥

ವಿದ್ಯಾಂ ಚಾವಿದ್ಯಾಂ ಚ ಯಸ್ತದ್ವೇದೋಭಯಂ ಸಹ ।
ಅವಿದ್ಯಯಾ ಮೃತ್ಯುಂ ತೀರ್ತ್ವಾ ವಿದ್ಯಯಾಮೃತಮಶ್ನುತೇ ॥ 11 ॥

ಭಗವಂತನ ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನವೇ ಮೋಕ್ಷಸಾಧನ. ನಿಜ. ಆದರೂ ಅಷ್ಟು ಮಾತ್ರ ಸಾಲದು. ಜೊತೆಗೆ ಅನ್ಯಥಾಜ್ಞಾನದ ನಿಂದೆಯನ್ನೂ ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಮಾಡಬೇಕು.

ಅನ್ಯಥಾಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತರಾದವರಿಗೆ ತಮಃಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವದು ನಿಶ್ಚಿತ. 'ಅಸುರ್ಯಾ ನಾಮ' ಎಂಬ ಮಂತ್ರ ಇದನ್ನು ಈಗಾಗಲೇ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಆದರೆ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದ ಮಾತ್ರಕ್ಕೆ ತಮಃ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಲ್ಲ. ಅದನ್ನು ಅನುಸಂಧಾನಕ್ಕೆ ತಂದುಕೊಂಡರೆ ಮಾತ್ರ ತಮಸ್ಸು. ನಿಂದಿಸುವದಕ್ಕಾಗಿ ಅವಶ್ಯವಾಗಿ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕು. ಅದನ್ನು ತಿರಸ್ಕರಿಸದೇ ವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ಆಸಕ್ತನಾದ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಇನ್ನಷ್ಟು ಮತ್ತಷ್ಟು ಘೋರವಾದ ಲೋಕಗಳಾಗುತ್ತವೆ. ಇದು ಸತ್ಯ.

ಅವಿದ್ಯೆಯ ಗೋಜಿಗೆ ಹೋಗದೇ ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಸಂಪಾದಿಸಿದ ಪುರುಷನಿಗೆ ತಮಸ್ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಅದರಲ್ಲೂ ಅವಿದ್ಯೋಪಾಸಕನಿಗಿಂತಲೂ ಮಿಗಿಲಾದ ತಮಸ್ಸಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಏಕೆ ಎಂದು ತಿಳಿದು ಬರುವದಿಲ್ಲ. ಇದನ್ನು ವಾದಿರಾಜರು ರಮ್ಯವಾಗಿ ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಅವಿದ್ಯೆಯ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುವವಗೆ ಸದ್ವಿದ್ಯೆ ಯಾವುದೆಂದು ಗೊತ್ತು ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಅವಿದ್ಯೆಯ ನಿಂದೆ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಲಾರ. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತನನ್ನು ಜೀವರೆಂದು ತಿಳಿದು ಬ್ರಹ್ಮ ನಿರ್ಗುಣ, ನಿರಾಕಾರ ಎಂಬುದಾಗಿ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಅವನಿಗೆ ತಮಸ್ಸು ತಪ್ಪಿದ್ದಲ್ಲ.

ಆದರೆ ಸದ್ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ತಿಳಿದು,ಅವಿದ್ಯೆಯ ಪರಿಹಾರವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂಬುದನ್ನೂ ಅರಿತು, ವಿಪರೀತಜ್ಞಾನವನ್ನು ನಿಂದಿಸದೆ ಭಗವಂತನ ದ್ವೇಷಿಗಳನ್ನು ಉಪೇಕ್ಷೆ ಮಾಡುವವನಿಗೆ ಜ್ಞಾನಪೂರ್ವಕ ಬ್ರಹ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿದವಗೆ ದುಃಖ ಹೆಚ್ಚಾಗುವಂತೆ, ಹೆಚ್ಚಿನ ತಮಸ್ಸು ಆಗುತ್ತದೆ. ಇದಿಷ್ಟು ವಾದಿರಾಜರ ನಿರೂಪಣೆ.

ಛಲಾರಿ ಆಚಾರ್ಯರು ಇದಕ್ಕೆ ಪೋಷಕವಾಗುವಂತೆ ದೃಷ್ಟಾಂತದ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾರೆ.

ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಎಂದು ಗೊತ್ತಾಗದಿರುವಾಗ ಬ್ರಹ್ಮಹತ್ಯೆಯನ್ನು ಮಾಡಿದರೆ ಆರು ವರ್ಷ ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತವನ್ನು ಸ್ಮೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಎಂದು ಜ್ಞಾನವಾದಮೇಲೆ ಬ್ರಹ್ಮಹತ್ಯಾ ನಿಷಿದ್ಧವೆಂಬ ಅರಿವು ಇದ್ದಮೇಲೂ ಬ್ರಹ್ಮಹತ್ಯಾ ಮಾಡಿದವಗೆ ಹನ್ನೆರಡು ವರ್ಷ ಪ್ರಾಯಶ್ಚಿತ್ತವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು 'ಬ್ರಹ್ಮಹಾ ದ್ವಾದಶಾಬ್ದಂ ವ್ರತಂ ಚರೇತ್' ಎಂಬ ಸ್ಮೃತಿ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

ಹಾಗೆಯೇ ಅವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತನಾದವನಿಗೆ ಅವಿದ್ಯೆ ಇದು ನಿಂದನೀಯ ಎಂಬ ಅರಿವು ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಅವನಿಗೆ ತಮಃಪ್ರಾಪ್ತಿಮಾತ್ರ ಆಗುತ್ತದೆ. ಸದ್ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಪಡೆದವಗೆ ಅವಿದ್ಯೆ ನಿಂದನೀಯ ಎಂಬ ತತ್ತ್ವ ತಿಳಿದಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಅದನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳ-ದಿದ್ದರೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ತಮಸ್ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವಿದ್ಯೆಯ ಪರಿಹಾರ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿದೆ. ಕಂಚೀ ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರವಿದೆ.

ಸಾಧಕನಾದವನು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕು. ಅದರಲ್ಲಿ ಆದರವಿರಬೇಕು. ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಪಡೆದಿರಬೇಕು. ಅದನ್ನು ನಿರಾಕರಿಸುತ್ತಲಿರಬೇಕು. ಇದರಿಂದ ಅನರ್ಥಗಳು ದೂರವಾಗುತ್ತವೆ. ಮಾತ್ರವಲ್ಲ, ಮೋಕ್ಷದ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಇವೆರಡರಿಂದ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಮೋಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಅಂಶಗಳು ಇವೆ. ಒಂದು ದುಃಖಾದಿಗಳನ್ನು ದಾಟುವದು. ಸುಖಜ್ಞಾನಾದಿರೂಪವಾದ ಅಮೃತತ್ವವನ್ನು ಪಡೆಯುವದು ಮತ್ತೊಂದು. ದುಃಖಾದಿಗಳ ತರಣಕ್ಕೆ ತರಣಿಯಾದದ್ದು ಅವಿದ್ಯಾನಿಂದನೆ. ಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನದ ಸಂಪ್ರಾಪ್ತಿಯಿಂದ ಸ್ವರೂಪಸುಖದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. ಆದಕಾರಣ ಸಾಧಕರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಈ ಅವಿದ್ಯಾನಿಂದನೆ, ವಿದ್ಯೆಯ ಉಪಾಸನೆ ಅತ್ಯಂತ ಆವಶ್ಯಕವೆನಿಸಿವೆ.

ಅಧ್ಯಯನದ ಅಧಿಕಾರವಿಲ್ಲದಿದ್ದವರೂ ಸಹ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಅಧಿಕಾರಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸುವಂತೆ ಅನ್ಯಥಾಜ್ಞಾನದ ಪರಿಹಾರವನ್ನೂ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲೇಬೇಕು. ಸ್ವಲ್ಪವಾಗಿದ್ದರೂ ಸರಿ. ಸಂಸಾರದ ತರಣಕ್ಕೆ, ಇದುವೆ ತರಣಿಯಾಗುತ್ತದೆಂದು ವಾಮನಪಂಡಿತರ ಹಾರ್ದ.

ಅಂಧಂತಮಃ ಪ್ರವಿಶಂತಿ ಯೇಽಸಂಭೂತಿಮುಪಾಸತೇ ।
ತತೋ ಭೂಯ ಇವ ತೇ ತಮೋ ಯ ಉ ಸಂಭೂತ್ಯಾಂ ರತಾಃ ॥ 12 ॥

ಅನ್ಯದೇವಾಹುಸ್ಸಂಭವಾದನ್ಯದಾಹುರಸಂಭವಾತ್ ।
ಇತಿ ಶುಶ್ರುಮ ಧೀರಾಣಾಂ ಯೇ ನಸ್ತದ್ವಿಚಚಕ್ಷಿರೇ ॥ 13 ॥

ಸಂಭೂತಿಂ ಚ ವಿನಾಶಂ ಚ ಯಸ್ತದ್ವೇದೋಭಯಂ ಸಹ ।
ವಿನಾಶೇನ ಮೃತ್ಯುಂ ತೀರ್ತ್ವಾ ಸಂಭೂತ್ಯಾಮೃತಮಶ್ನುತೇ ॥ 14 ॥

ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನಗಳು ಅನೇಕವಿಧ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಮಾತ್ರ ಈ ಮಂತ್ರ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಭಗವಂತ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಎಂಬುದು ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ. ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ ಸಂಹಾರವನ್ನು ಮಾಡುವದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನ. ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನೂ ಸಂಹಾರವನ್ನೂ ಭಗವಂತನೇ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ಭಗವಂತ ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದ್ಯಷ್ಟಕರ್ತಾ.

ಇಂತಹ ಪರಮಾತ್ಮ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತಾ ಅಲ್ಲ ಎಂದು ಹಳಿದರೆ ತಮಸ್ಸಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ಪರಮಾತ್ಮ ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ ಸಂಹಾರಕರ್ತಾ ಅಲ್ಲ ಎಂದು ಸರ್ವಥಾ ಭಾವಿಸಬಾರದು. ಅಂಥವರಿಗೆ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಅನರ್ಥಲೋಕಗಳಾಗುತ್ತವೆ .

ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತೃತ್ವ, ಸಂಹಾರಕರ್ತೃತ್ವ ಭಗವಂತನಲ್ಲಿಯೇ ಇದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪರಮಾತ್ಮ ಸಂಹಾರಕರ್ತಾ ಎಂದು ತಿಳಿದವರಿಗೆ ಉಳಿದ ದುಃಖಗಳೆಲ್ಲ ಅಳಿದು ಹೋಗುತ್ತವೆ. ಮೃತ್ಯುವಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ದೇಹಾದಿಬಂಧದ ನಾಶವಾಗುತ್ತದೆ. ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತಾ ಎಂಬ ಅನುಸಂಧಾನದಿಂದ ಸ್ವರೂಪಭೂತವಾದ ಸುಖಜ್ಞಾನಾದಿಗಳ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗುತ್ತದೆ. 'ತಂ ಯಥಾ ಯಥಾ ಉಪಾಸತೇ ತದೇವ ಭವತಿ' ಎಂಬ ಶ್ರುತಿ ಇದನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ.

ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ಯಾವ ದೋಷಗಳೂ ಇಲ್ಲ, ಎಲ್ಲೆ ಇಲ್ಲದ ಒಳ್ಳೆಯ ಗುಣಗಳಿಗೆ ನೆಲೆಯಾದವನು. ಇಂಥವನಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟ ಗುಣಗಳಿವೆ. ಅಷ್ಟೇ ಗುಣಗಳಿವೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಕೂಡದು. ಹಾಗೆ ತಿಳಿದವನು ಅನಿಷ್ಟವಾದ ಕಷ್ಟಗಳಿಂದ ಪಾರಾಗಲಾರ.

ಮುಕ್ತರಾದವರು ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಸಮಾನರೆಂದೆಣಿಸಬಾರದು. ಜೀವರು ಪರಬ್ರಹ್ಮನಿಂದ ಅಭಿನ್ನರಾಗಿದ್ದಾರೆಂಬುದನ್ನಂತೂ ಸರ್ವಥಾ ತಲೆಯಲ್ಲಿ ತಂದುಕೊಳ್ಳಬಾರದು. ಅಂಥವನು ಪುನರುತ್ಥಾನವಿಲ್ಲದ ದುಃಖದ ಲೋಕಗಳನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ.

ಬ್ರಹ್ಮಾದಿ ಮಾನುಷಾಂತ ತಾರತಮ್ಯವನ್ನರಿಯಬೇಕು. ಈ ತಾರತಮ್ಯ ವಿಷ್ಣುವಿನಲ್ಲಿ ವಿಶ್ರಾಂತವಾಗಿರುತ್ತದೆಂದು ತಿಳಿದಿರಬೇಕು. ವಿಷ್ಣುವೇ ಸರ್ವೋತ್ತಮನೆಂದು ಮನಗಾಣಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲ ಸತ್ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳನ್ನು ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿ ಗ್ರಹಿಸಿದವ ಮಾತ್ರ ಸಂಸಾರದ ದುರವಸ್ಥೆಯಿಂದ ದೂರನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಹರಿಯ ಹತ್ತಿರ ಸೇರುತ್ತಾನೆ. ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಕ್ಷಣವೂ ಹಿಗ್ಗಿಯ ಸುಗ್ಗಿಯನ್ನು ಅನುಭವಿಸುತ್ತಾನೆ.

ಹಿರಣ್ಮಯೇನ ಪಾತ್ರೇಣ ಸತ್ಯಸ್ಯಾಪಿಹಿತಂ ಮುಖಮ್ ।
ತತ್ ತ್ವಂ ಪೂಷನ್ನಪಾವೃಣು ಸತ್ಯಧರ್ಮಾಯ ದೃಷ್ಟಯೇ ॥ 15 ॥

ಕೇವಲ ಶ್ರವಣದಿಂದ ಈಶ್ವರನ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಅವ್ಯಕ್ತಸ್ವಭಾವ ಪರಮಾತ್ಮನದ್ದು. ಸಾವಿರಾರು ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಂದಲೂ ಹರಿಯ ದರ್ಶನ ಸಾಧ್ಯವಾಗದು. ಕೇವಲ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರದಿಂದ ಮೋಕ್ಷವೂ ಅಸಂಭಾವಿತ. ಭಗವತ್ಪ್ರಸಾದ ಶ್ರವಣ ಹಾಗೂ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಗಳೊಂದಿಗೆ ಸೇರಿದಾಗ ಮಾತ್ರ ಅಪರೋಕ್ಷವಾಗಲೀ ಮೋಕ್ಷವಾಗಲೀ ಸುಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಆ ಪ್ರಸಾದದ ಪ್ರಾಪ್ತಿಗಾಗಿ ಮಾಡಬೇಕಾದ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯು ಈ ವಿಧವಾಗಿರಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಾದ ನಮಗೆ ತಿಳಿಸಿ ಹೇಳುತ್ತದೆ ಈ ಮಂತ್ರ.

ಹೇ ಭಗವನ್ ಜ್ಯೋತಿರ್ಮಯವಾಗಿದೆ ಸೂರ್ಯಮಂಡಲ. ರಸದ ಪಾನ ಮಾಡುತ್ತದೆ ತಮಸ್ಸಿನಿಂದ ಜಗತ್ತಿನ ತ್ರಾಣಮಾಡುತ್ತದೆ ಆದ್ದರಿಂದ ಸೂರ್ಯಮಂಡಲ ಇದು ಪಾತ್ರ. ಅಂತರ್ಗತನಾದ ಹರಿಯನ್ನು ನಮಗೆ ತೋರದಂತೆ ಆವರಿಸಿದ ಪಾತ್ರ.

ಹೇ ಹರೇ ನೀನು ಸಾಧುಗುಣಪೂರ್ಣ. ನಿನ್ನಯ ರೂಪ ಬಲು ಅಪರೂಪ. ಅದು ಎಲ್ಲ ಕಲ್ಯಾಣಗಳ ತಾಣ. ಸದಾ ಶುಭರೂಪ. ನನ್ನ, ಎಲ್ಲರ ಧಣಿಯಾದ ನಿನ್ನನ್ನು ಕಂಡಾಗಲೇ ನನ್ನ ದಣಿವೆಲ್ಲ ತಣ್ಣಗಾಗುತ್ತದೆ. ಅದಾಗಲೇ ನನಗೆ ತಣಿವು. ಆದರೆ ನಿನ್ನ ಮುಖವನ್ನು ಮಾತ್ರವಲ್ಲ ಇಡಿಯ ನಿನ್ನ ವಿಗ್ರಹವನ್ನೇ ಈ ಪಾತ್ರ ಮುಚ್ಚಿ ಹಾಕಿದೆ. ನಿನ್ನ ದರ್ಶನವೆನಗೆ ಆಗುತ್ತಿಲ್ಲ. ನಿನ್ನನ್ನೇ ಪರಿಪರಿಯಾಗಿ ತುತಿಸಿದ್ದೇನೆ. ನಿನ್ನ ಧ್ಯಾನವನ್ನೇ ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ. ನಿನ್ನನ್ನೇ ಎನ್ನ ಮನದಲ್ಲಿ ತುಂಬಿಕೊಂಡಿದ್ದೇನೆ. ನಿನ್ನಯ ದರುಶನವನ್ನು ಬೇಡಿ ಬಂದಿದ್ದೇನೆ. ಈ ಆವರಣ ನಿನ್ನನ್ನು ಕಾಣಲು ಅಡ್ಡಿಯಾಗಿದೆ. ಈ ಅಡ್ಡಿಯನ್ನು ತೊಲಗಿಸು. ಶರಣಾದ ನನಗೆ ನಿನ್ನ ದರ್ಶನವನ್ನು ಮಾಡಿಸು. ಹಾಗೆ ಮಾಡಿಸುವ ಬಲ ನಿನ್ನ ಬಳಿ ಮಾತ್ರ ಇದೆ. ದಯೆದೋರು ದೇವ ಮಹಾನುಭಾವ. ದಯೆ ತೋರು.

ಪೂಷನ್ನೇಕರ್ಷೇ ಯಮ ಸೂರ್ಯ ಪ್ರಾಜಾಪತ್ಯ ವ್ಯೂಹ ರಶ್ಮೀನ್ ಸಮೂಹ ।
ಯತ್ತೇ ರೂಪಂ ಕಲ್ಯಾಣತಮಂ ತತ್ತೇ ಪಶ್ಯಾಮಿ ಯೋಽಸಾವಸೌ ಪುರುಷಃ
ಸೋಽಹಮಸ್ಮಿ ॥ 16 ॥

ಆದಿತ್ಯನ ರಶ್ಮಿಗಳ ಅಪಗಮನ ಮಾತ್ರದಿಂದ ಅಂತರ್ಗತನ ದರ್ಶನ ಸಾಧ್ಯವಾಗದು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಕಾಣುವ ತ್ರಾಣ ಮೊದಲು ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಇರಬೇಕು. ಸ್ವರೂಪಬಾಹ್ಯಜ್ಞಾನಗಳೇ ಹರಿಯನ್ನು ಕಾಣಲು ತ್ರಾಣವನ್ನು ಕೊಡುತ್ತವೆ. ಅದು ಕೂಡಾ ದೇವರ ಪ್ರಸಾದದಿಂದಲೇ ಸಾಧ್ಯ. ಇದನ್ನೇ 'ರಶ್ಮೀನ್ ವ್ಯೂಹ' 'ತೇಜಶ್ಚ ಸಮೂಹ ' ಎಂಬ ಶ್ರುತಿವಾಕ್ಯ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಬಲು ಸೊಗಸಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ. ಟೀಕಾಚಾರ್ಯರಿಗೆ ಮೀಸಲಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದ ಶೈಲಿ ಇದು. ಅಂದವಾದ ಭಾವಬಂಧುರವಾದ ಆಚಾರ್ಯರ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಆಸ್ವಾದಿಸಿ ಅರಗಿಸಿಕೊಂಡ ಬಗೆ ಹೇಗೆ ಇದೆ ಟೀಕಾಚಾರ್ಯರಲ್ಲಿ ಎಂಬುದನ್ನು ಪದೇ ಪದೇ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ತಿಳಿಸಿಕೊಡುತ್ತದೆ.

ವ್ಯೂಹ ರಶ್ಮೀನ್ ಸಮೂಹ ತೇಜಃ

ಇಲ್ಲಿ ರಶ್ಮಿ ಮತ್ತು ತೇಜಸ್ಸು ಎಂಬ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನ, ಬಾಹ್ಯಜ್ಞಾನ ಎಂದು ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರು.

ರಶ್ಮಿ, ತೇಜಃ ಎಂಬ ಶಬ್ದಗಳು ಪ್ರಕಾಶವಾಚಕವಾಗಿರುವದರಿಂದ ಜ್ಞಾನವಾಚಕವೆಂಬುದು ಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಎರಡೂ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ಎರಡೂ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಹೇಳಬಹುದೆಂದು ರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುತ್ತಾರೆ. ಇದು ಸುಗಮವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ.

ಕಂಚೀ ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯರು ಈ ಶಬ್ದಗಳಿಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟವಾದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಟೀಕಾಕೃತ್ಪಾದರ ವಚನ ಇಲ್ಲಿ ಹೀಗಿದೆ. 'ಮದೀಯಾನ್ ರಶ್ಮೀನ್ ವ್ಯೂಹ ತೇಜಶ್ಚ ಸಮೂಹ ಸ್ವರೂಪಂ ಬಾಹ್ಯಂ ಚ ಮದೀಯಂ ಜ್ಞಾನಂ ವಿಸ್ತಾರಯೇತಿ ಯಾವತ್' ಇಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ರಶ್ಮಿ ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾನವೆಂದು ತೇಜಃ ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಬಾಹ್ಯಜ್ಞಾನವೆಂದು ಅರ್ಥಮಾಡಬೇಕೆನ್ನುತ್ತಾರೆ ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯರು. ಅದಕ್ಕೆ ಕೊಡುವ ಕಾರಣವೂ ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ.

'ಅಹಂ ತತ್ತೇಜೋ ರಶ್ಮೀನ್ನಾರಾಯಣಮ್' ಎಂಬ ವಚನಕ್ಕೆ ತತ್ತ್ವಪ್ರದೀಪಿಕಾಚಾರ್ಯರು 'ರಶಿಃ ಶಂ ಚ ಮಿತಮಸ್ಯೇತಿ ರಶ್ಮಿಃ ಜೀವಃ' ಎಂದು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಹೀಗಾಗಿ ರಶ್ಮಿ ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಜೀವ ಎಂದು ಅರ್ಥ. ಜೀವವಾಚಕವಾದ ರಶ್ಮಿ ಶಬ್ದದಿಂದ ಲಕ್ಷಣಯಾ ಜೀವಸ್ವರೂಪವಾದ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು ಎನ್ನುತ್ತಾರೆ.

ಹಾಗೆಯೇ ಬಾಹ್ಯಜ್ಞಾನವೆಂದರೆ ವೃತ್ತಿರೂಪವಾದ ಜ್ಞಾನ. ಇದು ಮನಸ್ಸಿನ ಪರಿಣಾಮರೂಪವಾದದ್ದು. ಆ ಅಂತಃಕರಣ ತೈಜಸವಾಗಿದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಲಕ್ಷಣಯಾ ತೇಜಃ ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಬಾಹ್ಯಜ್ಞಾನ ಎಂದು ಅರ್ಥಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಸುಗಮವಲ್ಲ. ಕ್ಲಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದರೂ ಬದ್ಧತೆ ಈ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ತೋರುತ್ತದೆ.

ಒಬ್ಬನಿಗೆ ಅನೇಕಪ್ರತೀಕಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವಾಗದು. ಹೀಗಾಗಿ ಅನೇಕ ಪ್ರತೀಕಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ಅಪರೋಕ್ಷಕ್ಕಾಗಿ ಮಾಡಿದ ಈ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಸಂಗತವಲ್ಲ ಎಂದೆನಿಸುತ್ತದೆ. ನಿಜ. ಇದು ಮಂದಾಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ಹಾಕಿದ ಚೌಕಟ್ಟು. ಸ್ವಾಯಂಭುವ ಮನು ಉತ್ತಮಾಧಿಕಾರಿ. ಪರಮಾತ್ಮನ ಏಕಾಂತ ಭಕ್ತ. ಹೀಗಾಗಿ ನಾನಾಪ್ರತೀಕಗಳಲ್ಲಿ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ ಪಡೆಯುವ ಯೋಗ್ಯತೆ ಅವನಿಗಿದೆ. ತದನುಗುಣವಾಗಿದೆ ಈ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಯಾವ ದೋಷವೂ ಇಲ್ಲ ಎಂಬುದಾಗಿ ನೃಸಿಂಹಾಚಾರ್ಯರು ವಿವರಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಹೇ ಪೂಷನ್ ಸ್ವಜನಪರಿಪೋಷಕನಾದ ಪರಮಾತ್ಮ ನೀನು. ಹೇ ಏಕರ್ಷೇ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಬಲ್ಲಿದವನಾಗಿ ಏಕರ್ಷಿ ಎಂದೆನಿಸಿ ಏಕರ್ಷಿ ಎಂಬ ಋಷಿಯಲ್ಲಿ ಇರುವಿ. ಹೇ ಯಮ ಯಮನಲ್ಲಿದ್ದು ಎಲ್ಲರನ್ನೂ ನಿಯಮನ ಮಾಡುವವನಾಗಿ ಯಮಶಬ್ದವಾಚ್ಯನಾಗಿರುವಿ. ಹೇ ಸೂರ್ಯ ಸೂರಿಗಳೆಲ್ಲ ನೀನಿತ್ತ ಜ್ಞಾನದ ಹರಹಿನಿಂದ ನಿನ್ನನ್ನು ಸೇರುತ್ತಾರೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸೂರ್ಯಶಬ್ದವಾಚ್ಯನಾಗಿ ಸೂರ್ಯನಿಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವಿ. ಹೇ ಪ್ರಾಜಾಪತ್ಯ ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ಪತಿಯಾದ ಚತುರ್ಮುಖ ಬ್ರಹ್ಮನೇ ನಿನ್ನನ್ನು ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸೇರುತ್ತಾನೆ. ನಾನೂ ನಿನ್ನನ್ನು ಸೇರಬಯಸಿದ್ದೇನೆ. ನಿನ್ನನ್ನೇ ಸ್ತುತಿಸಿದ್ದೇನೆ. ಅಲ್ಪನೆಂದು ನನ್ನ ಸ್ತೋತ್ರವನ್ನು ಜರಿಯುವವ ನೀನಲ್ಲ . ನನ್ನನ್ನು ಮರೆಯುವವನು ನೀನಲ್ಲ. ಕಾರುಣ್ಯನಿಧಿ ನೀನು. ಕೇವಲ ನೀನು ಮಾತ್ರ ನನ್ನನ್ನು ಪೊರೆಯಬೇಕು.

ಪೂಷಾ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರತೀಕಗಳಲ್ಲಿ ನೀನೇ ಉಪಾಸ್ಯನಾಗಿರುವಿ. ನಿನ್ನ ಪೂಜೆಗೆ ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಪ್ರತಿಮೆ ಪ್ರಾಣದೇವರು. ಪರಮಾತ್ಮನ ಮುಖ್ಯ ಪ್ರತಿಮೆ ಪ್ರಾಣ. ಆದ್ದರಿಂದ ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣ. ಎಲ್ಲ ಪ್ರತೀಕಗಳಲ್ಲಿ ನೀನು ಸಮಾನನಾಗಿರುವಿ. ಎಲ್ಲಿಯೂ ಎಳ್ಳಷ್ಟು ಭೇದ ನಿನಗಿಲ್ಲ. ಸರ್ವಸಮರ್ಥನೂ ಆಗಿರುವಿ. ಆದರೂ ನಿನಗೆ ಪ್ರೀತಿಪಾತ್ರವಾದ ಪ್ರಾಣಪ್ರತೀಕದಲ್ಲಿ ನಿನ್ನನ್ನು ಆರಾಧಿಸುವವರಿಗೆ ಪ್ರಸಾದವಿಶೇಷವನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿ. ಇದು ನಿನ್ನ ಸ್ವೇಚ್ಛತೆಯ ಕುರುಹಾಗಿದೆ.

ಎಲ್ಲರೂ ತಮಗೆ ಮಾತ್ರ ತಾವು ಅಹೇಯರಾಗಿರುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಅಹೇಯನಾದವ ನೀನು ಮಾತ್ರ. ಬೇಡವೆಂದು ನಿನ್ನನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗುವವರನ್ನೂ ನೀನು ಬಿಡುವದಿಲ್ಲ. ಬಿಟ್ಟು ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಯಾವುದನ್ನೂ ಯಾರನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟು ಇರುವವನಲ್ಲ ನೀನು. ಆದ್ದರಿಂದ ನೀನು ಅಹೇಯ. ಮಾತ್ರವಲ್ಲ. ಸರ್ವಾಹೇಯ. ನಿತ್ಯವೂ ಸರ್ವಜೀವರಲ್ಲಿ ನಿನ್ನ ಅಸ್ತಿತ್ವವಿರುತ್ತದೆ. ಅದು ಮಾನಗಮ್ಯವೂ ಆಗಿದೆ. ಆದರೂ ಜೀವರೆಲ್ಲರಿಂದ ನೀನು ವಿಲಕ್ಷಣನಾಗಿರುವಿ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅಸ್ಮಿಶಬ್ದದಿಂದ ವಾಚ್ಯನಾಗಿರುವಿ.

ವಾಯುರನಿಲಮಥೇದಂ ಭಸ್ಮಾಂತಂ ಶರೀರಂ ।
ಓಂ ಕ್ರತೋ ಸ್ಮರ ಕೃತಂ ಸ್ಮರ ಓಂ ಕ್ರತೋ ಸ್ಮರ ಕೃತಁ ಸ್ಮರ ॥ 17 ॥

ಈ ಹಿಂದೆ ಜೀವಾಂತರ್ಗತನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಅಹಮಸ್ಮಿ ಶಬ್ದಗಳಿಂದ ನಿತ್ಯಾಸ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಜೀವರ ದೇಹದ ಅನಿತ್ಯತೆ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷದೃಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ದೇಹದ ಅಗಲುವಿಕೆಯಿಂದ ತದಂತರ್ಗತನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಮರಣಾದಿ ದೋಷಗಳ ಪ್ರಸಕ್ತಿ ಬರಬಹುದೆಂದು ಮೇಲ್ನೋಟಕ್ಕೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಅದು ಸರಿಯಾದುದಲ್ಲ. ಭಗವಂತನನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿದ ವಾಯುದೇವರೇ ಅಮರ್ತ್ಯತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದಾಗ ಭಗವಂತನಿಗಂತೂ ಸರ್ವಥಾ ಜರಾಮರಣಾದಿ ದೋಷಗಳಿಲ್ಲವೆಂಬುದು ಕೈಮುತ್ಯನ್ಯಾಯದಿಂದ ಖಚಿತವಾಗುತ್ತದೆ.

ವಾಯುದೇವರಿಗೂ ಪ್ರಾಕೃತದೇಹವಿದೆ. ಅದಕ್ಕೆ ನಾಶವೂ ಇದೆ. ಆದರೆ ಈ ನಾಶ ಜೀವರ ದೇಹದ ನಾಶಪ್ರಯುಕ್ತವಲ್ಲ. ಜೀವನ ಮರಣದ ನಂತರವೂ ವಾಯುದೇವರ ದೇಹ ಹಾಗೆಯೆ ಇರುತ್ತದೆ. ಹರಿಯ ಸನ್ನಿಧಾನದಿಂದ ವಾಯುದೇವರೇ ಅಮೃತರೆಂದ ಮೇಲೆ ಈ ಅಮರ್ತ್ಯತ್ವ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಕೈಮುತ್ಯಸಿದ್ಧವಾಗುತ್ತದೆ.

ಇಲ್ಲಿ ಮತ್ತೊಂದು ಮಹತ್ತ್ವದ ವಿಚಾರವಿದೆ. ಅಂತೂ ವಾಯುದೇವರಿಗೆ ಪ್ರಲಯದಲ್ಲಿ ದೇಹದ ನಾಶವಾಗುತ್ತದೆ. ಹಾಗಿದ್ದಾಗ ಅವರನ್ನು ಅಮೃತ ಎಂದು ಕರೆಯುವದೆಂತು. ವಿಚಾರಬೇಡ ಇನಿತು ಹೇಳಬಹುದೆನ್ನುತ್ತಾರೆ ಆಚಾರ್ಯರು. ದೇಹನಾಶದ ಕಾರ್ಯ ವಿಜ್ಞಾನದ ನಾಶ. ವೃತ್ತಿರೂಪವಾದ ಜ್ಞಾನದ ನಾಶ ದೇಹನಾಶದಿಂದ ಆಗುವದು. ಆದರೆ ವಾಯುದೇವರಿಗೆ ದೇಹನಷ್ಟವಾದರೂ ವಿಜ್ಞಾನ ಮಾತ್ರ ಹಾಗೆಯೇ ಇರುತ್ತದೆ. ಅದರ ತಿರೋಧಾನವಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಈ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ವಾಯುದೇವರಿಗೆ ಅಮರ್ತ್ಯತ್ವವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದು ಅಮುಖ್ಯವಾದ ಅಮೃತತ್ವ. ಆದರೆ ಸಚ್ಚಿದಾನಂದವಿಗ್ರಹನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನಿಗೆ ಸರ್ವಥಾ ದೇಹನಾಶವಿಲ್ಲ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಾಯುದೇವರು ಅಮೃತರಾದರೆ ಭಗವಂತ ಮುಖ್ಯಾಮೃತ ಎಂದು ರಾಮಸಂಹಿತಾ ತಿಳಿಸಿ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಹೀಗಾಗಿ ಭಗವಂತ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗೆ ಇದ್ದರೂ ಆ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಯಾವ ದೋಷಗಳ ಸಂಸರ್ಗವು ಅವನಿಗಿಲ್ಲ.

ಗುಣಪರಿಪೂರ್ಣ ನೀನು. ನಿನ್ನ ಜ್ಞಾನ ನಿತ್ಯ. ವಿಸ್ಮೃತಿ ಇಲ್ಲದವನು. ಬಿಡದೇ ನಿನ್ನಡಿಗಳನ್ನೇ ಬೇಡುತ್ತಿರುವ, ಅಲ್ಲಿಯೇ ಬೀಡು ಬಿಟ್ಟಿರುವ ನನ್ನನ್ನು ಕಾಣು. ನನ್ನನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸು. ನನ್ನ ಯೋಗ್ಯತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಅಷ್ಟೋ ಇಷ್ಟೋ ಸತ್ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ. ನಾನು ಮಾಡಿದ್ದು ಎಷ್ಟೆಂದು ನೀನು ನೋಡುವವನಲ್ಲ. ನೋಡಲೂ ಬೇಡ. ನಾನು ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ಮಾಡಿದ್ದನ್ನು ಮಾತ್ರ ನೋಡುವವ ನೀನು. ಅದನ್ನೇ ನೋಡು. ನನ್ನನ್ನು ಗ್ರಹಿಸು. ಬಿಡದೇ ಅನುಗ್ರಹಿಸು.

> ಅಗ್ನೇ ನಯ ಸುಪಥಾ ರಾಯೇ ಅಸ್ಮಾನ್ ವಿಶ್ವಾನಿ ದೇವ ವಯುನಾನಿ ವಿದ್ವಾನ್ । ಯುಯೋಧ್ಯಸ್ಮಜ್ಜುಹುರಾಣಮೇನೋ ಭೂಯಿಷ್ಠಾಂ ತೇ ನಮ ಉಕ್ತಿಂ ವಿಧೇಮ ॥ 18 ॥

ಪ್ರಾರಬ್ಧವಾದ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿಯೇ ತೊಲಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯಿಂದ ತೊಲಗಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗದು. ಆದ್ದರಿಂದ ಈ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಅನಗತ್ಯ. ಹೀಗೆ ಅರ್ಥಮಾಡುವದು ಅಸಮಂಜಸವೆಂದು ತೋರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಪ್ರಾರಬ್ಧಕ್ಕೆ ನಾಶವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಹರಿಯ ವಿಶೇಷವಾದ ಪ್ರಾರ್ಥನೆಯಿಂದ ಅವುಗಳ ಉಪಮರ್ದ ಸಾಧ್ಯವಾಗುತ್ತದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಜ್ಞಾನಿಗಳಾದವರು ಹೀಗೆ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಈ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಇದು ಅತ್ಯಂತ ಸಮಂಜಸವಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾರಬ್ಧವಾದ ಪಾಪದಂತೆ ಪುಣ್ಯವೂ ಮೋಕ್ಷಕ್ಕೆ ಪ್ರತಿಬಂಧಕವಾಗಿದೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅದನ್ನೂ ಉಪಮರ್ದನೆ ಮಾಡು ಎಂಬುದಾಗಿ ಹರಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಬೇಕು. ಹೀಗೆಂದು ಸತ್ಯಪ್ರಜ್ಞರು ,ರಘುನಾಥಾಚಾರ್ಯರು ವಿವರಣೆ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಹೇ ಭಗವನ್ ನೀನು ಅಗ್ನಿ, ಅಂಗವಾದ ಅಪ್ರಧಾನವಾದ ಚೇತನಾಚೇತನಾತ್ಮಕವಾದ ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಪ್ರೇರಿಸುವವನು. ಆದ್ದರಿಂದ ನೀನು ಅಗ್ನಿ, ಜಡವಾದ ಅಗ್ನಿ ಯಾವಾಗಲೂ ಊರ್ಧ್ವಮುಖಿ. ಎಂದಿಗೂ ಕೆಳಗೆ ಹೋಗುವದಲ್ಲ ಅದು. ಹಾಗೆಯೇ ಭಗವಂತನೂ ಊರ್ಧ್ವಮುಖಿ. ಯಾರು ಎದುರಾದರೂ ಮುಖ ಕೆಳಗೆ ಮಾಡುವವನಲ್ಲ, ನಿನ್ನನ್ನು ನಾನು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತೇನೆ. ನನ್ನನ್ನು ಮೇಲಕ್ಕೆ ಕರೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗು. ನನಗೆ ಮತ್ತೆ ನಶ್ವರವಾದ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಕೊಡಬೇಡ. ಅದನ್ನು ಪರಿತ್ಯಜಿಸಿ ಬಂದಿದ್ದೇನೆ. ಶಾಶ್ವತವಾದ ಐಶ್ವರ್ಯ ಮೋಕ್ಷ ಮಾತ್ರ. ಅದನ್ನು ನನಗೆ ಕರುಣಿಸು. ಈ ಋಣವನ್ನು ನಾನು ತೀರಿಸಲಾರೆ. ಊರ್ಧ್ವಗತಿಯೇ ನನಗಾಗಲಿ. ನಿನ್ನನ್ನು ನಂಬಿದವರಿಗೆ ಸರ್ವಥಾ ಅಧೋಗತಿ ಇಲ್ಲವಲ್ಲವೇ...?

ನಾನು ಉನ್ನತಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಮಾಡಿದ್ದೇನೆ. ಸದ್ಗತಿಗೆ ಹೇತುವಾದ ಜ್ಞಾನವನ್ನೇ ಪಡೆದಿದ್ದೇನೆ. ಅದೆಲ್ಲವೂ ನಿನಗೆ ಗೊತ್ತೇ ಇದೆ.

ಭಗವನ್ ಮತ್ತೆ ಮತ್ತೆ ಸಂಸಾರದ ರಾಡಿಯಲ್ಲಿಯೇ ದೂಡುತ್ತಿವೆ ನನ್ನ ಪ್ರಾರಬ್ಧಕರ್ಮಗಳು. ನನ್ನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿಬಿಟ್ಟಿವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಲಾಗದೇ ಸೋಲೊಪ್ಪಿಕೊಂಡಿದ್ದೇನೆ. ಅವುಗಳ ಭಾರವನ್ನು ಕಡಿಮೆ ಮಾಡು. ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಇಂತಹಾ ಅಪರಾಧವನ್ನು ಮಾಡಲಾರೆ. ಈಗ ಗೊತ್ತಾಗಿದೆ. ನೀನು ಮಾತ್ರ ಆ ಬಂಧನವನ್ನು ಬಿಡಿಸಬಲ್ಲ ಸರದಾರ. ನಿನ್ನ ಸರಿ ಯಾರೂ ಇಲ್ಲ. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಉಪಕಾರ ಮಾಡಿದ ನಿನಗೆ ಕೊಡುವ ಸಾಮರ್ಥ್ಯವೆನಗಿಲ್ಲ, ಕೊಡಲು ನನ್ನದು ಯಾವುದೂ ನನ್ನ ಬಳಿ ಇಲ್ಲ, ನಿನ್ನದೇ ಆದ ಈ ದೇಹವನ್ನೇ ನಿನಗೊಪ್ಪಿಸುವೆ. ನಿನ್ನ ವಶನಾಗಿ ನಾನಿರುವೆ. ನಿನಗೆ ಮಾತ್ರ ಬಾಗಿ ಬದುಕುವೆ. ನಿನ್ನನ್ನೇ ಸ್ತುತಿಸುವೆ. ಇದರ ಹೊರತು ಬೇರೇನೂ ಮಾಡಲು ಅಸಮರ್ಥ ನಾನು.

ಇದನ್ನಾದರೂ ನಾನು ಮಾಡುವೆನೆಂಬ ಭ್ರಮೆ ನನಗಿಲ್ಲ. ನೀನು ಮಾಡಿಸುವಿ ಎಂಬ ವಿಶ್ವಾಸದಿಂದ ನಿನ್ನ ಮೇಲಿನ ನಂಬುಗೆಯಿಂದ ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುವೆ. ನನ್ನನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸು.

ಹೀಗೆಂದು ಮನು ತನ್ನ ತನುಮನಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಆತನಿಗರ್ಪಿಸಿದ. ಭಗವಂತ ತನ್ನ ಮೊಮ್ಮಗನೆಂದು ಮಮತೆ ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಸರ್ವೋತ್ತಮನೆಂದು ಬಗೆದ. ನುತಿಸಿ ಬೇಡಿದ. ನುತಿಗೆ ಒಲಿದ ಸರ್ವಗತನಾದ ಯಜ್ಞ ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷನಾದ. ತಿನ್ನಲು ಬಂದ ಯಾತುಧಾನರನ್ನು ಸದೆಬಡೆದ. ಅವಿನೀತರಾದ ಅವರನ್ನು ಅವನತಿಗೆ ಅಟ್ಟಿದ. ನುತಿಸಿದ ಮನುವಿಗೆ ಉನ್ನತಿಯ ನೀಡಿದ.

ಇದಿಷ್ಟು ಯಾಜ್ಞೀಯಮಂತ್ರೋಪನಿಷತ್ತಿನ ಸಂಗ್ರಹ. ಇದರಿಂದ ಗುರುಗಳು ಪ್ರೀತರಾಗಲಿ ಎಂದು ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುವೆ.

ಪೂರ್ಣಶಕ್ತಿಚಿದಾನಂದಶ್ರೀತೇಜಃಸ್ಪಷ್ಟಮೂರ್ತಯೇ ।
ಮಮಾಭ್ಯಧಿಕಮಿತ್ರಾಯ ನಮೋ ನಾರಾಯಣಾಯ ತೇ ॥

॥ಅಸ್ಮದ್ಗುರ್ವಂತರ್ಗತ ತಾತ್ತ್ವಿಕದೇವತಾಂತರ್ಗತ ಭಾರತೀರಮಣ
ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣಾಂತರ್ಗತ ಶ್ರೀಹರಿಃ ಪ್ರೀಯತಾಮ್ ॥
॥ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಾರ್ಪಣಮಸ್ತು ॥

विषयानुक्रमणिका

ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीका

ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीकाव्याख्यानानि

उपनिषत् खण्डार्थः

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

।। ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ।।

मङ्गलाचरणम्

नित्यानित्यजगद्धात्रे नित्याय ज्ञानमूर्तये
पूर्णानन्दाय हरये सर्वयज्ञभुजे नमः ।।१।।

यस्माद्ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिदेवतानां श्रियोऽपि च ।
ज्ञानस्फूर्तिः सदा तस्मै हरये गुरवे नमः ।।२।।

श्रीमज्जयतीर्थभिक्षुविरचिता टीका

[1] यज्ञं यज्ञभुजं प्राज्ञं पूर्णप्रज्ञमुनीश्वरम् ।
मनोज्ञगुणमासेवे सुज्ञानदमहर्निशम् ।। १ ।।

श्रीमच्छ्रीवदनाम्भोजगतसौन्दर्यसौरभम् ।
लिहद्भ्यां लोचनालिभ्यां भगवान् पातु नो हरिः ।। २ ।।

काण्वीं मन्त्रोपनिषदं यथावद्व्याकरिष्यन् भगवानाचार्यः चिकीर्षिताविघ्नपरिसमाप्त्यादिप्रयोजने तत्प्रतिपाद्यदेवतास्तुतिनती प्रथमं निबध्नाति- **नित्येति** ।। **सर्वयज्ञभुज इति** ।। सर्वयज्ञभोक्तृत्वात् यज्ञनाम्न इत्यर्थः । यथोक्तम् 'सुखरूपस्य भोक्तृत्वात्' इति । अपूर्णसुखाः सुखार्थं भोगान् भुञ्जते किं तथा हरिरपि नेत्याह- **पूर्णानन्दायेति** ।। भोगस्तु लीलयेति भवः । पूर्णानन्दत्वं हरेः कुत इत्यत आह- **जगद्धात्र इति** ।। तदुक्तं 'को ह्येवान्यात्' इत्यादि । धातृत्वं च अनित्यानामेव न तु नित्यानाम्, अनाधेयातिशयत्वादिति नाशङ्कनीयमिति भावेनाह- **नित्यानित्येति** ।। 'नित्यं नित्यात्मना यतः'

---

१. वादिराजश्रीचरणाः इममपि श्लोकं मङ्गलाचरणत्वेन व्याख्यातवन्तः ।

इत्यादेः । अशरीरस्य न जगद्धातृत्वम्, शरीरत्वे मरणं स्यादित्यत आह- **ज्ञानमूर्तये नित्यायेति** ॥ मूर्तिमत्त्वात् जगद्धातृत्वोपपत्तिः । तस्याश्च मूर्तेर्ज्ञानाद्यात्मकत्वेन नित्यत्वोपपत्तिरिति । वक्ष्यते चैतत्सर्वं 'याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्' 'वायुरनिलममृतम्' 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' 'स पर्यगाच्छुक्रम्' 'तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति' इत्यादि ॥

देवताप्रणामानन्तरं गुरुप्रणामः कर्तव्य इति शिष्यान् ग्राहयितुं गुरुत्वेनापि हरिं प्रणमति- **यस्मादिति** ॥ ब्रह्मादीनामप्राप्तज्ञानमुत्पद्यते श्रियस्तु सर्वदा विद्यत इति सूचयितुं 'श्रियोऽपि' इति पृथग्ग्रहणम् । चशब्दोऽवधारणे, यस्मादित्यनेन सम्बद्ध्यते । ज्ञानस्फूर्तिः ज्ञातव्यार्थप्रतिभा । यथायोग्यं क्रियाध्याहारः ॥

श्रीवामनपण्डिताचार्यविरचितं व्याख्यानम्

वन्दे विष्णुं रमानाथं सम्पूर्णानन्दचिद्घनम् ।
निर्दोषं सर्ववेदेड्यं सर्वेश्वरमजं सदा ॥

श्रीमदानन्दतीर्थाख्यत्रैलोक्याचार्यमुत्तमम् ।
सर्ववेदार्थवेत्तारं वन्दे विष्णुपरायणम् ॥

सत्तत्त्वदीपिकाचार्यान् वन्दे गुरुतमान् सदा ।
नारायणार्यांश्च गुरून् वन्दे सर्वांश्च सज्जनान् ॥

याज्ञीयोपनिषद्भाष्यं श्रीमध्वार्यकृतं शुभम् ।
व्याख्यास्यामो यथाबोधं यज्ञदेवप्रसत्तये ॥

'ईशावास्यम्' इत्यादिकां याज्ञीयमन्त्राख्यामुपनिषदं व्याचक्षाणः श्रीमदानन्दतीर्थो भगवान् सर्वमुख्येष्टदेवतां नारायणं नमस्करोति- **नित्यानित्यजगद्धात्रे** इत्यादिश्लोकेन मङ्गलाचरणाद्यर्थम् । स एव हि भगवान् सर्वेषामपि सर्वस्मान्मुख्येष्टः । 'भगवानिष्टदेवता । मुख्येष्टं वा सुमनसाम्' (१.१.४५) इति ह्यनुव्याख्यायाम् । 'हरिर्हि साक्षाद् भगवान् शरीरिणामात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितः' (भाग. ५.१८.१३) इति वचनाच्च ॥

'यस्मात्' इत्यादिना द्वितीयश्लोकेन तमेव हरिं स्वगुरुभूतमपि नमस्करोति। नहि हरेरन्यो मध्वदेवस्य गुरुः। 'गुरुर्गुरूणाम्' (अनु. १.१.४) इति स्ववचनात्। 'हरिरेव परो हरिरेव गुरुः' (द्वा.स्तो.३-१) इति स्पष्टोक्तेश्च ॥

यत्पुनरिह नित्यानित्यजगद्धातृत्वादिविशेषणजातं नम्यस्य हरेरुक्तं तदस्यामुपनिषदि प्रतिपाद्यस्य यज्ञस्य तत्रतत्र पठितं लक्ष्यते। तथाहि- 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इत्यादौ ईशशब्दोदित एव हि प्रकृतिप्राकृतात्मकनित्यानित्यजगद्धारणक्षमो भवति। अनीशस्य तदसम्भवात्। तस्य सर्वस्मिन्नावासोऽपि तन्नियन्तुमेव। नहि स्वयमेवेशस्य परावष्टम्भापेक्षा। परनियमनधारणादिकं तु तस्य स्वभाव एव। 'देवस्यैषः स्वभावोऽयम्' (मां. १.१५) इत्यादिश्रुतेः। 'स द्विधेदं बिभर्त्यन्तर्बहिश्च' इति वचनाद् धारणार्थं चान्तःप्रवेशः। 'स्वयम्भूः' इत्यनन्याधीनसत्तावचनान्नित्यत्वं चाभिप्रेतम्। 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' इति ज्ञानरूपत्वं चार्थादुक्तम्। अकायमिति प्राकृतदेहस्य निषिद्धत्वात्। क्रतुशब्देन विस्पष्टञ्चोक्तम्। तथा व्याख्यानात्। 'अमृतम्' इति मुख्यत एव विशेषणात् पूर्णानन्दत्वमपि सूक्तमेव भवति। 'कुर्वन्नेव' इत्यादौ मनोवाक्कायकर्मणां तद्विषयत्वेन कर्तव्यताविधानात् सर्वयज्ञभुक्त्वं चात्र हरेरुक्तम्। 'सत्यधर्माय दृष्टये' इति सत्यधर्मत्वलक्षणानां श्रीब्रह्मरुद्रादीनां ज्ञानस्फूर्तिरपि भगवत्प्रसादादेवेति लक्षितम्। 'मनीषी' इति विशेषणाच्च। एवं चास्यामुपनिषदि प्रतिपादित एवात्र भाष्याकारेण प्रणत इति गम्यते। तस्माद् तद्भाष्यमिदमिदानीमारभ्यत इति वस्त्वप्यर्थान्निर्दिष्टमेव स्यात् ॥

किञ्चात्रैवाधिकारिविषयादयश्च सूचिता भवन्ति। तथाहि हरिनन्ता अधिकारी। हरिर्विषयः। स्वभक्तेषु पूरितानन्दत्वात् पूर्णानन्द इति योजनया मोक्षः प्रयोजनं सूचितम्। भक्तिज्ञानादिसाधनैः पूर्णं जीवमादाय आ समन्तान्नन्दयति भगवानिति सूचनम्। अनयोरेव ज्ञातृज्ञेययोः वक्तृवाच्यादिभावः सम्बन्धः। तदुभयनान्तरीयकत्वादुपनिषद्वचनस्य ॥

इत्यादेः । अशरीरस्य न जगद्धातृत्वम्, शरीरत्वे मरणं स्यादित्यत आह- **ज्ञानमूर्तये नित्यायेति** ॥ मूर्तिमत्त्वात् जगद्धातृत्वोपपत्तिः । तस्याश्च मूर्तेर्ज्ञानाद्यात्मकत्वेन नित्यत्वोपपत्तिरिति । वक्ष्यते चैतत्सर्वं 'याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्' 'वायुरनिलममृतम्' 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' 'स पर्यगाच्छुक्रम्' 'तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति' इत्यादि ॥

देवताप्रणामानन्तरं गुरुप्रणामः कर्तव्य इति शिष्यान् ग्राहयितुं गुरुत्वेनापि हरिं प्रणमति- **यस्मादिति** ॥ ब्रह्मादीनामप्राप्तज्ञानमुत्पद्यते श्रियस्तु सर्वदा विद्यत इति सूचयितुं 'श्रियोऽपि' इति पृथग्ग्रहणम् । चशब्दोऽवधारणे, यस्मादित्यनेन सम्बद्ध्यते । ज्ञानस्फूर्तिः ज्ञातव्यार्थप्रतिभा । यथायोग्यं क्रियाध्याहारः ॥

श्रीवामनपण्डिताचार्यविरचितं व्याख्यानम्

वन्दे विष्णुं रमानाथं सम्पूर्णानन्दचिद्घनम् ।
निर्दोषं सर्ववेदेड्यं सर्वेश्वरमजं सदा ॥

श्रीमदानन्दतीर्थाख्यत्रैलोक्याचार्यमुत्तमम् ।
सर्ववेदार्थवेत्तारं वन्दे विष्णुपरायणम् ॥

सत्तत्त्वदीपिकाचार्यान् वन्दे गुरुतमान् सदा ।
नारायणार्यांश्च गुरून् वन्दे सर्वांश्च सज्जनान् ॥

याज्ञीयोपनिषद्भाष्यं श्रीमध्वार्यकृतं शुभम् ।
व्याख्यास्यामो यथाबोधं यज्ञदेवप्रसत्तये ॥

'ईशावास्यम्' इत्यादिकां याज्ञीयमन्त्राख्यामुपनिषदं व्याचक्षाणः श्रीमदानन्दतीर्थो भगवान् सर्वमुख्येष्टदेवतां नारायणं नमस्करोति- **नित्यानित्यजगद्धात्रे** इत्यादिश्लोकेन मङ्गलाचरणाद्यर्थम् । स एव हि भगवान् सर्वेषामपि सर्वस्मान्मुख्येष्टः । 'भगवानिष्टदेवता । मुख्येष्टं वा सुमनसाम्' (१.१.४५) इति ह्यनुव्याख्यायाम् । 'हरिर्हि साक्षाद् भगवान् शरीरिणामात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितः' (भाग. ५.१८.१३) इति वचनाच्च ॥

'यस्मात्' इत्यादिना द्वितीयश्लोकेन तमेव हरिं स्वगुरुभूतमपि नमस्करोति। नहि हरेरन्यो मध्वदेवस्य गुरुः। 'गुरुर्गुरूणाम्' (अनु. १.१.४) इति स्ववचनात्। 'हरिरेव परो हरिरेव गुरुः' (द्वा.स्तो.३-१) इति स्पष्टोक्तेश्च ॥

यत्पुनरिह नित्यानित्यजगद्धातृत्वादिविशेषणजातं नम्यस्य हरेरुक्तं तदस्यामुपनिषदि प्रतिपाद्यस्य यज्ञस्य तत्रतत्र पठितं लक्ष्यते। तथाहि-'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इत्यादौ ईशशब्दोदित एव हि प्रकृतिप्राकृतात्मकनित्यानित्यजगद्धारणक्षमो भवति। अनीशस्य तदसम्भवात्। तस्य सर्वस्मिन्नावासोऽपि तन्नियन्तुमेव। नहि स्वयमेवेशस्य परावष्टम्भापेक्षा। परनियमनधारणादिकं तु तस्य स्वभाव एव। 'देवस्यैषः स्वभावोऽयम्' (मां. १.१५) इत्यादिश्रुतेः। 'स द्विधेदं बिभर्त्यन्तर्बहिश्च' इति वचनाद् धारणार्थं चान्तःप्रवेशः। 'स्वयम्भूः' इत्यनन्याधीनसत्तावचनान्नित्यत्वं चाभिप्रेतम्। 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' इति ज्ञानरूपत्वं चार्थादुक्तम्। अकायमिति प्राकृतदेहस्य निषिद्धत्वात्। क्रतुशब्देन विस्पष्टश्चोक्तम्। तथा व्याख्यानात्। 'अमृतम्' इति मुख्यत एव विशेषणात् पूर्णानन्दत्वमपि सूक्तमेव भवति। 'कुर्वन्नेव' इत्यादौ मनोवाक्कायकर्मणां तद्विषयत्वेन कर्तव्यताविधानात् सर्वयज्ञभुक्त्वं चात्र हरेरुक्तम्। 'सत्यधर्माय दृष्टये' इति सत्यधर्मत्वलक्षणानां श्रीब्रह्मरुद्रादीनां ज्ञानस्फूर्तिरपि भगवत्प्रसादादेवेति लक्षितम्। 'मनीषी' इति विशेषणाच्च। एवं चास्यामुपनिषदि प्रतिपादित एवात्र भाष्याकारेण प्रणत इति गम्यते। तस्माद् तद्भाष्यमिदमिदानीमारभ्यत इति वस्त्वप्यर्थान्निर्दिष्टमेव स्यात् ॥

किञ्चात्रैवाधिकारिविषयादयश्च सूचिता भवन्ति। तथाहि हरिनन्ता अधिकारी। हरिर्विषयः। स्वभक्तेषु पूरितानन्दत्वात् पूर्णानन्द इति योजनया मोक्षः प्रयोजनं सूचितम्। भक्तिज्ञानादिसाधनैः पूर्णं जीवमादाय आ समन्तान्नन्दयति भगवानिति सूचनम्। अनयोरेव ज्ञातृज्ञेययोः वक्तृवाच्यादिभावः सम्बन्धः। तदुभयनान्तरीयकत्वादुपनिषद्वचनस्य ॥

अथ श्रीमद्वादिराजपूज्यपादविरचिता
ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीकाप्रकाशिका गुर्वर्थदीपिका

हयास्यं व्यासकृष्णौ मां प्राणं वाणीं गुरूनपि ।
प्रणम्य वादिराजाख्ययतिना तदनुग्रहात् ।।

ईशावास्योपनिषदो भाष्यटीकाप्रकाशिका ।
क्रियते ह्रियते दुर्वाग्गर्वान्धतमसं यया ।।

ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीकां चिकीर्षुः जयतीर्थमुनिः उपनिषदुक्तगुणवत्तया प्रतिपाद्यदेवतायाः सेवारूपं मङ्गलमाचरति- **यज्ञमिति** ।। यज्ञमिति वदता स्वायम्भुवमनोः दौहित्र आकूतिसूनुः यज्ञनामा हरिर्देवता इति सूचितम् । मनुना स्वदृष्टमन्त्रैस्तस्यैव स्तुतत्वात् । 'यज्ञभुजम्' इति 'तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति' इत्यस्यार्थकथनम् । अप्पदोपलक्षितसर्वयज्ञादिकर्मणां सकलप्राणिप्रकृष्टचेष्टाहेतु-तया प्राणपदवाच्येन वायुना हरावर्पितत्वस्योक्तत्वात् । 'अन चेष्टायाम्' इति धातोः, प्रकृष्टे कर्मण्यनयति चेष्टयतीति व्युत्पत्त्या प्रकृष्टचेष्टाहेतुर्हि प्राणः। 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः'इति धातोर्मातरि सर्वप्रमातरि हरौ सर्वकर्मणामर्पणरूपा गतिः यस्मात्स हि मातरिश्वा । 'कविर्मनीषी' इत्यत्रोक्तसर्वज्ञत्वापरपर्यायकविशब्दार्थकथनम्- **प्राज्ञमिति** ।। प्रज्ञासम्बन्धी हि प्राज्ञः । प्रकर्षेण आ समन्तात् जानातीति प्राज्ञः । यद्वा मातरिश्वेत्यत्रोक्तमातृपदार्थसूचनायेदम् । 'पूर्णप्रज्ञमुनीश्वरम्' इत्यपि मातरि श्वा गतिः अवगतिः यस्येति व्युत्पत्त्या सिद्धमातरिश्वपदार्थसूचनम् । मातरिश्वनः पूजकत्वोक्त्या मातरिश्वना पूज्यत्वोक्त्या हरेः पूर्णप्रज्ञेश्वरत्वमपि तत्रैव सूचितम् । 'मनोज्ञगुणम्' इत्यनेन पदेन 'अनेजदेकम्' इत्यादेः अर्थकथनम् । 'सुज्ञानदम्' इति 'ततो न विजुगुप्सते' इत्यस्यार्थकथनम् । ततो भगवद्दत्तज्ञानेन स्वकीयतया भुवनस्य प्राग् ज्ञातत्वात् । आत्मानं विशेषेण स्वयं 'गुपू रक्षणे' इति धातोः गोप्तुं रक्षितुं नेच्छतीति स्वोपासकाय ज्ञानदानस्यार्थत उक्तत्वात् । 'अहर्निशम्' इति च 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यस्य फलितार्थकथनम् ।।

भगवत्यादरात् सकलवाङ्मनसदेवताया रमाया अपि उपसर्जनतया स्मरणाय पुनरप्याशीर्वादरूपं मङ्गलमाचरति- **श्रीमदिति** ।। अलिरपि पुष्पसौरभं दूरत

आघ्राय तदन्तिकमायाति । भगवल्लोचनाली तु श्रीमुखसौन्दर्याख्यसौरभलोभात् प्रतिक्षणमायातीति भावः ।

'चिकीर्षिताविघ्नपरिसमाप्त्यादि' इत्यत्र तं हासुरा ऋत्वा विदध्वसुः' (छा०उ०१.२.७) इति श्रुत्युक्तवायुरूपपूर्णप्रज्ञस्य विघ्नाभावपरिसमाप्त्योः स्वतः सिद्धत्वात् भगवत्प्रसादाख्यफलस्य सम्भावितविघ्नध्वंसस्य शिष्यप्रशिष्यादिषु प्रचयाख्यफलस्य च सूचनाय आदिपदम् । अत्र नम्यत्वोपपादकनित्यानित्य-जगद्धातृत्वादिगुणानां वस्तुगत्या स्तुतिरूपत्वेन मङ्गलत्वाच्च स्तुतिनती इत्युक्तम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । 'सर्वयज्ञभोक्तृत्वाद्यज्ञनाम्नः' इत्यनेन यजनं यज्ञ इति भावव्युत्पत्तिर्नात्राभिप्रेता । किन्तु इज्यत इति यज्ञ इति कर्मव्युत्पत्तिरेव सूचिता । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य हरेर्नित्यनाशकत्वशक्तिरप्यस्तीत्यतो 'नित्यं नित्यात्मना यतः' इत्युक्तम् । 'ज्ञानाद्यात्मकत्वेन' इति वदता मनः परिणामरूप-ज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायित्वेऽपि करचरणाद्यात्मकज्ञानस्य विलक्षणत्वात् नित्यत्वमेव सम्भावितमिति सूचितम् । 'याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्' इत्यनेन नित्यानित्य-जगद्धातृत्वमुक्तं भवति । यथा यथा प्रतीयते तथा तथा विद्यमानं हि यथातथं तस्य भावश्च याथातथ्यम् । एवञ्च बहुकालस्थायिक्षित्याद्यर्थान् सृष्ट्वा स्थापयतीत्यपि सिद्धम् । न तु सृष्टिमात्रकथनमिदम् । अतो जगद्धातृत्वमप्युक्तं भवति ।।

'वायुरनिलममृतम्' इत्यत्रामृतपदेन नित्यत्वमुक्तम् । 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' इत्यनेन ज्ञानमूर्तित्वमुक्तं भवति । 'अकायमव्रणम्' इत्यादिना व्रणादियोग्यप्राकृत-कायराहित्यमुक्त्वा 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' इति पुनः कल्याणतमत्वं वदन्ती ज्ञानाद्यात्मिकामेव मूर्तिमभिप्रैतीति मूर्तेर्ज्ञानाद्यात्मकत्वं कथं न सिद्ध्येत् । 'स पर्यगाच्छुक्रम्' इत्यत्र शुक्रपदोक्तशोकराहित्योपपादनाय पूर्णानन्दत्वञ्च श्रुतेः कथं नाभिप्रेतम् । अपूर्णानन्दानां जीवानां शोकसद्भावदर्शनात् । 'तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति' इत्येतत्सर्वयज्ञभोक्तृत्वार्थकतया पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'ब्रह्मादीनाम-प्राप्तज्ञानमुत्पद्यते' इत्यत्र आलोचने सर्वविषयकज्ञानवतो ब्रह्मणः कथमप्राप्तज्ञानमिति नाशङ्कनीयम् । अनालोचनदशायामप्राप्तज्ञानस्यापि सम्भवात् । प्रवाहतो नित्यस्य मनोवृत्तिरूपज्ञानस्यानित्यत्वेन पूर्वपूर्वज्ञानोत्पत्तिकाले उत्तरोत्तरज्ञानस्याप्राप्तत्वावश्य-म्भावाच्च । ब्रह्मादिषु 'भवेत्' इति क्रियाध्याहारः। लक्ष्म्यां तु 'स्पष्टीभवेत्' इति क्रियाध्याहार इति भावेनाह- **यथायोग्यमिति** ।।

अथ श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासतीर्थेन विरचितं याज्ञीयोपनिषद्भाष्यटीकाव्याख्यानम्

प्रणम्य श्रीव्यासमध्वौ जयार्यांश्चापि [1]सद्गुरून् ।
याज्ञीयोपनिषद्भाष्यटीकार्थः सम्प्रदर्श्यते ॥

॥ **सौन्दर्यसौरभम्** ॥ सौन्दर्यं रूपं तदेव सौरभं 'लिह आस्वादने' इति धातोः लिहद्भ्यां आस्वादयितृभ्यामित्यर्थः । अष्टमे ईशावास्यादिमन्त्रान्व्याख्याय 'इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तम्' इत्युक्तत्वात् मन्त्रोपनिषदमित्युक्तम् । मन्त्रत्वे सत्युपनिषदमित्यर्थः । देवतास्तुतिनत्योः फलाभावेन निबन्धनायोग्यत्वशङ्का-परिहाराय 'स्वचिकीर्षित...' इत्याद्युक्तम् । इतरेषां इत्यर्थः । आचार्यकृतस्तुति-नत्योः भगवत्प्रीत्यर्थत्वेन समाप्त्यादिप्रयोजनकत्वाभावात् । आदिपदेन प्रचयसङ्ग्रहः ॥ **तत्प्रतिपाद्येति** ॥ उपनिषदुक्तविशेषणविशिष्टत्वेनेति यावत् ॥ **प्रथममिति** ॥ गुरुस्तुतिनती पश्चान्निबध्येते इत्याशयः । ननु सर्वयज्ञभोक्तृत्वात् यज्ञनामत्वं कुतः यज्ञस्वरूपत्वेनैव तन्नामकत्वं किं न स्यादित्यत आह- **यथोक्तमिति** ॥ 'गीताभाष्ये' इति शेषः । 'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति (७.६) गीतायां प्रभवाद्यभेदेन तच्छब्दवाच्यत्वप्रतीतिनिरासाय 'प्रभवादेः सत्ताप्रतीत्यादेः कारणत्वात् तद्भोक्तृत्वाच्च प्रभव इत्यादि' इति प्रकारद्वयेन व्याख्याय, आद्यार्थे-

स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता ।
यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽस्मीत्यृषिभिः स्तुतः॥

इति प्रमाणमभिधाय द्वितीयेऽर्थे प्रमाणमुच्यते । 'सुखरूपस्य भोक्तृत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः' इत्युक्तम् । सुखरूपस्य सुखकारणस्य भोक्तृत्वादहं सर्वोऽस्मीत्यृषिभिः स्तुत इति पूर्वेणान्वयः । तथा च तन्न्यायेन च यज्ञभोक्तृत्वादेव यज्ञनामकत्वम् । न यज्ञस्वरूपत इति ध्येयम् ॥ **तथेति** ॥ अपूर्णसुखत्वात् सुखार्थं भोगान् भुङ्क्ते किमित्यर्थः । पूर्णानन्दत्वे भोगो व्यर्थ इत्यत आह- **भोगस्त्विति** ॥ **कुत इति** ॥ प्रमाणादित्यर्थः । किमनेन पूर्णानन्दत्वे प्रमाणमुक्तमित्यत 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च'इति (ब्र.सू.१.१.१४) सूत्रोक्तलोकचेष्टकत्वान्यथानुपपत्तिरेवेत्याशयेनाह- **तदुक्तमिति** ॥

१. मद्गुरून्

'कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इति शेषः। आ समन्तात् काशमानो विष्णुः यदि पूर्णानन्दो न स्यात्तदासौ लोकं न प्रवर्तयेत् । आनन्दोद्रेकमन्तरेण तत्प्रवृत्तौ कारणाभावात् । तदा च को लोकं चेष्टयेत् । धर्मादौ च प्रवर्तयेत् । अन्यस्यास्वातन्त्र्यात् । अतो लोकचेष्टकत्वान्यथानुपपत्त्या तत्कर्ता विष्णुः पूर्णानन्द इति गम्यत इत्यर्थः । उक्तं चैतत् स्पष्टमनुव्याख्याने-

'महानन्दत्व एवास्य हेतुः कोऽन्यादिति स्फुटम् । (अनु.१.१.१२)
इत्युक्तं यत्प्रवृत्तिश्च नृत्तगानादिकाः सुखात् ॥ (१.१.८६)

दुःखाद्रोदादिकाच्चैव सर्वकर्तृत्वतोऽस्य च ।
सर्वशक्तेर्न दुःखं स्यादतः केवललीलया ॥ ८७॥

प्रवर्तको न चेदेषः प्राण्यादन्याच्च कः पुमान्' इति ॥ ८८॥

आधेयः स्थापनीयः अतिशयो येषु नास्ति, ते अनाधेयातिशयास्तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात् ॥ **इत्यादेरिति** ॥

तथानित्यतयाऽनित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः ।। (अनु.२.२.३७)

नियामयति नित्यश्च न ऋते त्वदिति श्रुतेः ।
स्वभावजीवकर्माणि द्रव्यं कालः श्रुतिस्तथा ॥ ३८ ॥

यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ।
इति श्रुतेर्न सत्ताद्या अपि नारायणं विना ॥ ३९ ॥

इत्युक्तत्वात् नित्यात्मकत्वेन सर्वदा स्थितिरेव नित्येषु ईश्वरेणाधेयातिशय इति ज्ञेयम् । ननु जगद्धातृत्वादिविशेषणपञ्चकं कथमुपनिषदुक्तमित्यत आह- **वक्ष्यते चैतदिति** ॥

सर्वमेतत् श्लोकोक्तं जगद्धातृत्वादिविशेषणपञ्चकमित्यर्थः । 'अर्थान् व्यदधात्' इत्यनेनाद्यं विशेषणमुक्तम् । अमृतपदेन द्वितीयम् । रूपपदोक्तदेहस्य कल्याणतमपदेन परममङ्गलत्वोक्त्या ज्ञानात्मकत्वं अर्थाल्लब्धम् । 'स पर्यगात्' इत्यत्राव्रणपदेन नित्यपूर्णार्थिकेन चतुर्थविशेषणमुक्तम् । 'तस्मिन्'इत्यत्र जीवकृतसकलयज्ञादिकर्माणि भगवतो भोगायाधादित्युक्त्या पञ्चममिति ज्ञेयम् ॥

॥ गुरुत्वेनापीति ॥ यद्यपि गुरुर्न देवताभिन्नः तथापि विशेषानुग्रहार्थं पृथङ्नतिरिति । भगवत्पादानां गुरुदेवतयोर्भेदेऽरुचिं सूचयत्यपि शब्देनेति टीकाकार इति ध्येयम् । यद्वा देवतात्वेन प्रणतमपि हरिं गुरुत्वेनापि प्रणमतीत्यर्थः । आदिपदेन श्रियोऽपि प्राप्तत्वात् किमर्थं तस्याः पृथग्ग्रहणमित्यत आह- ब्रह्मादीनामिति ॥ अप्राप्तज्ञानोत्पत्तेर्ब्रह्मणोऽभावादतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा ब्रह्म आदिर्येषां रुद्रादीनामिति व्युत्पत्त्या ब्रह्मादिशब्देन रुद्राद्या ग्राह्याः । यदि तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा ब्रह्मणोऽपि ग्रहणम्, तदाऽप्राप्तज्ञानमपरोक्षज्ञानमुत्पद्यत इति व्याख्येयमित्याहुः । वस्तुतस्तु अस्त्वेतद्ग्रन्थबलाद्ब्रह्मणोऽप्राप्तज्ञानोत्पत्तिर्बाधकाभावात् । नन्वस्ति बाधकम् । ब्रह्मणः सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारयोग्यत्वात् । 'युगपत्स्वभुजौ यद्वत्' इति सर्ववेदोक्तगुणानां ब्रह्मणा युगपदेव साक्षात्क्रियमाणत्वादप्राप्तभगवज्ज्ञानं कथमिति चेत् । अत्र सम्प्रदायविदः प्राहुः । ब्रह्मणा परब्रह्मसाक्षात्कारहेतुभूतोपासनाविषयाः सर्वेऽपि वेदोक्ता गुणाः सर्वदा साक्षात्क्रियन्त एव । अप्राप्तज्ञानं तु यदा भगवान् ब्रह्माणं प्रति स्वानुभवैकवेद्यान् वेदानुक्तान् स्वगुणान् व्याख्याति तदा तद्विषयं परोक्षज्ञानं अप्राप्तज्ञानमुत्पद्यत एव । यथा अस्मदादिभिः चतुर्गुणोपास्तियोग्यैः सच्चिदानन्दात्मत्वादिव्यतिरिक्ता गुणाः परोक्षतो ज्ञेयास्तद्वत् । अत एवापरोक्षज्ञानिनां ऋजूनां ज्ञानस्वरूपमुक्तं 'क्रमेण वर्धमानं आमुक्तेः' इति । वेदानुक्तभगवदनुभवैकवेद्यभगवद्व्याख्यातगुणविषयकं परोक्षज्ञानं वृत्तिरूपं मुक्तिपर्यन्तं वर्धते । ततोऽव्ययम् । मुक्त्यनन्तरं स्वरूपज्ञानमव्ययं वृद्ध्यादिशून्यमिति व्याख्येयम् । एवं हि सति एतद्ग्रन्थस्वारस्यं ब्रह्मादीनां किञ्चित् अप्राप्तलाभश्चोच्यत इति तत्त्वप्रकाशिकास्वारस्यम् । तथा मध्वविजये 'सुविशेषशेषवदशेषवर्णितप्रतिबोद्धुरस्य ननु शिष्यतोचिता'(८.२.) इति वर्णिताशेषविशेषस्य पुनश्शेषत्वोक्तेः । न हि वेदोक्तविशेषाणां ब्रह्मणा साक्षात्क्रियमाणानां ग्रहणे शेषवत्त्वमुपपद्यते । उपपद्यते च तूष्णीमानन्दाद्यभिवृद्ध्यर्थं परोक्षतो ज्ञेयवेदानुक्तभगवद्विशेषपरत्वमतो न दोषः । ननु लक्ष्मीज्ञाने 'नवनवसुविशेषोपलम्भात्' इत्युक्त्या तत्र एतन्न्यायसञ्चारायोगात् तस्याः परोक्षज्ञानाभावेन स्वेन ज्ञेयाशेषविशेषाणां नित्यापरोक्षीकरणादिति चेत् । सत्यम् । स्वज्ञेयाशेषविशेषज्ञानमपरोक्षरूपं शक्त्यात्मना अस्त्येव । नेत्याद्युक्तिस्तु व्यक्तिमपेक्ष्येति ध्येयम् । यद्यपि व्यक्तिरपि शक्त्यभिन्नत्वात् सर्वदाऽस्त्येव । तथापि विशेषबलात् समाधेयमित्यादि वदन्ति ।

विद्यते ज्ञानस्फूर्तिः । ननु स्फुरणं ज्ञानं तथा च ज्ञानस्य ज्ञानमित्यसङ्गतमित्यत आह- **ज्ञातव्येति** ।। तथाच ज्ञायत इति कर्मव्युत्पत्त्या ज्ञानशब्देन ज्ञानविषयीभूतोऽर्थो गृह्यत इत्यर्थः । ननु अत्रोत्पद्यत इति क्रियाध्याहारे लक्ष्मीज्ञाने अयोगात् व्यज्यत इति क्रियाध्याहारे ब्रह्मज्ञानेऽप्ययोगादित्याशङ्क्य यथायोग्यमुत्पद्यते व्यज्यते चेति उभयोरपि क्रिययोरध्याहारः कार्य इत्याह- **यथायोग्यमिति** ।।

अथ श्रीमच्छलारिनृसिंहाचार्यविरचिता
श्रीमदीशावास्योपनिषद्भाष्यटीकापञ्चिका

वेदवेद्यं पूर्णगुणं लक्ष्मीशं मध्ववल्लभम् ।
सर्वयज्ञभुजं यज्ञं श्रीनृसिंहमहं भजे ।।

काण्वीमन्त्रोपनिषदि यत्र तद्भाष्यटीकयोः ।
अस्पष्टवाक्यजातं तन्मया स्पष्टीकरिष्यते ।।

श्रीमदिति ।। भगवान् हरिः नोऽस्मान् लोचनालिभ्यां भ्रमरसदृशलोचनाभ्यां पातु रक्षत्वित्यन्वयः । लोचनाभ्यां रक्षणं नाम दयादृष्ट्यावलोकनं विवक्षितम् । लोचनयोर्भ्रमरसाम्योपपादनार्थं सौन्दर्यसौरभं लिहद्भ्यामित्युक्तम् । लोचनयोः भ्रमरापेक्षया अतिशयं वक्तुं- **श्रीमदित्यादि** ।। लक्ष्म्यामपि लेहनं नाम स्नेहेनावलोकनम् ।। **काण्वीं मन्त्रोपनिषदमिति** ।। कण्वदृष्टां काण्वशाखासंहितास्थामीशावास्योपनिषदमित्यर्थः । वेदस्य संहिताब्राह्मणारण्यकभेदेन त्रैविध्यात् । यज्ञभोक्तृत्वेन यज्ञनामवत्त्वे प्रमाणमाह- **यथोक्तमिति** ।। भगवद्गीतायां सप्तमाध्याये 'रसोऽहम्' इत्यादिव्याख्यानावसरे गीताभाष्ये -

स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता ।
यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽस्मीत्यृषिभिः स्तुतः ।।

सुखरूपस्य भोक्तृत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः ।

इति सर्वस्य रसादेः स्रष्टृत्वादिनिमित्तेन रसोऽहमित्यादिशब्दवाच्यत्वमुक्त्वा 'सुखरूपस्य भोक्तृत्वात्' इत्यनेन सुखरूपस्य सुखकारणस्य रसादेर्भोक्तृत्वेनापि रसादिशब्दवाच्यत्वमुक्तम्, तन्न्यायेन सुखकारणयज्ञभोक्तृत्वेन यज्ञशब्दवाच्यत्व-

मित्याशयः । अत एव सुखरूपस्य सुखकारणस्येति तट्टीकाकारैर्जयतीर्थश्रीमच्चरणैः उक्तम् । जगद्धारकत्वस्य पुर्णानन्दत्वहेतुत्वे प्रमाणमाह- **तदुक्तमिति** ॥ य एष आकाशो विष्णुः यदि पूर्णानन्दो न स्यात्तर्हि जगत् कोऽन्यः प्राण्यात् सृष्टिस्थित्यादौ प्रवर्तयेत् । सृष्ट्यादिविषयं कुर्यादिति यावत् इति धारणादिरूपस्थिविषयोक्तेः इति यावत् ॥ **नित्यमिति** ॥ नित्यमाकाशादिकं नित्यात्मना नित्यत्वेन स्वरूपेण स्थापयतीति तत् नित्यं भवतीति प्रमाणार्थः ॥ **ज्ञानाद्यात्मकत्वेनेति** ॥ 'अप्राकृतत्वेन' इति शेषः ॥ **याथातथ्यत इति** ॥ इदञ्च जगद्धातृत्वे प्रमाणम् ।

एवम्भूतो महाविष्णुः यथार्थं जगदीदृशम् ।
अनाद्यनन्तकालीनं ससर्ज स्वेच्छया प्रभुः॥ इति व्याख्याततत्वात् ।

'वायुरनिलममृतम्' इतीदं नित्यत्वे प्रमाणम् । अः ब्रह्मैव निलं निलयनं यस्य सोऽनिलमिति विष्णवाश्रयस्य वायोः नित्यत्वोक्त्या कैमुत्येन विष्णोर्नित्यत्व-साधनात् । 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्'इति इदं ज्ञानानन्दशरीरत्वे प्रमाणम् । 'सज्ज्ञानानन्ददेहश्च' इति वक्ष्यमाणवचनेन तस्यैव कल्याणतमरूपशब्देन विवक्षणात् । 'स पर्यगाच्छुक्रम्' इति तदानन्दस्य पूर्णत्वे प्रमाणम् । शुक्रशब्दस्य 'शुक्रं तच्छोकराहित्यात्' इति शोकराहित्यार्थत्वोक्त्या आनन्दस्य दुःखासम्भिन्नत्व-सिद्ध्या पूर्णत्वसिद्धेः । 'तस्मिन्नपः' इति सर्वयज्ञभोक्तृत्वे प्रमाणम् । अप्शब्दस्य कर्मवाचकत्वेन यज्ञकर्मणां ब्रह्मणि समर्पणोक्तेः ॥ **ज्ञातव्यार्थप्रतिभेति** ॥ 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्मात् 'करणाधिकरणयोश्च' (सि.कौ.३२९३) इति च शब्दात्कर्मणि ल्युडिति भावः ॥

अथ श्रीमत्सत्यव्रतपूज्यपादशिष्येण सत्यप्रज्ञभिक्षुणा विरचिता ईशावास्यभाष्यटीकाभावप्रकाशिका

पद्मालयापतिं पूर्णमतिं जययतिं गुरून् ।
नत्वा चेशावास्यभाष्यटीकाभावः प्राकाश्यते ॥

भगवान् टीकाकारः ग्रन्थादौ रमारमणकरुणाकटाक्षेक्षामाशास्ते- **श्रीमदिति** ॥ लोचने अली इव लोचनाली, ताभ्यां पात्विति कृपाकटाक्षेणेक्षत्वित्यर्थः । ननु ईशावास्यभाष्यस्य परैर्भाषितत्वात् पुनरारचनं व्यर्थम् । अन्यथा शब्दानुशासनादि-

कमपि कर्तव्यं स्यात् । सार्थक्ये वा 'नित्यानित्य...' इत्याद्याद्यभागो व्यर्थ इत्याशङ्कां परिहरन् आद्यकारिकामवतारयति- **काण्वीमिति** ।। गाथारूपामुपनिषदं व्यावर्तयितुं 'इति मन्त्रोपनिषदम्' इति भागवतानुसारेणाह- **मन्त्रोपनिषदमिति** ।। यथावदित्यनेन आद्यशङ्का परिहृता । यथा च परव्याख्यानानामयथावत्वं तथा तत्र तत्र वक्ष्यति । द्वितीयशङ्कां परिहरति- **स्वचिकीर्षितेति** ।। इदञ्च शिष्यापेक्षया । स्वस्य विलीनप्रकृतितया विघ्नविकलत्वादिति द्रष्टव्यम् ।। **स्तुतिनतीति** ।। ननु नतेः शाब्दत्वात् स्तुतेरार्थिकत्वात्, शाब्दार्थिकयोः शाब्दस्यैव प्राधान्यात् उत्तमेनापि पित्रादिना अधमस्यापि पुत्रादेः स्तुतिकरणेऽपि नतेरकरणाद्वा नतेः प्राधान्यात् नतिस्तुती इति वक्तव्यम् । अत एव कथालक्षणपञ्चिकायां नतिशब्दस्य अल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपातप्रसक्तावपि 'प्रणतिनुतिपुरस्सरम्' इत्युक्तमिति चेन्न । तत्र मूलक्रमं विहाय अभ्यर्हितत्वमनुसृतम् । अत्र तु यथाभाष्यमेवं निर्देशः कृत इत्यङ्गीकारे दोषाभावादिति ।।

एवमेव 'स्तुतिनतिभ्यां प्रीणयति' इत्यत्रापि समानमिति द्रष्टव्यम् । यज्ञभोक्तुः यत्किञ्चिद्रूपं विवक्षितमिति प्रतीतिनिरासाय 'यज्ञनामानम्' इत्युत्तरभाष्यानुसारेण व्याचष्टे- **सर्वयज्ञभोक्तृत्वादिति** ।। अनेन भोक्तृत्वरूपसम्बन्धेन यज्ञोऽस्यास्तीति यज्ञ इति अर्श आद्यजन्तो यज्ञशब्द इत्युक्तं भवति । अथवा यदस्ति यज्ञजातं तत्सर्वं जानाति रसनेन्द्रियेण साक्षात्करोति भुङ्क्त इति यावदिति यज्ञ इत्युक्तं भवति । यज्ञभोक्तृत्वे सप्तमगीताभाष्यवाक्यसम्मतिमाह- **यथोक्तमिति** ।। **सुखरूपस्येति** ।। सुखकारणस्येत्यर्थः । अस्य 'सर्वोऽस्मीत्यृषिभिः स्तुतः' इति पूर्वेण सम्बन्धः ।।

जगद्धातृपदेनोक्तजगच्चेष्टकत्वेन पूर्णानन्दत्वसिद्धिरित्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति- **तदुक्तमिति** ।। एषः परमात्मा आ समन्तात् काशनादाकाशः यदि परिपूर्णानन्दो न भवेत्तदा कारणान्तराभावात् न किञ्चित् प्रवर्तयेत् । न चेदेष यत्किञ्चित् प्रवर्तयेत्तदा कः पुमान् प्राण्यात् अन्याच्च । न कोऽपि लौकिकीं वैदिकीं प्रवृत्तिं कुर्यात् । अन्यस्य स्वातन्त्र्याभावात् । अतो लोकचेष्टकत्वान्यथानुपपत्त्या तत्कर्ता विष्णुः पूर्णानन्द इत्यर्थः । उक्तार्थेऽनुव्याख्यानसम्मतिमाह- **नित्यमिति** ।। अस्य नियामयतीत्युत्तरेण सम्बन्धः । तत्प्रतिपाद्यदेवतेत्युक्तस्थापनाय उक्तविशेषणेषु क्रमेण वाक्यानि प्रमाणयति- **वक्ष्यते चेति** ।। कल्याणतमं ज्ञानाद्यात्मकम् ।

शुक्रं शोकरहितं पूर्णानन्दमिति यावत् । सर्वयज्ञभोक्तृत्वे 'तस्मिन्नपः' इति वाक्यं प्रमाणमिति उत्तरत्र **स्पष्टीभविष्यति** । श्रियोऽपीति योगविभागस्य प्रयोजनमाह- **ब्रह्मादीनामिति** ॥ ज्ञानस्फूर्तिरनुव्यवसाय इति प्रतीतिनिरासाय ज्ञानपदं ज्ञायत इति व्युत्पत्त्या ज्ञेयपरमिति भावेन व्याचष्टे- **ज्ञातव्यार्थप्रतिभेति** ॥ **यथायोग्यं क्रियाध्याहार इति** । देवतानामित्यत्रोत्पद्यत इति श्रिय इत्यत्र सर्वदा विद्यत इति यथायोग्यमित्यर्थः ॥

अथ श्रीपूर्णबोधाचार्यशिष्यनृसिंहाचार्यविरचितम्
ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीकादुर्गमवाक्यार्थविवरणम्

श्रीमद्विष्णुपदाम्भोजे वसन्तो रेणवः पराः ।
लक्ष्मीब्रह्मशिवेन्द्रादिवन्दिताः पावयन्तु माम् ॥

अथागणितगुणमणिनिकररमणीयप्रभापुञ्जनिरस्ताशेषावद्यध्वान्तपरमविचित्रापरिमितानन्दोच्चयनिकायकायश्रीमत्कमलारमणपरमप्रेमसौरभयुतलोचननलिनदिव्यकटाक्षरसामृतमुख्यपात्रभूतेन गिरिशगरुडाहिवरसुरगुर्वाद्यखिलामरनिकरनिषेवितचरणारविन्दपरागेण करतलकलितामलकवदाभातसाङ्गापरिमितनिगमनिगदितपरमार्थसार्थेन भगवता मध्वदेवेन प्रणीतं याज्ञीयमन्त्रोपनिषद्भाष्यवरं देवसमूहमतिदुरवगाहं सुजनानुकम्पया व्याचिख्यासुः भगवान् जयतीर्थमुनिः तदादौ प्रारीप्सितानन्तरायपरिसमाप्त्यादिसिद्ध्यर्थं रमारमणं भगवन्तं प्रर्थयते- **श्रीमच्छ्रीवदनेति** ॥ भगवान् हरिः लोचनालिभ्यां नोऽस्मान् पात्वित्यन्वयः । प्रसादपूर्वकत्वं दृष्टेर्द्योतयितुं श्रीमदित्यादि । रमामुखाम्भोजविषयिण्या दृष्टेस्तद्गतनिरतिशयसौन्दर्यसौरभास्वादनकथनेन परमप्रेमरसो हि तत्र सूचितः । ताभ्यामेव लोचनाभ्यां नः पात्वित्यनेन स्वविषयेऽप्यनुग्रहपूर्वकत्वं सिद्ध्यति । लक्ष्म्यादिकं विहाय तस्यैव प्रार्थने हेतुरप्यनेनोक्तः । अनेन सर्वातिशयस्य द्योतितत्वात् 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' इत्युपनिषदुक्तं कल्याणतमत्वमप्यनेनाह । नह्यसमानाधिकपरमसौन्दर्यात्मकविग्रहाभावे स्वस्य परमानन्दज्ञानद्युतिबलौदार्याद्यपरिमितगुणात्मिकातिसुन्दरतरविग्रहायाः सकलजगज्जनन्या अवद्यगन्धलेशविधुरायाः भोक्तृत्वं सञ्जाघटीति । भाष्याद्यपद्योक्तविशेषणानामप्युपपादकमेतत् । सर्वोत्कृष्टलक्ष्मीपतित्वोपपादनेनैव सर्वस्यापि लाभादिति ॥

नन्वत्रोपनिषदि यज्ञनाम्नो भगवतः प्रतिपाद्यत्वात् तस्य च आद्यश्लोकेऽनुक्तेः कथमधिकृतदेवतास्तुत्यादिपरत्वमस्येत्यत आह- **सर्वयज्ञेति** ।। डित्थादिशब्दवत् यज्ञशब्दस्य भगवति साङ्केतिकत्वपरिहाराय तत्प्रवृत्तिनिमित्तकथनेन तन्नामत्वमेव अनेनोक्तमिति भावः । नन्वत्र यज्ञभोक्तृत्वात् यज्ञनामकत्वमुक्तम् । भवेदेतदेवम् । यदि तद्भोक्तृत्वेन तच्छब्दाभिधेयत्वं प्रमितं स्यादित्यत आह- **यथोक्तमिति** ।।

'स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता ।
यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽस्मीत्यृषिभिः स्तुतः ।।
सुखरूपस्य भोक्तृत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः'।। (गी.भा.७.६.)

इत्यत्र तत्तत्स्रष्टृत्वादिना तत्तच्छब्दवाच्यत्वमुक्त्वा 'सुखरूपस्य भोक्तृत्वात्' इत्यनेन सुखकारणभोक्तृत्वाच्च तद्वाचकशब्दाभिधेयत्वं हि उच्यत इति भावः ।। **भोगस्तु लीलयेति** ।। भगवता बादरायणेन प्रयोजनाधिकरणे प्राप्तप्रयोजनत्वेन भगवतो 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' (ब्र.सू.२.१.३४) इति जगद्विषयप्रवृत्तेः केवललीलात्वं हि निर्णीतम् । तद्वद्भोगोऽपि पूर्णतमानन्दत्वेन प्राप्तफलाभावेऽपि केवललीलयैवोपपद्यते । 'पूर्णानन्दस्वरूपस्य क्रीडा भोगो न चान्यथा'(१.३) इति माण्डूकभाष्योदाहृतप्रमाणाच्च । नचैवं भोगे नैष्फल्यं स्यादिति वाच्यम् ।

आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदाऽपि तु ।
तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्जातं सुखमतीव च ।। (गी.भा.७.६)

इत्यादिना अवैय्यर्थ्यस्याप्युपपादितत्वादिति भावः । जगद्धातृत्वस्य पूर्णानन्दोपपादकत्वं कुत इत्यत आह- **तदुक्तमिति** ।। 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' (तै.उप.२.७.१) इति श्रुतेरयमर्थः, आ समन्तात् काशमानत्वात् आकाशपदोक्तः परमात्मा यदि पूर्णानन्दो न स्यात् तर्हि असौ अपर्याप्तपूर्णशक्तिः स्यात् । तथा च सति सर्वान् न चेष्टयेत् तथा च तेनाप्रेरितः क एवान्यात् लौकिकचेष्टां कुर्यात्, कः प्राण्यात् प्रकृष्टां धर्मादिविषयिणीं वा कुर्यात् । न कोऽपि। केवलजगतश्च अस्वान्त्र्येण प्रवृत्तावसामर्थ्यं प्रमितम् । अतो लोकस्य लौकिकवैदिकचेष्टान्यथानुपपत्त्या तत्कर्तृत्वं विष्णोरेव वाच्यम् । अन्यस्यासम्भवात् । एवञ्च सम्पूर्णशक्तितासिद्धिः ।

सम्पूर्णशक्तित्वेनैव च प्रचुरानन्दत्वं सिद्ध्यति । न हि स्वस्याल्पभावं निवारयितुमशक्तस्य सम्पूर्णशक्तित्वं सम्भवतीति । यद्वा यद्येषो विष्णुः पूर्णानन्दो न स्यात् तदा असौ लोकान्न प्रवर्तयेत् । आनन्दोद्रेकमन्तरेण तत्प्रवृत्तौ कारणाभावात् । तथा च को लोकं चेष्टयेत्, धर्माधर्मादौ च प्रवर्तयेत् । अन्यस्यास्वातन्त्र्यात् । अतो लोकचेष्टान्यथानुपपत्त्या तत्कर्ता विष्णुः पूर्णानन्दः सिद्ध्यतीति ।

ननु प्रवृत्तेश्चातुर्विध्यात् कारणान्तरेणैव स्यादिति चेन्न । न तावत् दुःखोद्रेकात् रोदनादिवत्, दुःखवतो दुःखनिवृत्त्यर्थं औषधादिवत् भगवतः विष्णोः प्रवृत्तिः सम्भवति । यथोक्तं 'न ह्यार्ताः कर्म कुर्वन्ति मुग्धाश्चैव विशेषतः' इत्यादि । न हि सुखातिशयलाभार्थं स्रक्चन्दनवनितादाविव प्रवृत्तिः सम्भवति । तथात्वे पूर्वमपूर्णतापत्तेः । न हि एतावत्पर्यन्तं स्वस्मिन् पूर्णतां सम्पादयितुमसमर्थस्यैतादृशी प्रवृत्तिः सम्भवति । तस्मात् पूर्णानन्दत्वहेतुकैव प्रवृत्तिरिति । अत एव भगवान् बादरायणोऽपि जगाद । 'तद्धेतुव्यपदेशाच्च' (ब्र.सू.१.१.१४) इति ॥ **नित्यं नित्यात्मनेति** ॥

सदाऽनित्यतयाऽनित्यं नित्यं नित्यात्मना यतः ।
नित्ययैव स्वशक्त्येशो नियामयति नित्यदा ॥
(न्या.वि.४.२.६) इति 'समना च' इत्यधिकरणन्यायविवरणे ।

'प्रवृत्तयश्च ताः सर्वा नित्यं नित्यात्मना यतः ।
तथा नित्यतया नित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः ॥
नियामयति नित्यश्च .... ॥ (२.२.५) इत्यनुव्याख्याने ॥

अनाधेयातिशयस्यापि नित्यस्य नित्यत्वस्वरूपसत्तादीनां भगवदधीनत्वस्योक्तत्वादिति भावः । धर्म्यात्मना नित्यत्वेऽपि अतिशयश्चास्तीति द्रष्टव्यम् । वियदधिकरणे नित्यानामप्यव्याकृताकाशादीनां भगवदधीनविशेषावाप्तेर्वेदपतिनैवोपपादितत्वात् । 'याथातथ्यतः' इति उपलक्षणत्वेन जगद्धातृत्वस्योपपादितत्वादिति भावः ॥

'वायुरनिलममृतम्' इति तत्र हि कैमुत्येन विष्णोरमृतत्वमुच्यत इति भावः । 'यत्ते रूपम्' इति जरामरणादिदोषस्वभावप्रकृत्यादिदेहभिन्नज्ञानसुखशक्त्या-

द्यात्मकविग्रहत्वमेव कल्याणतमरूपत्वमिति भावः । 'स पर्यगात्' इति पूर्णानन्दत्व एव हि शोकोपलक्षितसकलदोषराहित्यं सम्भवति । अव्रणमिति वाक्यशेषे च पूर्णत्वं चोक्तमिति भावः । तस्मिन्निति तत्र भगवतो वायुदेवस्य सर्वकर्मणां भगवदर्पणकर्तृत्वोक्त्या सर्वकर्मपूज्यत्वेन भगवतः सर्वयज्ञभोक्तृत्वलाभः। स्वस्य गुरुदेवताभेदाभावेन हरिनमनेनैव गुरुनमनलाभात् पृथङ्नतिः किमर्थेत्यतः शिष्यान् ग्राहयितुमित्याह- **देवतेति** ॥ अत एव 'गुरुमपि' इत्यनभिधाय 'गुरुत्वेनापि' इत्यब्रवीत् ॥ अपिशब्देन समुच्चयसिद्धेः चशब्दवैय्यर्थ्यादाह- **च इति यस्मादित्यनेनेति** ॥ लक्ष्म्यपेक्षया अवधारणं मुख्यमेव, इतरेषां देवानामन्यतोऽपि ज्ञानसम्भवेऽपि तस्यैव स्वातन्त्र्यादवधारणं युज्यत इति भावः ॥ **यथायोग्यमिति** ॥ रमापेक्षया 'विद्यते' इति ब्रह्माद्यपेक्षया 'उत्पद्यते' इति क्रियाध्याहार इत्यर्थः ॥

अथ श्रीकल्लापुरीयश्रीनिवासाचार्यविरचितः ईशावास्यभाष्यवाक्यार्थः ॥

यस्माद्ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिदेवतानां श्रियोऽपि च
ज्ञानस्फूर्तिस्सदा तस्मै हरये गुरवे नमः ॥

इत्यत्र टीका - ब्रह्मादीनामप्राप्तज्ञानमुत्पद्यते श्रियस्तु सर्वदा विद्यत इति सूचयितुं श्रियोऽपीति पृथग्ग्रहणम् । चशब्दोऽवधारणे यस्मादित्यनेन सम्बध्यते । ज्ञानस्फूर्तिः ज्ञातव्यार्थप्रतिभा ॥ यथायोग्यं क्रियाध्याहार इति ॥

अनेन देव्या आगन्तुकज्ञानमस्तीति पक्षो निरस्तः । एतेन 'ऋषीन्द्राज्ञस्समारभ्य प्रतिभाभ्यधिका क्रमात्' इति गीतातात्पर्यादिग्रन्थोक्तप्रतिभा भगवत एवेति ज्ञातव्यम् ॥

अथ कञ्ची श्रीरघुनाथाचार्यविरचिता ईशावास्यभाष्यटीकाविवृतिः

रघुनाथो रमानाथं नत्वा व्याकुरुते धियः ।
विशुद्ध्यै काण्वमन्त्रोपनिषद्भाष्यस्य पञ्चिकाम् ॥

ईशावास्यभाष्यं व्याचिकीर्षुः भगवान् टीकाकारो ग्रन्थादौ रमारमण-कृपावलोकनप्रार्थनारूपं मङ्गलमाचरति । वदनमम्भोजमिव वदनाम्भोजम् । सौन्दर्य

सौरभमिव सौन्दर्यसौरभम् । लोचने अली इव लोचनाली । लिहद्भ्यां आस्वादयद्भ्याम् , 'लिह आस्वादने' इति धातोः । 'अवलोकयन्' इति शेषः । हरिरिति वदंष्टीकाकारो 'यज्ञभुजम्' इति भाष्यमेवानुकरोति । हरतेरिकारप्रत्यये गुणे रपरत्वे च निष्पन्नहरिशब्दस्य यज्ञभोक्तृवाचित्वात् तेन भाष्यदिशा प्रतिपाद्यप्रार्थनं लभ्यते । यथोक्तं गीताभाष्ये हरिः सर्वयज्ञादिभागहारित्वात् ।

इडोपहूतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्णो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरिति स्मृतः ॥

(गी.भा.११.९)इति मोक्षधर्म इति ।

गेहेषु इष्टिगृहेषु । तथा च हरिः सर्वयज्ञभोक्तृत्वात् यज्ञनामा भगवान् नोऽस्मान् उक्तरूपाभ्यां लोचनालिभ्यामवलोकयन्पातु इत्यर्थः । यद्वा लोचनालिभ्यां पातु अवलोकयत्वित्यर्थः । 'करुणामृतपूर्णाभ्यां लोचनाभ्यां विलोकय' इत्यन्यत्र उक्तत्वात् यथाश्रुतेन अन्वयाच्चैवमध्याहारादिना व्याख्येयम् । लिहद्भ्यामवलोकयन्निति उभयत्र वर्तमानार्थकलडादेशशतृप्रत्ययप्रयोगेण रमामुखावलोकनस्वमुखावलोकनयोः समानकालत्वोक्त्या स्वावलोकनसमये भगवतो हर्षोद्रेकः सूचितः । एतदुपपादनायैव वदनसौन्दर्यलोचनानामम्भोजसौरभालिसाम्यकथनमित्यवगन्तव्यम् । ननु नित्येत्याद्यपद्यमनर्थकम्, न च मङ्गलोपनिबन्धार्थं तत्, फलप्रमाणयोरभावेन मङ्गलस्यैवाकर्तव्यत्वात् । न च चिकीर्षितभाष्यस्य अविघ्नसमाप्तिः फलं शिष्टाचारानुमितश्रुतिश्च प्रमाणमिति वाच्यम्, परभाष्येण चरितार्थतया भाष्यस्यैवाचिकीर्षितत्वात् । चिकीर्षितत्वे वा तत्समाप्तेर्मङ्गलानुष्ठानसाध्यत्वेऽपि निबन्धनासाध्यत्वेन तस्याकर्तव्यत्वात् । कर्तव्यत्वेऽपि वा 'हरये नमः' इत्येतावता पूर्णत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वादित्याशङ्काः परिहरन्नाद्यपद्यं सङ्गमयति- **काण्वीमित्यादिना** ॥ बृहदारण्यकोपनिषदं व्यावर्तयितुम् 'इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम्' इति भागवतं मनसि निधाय मन्त्रेत्युक्तम् । तस्याः ब्राह्मणोपनिषत्त्वादिति भावः । 'यथावत्' इत्यनेन अपभाष्येण गतार्थतां निराचष्टे । एतच्च तत्र तत्र व्यक्तीकरिष्यति । भगवत्पादस्य यथावद्व्याख्यानसामर्थ्योपपादनम्- **भगवानिति** ॥ विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादिपूर्ण इत्यर्थः ॥

॥ **अविघ्नेति** ॥ इदञ्च शिष्यकृतमङ्गलापेक्षया । भगवदाचार्यस्य विलीनप्रकृतितया विघ्नप्रसक्तेरभावात् । आदिपदेन प्रचयो गृह्यते । अनेन मङ्गलस्य निष्प्रयोजनत्वशङ्का परिहृता । शिष्टाचारानुमितश्रुतिप्रमाणे इत्यध्याहारेण निष्प्रमाणत्वशङ्कापि परिहर्तव्या । प्रतिपाद्येत्युक्त्या 'सर्वयज्ञभुजे' इत्यस्योपयोग उक्तो भवति । प्रतिपाद्या हि देवता वन्दिता स्वविषयग्रन्थप्रतिबोधादिकं सम्पादयति । स्तुतीत्युक्त्या नित्येत्यादेः उपयोग उक्तो भवति । नती इत्यतः परं 'शिष्यान् ग्राहयितुम्' इति शेषः । अत एव अनुपदं तथैव वक्ष्यति । ननु 'सर्वयज्ञभुजे' इति हरेर्विशेषणं वा,

यज्ञो यज्ञपुमांश्चैव यज्ञेशो यज्ञभावनः ।
यज्ञभुक्चेति पञ्चात्मा यज्ञेष्विज्यो हरिः स्वयम् ॥

इति भागवततात्पर्योदाहृतप्रमाणोक्तरूपपञ्चकान्तर्गतयज्ञभुङ्नामकभगवद्रूप-कथनं वा । नाद्यः । व्यर्थत्वात् । मूलरूपस्यावताररूपस्य वा हरेरत्राप्रतिपाद्यतया प्रतिपाद्यदेवतास्तुतिनती इत्युक्त्यनुपपत्तेश्च । अत एव न द्वितीयः । 'यज्ञनामानं भगवन्तं तुष्टाव' इत्युत्तरभाष्यानुसारेण यज्ञनाम्नः प्रतिपाद्यत्वेऽपि यज्ञभुङ्नाम्नोऽ-तथात्वात् । अप्रतिपाद्यस्यापि नम्यत्वे हरये इत्येतावतैव पूर्णत्वादित्यतः प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याचष्टे- **सर्वयज्ञभुज इतीति** ।। नेदं हरेर्विशेषणं नापि तन्नामरूपकथनं येनोक्तदोषानुषङ्गः । किन्तु यज्ञशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभिधानमुखेन यज्ञनामकभगवद्रूपकथनमेव । नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवात् 'यज्ञाय' इत्येव किं नोक्तमिति । नैवं शङ्क्यम् । तथा सति प्रसिद्धयज्ञाभेदेन वा, भेदेऽपि इन्द्रसूनोरिव यज्ञाभिमानित्वात् वा, केवलं सङ्केताद्वा यज्ञशब्दार्थत्वं भगवतो विज्ञायेत । तन्मा विज्ञायीति सूचनाय प्रवृत्तिनिमित्ताभिधानस्यावश्यकत्वात् ।

क्रियाभिमानाद्यज्ञोऽसाविन्द्रसूनुः प्रकीर्तितः।
यज्ञेशत्वात्स्वयं विष्णुः यज्ञो रुचिसुतः स्मृतः ॥

इति भागवततात्पर्यनिर्णयोक्तं यज्ञेशत्वमपि यज्ञभोक्तृत्वमिति न तद्विरोधः । न चैवमपि 'हरये' इति व्यर्थमिति वाच्यम् । यज्ञनाम्नो भगवदवतारत्वे विवदमानं प्रति स्वायम्भुवेन मनुना हरिरित्यनूक्तः । 'तांस्तथावसितान् वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः' इति भागवतानुसारेण हरिरिति ज्ञात्वा ईशावास्यमित्यादिनाऽनूक्त इति

तत्तात्पर्यानुसारेण च तदुपपादनज्ञापनार्थत्वादिति । नन्वेतदयुक्तम् । 'स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वश्च शब्दवृत्तेर्हि कारणम्' इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्वामित्वतदधिकरणत्वयोरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोक्त्या भोक्तृत्वस्यापि तत्त्वे प्रमाणाभावात् इत्यतः सप्तमगीताभाष्योदाहृतं प्रमाणं पठति- **यथोक्तं सुखरूपस्येति ॥**

'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति गीताव्याख्यानावसरे तद्भाष्ये 'प्रभवादेः सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात् तद्भोक्तृत्वाच्च प्रभव इत्यादि' इति भोक्तृत्वं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रतिज्ञाय तत्र प्रमाणत्वेन 'सुखरूपस्य भोक्तृत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः' इति वाक्यं पठितम् । ततो भवति भोक्तृत्वं शब्दवाच्यत्वे निमित्तमित्यर्थः । 'सुखरूपस्य सुखकारणस्य' इति प्रमेयदीपिकायां व्याख्यातम् । भोक्तृत्वादित्यस्य 'सर्वोऽस्मीति ऋषिभिः स्तुतः' इति पूर्वेणान्वयः । ननु कथं तर्हि उदाहृतानुव्याख्याने स्वातन्त्र्यतद्गतत्वयोर्द्वयोरेव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपादानम् । भोक्तृत्वास्यापि तत्त्वेन सङ्ग्राह्यत्वादिति चेन्मैवम् । न हि अशेषप्रवृत्तिनिमित्त-सङ्ग्रहाय तदनुव्याख्यानप्रवृत्तिः । किन्तु भगवतो दुःखिबद्धादिशब्दवाच्यत्वोपपत्तये तद्गतत्वमिव स्वातन्त्र्यस्यापि प्रयोगप्रमाणाभ्यां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपादनाय, तथैव सुधायां व्याख्याततत्वात् । तत्र भोक्तृत्वग्रहणस्य का सङ्गतिः येन तदसङ्ग्रहे दोषः स्यादिति भावः । यज्ञशब्दाद्यज्ञभोक्तृत्वं कथं लभ्यत इति चेदित्थम् । यज्ञशब्दो हि 'अर्श आदिभ्योऽच्' इत्यनेन अर्शआदित्वात् तदस्यास्तीत्यर्थे अच्प्रत्ययान्तः । तदस्यास्तीति च सम्बन्धसामान्यम् । न तु समवाय एव । तथा सति 'राजा जयी' 'गोमान् देवदत्तः' इत्यादौ मतुपा स्वाम्यप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । सामान्यञ्च यथानुकूलं विशेषे पर्यवस्यति । इह च भोक्तृत्वे पर्यवसानात् युक्ता यज्ञशब्दाद्भोक्तृत्वप्रतीतिः । यज्ञशब्दाद्भोक्तृत्व एवार्थे तद्धिता इति बहुवचनज्ञापितः अकारप्रत्यय इति वा । यद्यपि छान्दोग्यभाष्यदिशा ज्ञं जीवं याति प्राप्नोति नियामकतयेत्यादिप्रकारान्तरेण यज्ञशब्दवाच्यत्वं सूपपादम् । तथापि 'यज्ञो यज्ञपुमांश्च' इत्याद्युदाहृतप्रमाणे यज्ञनाम्नो यज्ञेष्विज्य इत्यनेन विशिष्य यज्ञभोक्तृत्वस्योक्तेः तदेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोक्तम् । महिमातिशयलाभाद्वा एवं व्याख्यातम् । यथोक्तं प्रमेयदीपिकायाम् । 'यद्यपि प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलय इति शक्यते व्याख्यातुं तथापि महिमातिशयलाभादेवं व्याख्यातम्' इति ॥

ननु पूर्णानन्दत्वे भोगानुपपत्तिरित्यत आह- **भोगस्त्विति ॥** नन्वेतदयुक्तम् । पूर्णानन्दस्यापि अचिन्त्यैश्वर्यबलेन भोगोपपत्तिरिति तत्त्वप्रकाशिकायाम्-

आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चास्त्येव सदापि तु ।
तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वात् ....॥

इति गीताभाष्ये च भोगस्याचिन्त्यशक्तिनिर्वाह्यत्वस्य उक्तत्वात् । न हि लीलात्वेन निर्वाह्यस्य अचिन्त्यशक्त्या निर्वाहो युक्तः । सर्वथा दौर्घट्ये एव अचिन्त्यशक्त्याश्रयणादिति चेत् अस्त्यत्र विवेकः । पूर्णानन्दस्य भोगानुपपत्तिः द्वेधा । पूर्णत्वाद्भोगो दुर्घट इति तत एव निष्प्रयोजनश्चेति । तृप्ते पुरुषे तदुभयदर्शनात् । तथा च दौर्घट्यशङ्कायामचिन्त्यशक्त्याश्रयणं तत्त्वप्रकाशिकादौ निष्प्रयोजनत्वशङ्कायां लीलात्वाश्रयणमत्र ग्रन्थे कृतमिति न कोऽपि विरोधः । अत्र ग्रन्थे अपूर्णसुखा इत्यादिपूर्ववाक्यपर्यालोचनया निष्प्रयोजनत्वशङ्कायाः स्पष्टं प्रतिभानादिति । नन्वथापि 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्'(ब्र.सू.२.१.३४) इति सूत्रानुसारेण 'इति केवललीलैव निर्णीता प्रभुणा स्वयम्' इत्यनुव्याख्यानानुसारेण 'क्रीडा भोगो न चान्यथा' (१.३) इति माण्डूकभाष्योक्तप्रमाणानुसारेण प्रयोजनानुद्देशे कीदृशी प्रवृत्तिरिति चेत् पृच्छसि, तर्हि तस्याः केवललीलात्वं ब्रूमः । न हि लीला प्रयोजनमन्तरा भवतीत्यादितत्त्वप्रकाशिकासुधाद्यनुसारेण च भोगस्तु लीलेति भाव इति वक्तव्ये कथं लीलयेति भावः इत्युक्तम् । तथात्वे हि लीलोद्देशेनेति प्रतीयते । न च तद्युक्तम् । अपूर्णतापत्तितादवस्थ्यात् । उदाहृतग्रन्थविरोधात् । 'क्रीडार्थमिति चापरे' इति निषेध्यत्वोक्तिविरोधाच्चेति चेत् मैवम् । अत्रापि लीलयेत्यस्य भावप्राधान्याश्रयणेन लीलारूपत्वेनेति व्याख्यानात् न कश्चिद्दोषः॥

अत्रायं विवेकः । सोमपुरोडाशादिभोग्यपदार्थेषु द्विविधो भागः स्थूलः, सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलो जीवानां भोग्यः । सूक्ष्मः परमेश्वरस्य । जीवेन्द्रियागोचरः सारभागः सूक्ष्म उच्यते । अवतारेषु स्थूलमपि भुङ्क्ते परमेश्वरः । कुत एतत्सर्वमवगम्यत इति चेत् गीताभाष्यतट्टीकाभ्याम् । तथाहि गीताभाष्यं 'नच अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' 'अन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान्' इत्यादि विरोधि । स्थूलानशनोक्तेः । आह च सूक्ष्माशनम् । 'प्रविविक्ताहारतर इव वै भवत्यस्मा-

च्छारीरादात्मनः' इति । एतद्व्याख्यानरूपा प्रमेयदीपिका । 'स्यादिदं व्याख्यानं यदि भगवतो विषयभोगो युक्तः स्यात् । न चैवम् । तदङ्गीकारे श्रुत्यादिविरोधात् । 'ऋतं पिबन्तौ' इति च (का.उ.३.१) अत एव छत्रिन्यायेनोपचरितमित्यत आह ॥ न चेति ॥ कुतो नेत्यत आह ॥ स्थूलेति ॥ श्रुत्यादिषु स्थूलस्य जीवभोग्यस्य विषयस्याभोगोक्तेः । सूक्ष्मभोगस्य च अङ्गीकारादिति भावः । सूक्ष्माशने प्रमिते भवेदियं व्यवस्था । तदेव कुत इत्यत आह- आह चेति ॥ गन्धादिषु यो जीवेन्द्रियागोचरः सारभागः तस्य भोगं परमेश्वरो अस्माच्छारीरात् आत्मनो जीवादतिशयेन विलक्षणभोग एव भवति । अवतारेषु स्थूलमपि भुङ्क्त इतीवशब्दः' इति । सोऽयं भोगः परमेश्वरस्य नाविद्यमानसुखप्राप्त्यर्थो नापि विद्यमानसुखव्यक्त्यर्थः नित्यव्यक्तपूर्णसुखत्वात्परमेश्वरस्य । किन्तु भक्तानुग्रहाय केवलं लीलारूपः । अत एव भोगस्य केवललीलात्वोक्तिर्घटते । अन्यथा सुखव्यक्त्यै भोग इत्युक्तिः स्यात् । सुखस्य नित्यव्यक्तत्वं कुत इति चेत् । गीताभाष्यतट्टीकाभ्याम् । तथाहि गीताभाष्यं आह च-

स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता ।
यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वोऽस्मीत्यृषिभिः स्तुतः ॥

सुखरूपस्य भोक्तृत्वान्नतु सर्वस्वरूपतः ।
आगमिष्यत्सुखश्चापि तच्चास्त्येव सदापि तु ॥
तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्जातं सुखमतीव च ॥

इति नारदीये' (गी.भा.७.६) इति

एतद्व्याख्यानरूपा प्रमेयदीपिका । 'सुखरूपस्य सुखकारणस्य । ननु स्रष्टा पातेत्यादिकमयुक्तम् । कदाचित्क्रियावेशे विकारित्वप्रसङ्गात् । भोगेन यद्भाव्यं सुखं तस्य पूर्वमभावेन अपूर्णत्वप्रसङ्गाच्चेत्यत आह- आगमिष्यदिति ॥ यद्भोगेन आगमिष्यत्सुखं तच्च सदाप्यस्त्येव । क्रियाश्च शक्तिरूपेण चेति चार्थः । तर्हि कथं भोगेन सुखं जातमित्युच्यत इति भावेन पृच्छति- अपि त्विति ॥ उत्तरमाह- तथापीति ॥ सदा सद्भावेऽपीति । अत्र क्रियाश्च शक्तिरूपेणेति विशिष्योक्त्या आगमिष्यत्सुखं व्यक्तमेवास्तीति लभ्यते । अन्यथा यद्भोगेन आगमिष्यत्सुखं तच्छक्तिरूपेणास्ति । क्रियाश्च शक्तिरूपेण इत्युक्तिः स्यात् । सुखव्यक्त्यङ्गी-

कारेणैव भोगनिर्वाहसम्भवे अचिन्त्यशक्त्यङ्गीकारोऽपि व्यर्थः स्यात् । तस्मात्सुखव्यक्त्यभावेऽपि भक्तानुग्रहाय केवलं लीलारूपो भोगोऽङ्गीकार्य इत्येके वर्णयन्ति । मम तु प्रतिभाति । यद्यपि सुखं व्यक्तमेव तथापि भोगेन व्यज्यते । न च व्यक्तस्य व्यक्तिरनुपपन्ना । अचिन्त्यशक्त्या तदुपपादनात् । यद्भोगेन आगमिष्यत्सुखं तत्सदा व्यक्तमस्त्येव । तथापि सुखं जातं व्यक्तमित्युच्यते । कथं व्यक्तस्य व्यक्तिः । अचिन्त्यशक्तित्वात् परमेश्वरस्येति गीताभाष्ययोजनया अस्यार्थस्य लाभात् । इयञ्च योजनोदाहृतप्रमेयदीपिकासूचितैव । किञ्च 'पुण्यो गन्ध इति भोगापेक्षया' इति भाष्यव्याख्यानावसरे प्रमेयदीपिकायां सुगन्धस्तु सुखहेतुरित्युपपादितमित्युक्तम् । तत्सुखस्य व्यक्तस्यापि व्यक्त्यङ्गीकार एवोपपद्यते नान्यथा । 'रमणं चात्मशब्देनाऽऽदेयं मातीति चोच्यते' इत्यनुव्याख्यानसुधायाम् । 'आदेयं उपादेयं सुखं सुखसाधनं च मात्यनुभवतीत्यात्मेत्युक्तम् । तत्साम्प्रदायिकैर्व्याख्यातम्- सुखसाधनश्चेति ॥ तथा च सुखसाधनतयाभिमत-विषयानुभवाभिव्यक्तसुखानुभवकर्तेत्यात्मशब्दनिर्वचनेन लभ्यत इति भावः' इति । ततोऽपि व्यक्तस्य सुखस्य व्यक्तिरस्तीति ज्ञायते । न च सुखस्यापि व्यक्त्यङ्गीकारे आगमिष्यत्सुखं सदास्त्येव । क्रियाश्च शक्तिरूपेणेति विलक्षणोक्तिः न स्यादिति वाच्यम् । क्रियावच्छक्त्यात्मना वर्तमानस्य सुखस्य न व्यक्तिः । किन्तु नित्यव्यक्तस्यैव । क्रियायाश्च व्यक्तिरूपेण अवर्तमानायाः व्यक्तिरिति विशेषज्ञापनाय तथोक्तिसम्भवात् । न च तर्हि भोगस्य सुखव्यक्त्यर्थत्वप्राप्त्या लीलात्वविरोधः । उदाहरिष्यमाणऋग्भाष्यटीकादिशा व्यक्तेर्भक्ताभीष्टसम्पादन-रूपत्वेन स्वप्रयोजनानुद्देशितया लीलात्वोपपत्तेरिति ॥

ऋग्भाष्यतट्टीकोक्तरीत्या बलव्यक्त्यर्थं वा भगवतो भोगः । तथाहि-

'इमे सोमास इन्दवः सुतासो अधि बर्हिषि ।
ताँ इन्द्र सहसे पिब ॥

अत्र भाष्यम्-

सदा विष्णुविवक्षायां यजमानबलं सहः ।
तदिष्टस्यैव दानाय तद्गुणव्यक्तिरेव वा ।
अनुग्रहव्यक्तिरेव तद्गुणानां न चान्यथा ॥ इति ॥

अत्र टीका - 'इदं प्रसिद्धेन्द्रे घटते सोमपानादिना तस्य बलवृद्धिसद्भावात् । परमेश्वरे तु योजनान्तरं सूचयति- विष्णिति ॥ इन्द्रशब्देन विष्णुविवक्षायां यजमानबलं सहःशब्देनोच्यते । कथं तर्हि अन्वय इत्यत आह- तदिष्टस्येति । सहसे बलाय यजमानस्य यदिष्टं बलं ज्ञानादिरूपं तस्य दानाय तदीयं सोमं पिबेति योजनीयमित्यर्थः । अथ सहःशब्देन परमेश्वरबलमङ्गीकृत्य घटयति- तदिति ॥ तस्य विष्णोर्यो गुणो बलाख्यस्तत्र व्यक्तिर्वोच्यते । सहसे बलाय तव बलव्यक्त्यै । व्यक्तिश्च बलसाध्यमभीष्टसम्पादनम् । एवशब्दाभ्यां परमेश्वरबलस्य सोमेन वृद्धिं निराकरोति' इति । अत्र टीकायां तव बलव्यक्त्यै इत्युक्त्या बलस्य व्यक्तिरङ्गीकृता । भाष्ये तु व्यक्त्यङ्गीकारः स्पष्ट एव । व्यक्तिश्चेत्यादिना टीकायां व्यक्तिशब्दार्थ-निरूपणं वस्तुस्थितिमनुरुद्ध्यैव । न तु व्यक्तिशब्दस्यार्थान्तरमस्तीत्यभिप्रायेण । अवस्थाविशेषो व्यक्तिरिति सुधावाक्यस्याप्ययमेवार्थः । 'अत एवानुग्रहव्यक्तिरेव तद्गुणानां न चान्यथा' इति ऋग्भाष्योदाहृतप्रमाणवाक्यव्याख्यानावसरेऽपि तट्टीकायामनुग्रह इति भक्ताभीष्टसम्पादनमुच्यत इत्युक्तम् । नहि कंसहननादिक्रिया व्यक्तेत्यस्य भक्ताभीष्टसम्पादनातिरेकेण अर्थान्तरमस्ति । भक्ताभीष्टसम्पादनं नाम भक्तैकसाधनानुकूलो व्यापारः । न चैवं सोमपानादेः बलव्यक्त्यर्थत्वाङ्गीकारे भोगस्य लीलात्वोक्तिविरोधः । बलव्यक्तेर्भक्ताभीष्टसम्पादनरूपायाः परप्रयोजनो-द्देशित्वेऽपि भगवतः स्वप्रजोजनानुद्देशित्वात् । एतदर्थमेव टीकायां व्यक्तिशब्दार्थो निरूपितः । न च परप्रयोजनोद्देशित्वेऽपि लीलात्वभङ्गः । सृष्ट्यादिव्यापारस्यापि 'सोऽयं विहारः' इत्यादिना परप्रयोजनोद्देशितया प्रमितस्य लीलात्वाभावप्रसङ्गात् ।

ततश्चायं निष्कर्षः । भगवान् भक्तसमर्पितान् शुभान् सुरससुगन्धसुरूपान् विषयान् भुङ्क्ते ।

अदनाघ्राणदृष्ट्याख्यभोगत्रयविभागतः ।
मुखनासाचक्षुषां तद्भोग्यमन्नं हरेः श्रुतम् ॥ इत्यन्यत्रोक्तेः ॥

भगवद्भोग्याश्च रसादयो जीवेन्द्रियागोचराः । अत एव सूक्ष्मा इत्युच्यन्ते । अवतारेषु जीवभोग्यस्थूलमपि भुङ्क्ते । 'जीवभोग्यस्य भोक्तेशो जीवस्तद्भोगभुङ् न तु' इत्यन्यत्रोक्तेः । नित्यतृप्तस्यापि अचिन्त्यशक्त्या रसादिस्वीकारो युक्तः । सोऽयं परमेश्वरस्य अचिन्त्यशक्त्या नित्यव्यक्तसुखव्यक्त्यर्थं वा बलव्यक्त्यर्थं वा ।

पक्षद्वयेऽपि भोगो लीलारूप एव न स्वप्रयोजनोद्देशकः । व्यक्तेः भक्ताभीष्ट-सम्पादनरूपत्वेन स्वप्रयोजनानुद्देशित्वादिति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं 'भोगस्तु लीलयेति भावः' इति ।

विष्णुभोगे प्रकारोऽयं भात्यन्योऽपि भवेद्यदि ।
टीकाभाष्याद्यनुगुणः सुज्ञोक्तः सोऽपि सम्मतः ॥
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ॥

इत्युक्तेः अलौकिकार्थस्य यथाप्रमाणं ग्राह्यत्वादिति ॥

जगद्धातृत्वोक्त्या कथं पूर्णानन्दत्वलाभ इत्यतो धातृत्वमिह चेष्टकत्वम् । तच्च पूर्णानन्दत्वसाधकत्वेन श्रुतिसिद्धमित्याशयेनाह- **तदुक्तमिति** ॥ एष परमात्मा आ समन्तात् काशनादाकाशनामा विष्णुर्यदि पूर्णानन्दो न स्यात् तदा कारणान्तराभावान्न लोकं प्रवर्तयेत् । न चेदेष प्रवर्तयेत् तदा कः पुमानन्यात् लोकं चेष्टयेत् । कश्च प्राण्याद्धर्मादौ प्रवर्तयेत् । अन्यस्य स्वातन्त्र्याभावात् । अतो लोकचेष्टान्यथानुपपत्त्या तत्कर्ता विष्णुः पूर्णानन्द इति श्रुत्यर्थः ॥ **धातृत्वश्चेति** ॥ न च अनित्यजगद्धातृत्वेनापि पूर्णानन्दत्वसिद्धिसम्भवेन प्रकृतनिर्वाहात् किं नित्यधातृत्वोपपादनेनेति वाच्यम् । निरर्गलैश्वर्याभावे लोकरीत्या पूर्णानन्दत्वा-नुपपत्त्या वा वस्तुस्थितिकथनार्थं वा नित्यधातृत्वोपपादनोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥

॥ **अनाधेयातिशयत्वादिति** ॥ उत्पत्तिविनाशस्वभावरूपातिशयाधान-शून्यत्वादित्यर्थः । नित्येषूत्पत्तिविनाशयोः स्वरूपत एवाभावात् स्वभावस्य च अनागन्तुकतया अन्याधीनत्वासम्भवादिति भावः । ननु अनाधेयातिशयत्वादित्यस्य कः परिहार इत्यतोऽनुव्याख्यानोक्त एवेत्याशयेन तत्पठति- **नित्यमिति** ॥ 'नित्यं नित्यात्मना यतः । तथाऽनित्यतयाऽनित्यं नित्यशक्त्या स्वयेश्वरः ॥ नियामयति नित्यश्च' इत्येतावतो ग्रहणं सूचयितुमित्यादेरित्युक्तम् । यथा अनित्यं घटादिकमनित्यतया नियम्यते, तथा नित्यं नित्यात्मना नित्यश्च सर्वदैवेश्वरो नियामयति । यत एवं तस्मादुक्तमुपपन्नमिति योजना ।

एतदुक्तं भवति । यथा हि घटादयोऽनित्यत्वस्वभावा अपि न अकस्मादनित्या भवन्ति । तथात्वे च उत्पत्त्युत्तरक्षण एव विनाशप्रसङ्गात् । एवं नित्यस्यापि

नित्यता यदि पराधीना तदा को दोषः । न चानित्यता पराधीनेति कदाचित् घटादेर्नित्यता प्राप्ता । विनाशकारणोपनिपातध्रौव्यात् । तथा नित्यस्य नित्यतायाः पराधीनत्वेऽपि न जात्वनित्यताप्रसक्तिः । तन्नियमननियमनात् । तदिदमुक्तम्- **नित्यश्चेति** ।। न चैतदलौकिकम् । नित्यकर्मभिः दुरितप्रागभावानुवृत्तेः साध्यत्वेन वादिभिः अभ्युपगतत्वात् । अनुवृत्तेर्नित्यतासम्पादनानतिरेकात् । 'सज्ज्ञानानन्द-शीर्षोऽसौ सज्ज्ञानानन्दबाहुकः' । 'यदात्मको भगवान् तदात्मिका व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः' इत्यादिप्रमाणानुसारेण ज्ञानपदमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह- **ज्ञानाद्यात्मकत्वेनेति** ।। प्रतिपाद्यदेवतास्तुती-त्युक्तोपपादनाय भाष्योक्तां स्तुतिमुपनिषदारूढां कर्तुमाह- **वक्ष्यते चेति** ।। 'उपनिषदि' इति शेषः ।।

एतत्सर्वमिति ।। सर्वयज्ञभोक्तृत्वान्तं विशेषणपञ्चकमित्यर्थः । तान्येव वाक्यानि विशेषणक्रमेण पठति- **याथातथ्यत इत्यादि** ।। यद्यपि 'याथातथ्यतः' इति वाक्यस्य 'व्यदधान्निर्मितवान्' इति विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकानुसारेणोत्पत्ति-प्रतिपादकत्वमेव प्रतीयते न नियामकत्वप्रतिपादकत्वम् । जगद्धातृत्वं चैतद्ग्रन्थपर्यालोचनया नियामकत्वम् । ततो नैतद्वाक्योदाहरणमत्रोचितम् । तथापि विपूर्वस्य दधातेरनेकार्थत्वेनेह नियमनार्थत्वाद्वा उपलक्षणतया नियामकत्वस्यापि विवक्षितत्वाद्वा नोक्तदोषः । अत एवैतद्वाक्यव्याख्यानरूपप्रमाणव्याख्यानावसरे ससृज इत्युपलक्षणमिति वक्ष्यतीति ज्ञातव्यम् । 'वायुरनिलममृतमिति' अः ब्रह्मैव निलं निलयनम् आश्रयो यस्य वायोः सोऽप्यमृतः किमु परमेश्वरः इति कैमुत्येनात्र नित्यत्वं लभ्यत इति भावः । 'यत्ते रूपमिति' रूपशब्दोक्ताया मूर्तेः कल्याणतमत्वं नाम ज्ञानाद्यात्मकत्वमेवेति भावः । 'स पर्यगाच्छुक्रम्' इति 'शुक्रं तच्छोकराहित्यात्' इति वक्ष्यमाणानुसारेण शोकराहित्योक्त्या पूर्णानन्दत्वलाभ इति भावः ।। **तस्मिन्निति** ।। 'मारुत्येव यतश्चेष्टा सर्वा तां हरयेऽर्पयेत्' इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण अपूशब्दोक्तसर्वयज्ञभोक्तृत्वलाभ इति भावः । यद्यपि त्रिविधा हि देवता वन्द्या भवति विशिष्टा, इष्टा, अधिकृता चेति । तत्र विशिष्टत्वोपपादनाय आद्यं विशेषणद्वयम् । इष्टत्वोपपादनाय 'ज्ञानमूर्तये' 'पूर्णानन्दाय' इति विशेषणद्वयम् । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः ।

अधिकृतत्वसूचनाय 'यज्ञभुजे' इति विशेषणमिति वा । अनिर्धारितस्वरूपस्य नमनायोगात् निर्धारणस्य च लक्षणसाध्यत्वेन विभवाद्धरेर्लक्षणान्याहेति वा आद्यं पद्यं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुं शक्यम् । व्याख्यातश्च टीकाकृता ग्रन्थान्तरे । तथापि शिष्यैरेव ऊह्यतामिति भावेन न व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥

॥ **गुरुत्वेनापि इति** ॥ अत्र अपिपदेन भगवतो भाष्यकारस्य गुरुदेवतयोरभेदं सूचयति । तर्हि पुनः प्रणामो व्यर्थ इत्यतो 'निमित्तद्वयसमावेशे नैमित्तिकविलोपनियमाभावात्' इति न्यायं मनसि निधायोक्तम्- **गुरुत्वेनेति** ॥ निबन्धस्य प्रयोजनमाह- **शिष्यान् ग्राहयितुमिति** ॥ **हरिं प्रणमतीति** ॥ ननु नायं प्रणामः किन्तूपनिबन्धः । अतो गुरुत्वेनापि हरिप्रणामं निबध्नातीत्येव वक्तुमुचितम् । अत एव प्राक् निबध्नातीत्युक्तम् । अन्यथा पूर्वोत्तरविरोधापातादिति चेत् , भवत्येवायमपि प्रणामोपनिबन्धः । प्रणामवाचकनम इत्यादिशब्दप्रयोग एव हि प्रणामोपनिबन्धः । स्तुतिनिबन्धो नाम उत्कर्षप्रतिपादकशब्दप्रयोग एव । न तु स्तौमीति स्तुतिवाचकशब्दप्रयोगः तथात्वे कुत्रापि स्तुतिनिबन्धो न स्यात् । न चैवं प्रणमतीत्यनुपपत्तिः । भक्तिपूर्वं नम आदिशब्दप्रयोगस्य वाचिकनमस्कारत्वेन निबन्धस्यापि प्रणामरूपत्वोपपत्तेः । प्रणामत्वस्य मानसादौ निबन्धत्वव्यभिचारेऽपि निबन्धस्य प्रणामाव्यभिचारात् प्रणामवाचकशब्दानुमापकलिपिर्निबन्ध इत्यङ्गीकारे हि निबन्धस्य प्रणामव्यभिचारो भवेत् । न चैवमित्युक्तम् । न चैवं नमस्काराधिकारग्रथनसूचने शिष्यशिक्षार्थमिति तत्त्वप्रकाशिकायां नमस्कारग्रथनस्य शिष्यशिक्षार्थत्वोक्तिविरोध इति वाच्यम् । स्वयं वाचिकनमस्काररूपत्वेऽपि आनुषङ्गिकशिष्यशिक्षार्थत्वे बाधकाभावात् । एतदभिप्रायेणैव च तत्र तत्र टीकाकाराणां सङ्कलय्य व्यवहारः । तद्यथा नारायणप्रणामादिकं ग्रन्थादौ निबध्नाति- नारायणमिति ॥ नारायणप्रणामस्येव गुरुप्रणामस्यापि अभिमतसिद्ध्यङ्गतया कार्यारम्भे अवश्यमनुष्ठेयत्वात् । तदाचरणपुरःसरं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रव्याख्यानं समर्थयमानः प्रतिजानीते- तमेवेति ॥ पौनःपुन्येन प्रणमति- निःशेषेति ॥ अपरोक्षतया सम्बोध्य प्रणमति- अशेषेति ॥ इत्याद्यन्तयोः सुधायामुक्तम् । नारायणनमस्कारं ग्रथयति । देवतानतिसमनन्तरं गुरूनपि नमति । देवतात्वेन गुरुत्वेन च अन्तेऽपि नमतीत्याद्यन्तयोः

तत्त्वप्रकाशिकायामुक्तम् । नारायणवन्दनं स्वयमन्तरायविधुरोऽपि शिष्यान् ग्राहयितुं प्रकरणादौ निबध्नाति- सदागमैकविज्ञेयमिति ॥ अन्तेऽपि मङ्गलाचरणस्य कर्तव्यत्वात् नारायणस्तुतिप्रणामौ करोति- स्वतन्त्रोऽयमिति ॥ इत्याद्यन्तयोर्विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायामुक्तम् । एवमन्यत्रापि टीकाकारीयो व्यवहारः स्फुटः । अत्राप्यन्ते नारायणं स्तुतिनतिभ्यां प्रीणयतीत्युक्तम् चन्द्रिकायामपि ग्रन्थादौ मङ्गलमाचरतीत्युक्तम् । न चैतत्सर्वमुक्तविधया वाचिकनमस्कारनिबन्धनयोरेकत्वाभावे सम्भवति । तस्मात्प्रणामनिबन्धस्यापि प्रणामरूपत्वात् प्रणमतीत्युपपन्नतरम् । रमाब्रह्मादीनामित्येवोक्तिं विहाय योगविभागकरणस्य प्रयोजनमाह- **ब्रह्मादीनामिति** ॥ न च ब्रह्मणो प्राप्तज्ञानाङ्गीकारे विरिञ्चेतरेषां तिरोहितलाभो वेति तत्त्वप्रकाशिकाविरोधः । तत्र विरिञ्चज्ञानतिरोधानाभावस्योक्तत्वेन अप्राप्तप्राप्तिनिषेधादिति वाच्यम् । विरिञ्चज्ञानतिरोधानस्य अत्यल्पत्वाभिप्रायेणैव तत्त्वप्रकाशिकायां विरिञ्चेतरेषामित्युक्तम् । न तु सर्वात्मना तिरोधानाभावाभिप्रायेण । अन्यथा तत्रैवोक्तार्थसम्मतित्वेनोदाहृते 'ब्रह्मणस्तु प्रायो नाप्रतिभासितम् । विष्णोः प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यः प्रायशो भवेत्' इति गीतातात्पर्यवाक्ये प्रायःशब्देन ब्रह्मणोऽपि अन्यप्रतिभानानुज्ञानेन तद्विरोधापातात् । आमुक्तेः व्यक्त्यतिशयोपेतमिति प्रमाणलक्षणविरोधापाताच्चेति भावः ॥

॥ **श्रियस्त्विति** ॥ बुद्ध्या विवेकेन ज्ञानमिति वर्तते । नन्वेतदैतरेयभाष्यविरुद्धम् । तत्र 'जानन्त्याऽपि देव्या लोकानुग्रहार्थं विशेषज्ञानार्थञ्च पृष्टः स भगवानाह । 'कतरः स आत्मा' (ऐ.उप.५.१) इत्यादौ विशेषज्ञानार्थमित्यनेन रमाज्ञानेऽपि अप्राप्तातिशयलाभस्योक्तत्वादिति चेत् मैवम् । अत्र रमाज्ञानस्य सर्वदा विद्यत इति नित्यत्वमेवोक्तम् । न तु अभिव्यक्त्यभावः तत्र तु नित्यव्यक्तस्यापि रमाज्ञानस्य भगवदुपदेशरूपसामग्रीमहिम्ना व्यक्तिविशेष एवोच्यते । यथा 'विशिष्टा दक्षिणा सुखे' इत्यत्र भगवत्संयोगविशेषेणार्धनारीरूपरमायाः रूपान्तरापेक्षया व्यक्तस्यापि सुखस्य व्यक्तिविशेषरूपोऽतिशय उक्तस्तद्वज्ज्ञानेऽप्युपपद्यत इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा अनुव्याख्याने-

नित्यमेकप्रकारा च नारायणमतिः परा ।
सूर्यप्रभावदखिलं भासयन्ती निरन्तरा ।
निर्लेपा वीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥

इत्यादिना नारायणमतेर्वृद्धिह्रासराहित्यलक्षणैकप्रकारत्वमुक्त्वा तदेव 'प्रायस्तल्लक्षणा श्रियः' इत्यनेन रमामतावतिदिश्य 'तथैव स्पष्टताभावात्' इत्यनेन स्पष्टताया एव प्रायःशब्दव्यावर्त्यत्वेनोक्तेः तद्बलाद्रमाज्ञानस्य नित्यमेकप्रकारत्वमेवेत्यवसीयते । स्पष्टत्वं तु न विषयोपाधिकमिति प्रसिद्धमेव । 'सर्गस्थितिर्यतिर्ज्योतिर्नित्यानन्दप्रदोऽक्षरे' इत्येतद्व्याख्यानरूपविष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायां ज्योतिर्नित्याविर्भूतो भगवदितरसर्वसाक्षात्कार इत्यनेन रमाज्ञानस्य नित्याविर्भूतत्वोक्तेश्च । 'विशिष्टा दक्षिणा सुखे' इत्यपि सुखविषयकमेव । न ज्ञानविषयकम् । ऐतरेयभाष्यवचनमपि अज्ञलोकानुग्रहार्थं ज्ञानिलोकस्य विशेषज्ञानार्थं च इत्येवम्परतया व्याख्येयम् । कुत एतत्सर्वमिति चेत्, निरवकाशोदाहृतानुव्याख्यानानुरोधादेवेति सर्वं समञ्जसम् ॥

ननु मूले चशब्दो व्यर्थः । न च देवतासमुच्चयार्थ इति युक्तम् । अपिशब्देनैव तत्सिद्धेः । एकक्रियायोगे समुच्चयसम्भवेऽपि प्रकृते क्रियाभेदस्य वक्ष्यमाणत्वेन समुच्चयानुपपत्तेश्च । अत एव चशब्दस्य देवतानामित्यनेन सम्बन्धेन अन्योन्यसमुच्चयार्थौ चापिशब्दावित्यपि व्याख्यानं न युक्तमित्यत आह- **चशब्द इति** ॥ ननु अवधारणार्थत्वमप्ययुक्तम् । अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वे विरोधेन अवधारणानुपपत्तेः । अर्थान्तरपरत्वेऽपि अवधारणस्य व्यर्थत्वादित्यतो अर्थविशेषज्ञापनाय भिन्नक्रमेण सम्बन्धाङ्गीकारान्न दोष इत्याशयेनाह- **यस्मादित्यनेनेति** ॥ तथा च ननु रमायाः नित्यमुक्तत्वेन स्वभावसिद्धतज्ज्ञानस्य न भगवदधीनत्वम् । अन्येषामपि देवानां स्वस्वगुरूपदेशलब्धज्ञानस्य तदनुत्पन्नत्वमेव । ततो न भगवतो गुरुत्वमुपपद्यत इत्याशङ्कापरिहाराय यस्मादेवेत्युक्तम् । नित्यमुक्तायाः श्रियोऽपि ज्ञानस्फूर्तिः यस्मादेव न स्वभावबलायत्ता 'द्रव्यं कर्म च' इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । तथा ब्रह्मादिदेवतानां ज्ञानस्फूर्तिः यस्मादेव । न तु स्वस्वगुरूपदेशात् । 'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुः' 'अगम्यत्वाद्धरिस्तस्मिन्नाविष्टः' इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । तेषाञ्च निमित्तमात्रत्वादिति योजनोक्ता भवति ।

ज्ञानशब्दस्य भावसाधनत्वे ज्ञानज्ञानस्य भगवदधीनत्वप्राप्त्या न गुरुत्वोपपादनं स्यादित्यतो व्याचष्टे- **ज्ञातव्यार्थेति** ॥ ज्ञानशब्देन ज्ञेयमुपलक्ष्यत इति प्रमेयदीपिकानुसारेण, लक्षणया वा साध्यत इति साधनं 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (सि.कौ.२८४१) इति स्मरणात्' इति सुधानुसारेण कर्मणि ल्युडन्ततया वा ज्ञानशब्देन ज्ञातव्यलाभ इति भावः ॥

ननु क्रियाकारकसम्बन्धस्य वाक्यार्थत्वात्तस्य च क्रियाभिसम्बन्धसापेक्षत्वेन अत्र क्रियाध्याहारे कर्तव्ये उत्पद्यत इति अध्याहारे श्रिय इत्यस्य अनन्वयप्रसङ्गः । विद्यत इत्यध्याहारे ब्रह्मादीनामित्यस्य अनन्वयप्रसङ्ग इत्यत उत्पद्यते विद्यत इति क्रियाद्वयाध्याहारमङ्गीकृत्य ब्रह्मादीनां ज्ञानस्फूर्तिः उत्पद्यते । श्रियो ज्ञानस्फूर्तिः सदा विद्यत इत्यन्वये न कोऽपि दोष इत्याशयेनाह- **यथायोग्यमिति** ॥ यथासम्भवमित्यर्थः । एतद्विवरणायैव पूर्वमुत्पद्यते विद्यत इति चोक्तम् । न च 'नीलमुत्पलम्' 'राज्ञोऽयं पुरुषः' इत्यादौ क्रियाभिसम्बन्धाभावेऽपि वाक्यार्थबोधात् न तन्नियम इति वाच्यम् । तत्र हि नीलमुत्पलं न रक्तं, राज्ञोऽयं पुरुषो न देवदत्तस्येति विशेषणान्तरव्यावृत्तिप्रतीतावेव तात्पर्येण क्रियासम्बन्धाभावस्या-दोषत्वात् । इह च क्रियासम्बन्धबोध एव तात्पर्येण तस्यावश्यकत्वात् । एतच्च अनभिहितसूत्रे आकरे स्पष्टमिति ज्ञातव्यम् । मूले सदेत्यस्य विद्यत इत्यध्याहृतक्रियया अन्वयः । अत एव प्राक् सर्वदा विद्यत इत्युक्तम् । नमनं स्वभाव इति ज्ञापयितुं सदा नम इति वा अन्वयः । 'हरये गुरवे नमः' इत्येतावता चारितार्थ्येऽपि गुरुत्वोपपादनाय यस्मादित्यादिकमिति सुज्ञेयत्वान्नोक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

भाष्यम्

स्वायम्भुवो मनुः एतैर्मन्त्रैर्भगवन्तमाकूतिसूनुं यज्ञनामानं विष्णुं तुष्टाव ।

स्वायम्भुवः स्वदौहित्रं विष्णुं यज्ञाभिधं मनुः ।
ईशावास्यादिभिर्मन्त्रैस्तुष्टावावहितात्मना ॥

रक्षोभिरुग्रैः सम्प्राप्तः खादितुं मोचितस्तदा ।
स्तोत्रं श्रुत्वैव यज्ञेन तान्हत्वाऽवध्यतां गतान् ॥

प्रादाद्धि भगवांस्तेषामवध्यत्वं हरः प्रभुः ।
तैर्वध्यत्वं तथाऽन्येषामतः कोऽन्यो हरेः प्रभुः॥

इति ब्रह्माण्डे ।

भागवते चायमर्थ एव उक्तः।

टीका- [1]'यो ह वा अविदितार्षच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति अध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्ते वा पद्यति प्र वा मीयते' (आ.ब्रा १-१-६) इति श्रुतेर्देवतादिज्ञानवत एव विद्या फलतीति ज्ञायते । तत्र ब्राह्मणपदोपलक्षितार्थज्ञानं व्याख्यानादेव भविष्यति । छन्दोज्ञानं तु अक्षरगणनया सुकरमेव । ऋषिदेवते तु ज्ञापयन्नाह- **स्वायम्भुव इति** ॥ व्याचिकीर्षितत्वेन बुद्धौ प्रकृतत्वादेतैरित्युक्तम् । मूर्त्यन्तरं विहाय यज्ञस्य स्तुतौ किं कारणमित्यतो विशेषतः स्वसम्बन्धमाह- **आकूतिसूनुमिति** ॥ भगवन्तमिति पूजार्थम् । कुत एतदवगम्यत इत्यत आह- **स्वायम्भुव इति** ॥ अवहितात्मना सावधानेन मनसा । यद्यप्यसौ स्वपरमोक्षार्थं तुष्टाव । तथाऽप्यवान्तरमस्य फलान्तरं सिद्धमित्याह- **रक्षोभिरिति** ॥ तदा स्तुतिकाले । स्तोत्रं श्रुत्वैव तदसहमानैः रक्षोभिः खादितुं सम्प्राप्तो यज्ञेन तेभ्यो मोचित इत्यर्थः । तान् राक्षसान् इत्यध्याहारेण पुल्लिङ्गोपपत्तिः । अवध्यत्वे कारणमाह- **प्रादाद्धीति** ॥ ननु बाधने कथं तेषां शक्तिरित्यत आह- **तैरिति** ॥ अन्येषां तैर्वध्यत्वमिति तेषामन्यवधे सामर्थ्यमित्यर्थः । तथाशब्दो वरसमुच्चये । यत एवं हरिः शिववरमपि अतिक्रान्तवानतो हरेरन्यः को नाम प्रभुः समर्थः । किन्तु हरिरेवेत्यर्थः । अत्र प्रमाणान्तरमाह- **भागवते चेति** ॥ ईशावास्यादि-मन्त्राणां योऽर्थो वक्ष्यते अयमेव भागवतेऽष्टमादौ उक्तः । तत्र च मनुः स्तोता, यज्ञनामा विष्णुः स्तुत्य इति स्पष्टं प्रतीयते । तत्समाख्यानादत्रापि तयोरेव ऋषिदेवतात्वं ज्ञायत इति भावः । अनेन उपनिषदोऽधिकारिविषय-

१. श्रुतिरियमार्षेयब्राह्मणे किञ्चिदिव पदव्यत्यासेन पूर्णतया एवमुपलभ्यते ।
अथापि ब्राह्मणं भवति- 'यो ह वा अविदितार्षच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा पद्यति प्र वा मीयते पापीयान् भवति यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद सर्वमायुरेति श्रेयान् भवति अयातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्' इति (आ.ब्रा १-१-६) ।।

प्रयोजनाभिसम्बन्धोऽपि दर्शितो भवति । मन्वादीनामधिकारिणाम्, यज्ञनाम्नो विष्णोर्विषयस्य, मोक्षस्य प्रधानस्य, रक्षोनिरसनस्याप्रधानस्य च प्रयोजनस्य सूचितत्वात् । अतो युक्तमेतदुपनिषदो व्यख्यानं गहनार्थत्वाच्चेति ।

वामन- एवं चेदस्यां शाखायां को नु वक्ता? कश्च वाच्यः? वचनं वा कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह- **स्वायम्भुव इत्यादि ॥** स्वायम्भुवो मनुर्वक्ता । यज्ञनामको विष्णुर्वाच्यः । यदिदं मन्त्रात्मकमुपनिषद्वचनं तत् तस्य स्तुतिरूपम् । स एभिस्तं तुष्टाव इत्युक्तत्वात् ॥

अस्मिन्नर्थे ब्रह्माण्डवचनं प्रमाणमाह- '**स्वायम्भुवः स्वदौहित्रम्**' इति । 'ईशावास्यम्' इत्यादिभिर्मन्त्रैः 'नम उक्तिं विधेम' इत्यन्तैः । अवहितात्मना विष्णावेव निहितेन मनसा ॥

अथाप्येतस्मिन्नर्थे मानान्तरसिद्धिद्योतनेन दार्ढ्याधिक्यं दर्शयति- **भागवते चेति ॥** भागवते चायमर्थ एवोक्तः -

आत्मावास्यमिदं सर्वं यज्जगत्यां जगन्मनः ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः कस्यचिद्धनम् ॥ ८-१-१० ॥
इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।
दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्रुधा (क्षुधा) ॥ ८-१-१७ ॥
तांस्तथाऽवसितान् वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ।
यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाऽशासत् त्रिविष्टपम् ॥ ८-१-१८ इति ॥

वादि-'अविदितार्षच्छन्द' इत्यत्र आर्षपदेन ऋषिसम्बन्धः कथ्यते। 'ब्राह्मणपदोपलक्षितार्थज्ञानम्' इत्यत्र ब्राह्मणपदं हि संहितायाष्टीकावाचकम् । टीका च अर्थज्ञानोत्पादनायेत्यतो ब्राह्मणपदमर्थज्ञानोपलक्षकमिति भावः । 'स्थाणुं वर्च्छति' इत्यत्र भावप्रधानो निर्देशः । स्थाणुं स्थाणुत्वमित्यर्थः । गर्तपदेन भूगर्तरूपो नरकः कथ्यते । 'प्र वा मीयते' इत्यस्य 'व्यत्ययो बहुलम्' इति वचनात् प्रमीयते वा म्रियते वेत्यर्थः । यद्यपि भगवच्छब्दः षड्गुणैश्वर्यवाची । तथापि गुरुभूतमातामहेन कथं लघुभूतो दौहित्रः स्तूयत इति शङ्कावारणाय दौहित्रोऽप्ययं हरेरवतारत्वात् पूज्य इत्यर्थसूचनाय 'भगवन्तमिति पूजार्थम्' इत्युक्तम् । खादनार्थं

प्रागनागतरक्षसामिदानीमागमने हेतुसूचनाय 'स्तोत्रं श्रुत्वैव तदसहमानैः' इत्युक्तम् । भगवतस्तु मनोः स्वमातामहत्वात्तददनार्थमागतानां अनादिवैरिणां रक्षसां हननं न स्तोत्रश्रवणसापेक्षमिति भावः । शिवेनान्येषां राक्षसैः अवध्यत्ववरे दत्ते सर्वेषां वधोऽपि स्यादेव । न च सर्ववधो दृश्यते । अतोऽन्यवधे सामर्थ्यमित्युक्तम् । 'अत्र प्रमाणान्तरमाह' इत्यत्र अत्र मनो ऋषित्वे यज्ञस्य देवतात्वे च प्रमाणं समाख्यारूपमित्यर्थः ॥

श्रीनि- ऋच्छति **'ऋ गतौ'** इतिधातोः प्राप्नोतीत्यर्थः । गर्ते नरके पद्यते 'पद गतौ'। नरकं गच्छतीत्यर्थः । प्रवामीयते म्रियते आदौ प्र वा मीयते पश्चाद्गर्ते पद्यते स्थाणुं ऋच्छति स्थाणुत्वं ऋच्छति । वा शब्दात् पश्चादिदेहं प्राप्नोतीत्यर्थः । [१]**ब्राह्मणपदेति**॥ ब्राह्मणपदस्य विनियोजकवाक्यपरत्वे असङ्गतिः स्यात् । अतोऽर्थज्ञानमुपलक्ष्यत इत्यर्थः । ननु मन्त्राणां पूर्वमप्रकृतत्वादेतच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शकत्वात् कथमेतदित्यत आह- **व्याचिकीर्षितत्वेनेति** ॥

मूर्त्यन्तरं भगवद्रूपान्तरम् । विशेषसम्बन्धं स्वपौत्रत्वरूपम् । यथोक्तं 'स्वायम्भुवस्येह मनोः' इत्यादि चतुर्थस्कन्धे । यज्ञनामकस्य नारायणत्वं विष्णुशब्देनैव लब्धम् । अतो भगवच्छब्दो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह- **भगवन्तमिति**॥ कुतः प्रमाणात् ॥ **स्वपरेति** ॥ तथा च प्रमाणे, स्ववाक्ये भाष्ये च 'तुष्टाव' इत्यतः पूर्वं स्वपरमोक्षार्थमिति पूरणीयमित्युक्तं भवति । तथाप्यवान्तरमप्यस्य फलं सिद्धमिति पाठः । तथाप्यस्य फलान्तरञ्च सिद्धमिति वा पाठः। अवान्तरमप्यस्य फलान्तरञ्च सिद्धमिति पूर्वोक्तपाठद्वयं सङ्कलय्य व्युत्पत्त्या लिखितमस्तीत्याहुः । स्वायम्भुवेन मनुना स्तोत्रकरणे रक्षांसि तं खादितुं कस्मात् प्राप्तानि इत्यत आह- **तदसहमानैरिति** ॥ ननु तानित्ययुक्तं तानि इति वक्तव्यम् । रक्षोभिरिति प्रकृतत्वादित्यत आह- **तानि इति** ॥

ननु तैर्वध्यत्वमन्येषां प्रादादित्युक्त्या प्राणिनामेव वरदानं प्रतीयते न रक्षसामित्यतस्तद्यथा राक्षसनिष्ठं स्यात्तथा व्याकरोति- **तेषामिति** ॥ **वरसमुच्चय इति** ॥ अवध्यत्वरूपपूर्वोक्तवरसमुच्चये इत्यर्थः । अत इत्यस्यार्थमाह- **यत इति**

---

१. आर्षेयब्राह्मणे 'योहवा' इति श्रुतिव्याख्यानावसरे ब्राह्मणपदस्य 'विनियोजकवाक्यम्' इति सायणाचार्यैः व्याख्यातम् ।

अष्टमादौ अष्टमस्याद्याध्याये ॥ अत्रेति ॥ स्वायम्भुवो मनुरेतैर्मन्त्रैरित्युक्तार्थे । ननु भागवते 'आत्मावास्यमिदं सर्वम्' इत्यादिना ईशावास्यादिमन्त्रार्थकथनेऽपि स्वायम्भुवो मनुः यज्ञं तुष्टावेत्यर्थाप्रतीतेः कथमेतत् तत्र प्रमाणान्तरमित्यत आह- **तत्र चेति ॥**

'विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः ।
तप्यमानस्तपो घोरमिदमन्वाह भारत' (भाग- ८-१-७)

इति मनोस्तोतृत्वम् । 'आख्यास्ये भगवान् यज्ञो यच्चकार कुरूद्वह' (८.१.६.) इत्यादिना यज्ञस्य स्तुत्यत्वं स्पष्टं प्रतीयत इति ध्येयम् ॥ **मोक्षस्येति ॥** स्वपरमोक्षार्थं तुष्टावेति पूरितत्वादिति भावः । गहनार्थत्वाद्व्याख्यानं युक्तमिति सम्बन्धः ॥

छलारी- यो ह वेति ॥ आर्षः मन्त्रद्रष्टा ऋषिः तस्यायं मन्त्र आर्षः । 'तस्येदम्' (सि.कौ १५००) इत्यण् । भावप्रधानो निर्देशः । ऋषिविशेषदृष्टत्वमिति यावत् । छन्दः गायत्र्यादि । दैवतं विष्ण्वादि । ब्राह्मणं मन्त्रविनियोजको वेदभागः। आर्षेत्यादिब्राह्मणे अत्यन्तपदानां द्वन्द्वे कृते अविदितपदेन बहुव्रीहिः । स्थाणुं वा स्थाणुत्वं वा स्थावरत्वमिति यावत् । ऋच्छति प्राप्नोति । 'ऋ गतिप्रापणे' इति धातोः 'पाघ्रा...' (सि.कौ २३६०) इति ऋच्छादेशः । गर्ते वा पद्यते नरके पततीत्यर्थः । प्र वा मीयते म्रियत इति श्रुत्यर्थः ॥ **अक्षरगणनयेति ॥** 'चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप्' इत्याद्युक्तेः । ईशावास्यमित्यादौ अनुष्टुबादीनां ज्ञातुं शक्यत्वादिति भावः ॥

सत्य- अनुपयोगं न्यूनतां च परिहरन् उत्तरभाष्यमवतारयति- **यो ह वा इत्यादिना ॥** ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा । तद्दर्शनमार्षम् । छन्दो गायत्र्यादि । देवता मन्त्रप्रतिपाद्योऽर्थः सैव दैवतम् । ब्राह्मणपदेन तद्व्याख्येयमन्त्रार्थो लक्षणीय इति एकोऽर्थष्टीकायामुक्तः । तथा विनियोगोऽपि । ब्राह्मणपदार्थः यं अविदितान्यार्षच्छन्दोदैवतब्राह्मणानि यस्य तेनेत्यर्थः । मन्त्रेणेति जातावेकवचनम् । स्थाणुं तप्तस्थाणुरूपनरकविशेषम् । वृक्षादिस्थावरजातिश्च । गर्ते गर्तरूपनरकविशेषे कूपान्तश्चारिमण्डूककच्छपादितिर्यग्योनिषु वा । पद्यति पद्यते प्रमीयते कदापि न

वेदोक्तमायुर्भजत इत्यर्थः । पापीयान् भवति । 'तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्' इति **सामवेदीयानां ब्राह्मणशेषः** । यद्यपि अस्यां श्रुतौ मन्त्राणां ऋष्याद्यज्ञानेन अनर्थ एव साक्षात् श्रूयते, न तु तज्ज्ञाने फलम् । तथापि 'नहि निन्दा...' न्यायेन देवतादिज्ञाने फलम् । अन्यथा अनर्थो भवतीत्यस्याः श्रुतेस्तात्पर्यम् । अत एव सर्वानुक्रमणिकाकृता कात्यायनेन अस्याः श्रुतेरयमेवार्थः वर्णितः । यथोक्तं 'मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयच्छन्दोदैवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छत्येताभ्यामेव अनेवंविदः यातयामानि छन्दांसि भवन्ति' इति । पूर्वभाष्ये मन्त्राणामप्रकृतत्वादेतैरिति परामर्शानुपपत्तिं परिहरति- **व्याचिकीर्षितत्वेनेति** ॥ **विशेषसम्बन्धमिति** ॥ दौहित्रतारूपमित्यर्थः । रक्षोभिरिति पूर्वं प्रकृतत्वात् तानीति वक्तव्यम् । तानिति पुल्लिङ्गप्रयोगः कथमित्यत आह- **तान् राक्षासानिति** ॥ अन्यान् प्रति यूयं तैर्वध्या भवतेति वरस्य दत्तत्वात् वाक्यं यथावद्व्याचष्टे- **तेषामन्यवधे सामर्थ्यमिति** ॥ तैर्वध्यत्वं तथा अन्यैरपीति प्रतीतिनिरासायाह- **तथाशब्दः इति** ॥ इदंशब्दस्य उक्तवक्ष्यमाणपरामर्शकत्वमित्यभिप्रेत्यात्र प्रमाणान्तरमाहेत्यवतार्य ईशावास्येत्यादिना व्याख्यानं कृतम्- **अष्टमादाविति** ॥ अष्टमस्कन्धे प्रथमाध्याये 'आत्मावास्यमिदं विश्वं यज्जगत्यां जगन्मनः' (८.१.१०) इत्यादिनेत्यर्थः ॥

नृसिंह- **यो हवा इति** ॥ आर्षेत्यत्र स्वार्थे वा तद्द्रष्टृत्वरूपसम्बन्धे समूहार्थे वा अण् । तृतीये तु इदं मानं 'ते चैकस्यापि बहवः स्युः सूक्तस्यापि ऋच एव च' इत्यादि । स्थाणुं वर्च्छति स्थाणुत्वं वर्च्छति स्थाणुत्वं वा प्राप्नोति, नरके वा पद्यते प्रमीयते वेत्यर्थः । यजनादित्रिकस्य क्रमेण फलत्रयमनेनोक्तमिति ज्ञातव्यम् । पापीयान् भवतीत्येतत्सर्वत्र उपपादकतया ज्ञेयम् ।

'अवहितात्मना' इत्यत्र अवहितपदार्थाप्रतीतेरात्मशब्दस्य स्वरूपार्थताप्रतीतेश्च तद्व्याचष्टे- **अवहितेति** ॥ रक्षोभिरित्यादिना रक्षोनिरसनमात्रफलकत्वं मनुकृतस्तोत्रस्याभिप्रेयत इति प्रतीतिं निवारयितुमाह- **यद्यपीति** ॥ अतितीव्रतपस्तपता तेन राक्षसागमप्रसक्तेः प्रागेव च स्तुतिकरणात् मोक्षार्थत्वं ज्ञायते । तच्च भागवते स्पष्टम् । फलान्तरानुक्तौ च सर्वस्य मोक्षशेषत्वनिश्चयात् 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः' इत्यादिना अधिकारिणं सम्बोध्य उच्यमानत्वात् परमोक्षार्थत्वञ्च ज्ञायत

इति भावः । रक्षोभिः खादितुं सम्प्राप्तः विष्णुं तुष्टाव, तथा राक्षसानां प्राप्तिसमये स्तोत्रं श्रुत्वा प्रसन्नेन यज्ञेन मोचित इति भाष्यार्थः प्रतीयते । तथा च कथमिदं तात्पर्यवर्णनं स्यादिति चेन्न । तथात्वे भागवतविरोधात् । तत्र हि-

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।
दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्रुधा (क्षुधा) ॥ ८.१.१७ ॥

तांस्तथावसितान् वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ।
यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाऽशासत् त्रिविष्टपम् ॥ ८.१.१८ ॥

इत्युक्तत्वात् इत्यभिप्रेत्य भाष्यं यथावद्योजयति- **तदा स्तुतिकाल इति** ॥ अन्येषां सर्वेषां तैर्वध्यत्वादर्शनात् कथं तैर्वध्यत्वं तथाऽन्येषामित्युक्तिः इत्यत आह- **अन्येषामिति** ॥ यद्वा तेषामवध्यत्ववरं दत्वा अन्येषां तैर्वध्यत्वशापं प्रादादिति प्रतीयते। तदचारु । अन्येषां निरपराधित्वेनाप्रसक्तेरित्यत इदं वाक्यमिति ज्ञेयम् । ननु यथा तेषामवध्यत्वं प्रादात् तथा अन्येषां तैर्वध्यत्वमिति तथाशब्दस्य उपमार्थताप्रतीतेः कथमिदं व्याख्यानमित्यत आह- **तथा शब्द इति** ॥ अष्टमादौ अष्टमस्यादिमेऽध्याये । नन्वत्राधिकार्यादीनामेवाप्रतीतेः कथं तत्सम्बन्धो दर्शितो भवतीत्यत आह- **अधिकारिणामिति** ॥ फलान्तरानुक्तस्यैव मोक्षप्रयोजनकत्वं सूचितं द्रष्टव्यम् ॥

रघु- ननु ऋषिदेवताज्ञानस्य अनावश्यकत्वेन तज्ज्ञापकोत्तरभाष्यमनर्थकम् । यदि च 'यो ह वा' इत्यादिश्रुत्या तस्यावश्यकत्वम्, तर्हि तयैव छन्दःप्रभृति-ज्ञानस्यापि आवश्यकत्वावगमात् तदपि वक्तव्यमेवेत्यर्धजरतीयानुपपत्तिरित्यतः श्रुत्युपन्यासपूर्वकं छन्दःप्रभृत्यकथने निमित्तं च वदन् उत्तरभाष्यं सङ्गमयति- **यो ह वा इति** ॥ छन्दोगानां ब्राह्मणवाक्यमिदम् । अस्यार्थः । ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा तस्येदमार्षम्, ऋषिदृष्टत्वमिति यावत् । छन्दो गायत्र्यादि। देवता मन्त्रप्रतिपाद्योऽर्थः । सैव दैवतम् । ब्राह्मणपदेन तद्व्याख्येयमन्त्रार्थो लक्ष्यते । इदञ्च उत्तरटीकायामेव व्यक्तम् । आर्षं च छन्दश्च दैवतं च ब्राह्मणं च आर्षछन्दोदैवतब्राह्मणानि अविदितानि यस्य मन्त्रस्य । तेन मन्त्रेणेति समुदायैकवचनम् । मन्त्रशब्दो वेदमात्रपरो न तु छन्दोबद्धवाक्यपरः । तथा सति सर्वत्र ऋष्यादिज्ञानस्य आवश्यकता न स्यात् । य

इति श्रवणात् स इत्यध्याहार्यम् । यो ऋषिछन्दोदैवतार्थान् अज्ञात्वा केवलेन मन्त्रेण याजयति अध्यापयति वा सः स्थाणुं स्थाणुत्वं तप्तस्थाणुरूपं नरकं स्थावरजातिं वा ऋच्छति प्राप्नोति । गर्ते भूगर्तरूपे नरके कूपान्तश्चारिमण्डूक-कच्छपादितिर्यग्योनिषु वा पद्यते पात्यते । प्रमीयते वा अल्पायुर्भवतीति । अस्य पापीयान् भवतीति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति वाक्यशेषेणान्वयः ॥ **देवतादिज्ञानवत इति** ॥ यद्यपि श्रुत्यनुसारेण ऋष्यादीति वक्तव्यम्, तथापि प्राधान्याभिप्रायेणैवमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥

॥ **फलतीति ज्ञायत इति** ॥ न च वाच्यं ऋष्याद्यज्ञाने अनर्थ एवोच्यते न तु तज्ज्ञाने फलं भवतीति । 'नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतुम्' इति न्यायेन विदितऋष्यादिकेन मन्त्रेण कृतं यजनादिकं सफलं भवतीति अत्र तात्पर्यात् । एतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपानुक्रमणिकासमाख्यानाच्चायमर्थो ज्ञायते । तथा हि अनुक्रमणिका 'मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयछन्दोदैवतवित् याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छति' इति । ननु 'यो ह वा' इति श्रुतौ ब्राह्मणपदेन गाथारूपब्रह्मण-ज्ञानस्य आवश्यकत्वमुच्यते । तदसङ्गतम् ।

ऋषिछन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।
अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्टक उच्यते ॥

स्वरो वर्णोऽक्षरं मन्त्रो विनियोगोऽर्थ एव च ।
मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥

इति स्मृतिभ्यामवश्यवक्तव्यत्वेन प्राप्तार्थज्ञानानुक्तिश्च । ब्राह्मणजाप्योऽर्थो ब्राह्मणार्थः । स च विनियोगो मन्त्रार्थश्च । ब्राह्मणपदस्यार्थोपलक्षकत्वाङ्गीकारेण श्रुतौ तद्दोषपरिहारेऽपि भाष्ये अर्थानुक्त्या न्यूनताया अपरिहारादित्यत आह- **तत्र ब्राह्मणपदोपलक्षितेति** ॥ तत्र ऋष्यादिचतुष्टये । ब्राह्मणपदोपलक्षितो यो मन्त्रार्थः तज्ज्ञानमित्यर्थः । ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपतया मन्त्रार्थस्य ब्राह्मणज्ञाप्यत्वात् ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपशक्यसम्बन्धेन लक्षणोपपन्नेति भावः । 'उपलक्षणी च गौणी च तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः' इत्यादौ लक्षणामात्रेऽपि उपलक्षणशब्दप्रयोगात् इहोपलक्षणा जहल्लक्षणैवेति ज्ञातव्यम् । तथापि

इति भावः । रक्षोभिः खादितुं सम्प्राप्तः विष्णुं तुष्टाव, तथा राक्षसानां प्राप्तिसमये स्तोत्रं श्रुत्वा प्रसन्नेन यज्ञेन मोचित इति भाष्यार्थः प्रतीयते । तथा च कथमिदं तात्पर्यवर्णनं स्यादिति चेन्न । तथात्वे भागवतविरोधात् । तत्र हि-

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।
दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्रुधा (क्षुधा) ॥ ८.१.१७ ॥

तांस्तथावसितान् वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ।
यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाऽशासत् त्रिविष्टपम् ॥ ८.१.१८ ॥

इत्युक्तत्वात् इत्यभिप्रेत्य भाष्यं यथावद्योजयति- **तदा स्तुतिकाल इति ॥** अन्येषां सर्वेषां तैर्वध्यत्वादर्शनात् कथं तैर्वध्यत्वं तथाऽन्येषामित्युक्तिः इत्यत आह- **अन्येषामिति ॥** यद्वा तेषामवध्यत्ववरं दत्वा अन्येषां तैर्वध्यत्वशापं प्रादादिति प्रतीयते। तदचारु । अन्येषां निरपराधित्वेनाप्रसक्तेरित्यत इदं वाक्यमिति ज्ञेयम् । ननु यथा तेषामवध्यत्वं प्रादात् तथा अन्येषां तैर्वध्यत्वमिति तथाशब्दस्य उपमार्थताप्रतीतेः कथमिदं व्याख्यानमित्यत आह- **तथा शब्द इति ॥** अष्टमादौ अष्टमस्यादिमेऽध्याये । नन्वत्राधिकार्यादीनामेवाप्रतीतेः कथं तत्सम्बन्धो दर्शितो भवतीत्यत आह- **अधिकारिणामिति ॥** फलान्तरानुक्तस्यैव मोक्षप्रयोजनकत्वं सूचितं द्रष्टव्यम् ॥

रघु- ननु ऋषिदेवताज्ञानस्य अनावश्यकत्वेन तज्ज्ञापकोत्तरभाष्यमनर्थकम् । यदि च 'यो ह वा' इत्यादिश्रुत्या तस्यावश्यकत्वम्, तर्हि तयैव छन्दःप्रभृति-ज्ञानस्यापि आवश्यकत्वावगमात् तदपि वक्तव्यमेवेत्यर्धजरतीयानुपपत्तिरित्यतः श्रुत्युपन्यासपूर्वकं छन्दःप्रभृत्यकथने निमित्तं च वदन् उत्तरभाष्यं सङ्गमयति- **यो ह वा इति ॥** छन्दोगानां ब्राह्मणवाक्यमिदम् । अस्यार्थः । ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा तस्येदमार्षम्, ऋषिदृष्टत्वमिति यावत् । छन्दो गायत्र्यादि। देवता मन्त्रप्रतिपाद्योऽर्थः । सैव दैवतम् । ब्राह्मणपदेन तद्व्याख्येयमन्त्रार्थो लक्ष्यते । इदञ्च उत्तरटीकायामेव व्यक्तम् । आर्षं च छन्दश्च दैवतं च ब्राह्मणं च आर्षछन्दोदैवतब्राह्मणानि अविदितानि यस्य मन्त्रस्य । तेन मन्त्रेणेति समुदायैकवचनम् । मन्त्रशब्दो वेदमात्रपरो न तु छन्दोबद्धवाक्यपरः । तथा सति सर्वत्र ऋष्यादिज्ञानस्य आवश्यकता न स्यात् । य

इति श्रवणात् स इत्यध्याहार्यम् । यो ऋषिछन्दोदैवतार्थान् अज्ञात्वा केवलेन मन्त्रेण याजयति अध्यापयति वा सः स्थाणुं स्थाणुत्वं तप्तस्थाणुरूपं नरकं स्थावरजातिं वा ऋच्छति प्राप्नोति । गर्ते भूगर्तरूपे नरके कूपान्तश्चारिमण्डूक-कच्छपादितिर्यग्योनिषु वा पद्यते पात्यते । प्रमीयते वा अल्पायुर्भवतीति । अस्य पापीयान् भवतीति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति वाक्यशेषेणान्वयः ॥ **देवतादिज्ञानवत इति** ॥ यद्यपि श्रुत्यनुसारेण ऋष्यादीति वक्तव्यम्, तथापि प्राधान्याभिप्रायेणैवमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥

॥ **फलतीति ज्ञायत इति** ॥ न च वाच्यं ऋष्याद्यज्ञाने अनर्थ एवोच्यते न तु तज्ज्ञाने फलं भवतीति । 'नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतुम्' इति न्यायेन विदितऋष्यादिकेन मन्त्रेण कृतं यजनादिकं सफलं भवतीति अत्र तात्पर्यात् । एतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपानुक्रमणिकासमाख्यानाच्चायमर्थो ज्ञायते । तथा हि अनुक्रमणिका 'मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयछन्दोदैवतवित् याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छति' इति । ननु 'यो ह वा' इति श्रुतौ ब्राह्मणपदेन गाथारूपब्रह्मण-ज्ञानस्य आवश्यकत्वमुच्यते । तदसङ्गतम् ।

ऋषिछन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।
अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्टक उच्यते ॥

स्वरो वर्णोऽक्षरं मन्त्रो विनियोगोऽर्थ एव च ।
मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥

इति स्मृतिभ्यामवश्यवक्तव्यत्वेन प्राप्तार्थज्ञानानुक्तिश्च । ब्राह्मणजाप्योऽर्थो ब्राह्मणार्थः । स च विनियोगो मन्त्रार्थश्च । ब्राह्मणपदस्यार्थोपलक्षकत्वाङ्गीकारेण श्रुतौ तद्दोषपरिहारेऽपि भाष्ये अर्थानुक्त्या न्यूनताया अपरिहारादित्यत आह- **तत्र ब्राह्मणपदोपलक्षितेति** ॥ तत्र ऋष्यादिचतुष्टये । ब्राह्मणपदोपलक्षितो यो मन्त्रार्थः तज्ज्ञानमित्यर्थः । ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपतया मन्त्रार्थस्य ब्राह्मणज्ञाप्यत्वात् ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपशक्यसम्बन्धेन लक्षणोपपन्नेति भावः । 'उपलक्षणी च गौणी च तिस्रः शब्दस्य वृत्तयः' इत्यादौ लक्षणामात्रेऽपि उपलक्षणशब्दप्रयोगात् इहोपलक्षणा जहल्लक्षणैवेति ज्ञातव्यम् । तथापि

अवश्यज्ञातव्यछन्दोऽनुक्त्या भाष्ये न्यूनतेत्यत आह- **छन्दो ज्ञानं त्विति** ॥ 'चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री द्वादशाक्षरा जगती' इत्यादिप्रमाणानुसारेण अक्षरगणनयेत्यर्थः । सुकरमेवेत्यतः परं स्वरादिज्ञानमपि अध्ययनादिना सुकरमिति द्रष्टव्यम् । तेनोदाहृतश्रुतिस्मृतिभ्यां स्वरादेरपि अवश्यवेदितव्यत्वेनोक्तेः तदनुक्तिदोष इति चोद्यानवकाशः । न चैवमपि उदाहृतस्मृतिभ्यामेव अवश्यवेद्यत्वेनोक्तविनियोगा-नुक्त्या न्यूनतातादवस्थ्यमिति वाच्यम् । एकैकस्मिन् यज्ञादौ अप्रधानकर्मणामति-बहुत्वात् केन मन्त्रेण किं कर्मानुष्ठेयमिति जिज्ञासायां हि 'कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयं हस्ताववनिक्ते ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यादिब्राह्मणवाक्येन मन्त्राणां विनियोगः क्रियते । अयञ्च कर्मानुष्ठान एवोपयुक्तो न ब्रह्मज्ञाने । ब्रह्मज्ञानेऽपि इत्थम्भावानामनेकत्वेन तत्र तत्र मन्त्राणां विनियोगसद्भावेऽपि एतदुपनिषद्गताः सर्वेऽपि मन्त्राः केवलब्रह्मपरा इति नान्यत्र विनियोगमपेक्षन्ते । आद्यमन्त्रत्रयस्य ब्रह्मज्ञानोपयुक्ताधिकारप्रतिपादकत्वेऽपि नोदाहृतमन्त्राणामिवान्यत्र विनियोगः । अतो युक्ता विनियोगानुक्तिरिति । न च छन्दःप्रभृतीनामिव ऋषिदेवतेऽपि अनुक्रमणिकादिना सुज्ञाने इति वाच्यम् । ऋग्भाष्यदिशा अनुक्रमणिकादेः तत्र तत्र स्खलितत्वेन तदुक्ते अनाश्वासाद्वा, प्राधान्यज्ञापनाय वा तदुभयोक्तिसम्भवादिति सर्वं समञ्जसम् ॥

॥ **ज्ञापयन्निति** ॥ स्वायम्भुवो ऋषिः, यज्ञो देवतेति कण्ठतोऽनुक्तत्वादेव-मुक्तमिति ज्ञातव्यम् । ननु सर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वात् कथमेतैरिति प्रागप्रकृतमन्त्रपरामर्श इत्यतो बुद्ध्या प्रकृतत्वमेव हि प्रकृतत्वं ग्रन्थप्रकृतत्वं तु बुद्धिप्रकृतत्वस्य ज्ञापकम् । प्रकृते च बुद्ध्या प्रकृतत्वाद्युक्तः परामर्श इत्याशयेनाह- **बुद्धाविति** ॥ तदुपपादनायोक्तम्- **व्याचिकीर्षितत्वेनेति** ॥ इच्छायाः ज्ञानपूर्वकत्वेन व्याकर्तव्यज्ञानाभावे व्याचिकीर्षानुपपत्तिरिति भावः ॥ **विशेषतः स्वसम्बन्धमिति** ॥ दौहित्रत्वरूपमित्यर्थः । अत एव प्रमाणे स्वदौहित्रमिति वक्ष्यति । अनेन अन्यस्य यज्ञनाम्नः भगवतः अभावात् कथमिदं विशेषणमिति चोद्यं परिहृतम् । उक्तशङ्कापरिहारकतया सम्बन्धविशेषज्ञापनाय स्वरूपकथनत्वाङ्गीकारात् ॥ **कुत एतदिति** ॥ स्वायम्भुवादेः ऋष्यादित्वं कुतः प्रमाणादित्यर्थः । अप्रतीतिनिरासाय पदद्वयार्थमाह- **सावधानेनेति** ॥

रक्षोभिः खादितुं प्राप्तस्यापि भगवत्स्तुतिविषये जागरूकत्वज्ञापनायेदं विशेषणमिति ज्ञातव्यम् । एतदभिप्रायेणैव 'इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम्' इति भागवते समाहितमित्युक्तम् । ननु किं मोक्षार्थं तुष्टाव उत रक्षोनिरसनार्थम् । अथोभयार्थम् । नाद्यः । 'रक्षोभिरुग्रैः' इत्यादिना रक्षोनिरसनार्थत्वप्रतीतेः । न द्वितीयः । 'स्तोत्रं श्रुत्वैव तदसहमानैः खादितुं प्राप्तः' इति प्रमाणानुसारेण-

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।
दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्रुधा (क्षुधा)॥ (भाग.८.१.१७)

इत्यादिभागवतानुसारेण च स्तोत्रारम्भानन्तरं रक्षसां प्राप्तत्वेऽपि ततः प्रागप्राप्तत्वेन तन्निरसनस्य उद्देश्यत्वासम्भवात् । अत एव न तृतीयोऽपि इत्यतः तृतीयं पक्षमङ्गीकृत्य रक्षोनिरसनस्य अवान्तरफलत्वान्न दोष इत्याह- **यद्यपीति ॥** अत्र मनुयोग्यब्रह्मवाय्वादिप्रतीकेषु देवतान्तरयोग्यपूषादिप्रतीकेषु उपासनस्य सर्वसाधारणाहमाद्युपासनस्य च उक्तत्वात् स्वपरमोक्षार्थमित्युक्तम् । यद्यपि 'अवहितात्मना' इत्यन्तेनैव ऋष्यादेरुक्तत्वात् अवान्तरफलप्रतिपादकप्रमाणशेषो-दाहरणमनर्थकम् । तथापि शिववरातिक्रमणयुक्त्या यज्ञस्य विष्णुत्वसमर्थनज्ञापनार्थं वा उपनिषदो मोक्षरक्षोनिरसनरूपप्रधानावान्तरप्रयोजनज्ञापनार्थं वा तदुदाहरणम् । अवान्तरप्रयोजनोक्त्या प्रधानस्यापि सुज्ञानत्वात् । अत एव मोक्षस्येत्यादिना तथैव वक्ष्यतीति ज्ञातव्यम् । तदेत्यस्य मोचनकाल इत्याद्यर्थप्रतीतिनिरासाय-

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।
दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्रुधा ॥

इत्यादिभागवताविरोधेन अर्थमाह- **तदा स्तुतिकाल इति ॥** इदञ्च खादितुं सम्प्राप्त इत्यनेन अन्वेति । तत्र निमित्तं 'स्तोत्रं श्रुत्वैव' इति ॥ अनेन स्तोत्रं श्रुत्वैव प्रसन्नेन यज्ञेन मोचित इत्यन्वयभ्रान्तिः परिहृता भवति । तथात्वे उदाहृतभागवत-विरोधापातादिति द्रष्टव्यम् । स्तोत्रश्राविणां सर्वेषामेव प्रवृत्त्यभावात् रक्षसामेव कुत इत्यत एवशब्दाभिप्राय उक्तः- **तदसहमानैरिति ॥** रक्षःशब्दस्य नपुंसकत्वात् तानीति वक्तव्यमित्यतो अध्याहृतेन पुल्लिङ्गेन अन्वयात् न दोष इत्याह- **तान् राक्षसान् इतीति ॥**

अवश्यज्ञातव्यछन्दोऽनुक्त्या भाष्ये न्यूनतेत्यत आह- **छन्दो ज्ञानं त्विति** ॥ 'चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री द्वादशाक्षरा जगती' इत्यादिप्रमाणानुसारेण अक्षरगणनयेत्यर्थः । सुकरमेवेत्यतः परं स्वरादिज्ञानमपि अध्ययनादिना सुकरमिति द्रष्टव्यम् । तेनोदाहृतश्रुतिस्मृतिभ्यां स्वरादेरपि अवश्यवेदितव्यत्वेनोक्तेः तदनुक्तिदोष इति चोद्यानवकाशः । न चैवमपि उदाहृतस्मृतिभ्यामेव अवश्यवेद्यत्वेनोक्तविनियोगा-नुक्त्या न्यूनतातादवस्थ्यमिति वाच्यम् । एकैकस्मिन् यज्ञादौ अप्रधानकर्मणामति-बहुत्वात् केन मन्त्रेण किं कर्मानुष्ठेयमिति जिज्ञासायां हि 'कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयं हस्ताववनिक्ते ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यादिब्राह्मणवाक्येन मन्त्राणां विनियोगः क्रियते । अयञ्च कर्मानुष्ठान एवोपयुक्तो न ब्रह्मज्ञाने । ब्रह्मज्ञानेऽपि इत्थम्भावानामनेकत्वेन तत्र तत्र मन्त्राणां विनियोगसद्भावेऽपि एतदुपनिषद्गताः सर्वेऽपि मन्त्राः केवलब्रह्मपरा इति नान्यत्र विनियोगमपेक्षन्ते । आद्यमन्त्रत्रयस्य ब्रह्मज्ञानोपयुक्ताधिकारप्रतिपादकत्वेऽपि नोदाहृतमन्त्राणामिवान्यत्र विनियोगः । अतो युक्ता विनियोगानुक्तिरिति । न च छन्दःप्रभृतीनामिव ऋषिदेवतेऽपि अनुक्रमणिकादिना सुज्ञाने इति वाच्यम् । ऋग्भाष्यदिशा अनुक्रमणिकादेः तत्र तत्र स्खलितत्वेन तदुक्ते अनाश्वासाद्वा, प्राधान्यज्ञापनाय वा तदुभयोक्तिसम्भवादिति सर्वं समञ्जसम् ॥

॥ **ज्ञापयन्निति** ॥ स्वायम्भुवो ऋषिः, यज्ञो देवतेति कण्ठतोऽनुक्तत्वादेव-मुक्तमिति ज्ञातव्यम् । ननु सर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वात् कथमेतैरिति प्रागप्रकृतमन्त्रपरामर्श इत्यतो बुद्ध्या प्रकृतत्वमेव हि प्रकृतत्वं ग्रन्थप्रकृतत्वं तु बुद्धिप्रकृतत्वस्य ज्ञापकम् । प्रकृते च बुद्ध्या प्रकृतत्वाद्युक्तः परामर्श इत्याशयेनाह- **बुद्धाविति** ॥ तदुपपादनायोक्तम्- **व्याचिकीर्षितत्वेनेति** ॥ इच्छायाः ज्ञानपूर्वकत्वेन व्याकर्तव्यज्ञानाभावे व्याचिकीर्षानुपपत्तिरिति भावः ॥ **विशेषतः स्वसम्बन्धमिति** ॥ दौहित्रत्वरूपमित्यर्थः । अत एव प्रमाणे स्वदौहित्रमिति वक्ष्यति । अनेन अन्यस्य यज्ञनाम्नः भगवतः अभावात् कथमिदं विशेषणमिति चोद्यं परिहृतम् । उक्तशङ्कापरिहारकतया सम्बन्धविशेषज्ञापनाय स्वरूपकथनत्वाङ्गीकारात् ॥ **कुत एतदिति** ॥ स्वायम्भुवादेः ऋष्यादित्वं कुतः प्रमाणादित्यर्थः । अप्रतीतिनिरासाय पदद्वयार्थमाह- **सावधानेनेति** ॥

रक्षोभिः खादितुं प्राप्तस्यापि भगवत्स्तुतिविषये जागरूकत्वज्ञापनायेदं विशेषणमिति ज्ञातव्यम् । एतदभिप्रायेणैव 'इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम्' इति भागवते समाहितमित्युक्तम् । ननु किं मोक्षार्थं तुष्टाव उत रक्षोनिरसनार्थम् । अथोभयार्थम् । नाद्यः । 'रक्षोभिरुग्रैः' इत्यादिना रक्षोनिरसनार्थत्वप्रतीतेः । न द्वितीयः । 'स्तोत्रं श्रुत्वैव तदसहमानैः खादितुं प्राप्तः' इति प्रमाणानुसारेण-

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।
दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्रुधा (क्षुधा)॥ (भाग.८.१.१७)

इत्यादिभागवतानुसारेण च स्तोत्रारम्भानन्तरं रक्षसां प्राप्तत्वेऽपि ततः प्रागप्राप्तत्वेन तन्निरसनस्य उद्देश्यत्वासम्भवात् । अत एव न तृतीयोऽपि इत्यतः तृतीयं पक्षमङ्गीकृत्य रक्षोनिरसनस्य अवान्तरफलत्वान्न दोष इत्याह- **यद्यपीति ॥** अत्र मनुयोग्यब्रह्मवाय्वादिप्रतीकेषु देवतान्तरयोग्यपूषादिप्रतीकेषु उपासनस्य सर्वसाधारणाहमाद्युपासनस्य च उक्तत्वात् स्वपरमोक्षार्थमित्युक्तम् । यद्यपि 'अवहितात्मना' इत्यन्तेनैव ऋष्यादेरुक्तत्वात् अवान्तरफलप्रतिपादकप्रमाणशेषो-दाहरणमनर्थकम् । तथापि शिववरातिक्रमणयुक्त्या यज्ञस्य विष्णुत्वसमर्थनज्ञापनार्थं वा उपनिषदो मोक्षरक्षोनिरसनरूपप्रधानावान्तरप्रयोजनज्ञापनार्थं वा तदुदाहरणम् । अवान्तरप्रयोजनोक्त्या प्रधानस्यापि सुज्ञानत्वात् । अत एव मोक्षस्येत्यादिना तथैव वक्ष्यतीति ज्ञातव्यम् । तदेत्यस्य मोचनकाल इत्याद्यर्थप्रतीतिनिरासाय-

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।
दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्रुधा ॥

इत्यादिभागवताविरोधेन अर्थमाह- **तदा स्तुतिकाल इति ॥** इदञ्च खादितुं सम्प्राप्त इत्यनेन अन्वेति । तत्र निमित्तं 'स्तोत्रं श्रुत्वैव' इति ॥ अनेन स्तोत्रं श्रुत्वैव प्रसन्नेन यज्ञेन मोचित इत्यन्वयभ्रान्तिः परिहृता भवति । तथात्वे उदाहृतभागवत-विरोधापातादिति द्रष्टव्यम् । स्तोत्रश्राविणां सर्वेषामेव प्रवृत्त्यभावात् रक्षसामेव कुत इत्यत एवशब्दाभिप्राय उक्तः- **तदसहमानैरिति ॥** रक्षःशब्दस्य नपुंसकत्वात् तानीति वक्तव्यमित्यतो अध्याहृतेन पुल्लिङ्गेन अन्वयात् न दोष इत्याह- **तान् राक्षसान् इतीति ॥**

ननु रक्षोभ्योऽवध्यत्ववरदानसमये अन्येषां रक्षोवध्यत्वशापदानं हरस्यानुचितम् । अन्यैस्तदा हरद्रोहानाचरणादित्यतो नेदमन्येषां शापदानम् । किन्तु रक्षोभ्यो वरान्तरदानमित्यभिप्रेत्य तत्परतया भाष्यं योजयति- **अन्येषामिति** ॥ ननु न केवलं तेषामवध्यत्वं किन्तु अन्येषां वध्यत्वं चेत्यस्यार्थस्य समुच्चायकेन तथाशब्देन प्रतीतेः कथमेवं व्याख्यानमित्यत तथाशब्दस्य तात्पर्यार्थवरसमुच्चायकत्वेऽपि श्रुतार्थसमुच्चायकत्वाभावान्न दोष इत्याशयेनाह- **तथाशब्द इति** ॥ न केवलमवध्यत्ववरं किन्तु अन्यवधसामर्थ्यरूपं वरं चेत्येवं वरसमुच्चये इत्यर्थः । ननु 'अतः कोऽन्यो हरेः प्रभुः' इत्यत्र हरेरेव परमसमर्थत्वे पूर्वोक्तस्य हेतुत्वमुच्यते तदयुक्तम् । 'प्रादात्' इत्याद्यव्यवहितवाक्योक्तवरदानस्य हेतुत्वमुत, व्यवहितवाक्योक्तस्य । नाद्यः । अप्रयोजकत्वेन हेतुहेतुमद्भावानुपपत्तेः । द्वितीयेऽपि यतो राक्षसाः यज्ञेन हताः अत इति वा, यतः स्वायम्भुवो यज्ञेन मोचितः अत इति वा, यतः तुष्टाव अत इति वा वक्तव्यं पक्षान्तराभावात् । न च तद्युक्तम् । राक्षसहननादेः अत्यल्पत्वेन इतरसाधारण्येन च हरेरेव परमसमर्थत्वसाधकत्वानुपपत्तेरित्यतः पूर्ववाक्यसमुदायलब्धशिववरातिक्रमणस्य हेतुत्वेन अन्वयाङ्गीकारात् न कश्चिद्दोष इत्याशयेन हेतुहेतुमद्भावं स्पष्टयति- **यत इत्यादि** ॥ अतःशब्दश्रवणाद्यत इत्यध्याहारः । हेतोरसिद्धिपरिहाराय एवमित्युक्तम् । ननु हरेरन्यः समर्थो नास्ति, हरेः शिववरातिक्रमणवत्त्वात्, इति व्यधिकरणमित्यतः श्रुतिसाध्ये हेतुत्वासम्भवेऽपि, पर्यवसिते तत्सम्भवतीत्यभिप्रेत्य आक्षेपार्थकर्किशब्दलब्धं पर्यवसितसाध्यं दर्शयति- **किन्तु हरिरेवेति** ॥ ननु 'भागवते चायमर्थ एवोक्तः' इत्युत्तरभाष्येण ईशावास्यादिमन्त्राणां स्वोक्तार्थे भागवतं प्रमाणत्वेनोच्यते । उत मन्वादीनामृष्यादित्वे । नाद्यः । मन्त्रार्थस्य अद्यापि अनुक्तत्वेन तत्र प्रमाणानपेक्षणात् । न द्वितीयः । तत्र प्रमाणस्य उक्तत्वात् । प्रमाणान्तरत्वेऽपि भागवते च अयमृष्यादिरुक्त इत्युक्तिप्रसङ्गादित्यतो द्वितीयं पक्षं मनसि निधाय अवतारयति- **अत्रेति** ॥ स्वायम्भुवो ऋषिः, यज्ञो देवतेत्यत्रेत्यर्थः ।

प्रमाणान्तरमित्युक्त्वा, चशब्दो व्याख्यातः । मन्त्रार्थस्य प्रागनुक्तत्वादयमिति परामर्शानुपपत्तिरित्यतो बुद्धिस्थवक्ष्यमाणपरामर्शकत्वात् न दोष इत्याशयेनोक्तम्- **योऽर्थो वक्ष्यतेऽयमिति** ॥ **अष्टमादाविति** ॥ अष्टमस्कन्धस्यादिभागे प्रथमाध्याये तत्रापि प्रथमभाग इत्यर्थः । तद्यथा-

आत्मावास्यमिदं विश्वं यज्जगत्यां जगन्मनः ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यचिद्धनम् ॥ इति ॥

अस्तु किं तत इत्यत आह- **तत्र चेति** ॥ तस्मिन्नेव भागवते 'इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम्' इत्यनेन मनोः स्तोतृत्वं 'तांस्तथावसितान् वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः' इत्यत्र यज्ञनाम्नो विष्णोः स्तुत्यत्वं च स्पष्टं प्रतीयत इत्यर्थः । ततोऽपि किं प्रकृत इत्यत आह- **तत्समाख्यानादिति** ॥ यद्यपि 'भागवते चायमेवार्थ उक्तः' इति भाष्यस्य भागवते अष्टमादौ अयं मनोः स्तोतृत्वं यज्ञनाम्नः स्तुत्यत्वमित्येवंरूपोऽर्थ उक्त इत्येव व्याख्यानमुचितम् । तावतैवोक्तार्थे भागवतस्य प्रमाणत्वलाभात् । न तु ईशावास्यादिमन्त्राणां योऽर्थ इत्यादिव्याख्यानम् । तस्य प्रकृतानुपयोगात् । तथापि तथा व्याख्याने मन्वादेः ऋषित्वादिकं भागवतोक्त-मित्येव विज्ञायते । न तु ईशावास्यादिमन्त्रऋषित्वादिकम् । भागवते ईशावास्यादिमन्त्रोदाहरणपूर्वकं मन्वादेः स्तोतृत्वाद्यकथनात् । टीकोक्तव्याख्याने तु ईशावास्यादिमन्त्राणां भागवते अर्थतो अनुवादलाभेन मन्वादेरीशावास्यादिमन्त्र-ऋषित्वादिकं सुज्ञानम् । अत एवं व्याख्यातमिति ज्ञातव्यम् । अनेन ईशावास्यादिमन्त्राणां योऽर्थो वक्ष्यते अयमेव भागवते अष्टमादावुक्तः । तत्र चार्थतो मन्त्रानुवादरूपे भागवते अयं मन्वादेः स्तोतृत्वादिरूपोऽर्थ उक्त इत्यावृत्त्या भाष्यं योजितं भवति । व्याख्येयत्वप्रयोजकविषयाद्यकथनप्रयुक्तां भाष्यकृतो न्यूनतां परिहरति- **अनेनेति** ॥ ऋष्यादिप्रदर्शनपरग्रन्थेन इत्यर्थः । अभ्यर्हितत्वा-द्विषयाधिकारीति वक्तव्ये अधिकार्यादित्वेन वचनं स्ववचनप्रमाणभाष्यानुसारेणेति ज्ञेयम् । विषयादिसमुदायस्यैव व्याख्येयत्वप्रयोजकत्वं न तु एकैकस्येत्यभिप्रायेण सम्बन्ध इत्येकवचनम् । विषयादिमतोऽपि उक्तानर्थस्य अनादरेण व्याख्येयत्व-मित्यत आह- **गहनार्थत्वाच्चेति** ॥ उक्तञ्च टीकाकारैरन्यत्र गहनार्थत्वाच्च अन्यपरित्यागेन अस्यैव व्याख्येयत्वमिति ॥

उपनिषत्

ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद् धनम् ॥१॥

भाष्यम्- ईशस्यावासयोग्यमीशावास्यम् । जगत्यां प्रकृतौ । तेन ईशेन । त्यक्तेन दत्तेन । भुञ्जीथाः ।

स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वादीशावास्यमिदं जगत् ।
प्रवृत्तये प्रकृतिगं यस्मात्स प्रकृतीश्वरः ॥

तदधीनप्रवृत्तित्वात्तदीयं सर्वमेव[1]तु ।
तद्दत्तेनैव भुञ्जीथा अतो नान्यं प्रयाचयेत् ॥

इति ब्रह्माण्डे ॥ १ ॥

टीका- उपदिष्टमपि तत्त्वं [2]अधिकारिण एव हि हृदये अवतिष्ठते नान्यस्येति तत्त्वं विवक्षुरुपनिषदधिकारसिद्ध्यर्थं विच्छिन्नविषयतृष्णात्वं तावदाद्येन मन्त्रेण सोपपत्तिकं विधत्ते । तत्र ईशावास्यपदं दुर्गमार्थत्वाद्व्याख्याति- **ईशस्येति** ॥ अनेन आवासमर्हतीत्यावास्यं ईशस्यावास्यं ईशावास्यमित्युक्तं भवति । जगत्यामित्येतत्पृथिव्यामिति अन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **जगत्यामिति** ॥ तेनेति परामर्शस्य विषयो न प्रतीयते, त्यक्तस्य च भोगसाधनत्वमयुक्तमतो दुर्गमार्थं तृतीयपादं व्याख्याति- **तेनेति** ॥ समासे उपसर्जनीभूतस्यापि ईशस्य बुद्ध्या विवेकेनायं परामर्श इति भावः । पूर्वार्धोक्ततात्पर्यपरामर्शश्चायमिति ज्ञातव्यम् ॥

ततश्चायं मन्त्रार्थः । यत्किञ्च जगदिदं तत्सर्वं प्रवृत्त्यर्थमात्मन ईशस्यावासमर्हतीति तावत् 'तदेवानुप्राविशत्'इति श्रुतिप्रसिद्धम् । तेन ज्ञायते स्वयमिदं प्रवृत्तावशक्तं परमेश्वराधीनमिति । किं च जगत्यां प्रकृताविदं सर्वमाश्रितमित्येतत् 'आकाश एव तदोतश्च प्रोतश्च' इति श्रुतिसिद्धम् । प्रकृतिश्च परमेश्वराधीना । 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यादिश्रुतेः । ततोऽपि सर्वमस्वतन्त्रं परमेश्वराधीनमिति विज्ञायते । यत एवमीश्वर एव स्वतन्त्रस्तेन कारणेन तेनेशेन त्यक्तेन दत्तेन वित्तेन, यदृच्छया लब्धेनेति यावत् । भुञ्जीथाः भोगं कुर्याः । यतश्च ईशादन्यदस्वतन्त्रं तेन तस्य दाने सामर्थ्याभावात् कस्य स्वित् कस्यापि राजादेः सकाशात् धनं मा गृधः मा काङ्क्षेथाः । मन्त्रार्थस्थापनाय स्मृतिसमाख्यामाह- **स्वत इति** ॥ स्वतः

१. यत् । २. वैराग्यवतः

प्रवृत्त्यशक्तत्वादेवेदं जगत् प्रवृत्तये ईशावास्यम् । अन्यथा तन्न स्यात् । अतः [1]अस्वतन्त्रत्वात् स्वतःप्रवृत्त्यशक्तमीशाधीनम् । किञ्च यस्मादिदं प्रकृतिगं यस्माच्च विष्णुः प्रकृतीश्वरस्ततोऽपि । यद्यस्मादेवमुक्तप्रकारेण तदधीनस्वरूपत्वात् सर्वं वित्तं तदीयमेवातस्तद्दत्तेनैव भुञ्जीथाः । अतः परमेश्वरादन्यं न प्रयाचेत भवानित्यर्थः ॥ १ ॥

वामन- ईशावास्यमित्यादिस्तुतिमन्त्रं व्याख्याति- **ईशस्येति** ॥ यत् किञ्च इदं चराचरं जगत् । जगतीसंज्ञायां प्रकृतौ संस्थितं, तत् सर्वं सर्वेश्वरेण हरिणा तन्नियन्तुमावास्यम् । नचात्र जगतीशब्देन पृथिव्युच्यते । नह्यस्यामेव सर्वजगदवस्थानं युज्यते । जगत् गतमस्यामिति जगती प्रकृतिः । नचेयं स्वशक्त्यैव सावरणाण्डं धत्ते । 'यस्मात् स प्रकृतीश्वरः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । एवं भोक्तृभोग्यादेः सर्वस्येशाधीनत्वात् तद्दत्तेनैव वित्तेन भोजनाच्छादनादि कुर्याः । अथ यत् तेन तुभ्यं न दत्तम्, अन्यस्मै वा दत्तम्, तदन्यस्य कस्यचिद् धनम् । तस्मात् त्वं तत् मैव गृधः । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । एवं सुखदुःखादिकमपि दैवप्राप्तमिति बुद्ध्वा भोक्तव्यमिति भावः । इयं हि सम्बुद्धिः स्वबुद्धिविषयैवेति बोद्धव्या । प्रतियोग्यन्तरादृष्टेः । 'मतिं वसिष्ठ मीळ्हुषे भरस्व' इत्यादिवत् । ब्राह्मवचनं चाऽह- **स्वत इति** ॥ १ ॥

वादि- यद्यपि तेन 'ईशावास्यम्' इत्यत्रोक्तेन ईशेन इति परामर्शो युज्यते । तथाऽपि तत्पदस्य यत्पदसापेक्षत्वमभिप्रेत्योक्तम्- **बुद्ध्या विवेकेनेति** ॥ य ईशः तेन इति परामर्श इति भावः । यद्यपि 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतौ प्रवेशमात्रमुच्यते । तथाऽपि स्वभावत एव सर्वत्र व्याप्तस्य सृष्ट्यनन्तरं स्वसृष्टवस्तुषु पुनः प्रवेशस्तत्प्रवर्तनार्थमिति भावः । अव्याकृताकाशस्य प्रकृत्यात्मकत्वात् प्रकृतिस्वामिकत्वात् 'आकाश एव तदोतं प्रोतञ्च' (बृ.उ.३.८.७) इति श्रुतावाकाशपदेन प्रकृतिरेवोच्यत इति भावः । 'नान्यं प्रयाचयेत्' इति भाष्ये स्वयं न याचेत अन्यमुखेन याचयेदिति भ्रमनिवारणाय 'स्वार्थिको णिच्' इति भावेनोक्तम्- **न प्रयाचेत भवानिति** ॥ अन्यथा [2]निर्व्यलीकवैराग्याभावप्रसङ्गात् । 'मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इति मूलश्रुतिविरोधाच्च ॥ १ ॥

---

१. ईशावास्यत्वात् २. निरवधिक

श्रीनि- आवासमर्हतीति ॥ तथा च आवासशब्दात् अर्हे अर्हार्थे यत्प्रत्ययः स्यादिति तद्धितप्रत्यये तकारलोपे सकारस्थस्याकारस्य 'यस्येति च' (सि.कौ.३११) इति लोपे आवास् य आवास्य इति रूपसिद्धिः ॥ **त्यक्तस्य चेति** ॥ त्यक्तस्य चेत्यतः पूर्वं त्यक्तेन भुञ्जीथा इत्यनेनोक्तमिति शेषः । ननु ईशावास्यस्यैव पूर्वप्रकृतत्वात् तेनेशेनेत्युक्तिः कथमित्यत आह- **समासेति** ॥ षष्ठीसमास इत्यर्थः । 'तदधीनप्रवृत्तित्वात्तदीयं सर्वमेव यत्' इति प्रमाणेऽर्थान्तरस्यापि कथनात् तदनुसारेण भाष्येऽपि अयमेवार्थोऽभिप्रेत इत्याशयेनाह- **पूर्वार्धेति**॥ पूर्वार्धसिद्धतात्पर्यार्थस्य सर्वस्य अस्वातन्त्र्यरूपस्य, ईशस्य स्वातन्त्र्यरूपस्य परामर्शः परामर्शकोऽयं तेनेति शब्दः ॥ **भोजनादिकमिति** ॥ 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इति धातोरिति भावः । ननु यत्किञ्च यदिदं सर्वं जगत् स्वतः प्रवृत्त्यसमर्थं अस्वतन्त्रमिति यावत् । ईशावास्यत्वादिति हेतुहेतुमद्भावोऽभिप्रेतः । प्रमाणे च विपरीत एव साध्यसाधनभावः कथ्यते । अतः कथमेतदित्याशङ्क्य वह्निमत्वादेव धूमवत्वमन्यथा तन्न स्यादितिवत् न विरोध इत्याशयेनाह- **स्वत इति** ॥ तत् ईशावास्यम् । यथास्थितहेतुहेतुमद्भावं दर्शयति- **अत इति** ॥ तस्यैव विवरणम् ॥ **ईशावास्यत्वादिति** ॥ **ततोऽपीति** ॥ कैमुत्येन ईश्वराधीनमिति भावः ॥ १ ॥

छलारी- आवासमर्हतीति ॥ 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (सि.कौ.२८२२) इति सूत्रादाङ्पूर्वकवसेः अर्हार्थे 'ऋहलोर्ण्यत्'(सि.कौ.२८७२) इति ण्यत्प्रत्यय इति भावः । ननु ईशावास्यमित्यत्र ईशशब्दस्य समासे विशेषणत्वेन अप्रधानत्वात् तेनेति कथं परामर्श इत्यत आह- **समासेति** ॥ **बुद्ध्या विवेकेनेति** ॥ ईशावास्यमिति समासपदार्थावबोधके ईशस्यावास्यमिति विग्रहवाक्ये ईशस्येति षष्ठ्यन्तपदस्य बुद्ध्या पृथक्कृतस्य तेनेति परामर्श इत्यर्थः । ईशावास्यमित्यत्र अर्हार्थे ण्यत्प्रत्ययाङ्गीकारे जगतः सौन्दर्यविशेषाभावेन कथमीशावासार्हत्वमित्यत ईशप्रयोजनाभावेऽपि जगत्प्रयोजनस्य सत्वादित्याह- **प्रवृत्त्यर्थमात्मन इति** ॥ **आकाश इति** ॥ भूताकाशोपादानभूतप्रकृतावित्यर्थः । जगतः प्रकृत्याश्रितत्वकथनेन कथमीश्वराधीनत्वमागतमित्यत आह- **प्रकृतिश्चेति** ॥ **एतस्मिन्खल्वक्षर इति** ॥ 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' (ब्र.सू.१.३.१०) इत्युक्तेः अक्षरशब्दो विष्णुपरः ।

तेनेत्यस्यावृत्तिमभिप्रेत्याह- **तेन कारणेन तेनेशेनेति** ॥ चतुर्थपादे आवृत्तिमप्याश्रित्याह- **यतश्चेति** ॥ अस्मिन् मन्त्रे 'भुञ्जीथाः' इति 'मा गृधः' इति मध्यमपुरुषप्रयोगात् हे मन इति सम्बुध्यन्तम्, त्वमिति कर्तृपदश्चाध्याहार्यम् । अत एव भागवते अष्टमस्कन्धे 'आत्मावास्यमिदं विश्वं यज्जगत्यां जगन्मनः' इत्यत्र मनःशब्दस्य सम्बोधनपरत्वेन विजयध्वजाचार्यैः व्याख्यातत्वात् । अनेनैवाशयेन टीकायां 'न प्रयाचयेत्' इत्यस्य 'भवान्' इति कर्तृपदमध्याहृतम् । स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वादेवेत्येवकारः विष्णोः प्रयोजनव्यावृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

सत्य- ईशस्येति भाष्ये समासकरणस्य अभिप्रायमाह- **अनेन आवासमिति** ॥ ननु पूर्वमीशावास्यपदेन जगतः प्राधान्येन ईशस्याप्राधान्येन प्रकृतत्वात्तेनेति कथमीशपरामर्श इत्यतः शब्दतोऽप्राधान्येऽपि, अर्थतः प्राधान्यात् युक्तः परामर्श इत्यत आह- **समास इति** ॥ तेनेति ईशपरामर्श इति व्याख्यातम् । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे- **पूर्वार्धेति** ॥ ईशस्वातन्त्र्यजगत्पारतन्त्र्यरूपस्य पूर्वार्धसिद्धतात्पर्यस्य परामर्श इत्यर्थः । उदाहृतप्रमाणे 'स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वात्' इति यथाश्रुत एव हेतुहेतुमद्भाव इति प्रतीयते । तदयुक्तम् । असिद्धस्य हेतुत्वं सिद्धस्य साध्यत्वमित्यापातात् व्याख्येयमन्त्राननुगुण्यप्रसङ्गाच्चेत्यतो यथावद्व्याचष्टे- **स्वतःप्रवृत्त्यशक्तत्वादेव इति** ॥ वह्निमत्वादेव धूमवानितिवत् व्यापकायोगव्यवच्छेदार्थमेवशब्दोऽध्याहृतः । अत एव यथास्थितहेतुहेतुमद्भावं दर्शयति- **अत ईशावास्यत्वादिति** ॥ 'न प्रयाचयेत्' इत्यत्र 'हेतुमति णिच्' इति प्रतीतिनिरासाय प्रतिपदमाह- **न प्रयाचेतेति** ॥ प्रमाणे णिजन्तत्वेन परस्मैपदप्रयोगे सत्यपि याचतेरात्मनेपदित्वात् प्रयाचेत इत्युक्तम् ॥ १ ॥

नृसिंह- तत्त्वं विवक्षुः परमात्मतत्त्वं वक्तुमिच्छुः मनुः विच्छिन्नविषयतृष्णत्वं विधत्ते इति सम्बन्धः ॥ **सोपपत्तिकमिति** ॥ प्रथमार्धतात्पर्यवर्णनं- **तेनेतीति** ॥ प्राधान्येन प्रस्तुतजगत्परामर्शकत्वे तस्यास्वातन्त्र्यव्युत्पादनमयुक्तं प्रसज्येत । ईशस्य तु समासोपसर्जनतया प्रस्तुतत्वादिति भावः । त्यक्तस्येति स्वत्यक्तस्येत्यर्थः । अन्यकर्तृकत्वेऽपि त्यागस्य यत्र कुत्रचित् त्यक्तस्येति वा ज्ञेयम् ॥ **पूर्वार्धेति** ॥ पूर्वार्धतात्पर्येण यदीश्वरस्वातन्त्र्यं अन्यस्यास्वातन्त्र्यं चेति सिद्धम् । तदुभयपरामर्शोऽयमित्यर्थः । अत एवास्यार्थद्वयस्यैव हेतुतया उत्तरत्र

साध्यद्वयसम्बन्धः प्रदर्शयिष्यते । तात्पर्यसिद्धार्थपरामर्शकत्वाभावे पूर्वोत्तरार्धयोः हेतुहेतुमद्भावो न प्रतीयेत । न चैतद्भाष्यानुक्तम्, 'अतो नान्यं प्रयाचयेत्' इत्यतः शब्देनैव तथा व्याख्यातत्वादिति हृदयम् ॥

नन्वीश्वरदत्तेनैव भोजनमयुक्तम् । न हि ईश्वरः स्वयमागत्य धनं प्रयच्छतीत्यत आह- **यदृच्छेति** ॥ 'मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इत्यत्र परकीयद्रव्यापहारेच्छा न कर्तव्येत्येव भासते । अतः कस्याचिद्राजादेस्सकाशादिति व्याख्या । अत एव भाष्येऽपि 'अतो नाऽन्यं प्रयाचयेत्' इत्युक्तम् । ननु मन्त्रे ईशावास्यत्वहेतोः साधकतयोक्तस्य जगदस्वातन्त्र्यस्य भाष्ये कथं तल्लिङ्गतया व्यपदेशः । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादित्यतः सावधारणं योजयति- **स्वत इति** ।। सावधारणत्वे च यथा वह्निमत्वादेव धूमवत्वमित्युक्तौ वह्नेर्धूमप्रयोजकतालाभेन धूमस्य गमकत्वं, वह्नेर्गम्यत्वं च लभ्यते । तद्वदत्रापीति न विरोध इति भावः । 'तद्दत्तेनैव भुञ्जीथाः' इत्यत्र अधिकारिसम्बोधनेन उक्तत्वात् 'नान्यं प्रयाचयेत्' इत्यत्रापि भवान् इत्यध्याहृतम् ॥ १ ॥

रघु- ननु आद्यमन्त्रस्यैव व्यर्थत्वात् तद्गतेशावास्यपदव्याख्यानपरमुत्तरभाष्यं सुतरामनर्थकमित्यतो मन्त्रं तावदवतारयति- **उपदिष्टमपीत्यादिना** ॥ उपनिषत् विच्छिन्नतृष्णत्वमाद्येन मन्त्रेण विधत्ते इत्यन्वयः । यद्वा मनुरिति कर्तृपदमध्याहार्यम् । तथात्वे उपनिषदधिकारसिद्ध्यर्थमित्येकपदम् । ननु तत्त्वप्रतिपादनाय प्रवृत्तोपनिषत् विच्छिन्नतृष्णत्वं कथं प्रतिपादयेदित्यत उक्तम्- **तावदिति** ॥ तदेव स्पष्टयति- **तत्त्वं विवक्षुरिति** ॥ 'अनेजदेकम्' इत्यादिनेति शेषः । तर्ह्यर्थभेदादेकवाक्यत्वं न स्यादित्यतो अवान्तरार्थभेदो न दोषायेत्याशयेनोक्तम्- **अधिकार-सिद्ध्यर्थमिति**॥ तत्त्वज्ञानाधिकारस्य वैराग्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । ननु तत्त्वोपदेशेनैव तत्त्वज्ञानसिद्धेः किं वैराग्यस्य तत्राधिकारत्वकल्पनयेत्यत उक्तम्- **उपदिष्ट-मपीत्यादीतिशब्दान्तम्** ॥ अनेनान्वयव्यतिरेकावुक्तौ । इतिशब्दो हेतौ । अधिकारसिद्ध्यर्थमित्यनेनान्वयः । नन्वेवं 'मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इत्येतावता वैराग्यस्य विहितत्वादन्यद्व्यर्थमित्यत उक्तम्- **सोपपत्तिकमिति** ॥ एतच्चाग्रे स्पष्टम् । एवं मन्त्रमवतार्य भाष्यमवतारयति- **तत्रेति** ॥ मन्त्रे इत्यर्थः । मन्त्रस्यावश्यकत्वे सिद्धे इति वा । ननु विग्रहप्रदर्शनार्थमुत्तरभाष्यस्य प्रवृत्ति-

रुतावास्यपदव्याख्यानार्थम् । नाद्यः । ईशस्यावास्यमीशावास्यमित्येव वक्तव्यत्वात् । न द्वितीयः । ईशस्येत्यस्य व्यर्थत्वात् । आवास्यपदेन तदर्थलाभाच्चेत्यतः उभयोरपि विवक्षितत्वात् नान्यतरवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्यावास्यपदेन आवासयोग्यत्व-लाभप्रकारं दर्शयन् विग्रहमपि दर्शयति- **अनेनेति** ॥ **आवासमर्हतीति** ॥ अनेन आङ्पूर्वात् 'वस निवासे' इत्यस्मात् 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (सि.कौ.२८२२) इत्यर्हार्थे ण्यप्रत्यये आदिवृद्धौ आवास्यमिति भवतीत्युक्तं भवति । ननु ईशावास्यमित्यत्र अध्यापकैरीशेति वास्यमिति च पदद्वयस्य पठ्यमानत्वात् कथं भाष्ये एकपदत्वेन व्याख्यानम् । परेणापि अत एव भिन्नपदत्वेन व्याख्यातमिति चेन्मैवम् । 'द्रवत्पाणी शुभस्पती' इत्यादौ अध्यापकपदपाठातिक्रमेण ऋग्भाष्ये प्रकारान्तरेण व्याख्यातत्वेन अध्यापकपाठस्य अपपाठत्वाभिप्रायेण वा, ऋष्यन्तरदृष्टैकपदत्वाभिप्रायेण वा सर्वज्ञभाष्यकृद्व्याख्यानस्य उपपन्नतरत्वात् । न च पदद्वयस्यापि ऋष्यन्तरदृष्टत्वे तेन भाष्यकृदुक्तार्थलाभ इति वाच्यम् । ईशा परमेश्वरेण विभक्तिव्यत्ययेनेशस्य परमेश्वरस्य वास्यं वासार्हमिति व्याख्यानेन तल्लाभोपपत्तेः । अपव्याख्यानं तु अर्थानुपपत्तेरेवानुपपन्नम् । न तु भिन्नपदत्वेन । युक्तं चैकपदत्वाश्रयणेन व्याख्यानम् । 'आत्मावास्यमिदं सर्वं यज्जगत्यां जगन्मनः' इति भागवते एकपदत्वेनैव अर्थतोऽस्यानुवादात् । भिन्नपदत्वस्य अर्थतोऽनुवादपक्षे आत्मवास्यमित्येव स्यान्न तु दीर्घतयेति भाति ॥

॥ **अन्यथाप्रतीतेति** ॥ जगतीशब्दस्य पृथिवीपरत्वे सर्वमस्वतन्त्रं परमेश्वराधीनमिति वक्ष्यमाणार्थालाभात् प्रकृतासङ्गतिः । 'प्रवृत्तये प्रकृतिगम्' इति वक्ष्यमाणप्रमाणविरोधश्च । अतोऽन्यथाप्रतीतित्वमिति भावः ॥ **न प्रतीयत इति** ॥ प्रतीयमानस्य जगत ईशस्य वा परामर्शो नोपपद्यते । जगता ईशेन वा त्यक्तेनेत्यस्य असङ्गतत्वात् । समासे अप्रधानतया प्रकृतस्येशस्य प्राधान्येन परामर्शायोगाच्चेति भावः । ईशपरामर्शपक्षोक्तद्वितीयदोषं परिहरति- **समास इति** ॥ **बुद्ध्या विवेकेनेति** ॥ प्राधान्येनोपस्थितस्य विशिष्टस्य प्रथममन्वयबोधे जाते विशेषणविशेष्यव्यतिरेकेण विशिष्टस्याभावाद्विशेष्यान्वये बाधिते विशेषणेनान्वयस्य न्यायप्राप्तत्वमिति बुद्ध्या विवेकेनेत्यर्थः । एतस्य स्वर्गी ध्वस्तः इत्याद्युदाहरणम् । यद्वा शब्दतःप्राधान्यार्थतःप्राधान्ययोः बुद्ध्या प्राबल्यदौर्बल्यविवेके क्रियमाणे

अर्थतः प्राधान्यस्यैव प्रबलत्वादीशस्य चार्थतः प्रधानत्वाद्युज्यते तेनेति परामर्श इत्यर्थः । 'त्यक्तेन' इत्यस्य दत्तेनेति व्याख्यानेनैव प्रथमदोषपरिहारः सुज्ञान इति भावः । ननु तेनेतीशपरामर्शाङ्गीकारेऽपि वाक्यार्थाव्यवस्थितिरेव जगदीशस्यावास-मर्हीति । प्रकृत्यां जगत् । ईशेन दत्तेन भुञ्जीथाः । कस्यस्विद्राजादेः सकाशात् धनं मा गृध इत्येतेषामन्योन्यान्वयशून्यत्वादित्यतो भाष्यमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्य 'स्वतःप्रवृत्त्यशक्तत्वात्' इति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण तेनेत्येतत् प्रकारान्तरेण व्याचष्टे- **पूर्वार्धेति** ॥ जगत ईशावास्यत्वे ईशाधीनप्रकृत्याधारत्वे चोक्ते तत एवेशस्य स्वातन्त्र्यं जगतोऽस्वातन्त्र्यञ्च यत् तात्पर्यतः सिद्धं तत्परामर्शश्चायमित्यर्थः । एवञ्च सति ततश्चायमिति वक्ष्यमाणदिशा श्रौतविशेषणानां हेतुहेतुमद्भावेनान्वयः सुगम इति भावः । नन्वेवमपि मन्त्रार्थानुपपत्तिरेव । जगत्स्वप्रवृत्तये ईशस्यावास-मर्हतीत्येतदसिद्धम् । प्रमाणाभावात् । जगत्यां जगदित्यपि अप्रामाणिकम् । प्रामाणिकत्वे वा जगतः प्रकृत्यधीनत्वप्राप्तावपि ईशाधीनत्वाप्राप्तेः। नच प्रकृतेरीशाधीनत्वादीशाधीनप्रकृत्याधारस्य जगतः ईशाधीनत्वमविकलमिति वाच्यम् । प्रकृतेरीशाधीनत्वे प्रमाणाभावादित्यतः सर्वत्र प्रमाणोपन्यासेनासिद्धिं परिहरन् श्रौतपदानां हेतुहेतुमद्भावेन योजनाप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं मन्त्रार्थं सङ्गृह्णाति- **ततश्चेति** ॥ इदं सर्वं यत्किञ्च जगदित्येतेषां तच्छब्दाध्याहारपूर्वकमन्वयं प्रदर्शयति- **यत्किञ्च जगदिदं तत्सर्वमिति** ॥ यदिदं किञ्च जगत्तत्सर्वमिति योजना । 'प्रवृत्त्यर्थमात्मनः' इत्यस्यात्मनः प्रवृत्त्यर्थमिति सम्बन्धः । एवमसिद्धिं परिहृत्य 'तेन त्यक्तेन' इत्यत्रास्य साक्षाद्धेतुत्वासम्भवात् अवान्तरसाध्य-मध्याहरति- **तेन ज्ञायत इति** ॥ एवमेव अतोऽपीत्युत्तरवाक्यमपि व्याख्येयम् ॥

ननु ईशावास्यमित्यनेनैव ईशजगतोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यसिद्ध्या जगत्यां जगदिति व्यर्थमित्यतः प्रकारान्तरेण ईशादेः स्वातन्त्र्याद्युपपादकत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह- **किञ्चेति** ॥ न च जगत्यां जगदिति श्रुतेः स्वयं प्रमाणत्वात्तदुक्तेऽर्थे 'आकाश एव' इति (बृ.उप.३.७.८) श्रुत्युपन्यासोऽयुक्त इति वाच्यम् ।

प्रमाणस्य प्रमाणञ्चेत् बलवद्विद्यते मुने ।
ब्रह्मदृष्टानतो मन्त्रान् प्रमाणं सलिलेश्वर॥

इत्यादिप्रमाणानुसारेण बलवत्त्वार्थं वा मीमांसाप्रकारप्रदर्शनार्थं वा तदुपन्यासोपपत्तेः ॥ **आकाश एवेति** ॥ 'दीप्तेराकाशशब्दोक्ता श्रीर्हि सर्वाश्रया मता' इति बृहद्भाष्यदिशा आकाशशब्दश्चित्प्रकृतिवाचक इति भावः ॥

एवमसिद्धिं परिहृत्यासङ्गतिं परिहर्तुं श्रुतावध्याहर्तव्यमाह- **प्रकृतिश्चेति** । अत्राप्यसिद्धिं परिहरति- **एतस्मिन्निति**॥ 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' (ब्र.सू.१.३.१०) इत्युक्तदिशा अक्षरशब्दवाच्यो विष्णुरिति भावः । एवं प्रकारद्वयेन ईशजगतोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये उपपाद्य तत्र तात्पर्यसिद्धं स्वातन्त्र्यं 'तेन त्यक्तेन' इत्यत्र हेतुत्वेन योजयति- **यत एवमिति** ॥ आवृत्तस्य तेनेत्यस्य हेतौ तृतीयान्तत्वमित्याशयेनोक्तम्- **कारणेनेति** ॥ परमेश्वरस्य साक्षाद्राजादिवद्वित्त-दातृत्वमसम्भवीत्यत उक्तम्- **यदृच्छयेति** ॥ भगवदिच्छयेत्यर्थः । भुजधातोः अनेकार्थत्वाद्विवक्षितमर्थं दर्शयति- **भोगं कुर्या इति** ॥ अत्र 'यज्जगत्यां जगन्मनः' इति भागवतसमाख्यया स्वकीयं मनः सम्बोद्ध्य मध्यमपुरुषप्रयोगः कृत इति द्रष्टव्यम् । प्रकारद्वयसिद्धमस्वातन्त्र्यमपि हेतुत्वेन योजयति- **यतश्चेति** ॥ तेनेत्यतः परं कारणेनेत्यनुवर्तते । अप्रयोजकत्वपरिहाराय तस्य दाने सामर्थ्या-भावादित्युक्तम् । ननु 'मा गृधः कस्य स्विद्धनम्' इत्यत्र परकीयद्रव्यापहारेच्छा न कार्येति प्रतीयते । तथात्वे अस्य मन्त्रस्य वैराग्योपदेशरूपत्वं न स्यादित्यतो 'अतो नान्यं प्रयाचयेत्' इति भाष्यं मनसि निधाय व्याचष्टे- **राजादेः सकाशादिति** ॥ ननु प्रमाणे इदं जगत् ईशावास्यं स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वादिति साध्यसाधनभावः प्रतीयते । सोऽनुपपन्नः । असिद्धेन स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वेन सिद्धेशावास्यत्वस्य साधनानुपपत्तेः । अनुपयुक्तं चेशावास्यत्वसाधनम् । स्वतन्त्रत्वादीशेन दत्तेन भुञ्जीथाः । राजादेरस्वतन्त्रत्वात् ततो मा गृध इति ह्यर्थोऽत्र विवक्षितः तत्र जगत ईशावास्यत्वसाधनस्य क उपयोगः । किन्तु ईशजगतोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्य-साधनस्यैवेत्यत एवशब्दाध्याहारेण स्वतःप्रवृत्त्यशक्तत्वस्य साध्यत्वलाभप्रकारं दर्शयति- **स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वादेवेति** ॥

एवशब्दाभिप्रायमाह- **अन्यथेति** ॥ यदि स्वतः प्रवृत्त्यशक्तं न स्यात्तर्हि प्रयोजनाभावादीशावास्यं न स्यादित्यर्थः । अयं भावः । नात्र यथाश्रुतः साध्यसाधनभावः । किन्तु ईशावास्यत्वात्स्वतः प्रवृत्त्यशक्तमिति विपरीत एव । न

चैव वक्रोक्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् । साधनस्य ईशावास्यत्वस्य साध्यस्वतःप्रवृत्त्यशक्तत्वायोगव्यवच्छेदज्ञापनार्थत्वात् । साधनस्य साध्यायोगव्यवच्छेदे ज्ञापिते व्यभिचारशङ्काया हेतूच्छेदेन अप्रयोजकत्वशङ्कायाश्चानुदयात् । एवमेव हि वह्निमत्वादेव धूमवत्त्वमित्यादिप्रयोगो व्याख्यायते शास्त्रेषु । अन्यथा तत्रापि यथाश्रुतसाध्यसाधनभावप्रसङ्गेन बहुविप्लवप्रसङ्गादिति ॥

अवधारणमहिम्ना लब्धं यथास्थितसाध्यसाधनभावं दर्शयति- **अत ईशावास्यत्वादिति** । 'तेन त्यक्तेन' इत्यत्र ईशाधीनत्वस्यैव हेतुत्वं न तु स्वतःप्रवृत्त्यशक्तत्वस्येत्यत ईशाधीनमित्युक्तम् । यस्मादित्यस्य पूर्वोत्तराभ्यां सम्बन्धमभिप्रेत्याह- **यस्मादिति** ॥ ततोऽपीत्यस्य स्वतःप्रवृत्त्यशक्तमीशाधीनमिति पूर्वेणान्वयः । अतःशब्दान्वयार्थं यच्छब्दमनूद्य व्याचष्टे- **यदिति** ॥ यदित्यस्य अव्ययत्वं वा प्रथमाया विपरिणामं वा अङ्गीकृत्येदं व्याख्यानमित्यवगन्तव्यम् । 'तदधीनप्रवृत्तित्वात्' इत्येतत्पूर्वसिद्धानुवादरूपमेव नापूर्वहेतुकथनमित्याशयेनोक्तम्- **एवमुक्तप्रकारेणेति** ॥ अत इत्यस्य पूर्वेणोत्तरेण च सम्बन्ध इत्याशयेनोक्तम्- **अस्ततद्दत्तेनेति** ॥ **अत इति** ॥ यतो जगत्स्वतःप्रवृत्त्यशक्तमतो राजादेरस्वतन्त्रत्वेन दाने सामर्थ्याभावादित्यर्थः । 'प्रयाचयेत्' इति स्वार्थे णिजित्याशयेनाह- **प्रयाचेतेति** । प्रमाणे णिजन्तस्य धात्वन्तरत्वेन परस्मैपदप्रयोगेऽपि वस्तुतो याचतेरात्मनेपदित्वात् प्रयाचेतेत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । उदाहृतभागवतानुसारेण स्वमनः सम्बोध्य मनुनोक्तत्वात् भवानित्युक्तम् ॥ १ ॥

उपनिषत्

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

भाष्यम्

अकुर्वतः कर्म न लिप्यत इति नास्ति ।

अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः ।
ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवम् ॥

अतोऽलेपेऽपि लेपः स्यादतः कार्यैव सा सदा ॥
इति नारदीये ॥ २ ॥

टीका- तृष्णाविच्छेदवत् स्वोचितकर्मानुष्ठानमप्यावश्यकं ज्ञानार्थिना-मित्येतत् 'कुर्वन्नेव' इति द्वितीयमन्त्रेण विधत्ते । तत्र 'नान्यथेतोऽस्ति' इत्येत-दुर्गमार्थत्वाव्द्याख्याति- **अकुर्वत इति** ॥ ततश्चायं मन्त्रार्थः । शतं समाः शतं वर्षाणि । इह मानुषादिजन्मनि । यज्जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् । तत्कर्माणि स्वोचितानि कुर्वन्नेव । आमरणं भगवत्पूजात्मकान्यसङ्कल्पित-फलानि स्वोचितानि कर्माणि सर्वथा कुर्यादिति यावत् । कुतः? एवं कर्माणि कुर्वति नरे मनुष्यमात्रेऽपि त्वयि कर्म पापं न लिप्यते। स्वोचितेन असङ्कल्पितेन फलेन कर्मणा भगवत्पूजां कुर्वन्तमल्पाधिकारिणमपि न प्रागुत्तराणि कर्माणि पापानि बाधन्ते । ततश्च ज्ञानाधिकारी स भवतीति यावत् । इतः कर्मकरणादन्यथा । कर्म न लिप्यत इति नास्ति । भगवत्पूजामकुर्वन्तं पापानि बाधन्त एव । ततश्चासौ ज्ञाने नाधिक्रियते अशुद्धचित्तत्वात् । अतः कर्माणि कार्याणीति । अपरे व्याचक्षते । ज्ञानिनः सर्वकर्मत्यागः पूर्वमन्त्रेण विहितः । यथा ईशा ईशित्रा परमेश्वरेण । यत्किञ्च जगत्यां पृथिव्यां जगदिदं तत्सर्वं वास्यमाच्छाद्यम् । तेन कारणेन त्यक्तेन सर्वकर्मत्यागेन । भुञ्जीथाः पालयेथाः । एवं त्यक्तेषणस्त्वं कस्यस्विद्धनं मा गृधः मा काङ्क्षीः । अथवा मा गृधः कस्मात् कस्यस्विद्धनं न कस्यापि । अतो मिथ्याविषये बुद्धिं मा कार्षीरिति । यस्तु नरमात्रोऽल्पज्ञस्तं प्रति कर्मानेन मन्त्रेणोच्यत इति । तदनुपपन्नम् । अज्ञवज्ज्ञनिनोऽपि भगवत्पूजात्मकस्वकर्माकरणे पापलेपसद्भावेन द्वाभ्यामपि तत्कर्तव्यतायाः स्मार्तत्वादिति भावेनाह- **अज्ञस्येति** ॥ कृष्णोपास्तिं 'स्वकर्मणा' इति शेषः । नियतमोक्षस्य कर्मणामकिञ्चित्करत्वादलेपस्य ज्ञानिनः कुतः कर्मलेप इत्यत आह- **यत इति** ॥ ह्रासो भवेत् । 'कृष्णोपास्त्य-करणनिमित्तपापेन' इति शेषः । यतो ह्रासो भवेदतो मोक्षप्रच्युतिरूपलेपरहितेऽपि ज्ञानिनि कर्मलेपः स्यादेव । यत एवमुभयोर्लेपोऽतो द्वाभ्यामपि सा कृष्णोपास्तिः कार्यैवेत्यर्थः ॥

असङ्गगतश्च सर्वस्येशाच्छाद्यत्वकथनम् । न हि तत्कर्माकरणे हेतुः । तथा सत्यज्ञस्यापि तत्प्रसङ्गेनोत्तरमन्त्रविरोधात् । ईशावास्यत्वज्ञानोपलक्षणपक्षेऽप्य-सङ्गतिरेव । न हि जगदीशावास्यमिति जानता कर्म न कार्यमिति नियमोऽस्ति ।

अद्वैतज्ञानमनेनोपलक्षितमिति चेन्न । विरोधात् । न ह्याच्छाद्याच्छादकयोरभेदो दृष्टपूर्वः । सर्वमपीशावास्यमङ्गीकुर्वताऽवश्यं जगतीपदस्य सर्वोपलक्षणत्व-मङ्गीकर्तव्यम् । ततो वरं प्रकृतिवाचकत्वग्रहणमेव । सर्वार्थलाभात् । न च तत्पक्षस्योपयोगोऽस्ति । 'भुञ्जीथाः' इत्यस्य पालनार्थतायामात्मनेपदविरोधः । धनमिथ्यात्वञ्च प्रत्यक्षादिविरुद्धमिति ॥ २ ॥

वामन- न केवलमीशदत्तभोजनेतरवर्जनादेव पूर्यते । किन्तु कर्तव्यं च भगवदुपासनादिकर्मेत्याह- **कुर्वन्नेवेति** ॥ इह परमेश्वरे मनोवागादिभिः सत्कर्माणि कुर्वन्नेव जीवः शतं समाः जीवेत् । एवं नरे त्वयि अज्ञानादिना क्रियमाणमयोग्यं कर्म न लिप्यते । इतोऽन्यथा न लिप्यत इति नास्ति । किन्तु लिप्यत एव । अत्रायं पाठविशेषः । एवं त्वयि न कर्म लिप्यते नरे इति पूर्ववाक्यम् । नान्यथेतोऽस्ति इत्युत्तरवाक्यम् । तथाऽप्येतत् पूर्वस्यान्तर्भागे पठ्यते संहितायां विषये । कुतः? 'नरा वा शंसम्' (ऋ.सं.१०.६४.३) इत्यादाविवान्तःपदन्यायेनान्तर्वाक्यस्यापि सम्भवात् । एतदभिप्रायं व्यक्तं वक्ति- **अकुर्वत इति** ॥ भगवद्विषयकर्माणि अकुर्वतः पापं कर्म न लिप्यत इति नास्ति । लिप्यत एवेत्यर्थः । अत्र नारदीयवचनञ्चाह- **अज्ञस्येति** ॥ अज्ञस्य कर्मलेपो नाम ज्ञानोत्पत्तिनिरोधः । ज्ञानिनस्त्वानन्दह्रास इति भेदः । अतस्तत्परिहारार्थं भगवदुपासनादिकं कार्यमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

वादि- न प्रागुत्तराणि कर्माणि पापानि बाधन्त इत्यस्य निरन्तरभगवत्पूजाया अपि सकलपापप्रायश्चित्तरूपत्वादिति भावः । 'न हि जगदीशावास्यमिति जानता' इत्यत्र रात्रौ तमसा, अह्नि हिमान्या च जगत आच्छाद्यत्वं जानताऽपि सन्ध्यावन्दनादिकर्मकरणदर्शनादिति भावः । अद्वैतज्ञानमनेनोपलक्ष्यत इत्येतदपि न प्रकृतोपयोगि । अद्वैतज्ञानवता मायावादिना आचार्येणैव जपादिकर्मणां क्रियमाणत्वात् । अङ्गीकृत्य दूषणान्तरमाह- **न हीति** ॥ न च तत्पक्षेऽस्योपयोगोऽस्तीत्यस्य ईशाच्छाद्यस्वर्गाद्यर्थं तैरपि यज्ञादेः क्रियमाणत्वादिति भावः । 'भुजोऽनवने' इत्यवनार्थे आत्मनेपदनिषेधादिति भावेनाह- **आत्मनेपदविरोध इति** ॥ किञ्च ईशा ईशित्रा आच्छाद्यं जगदिति च न मायावादिना वक्तुं शक्यते । ईश्वरो मायया अविद्यमानमेव जगद्दर्शयतीति हि

तन्मतम् । कथमन्यथा दृश्यत्वेन मिथ्यात्वं वदेत् । अपि च रक्षसा रसातले आच्छादितजगतः वराहरूपिणा भगवता आच्छादकजलादुद्धृत्य प्रकाशितत्वाच्च कथमीशाच्छाद्यत्वम् । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' (आ.उ.४.१२) इति च तत्पक्षः । अतोऽपि नेशाच्छाद्यत्वम् । किञ्च -

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥ (गीता.१५.१२)

इति गीतायां जगदीशेन कृष्णेनैवोक्तत्वात् कथमीशाच्छाद्यं जगत् । अतो यत्किञ्चिदेतत् । प्रत्युत 'तदव्यक्तमाह हि' (ब्र.सू.३.२.२३) 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्' (आ.उ.१.६) 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः'(ब्र.सू.१.२.२१) 'मायायवनिकाच्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः स्वमते ब्रह्मैव आच्छाद्यम् । ब्रह्मणो जगदारोपाधिष्ठानत्वाङ्गीकाराच्च स्वप्रक्रियया ब्रह्मैव आच्छाद्यम् । एवञ्च ईशाच्छाद्यत्वेन त्यागे ब्रह्मण एव त्यागप्रसङ्गः । न तु कर्मणः । अतोऽपि स्वाज्ञानविजृम्भितमेवेदं व्याख्यानम् । अपि च जगदीशाच्छाद्यं चेत् कर्म कुतः त्याज्यम् । कर्मणोऽपि जगदन्तःपातित्वादिति चेत् तर्हि मोक्षसाधनमनोवृत्तिरूपापरोक्षज्ञानस्यापि तत एवोपेक्ष्यत्वं स्यात् । किञ्च इन्द्रवाय्वादिरूपतया महाज्ञानिभिः पाण्डवैरेव महता प्रयत्नेन राजसूयाश्वमेधादिकर्मणां कृतत्वात्कथं ज्ञानिना कर्म त्याज्यम् । किञ्च महाज्ञानिनं पार्थं प्रति 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन'(गीता.२.४७) इति निवृत्तरूपकर्मण्येव ज्ञानिन एवाधिकारस्योक्तत्वात् । अनेनैव क्वचित् कर्मणां त्याज्यत्वोक्तिः काम्यकर्मणामेवेति सूचितम् ।

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ (गीता.१८.७)

इति सन्ध्यावन्दनादिकर्मणामत्याज्यत्वस्यैव भगवता कथनाच्च । 'पालयेथाः' इत्यत्र पालनविषयतया कर्म च न परेण वक्तुं शक्यम् । ईशाच्छाद्यसकलजगतामुपेक्षणे सति आत्मैव ह्युर्वरितः । एवञ्च स्वात्मानमेव त्वं पालयेथा इत्युक्तं स्यात् । तच्च कर्तृकर्मभावविरोधान्नित्यस्यात्मनः पाल्यत्वायोगाच्च अयुक्तम् ।

अतो मर्कटः स्वकरगतरत्नमालाया इव उपनिषदामपकर्तैव परो न व्याकर्तेति युक्तमुत्पश्यामः ॥२॥

श्रीनि- यत् यदा । तत् तदा । ईट् ईशौ ईश इत्येवं ईट्शब्दस्य तृतीया ईशेति । अत ईशित्रेति व्याख्यातम् । 'वस आच्छादने' इति धातोः वास्यमाच्छाद्यमित्युक्तम् । द्वाभ्यां ज्ञान्यज्ञानिभ्याम् । तस्य भगवत्पूजात्मकस्वकर्मणः । नन्वत्र कृष्णोपास्त्यकरण एव अनर्थोक्त्या तस्या एव कर्तव्यता न स्वविहितकर्मण इत्यत आह- **स्वकर्मणेति** ॥ **शेष इति** ॥ स्ववर्णाश्रमोचितकर्मणेत्यर्थः । कृष्णेत्यतःपूर्व 'स्वकर्मणा' इति शेषः । 'अलेपेऽपि' इत्यस्य व्याख्यानं 'मोक्ष...' इति । लिङ्गभङ्गरूपेत्यर्थः । आनन्दह्रासेत्यनन्तरं 'स्वकर्मणा' इति शेषः । परव्याख्यानस्य प्रमाणोदाहरणेनैव दूषितत्वात् स्वयं दूषणान्तरं चाह- **असङ्गतं चेति** ॥ ननु कथमसङ्गतम् । ज्ञानिना कर्म न कर्तव्यं सर्वस्येशाच्छाद्यत्वादिति ज्ञानिना कर्माकरणे हेतुत्वेन सार्थक्यादित्यत आह- **न हीति** ॥ तत्प्रसङ्गेन कर्माकरणप्रसङ्गेन । तथा च अज्ञानिना कर्म न कर्तव्यं सर्वस्य ईशाच्छाद्यत्वादिति सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः । इष्टापत्तिनिरासाय उक्तम् - **उत्तरेति** ॥ अज्ञं प्रति कर्मविधायकोत्तरमन्त्र इत्यर्थः ॥ **ईशावास्यत्वज्ञानेति** ॥ 'ईशावास्यपदेन' इति शेषः । सर्वस्य ईशाच्छाद्यत्वज्ञानित्वात् ज्ञानिना कर्म न कर्तव्यमित्युच्यते । न हि एवं अज्ञः अतस्तेनावश्यं कर्म कार्यमेवेत्याशयः । नियामकमाशङ्कते- **अद्वैतेति** ॥

अनेन ईशावास्यपदेन जगत ईशाच्छाद्यत्वं नाम ईशाभेदेन अद्वैतं ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति ज्ञानम् । तद्वत्वात् कर्मादिकं ज्ञानिना न कार्यम् । इतरस्यानेवंविधत्वात्तेन कार्यमित्याशयः । विरोधमुपपादयति- **न हीति** ॥ **अवश्यमिति** ॥ अन्यथा पृथिव्यां विद्यमानस्य सर्वजगत एव ईशाच्छाद्यत्वप्राप्त्यान्तरिक्षादिलोकस्थितस्य सर्वस्यापि जगतः ईशाच्छाद्यत्वासिद्धेरित्याशयः । सर्वोपलक्षणत्वं सर्वलोकोपलक्षणत्वम् ॥

॥ **सर्वार्थेति** ॥ सर्वस्यापि पदार्थस्य ईशाधीनत्वलाभादित्यर्थः । 'आकाश एव' इत्यादि श्रुतेः सर्वस्यापि प्रकृतिस्थत्वादित्याशयः । अस्य सर्वजगतः पृथिव्याश्रितत्वकथनस्य । अस्मत्पक्षे तु सर्वजगदाधारप्रकृतिरपि यदा भगवदधीना तदा किमु वाच्यम्, सर्वं जगदीशाधीनमिति कैमुत्यकथनपरत्वेन सार्थक्यमिति

ध्येयम् ॥ **आत्मनेपदेति** ॥ 'भुजो अनवने' अवनं रक्षणं पालनमिति यावत् । पालनभिन्नार्थ एव भुजधातोः आत्मनेपदविधानात् । त्वया च भुजधातोः पालनार्थकत्वोक्तेः भुञ्जीथा इत्यात्मनेपदविरुद्धमित्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षादीति** ॥ धनसत्यताग्राहीत्यर्थः । आदिपदेन अर्थक्रियाकारित्वाद्यनुमानागमयोः सङ्ग्रहः ॥ २ ॥

छलारी-'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति मन्त्रे यथास्थितान्वयपक्षे स्वोचित-कर्मानुष्ठानस्य आवश्यकत्वाप्रतीतेः तदन्वयपूर्वकं मन्त्रार्थमाह- **ततश्चायं मन्त्रार्थ इति** ॥ अत्र शतं समाः शतवर्षाणि जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् इति यत् शतवर्षजीवनापेक्षणं तत्कर्माणि स्वोचितानि कुर्वन्नेव । स्वोचितकर्मकरण-पूर्वकमेव कुर्यादित्यक्षरार्थः । अस्य तात्पर्यमाह- **आमरणमिति** ॥ 'एवं त्वयि' इत्येतत्सङ्गमयितुं पृच्छति- **कुत इति** ॥ किं फलमित्यर्थः । एवमित्यस्यार्थः- **कर्माणि कुर्वतीति** ॥ **नरे मनुष्यमात्र इति** ॥ नरेति विशेषणस्य सार्थक्याय मात्रग्रहणम् । अपिशब्दः कर्मकर्तॄणां देवानां कैमुत्येन पापलेपाभावसूचनार्थः । 'न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति श्रुतेः । त्वयीत्यपि स्वायम्भुववचनं स्वात्मानं प्रति एव । एतत्पदजातस्य तात्पर्यमाह- **स्वोचितेनेति** ॥ **प्रागुत्तराणीति** ॥ कर्मकरणात्पूर्वं कृतानि करणकाले वा ॥ **न बाधन्त इति** ॥ 'न लिप्यते' इत्यस्यार्थोऽयम् । क्रियमाणसत्कर्मनाशकानि भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ **पूर्वमन्त्रेणेति** ॥ 'ईशावास्यमिदम्' इति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ **ईशा ईशित्रेति** ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' इत्यस्य कर्तरि क्विबन्तस्येदं रूपमिति भावः ॥ **वास्यमाच्छा-द्यमिति** ॥ 'वस आच्छादने' इत्यतः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्ययः । ईशमायावच्छिन्नमिति यावत् । तेन कर्मादिजगतो मिथ्यात्वेन त्यागार्हत्वात् सर्वकर्म त्यक्त्वा पृथिवीपालनं कुर्विति समुदायार्थः । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इति भुज धातोः पालनार्थत्वमाश्रित्येदमुक्तम् ॥ **एवं त्यक्तेषण इति** ॥ ईषणात्रयसत्त्वे कर्मत्यागायोगात् कर्मत्यागे ईषणात्यागलाभादिति भावः ॥ **नरमात्रोऽल्पज्ञ इति** ॥ 'न कर्म लिप्यते नरे' इत्युक्तिबलेन अज्ञानी लभ्यत इति भावः । अनेन 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ **कृष्णोपास्तिमिति** ॥ कृष्णपूजामित्यर्थः ॥ **नियतमोक्षत्वेनेति** ॥ ज्ञानिन इत्युत्तरेणान्वयः ॥ **अकिञ्चित्करत्वादिति** ॥ मोक्षोपयोगाभावादित्यर्थः ॥ **कर्मलेप इति** ॥

कर्माकरणनिमित्तानन्दह्रास एव लेप इत्यर्थः ॥ **अद्वैतज्ञानमनेनेति** ॥ स्वस्य ब्रह्मत्वज्ञाने ब्रह्मणः कर्माभावादित्यर्थः । अनेन ईशावास्यमिति पदेनेत्यर्थः ॥ **सर्वार्थलाभादिति** ॥ सर्वस्य जगतः प्राकृतत्वादिति भावः ॥ **न च तत्पक्ष इति** ॥ जगदित्यनेनैव सर्वस्यापि लाभात् पृथिवीवाचकजगतीशब्दग्रहणे तु प्रत्युत विरोधादिति भावः ॥ **आत्मनेपदविरोध इति** ॥ 'भुजोऽनवने' इति पालनार्थ आत्मनेपदनिषेधादिति भावः ॥ २ ॥

सत्य- स्वोचितकर्मकरणं जीवनार्थमिति प्रतीतिनिरासायाह- **आमरणं भगवत्पूजात्मकानीति** ॥ 'अतोऽलेपेऽपि लेपः स्यात्' इत्येतद्विरुद्धमिति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **मोक्षप्रच्युतिरूपलेपरहितेऽपीति** ॥ उपलक्षणमेतत् । अपाङ्क्तेयत्वादिरूपलेपरहितेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु मयापि जगत्यामिति पदस्य पृथिवीवाचकत्वमेवाङ्गीकृत्य 'इदं सर्वम्' इत्यस्य पृथिवीस्थितजगन्मात्र-परत्वमङ्गीक्रियते । तथा च भवत्पक्षे को विशेष इत्यत आह- **सर्वार्थलाभादिति** ॥ भावप्रधानो निर्देशः । सर्वशब्दस्येति शेषः । पूर्वेण सम्बन्धः। अस्मत्पक्षे सर्वशब्दस्यासङ्कुचितार्थत्वलाभ एव विशेष इति भावः ॥ **आत्मनेपदविरोध इति** ॥ 'भुजोऽनवने' (सि.कौ.२७६७) इति सूत्रेण भुजधातोः पालनातिरिक्त एवार्थे आत्मनेपदस्य विहितत्वात् । पालनार्थत्वे तद्विरोध इत्यर्थ इति भावः ॥ २ ॥

नृसिंह-'कुर्वन्नेव' इत्यत्र शतवर्षमात्रं कर्म कर्तव्यं इति प्रतीयते । 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इत्यादिना कर्मणां बन्धकत्वोक्तेः, कथञ्च मुमुक्षुं प्रति कर्म विधानमित्यतः श्रुतितात्पर्यमाह- **आमरणमिति** ॥ 'शतं समाः' इत्यत्र न आमरणं कर्तव्यतैवाभिप्रेता । प्रायेण शतवर्षाधिकजीवित्वाभावात्तथोक्तिः, कर्मणां बन्धकत्वं तु भगवत्पूजात्मककर्मणामन्यत्रैव, विष्णवाराधनात्मकनिवृत्तकर्मणां तु ज्ञानाङ्गत्वान्न बन्धकत्वम् । 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः' (गीता.३.९) 'यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते' (गीता.४.२३) इत्यादेरिति भावः । ननु स्वोचितेन कर्मणा अनुष्ठितेन प्रागुत्तरपापश्लेषस्य कथनस्य कथं प्रकृतोपयोग इत्यत आह- **ततश्चेति** ॥ बाधन्त एवेत्यवधारणेन नञ्द्वयाभिप्राय उक्तः ॥ **भुञ्जीथाः पालयेथा इति** ॥ 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इति धातुव्याख्यानादिति भावः । ननु अज्ञस्येत्यादिवाक्ये भगवदुपास्त्यकरणे पापलेपः

कथ्यते । अतः कथं ज्ञान्यज्ञानिभ्यां कर्म कर्तव्यतापरमिदं वाक्यमित्यत आह- **सर्वकर्मणेति शेष इति** ॥ तथा च कृष्णोपास्तिं कृष्णसेवामित्यर्थः पर्यवस्यति । पूर्वपक्षे उपपत्तिविरोधमाह- **असङ्गतं चेत्यादिना** ॥ **तथा सतीति** ॥ सर्वस्य ईशाच्छाद्यत्वमज्ञं प्रत्यविशिष्टमिति अज्ञस्यापि कर्माकरणप्रसङ्गेन उत्तरमन्त्रे तं प्रति तद्विधानानुपपत्तिरिति भावः । ननु ज्ञानिप्रसङ्गे ईशाच्छाद्यत्वज्ञानस्य विवक्षितत्वात् अज्ञस्य च तदभावादित्यत आह- **ईशावास्येति** ॥ **अद्वैतेति** ॥ अद्वैतज्ञानिना प्रत्यवायपरिहारार्थं न कर्मानुष्ठेयम् । ज्ञानिनः अलेपत्वात् । नापि फलेच्छया मुमुक्षुत्वात् । नाप्यनादिवासनानुगृहीतपामरमतिदुरवगमैक्यं अन्तःकरणशुद्धिद्वारा तदनुष्ठेयं सिद्धफलत्वात् । नापि मुक्तावतिशयलाभार्थं तदिति वाच्यं निर्गुणतादात्म्यरूपमोक्षे तदभावादिति भावः ॥ **सर्वोपलक्षणत्वमिति** ॥ सर्वलोकोपलक्षणत्वमित्यर्थः । सर्वस्यापि पदार्थस्य पृथिवीनिष्ठत्वाभावादिति भावः ॥ **सर्वार्थेति** ॥ प्रकृतेः सर्वाश्रयत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः । नन्वस्तु प्रकृतिवाचकत्वमेव किं नः क्षतमित्यत आह- **न चेति** ॥ समस्तं जगत्प्रकृत्याश्रितमित्यवगमस्य कर्माकरणहेतुत्वात् न च प्रकृतिनिष्ठता कथं न सर्वस्य ईशाच्छाद्यतोक्तावुपयुज्यते व्याप्तिविरहादिति भावः । नन्वीशस्यावास-योग्यमीशावास्यमिति एकपदत्वाश्रयणे प्रसिद्धपदपाठविरोधः । पदद्वयं हि पठन्ति वृद्धाः । तस्मात् पूर्वपक्ष्यभिहित एवार्थ इति चेन्न, तत्रानुपपत्तेरुक्तत्वात् 'सपक्षं महिषं मृगं', 'द्रवत्पाणी शुभस्पती', 'अरुणो मा सकृद् वृकः' 'यदिन्द्र चित्र मेहना' इत्यादविव प्रसिद्धव्यतिक्रमेणापि व्याख्यानसम्भवादिति । 'आत्मावास्यम्' इति (भाग.८.१.१०) भागवतसमाख्यया 'स्वतःप्रवृत्त्यशक्तत्वात्' इति ब्राह्मसमाख्यया च तथैव व्याख्येयत्वाच्च । पदद्वयेन पठनं तु अर्थान्तरोपयुक्तमिति बोध्यम् ॥ २ ॥

कल्ला- 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्' (ब्र.सू.३.४.५०) इति तृतीयचतुर्थपाददशमनये 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ.उ.४.४.५) इति दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते । तच्च दर्शनमैहिकमेव । प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे -

श्रुत्वात्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्य इहैव दृष्टिं परमस्य विन्देत् ।
यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्य ॥ (सौ.श्रु)

इति भाष्ये टीकायाञ्च साधनपरिपाके प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धकवशात्तज्जन्मनि अपरोक्षज्ञानं न भवति किन्तु जन्मान्तर इत्युक्तम् ॥

ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीकायां -

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

इत्यत्र अकुर्वतः कर्म न लिप्यत इति नास्ति -

अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः।
ज्ञनिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवम् ॥
अतोऽलेपेऽपि लेपस्स्यादतः कार्यैव सा सदा' ॥ इति नारदीये ॥

इति भाष्यस्य व्याख्यानरूपायां तत्र 'नान्यथेतोऽस्ति' इत्येतद्दुर्गमार्थत्वाद्-व्याख्याति- अकुर्वत इति ॥ तथाचायं मन्त्रार्थः। शतं समाः शतं वर्षाणि । इह मानुषादिजन्मनि । यज्जिजीविषेत् तत्, कर्माणि स्वोचितानि कर्माणि । कुर्वन्नेव, आमरणं भगवत्पूजात्मकानि असङ्कल्पितफलानि स्वोचितानि कर्माणि सर्वथा कुर्यादिति यावत् । कुतः? एवं कर्माणि कुर्वति नरे मनुष्यमात्रेऽपि त्वयि पापं कर्म न लिप्यते । स्वोचितेनासङ्कल्पितफलेन कर्मणा भगवत्पूजां कुर्वन्तमल्पाधिकारिण-मपि न प्रागुत्तराणि पापानि बाधन्ते । ततश्च ज्ञानाधिकारी स भवतीति यावत् । अज्ञवज्ज्ञनिनोऽपि भगवत्पूजात्मककर्माकरणे पापलेपसद्भावेन द्वाभ्यामपि तस्य कर्तव्यतायाः स्मार्तत्वादिति भावेनाह- **अज्ञस्येति** ॥ कृष्णोपास्तिं 'स्वकर्मणा' इति शेषः । नियतमोक्षत्वेन कर्मणामकिञ्चित्करत्वादलेपस्य ज्ञानिनः कथं लेप इत्यत आह- **यत इति** ॥ ह्रासो भवेत् । 'कृष्णोपास्त्यकरणनिमित्तपापेन' इति शेषः । यतो ह्रासो भवेदतो मोक्षप्रच्युतिरूपलेपरहितेऽपि ज्ञनिनि कर्मलेपः स्यादेव । यत एवमुभयोर्लेपोऽतो द्वाभ्यामपि कृष्णोपास्तिः कर्तव्येत्यत्र शङ्क्यते । साधनपरिपाकादपरोक्षज्ञानोत्पत्तौ सञ्चितादेरपि प्रतिबन्धकत्वसम्भवेन प्रारब्धस्य प्रतिबन्धकतया सूत्रभाष्यादौ विशिष्य निर्देशायोगात् । नचेशावास्यभाष्यटीकोक्तरीत्या

स्ववर्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठानादिरूपसाधनपरिपाके सति प्रागुत्तराणि कर्माणि न प्रतिबन्धकानीति विशिष्य प्रारब्धनिर्देशोऽयुक्त इति वाच्यम् । ज्ञानान्येनापि सञ्चितागामिनोर्नाशाश्लेषाङ्गीकारे 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' (ब्र.सू.४.१.१३) इति सूत्रभाष्यविरोधप्रसङ्गात् । ततः पूर्वमेव कर्मणां नाशाश्लेषप्राप्तेरिति ॥

अत्रोच्यते । सञ्चितादिभेदेन त्रिविधमपि कर्म द्विविधम् । मोक्षप्रतिबन्धकं दृष्टिप्रतिबन्धकञ्चेति । तत्र 'तदधिगम...' इति सूत्रभाष्यादिकमाद्यकर्मपरम् । उदाहृतेशावास्यसूत्रभाष्यादिकं द्वितीयकर्मपरम् । नचात्र मानाभावः । 'तदधिगम...' इति सूत्रोक्ताया तद्दर्शनादिति युक्तेरत्रापि साम्यात् । 'कुर्वन्नेव' इति श्रुतेः 'अज्ञ...' इति स्मृतेश्च श्रुत्यर्थापत्तिविधयाप्रमाणत्वात् । अनेन मुक्तावानन्दह्रासे यथा विकर्मकरणं 'ह्रासोऽपि मानुषादीनामानन्दस्य विकर्मणा' इत्युक्तेः । तथा विहिताकरणेनापि 'कृष्णोपास्तिमकुर्वतः । ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवम्' इत्युक्तेरिति ॥

एवञ्च मोक्षप्रतिबन्धककर्मसु अपरोक्षज्ञानमवधीकृत्य पूर्वत्वोत्तरत्वव्यवस्था, ज्ञानप्रतिबन्धककर्मसु टीकोक्तप्रागुत्तरत्वव्यवस्था कृष्णोपास्तिशब्दितस्वोचिता-सङ्कल्पितफलभगवत्पूजात्मककर्मादिसाधनपरिपाकमवधीकृत्येति ज्ञेयम् । 'अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः' इति वचनं मनसि निधाय स्वोचितेना-सङ्कल्पितफलेन कर्मणा भगवत्पूजां कुर्वन्तमल्पाधिकारिणमपि न प्रागुत्तराणि कर्माणि बाधन्त इति टीकोक्तेरिति गुरुचरणाः प्राहुः ॥ २ ॥

रघु- प्रथममन्त्रे वैराग्यरूपाधिकारप्रतिपादनानन्तरं द्वितीयमन्त्रे तत्त्वं प्रतिपाद्यत इति भ्रमनिरासाय तत्प्रतिपाद्यं सोपपत्तिकं दर्शयति- **तृष्णाविच्छेदवदिति** ॥ उपदिष्टमपि तत्त्वं स्वोचितकर्मानुष्ठानेन शुद्ध एव हृदयेऽवतिष्ठते नान्यत्रेति पूर्ववदुपपादनमिति ज्ञेयम् । नन्वयं वतिः प्रथमान्ताद्व्याख्यातव्यः । न चासौ युक्तः । 'तत्र तस्येव' (सि.कौ.१७७९) इति सूत्रविरोधादिति चेत् । न । तत्र तस्येवेत्यस्य प्रायिकत्वात् । अन्यथा 'पूर्ववत्सन' (सि.कौ.२७३४) इत्यत्र पूर्वस्मादिवेति पञ्चम्यन्तात् वतिर्न स्यात् । कार्यत्वानुमाने घटवदित्यादिप्रयोगनिर्वाहाय कुसुमाञ्जलिकारादिभिः प्रायिकत्वेन व्याख्यातत्वाच्च ।

उक्तश्च टीकाकृता विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायां 'तत्र तस्येव' इति लक्षणस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात् घटवदिति युज्यत इति । विस्तृतं चैतदाकरे 'विद्धवदिति च्छान्दसो द्वितीयान्ताद्वतिः' इति । सुधावाक्याभिप्रायस्तु तत्रैवावगन्तव्यः । इतिशब्दो हेतौ **॥ एतदिति ॥** कर्मानुष्ठानं वा तदावश्यकत्वं वेत्यर्थः । ननु श्रुतौ कर्माणि कुर्वन्नेव जिजीविषेदित्ययुक्तम् । कर्मकरणमात्रस्य विधेयत्वेन जीवनेच्छाविधानस्य व्यर्थत्वात् । इच्छाया अविधेयत्वाच्चेत्यतो यत्तच्छब्दाध्याहारपूर्वकमुद्देश्यविधेयभावं व्यत्यासेन दर्शयति- **यज्जिजीविषेदिति ॥** यच्छब्दयोगात् जीवनेच्छाया अनुवाद्यत्वमेव न विधेयत्वमिति भावः । जीवनमिच्छेदिति यत् तत्कर्मकरणपूर्वकमेवेत्यर्थः । जीवनेच्छाकर्मकरणयोः समानकालत्वोक्तेरभिप्रायमाह- **आमरणमिति** ॥ यद्वा ननु कर्माणि कुर्यादित्येवालं किं जिजीविषेदित्यनुवादेनापीत्यतः कर्मकरणे नैरन्तर्यरूपेत्थम्भाव-ज्ञापकं तत् । तथाभूतस्यैव ज्ञानोपयोगित्वादित्याशयेन तात्पर्यार्थमाह- **आमरणमिति**॥ एवशब्दार्थः- **सर्वथेति** ॥

पूर्वार्धोक्तार्थे हेतुत्वेन उत्तरार्धमवतारयति- **कुत इति** ॥ ज्ञानार्थिना स्वोचितानि कर्माणि कुतः कार्याणि । तेषां साक्षाज्ज्ञानकारणत्वाभावात् इत्याक्षेपार्थः । एवमित्यनुवादेन कर्माणि कुर्वतीति व्याख्यानम् ॥ एवम्भूते त्वयीत्युक्तं भवति । कर्ममात्रस्य लेपकत्वाभावात् पापमित्युक्तम् । काम्यपुण्योपलक्षणमेतत् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । ननु कर्माणि कुर्वतीत्यत्र कर्मशब्देन पापरूपाणि विवक्षितानि उत स्वोचितानि । नाद्यः । पापानि कुर्वति पापं न लिप्यत इत्यस्य व्याहतत्वात्, असङ्गतत्वाच्च । न द्वितीयः । स्वोचितानि कर्माणि कुर्वति पापप्रसक्तेरेव अभावेन पापं न लिप्यत इति निषेधानुपपत्तिः । न च पापशब्देन श्रवणादिप्रागुत्तरपापानां विवक्षितत्वान्नाप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तर्हि न लिप्यत इति लेपाभावोक्त्ययोगात् । लेपाभावो हि नरकाद्यनर्थाभावः । न चासौ ज्ञानार्थिकृतस्वोचितकर्मानुष्ठानमात्रेण शक्योऽङ्गीकर्तुम् । सिद्धान्तविरुद्धत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्च ॥

ज्ञानार्थिना स्वोचितानि कर्माणि कुतः कार्याणीति शङ्कायां ज्ञानसाधनत्वे वाच्ये कर्मणामलेपकत्वोक्तेः असङ्गतिश्चेत्याशङ्काः परिहरन् अक्षरार्थमुक्त्वा

तात्पर्यार्थमाह- **स्वोचितेनेत्यादिना यावदित्यन्तेन** ॥ अत्र पूजामित्यन्तेन कर्माणीत्यस्य, अल्पाधिकारिणमपि इत्यनेन मनुष्यमात्रेऽपि इत्यस्य, प्रागुत्तराणि पापानि इत्यनेन समुदायैकवचनान्तपापमित्यस्य, न बाधन्त इत्यनेन न लिप्यत इत्यस्य तात्पर्यमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । अत्र न बाधन्त इत्यस्य ज्ञानविघ्नकराणि न भवन्तीति वा, अन्तःकरणस्य अशुद्धिसम्पादकानि न भवन्तीति वा अर्थस्य विवक्षितत्वान्नापसिद्धान्तादिदोषावकाशः । अत एव ततश्च ज्ञानाधिकारी स भवति इत्येतद् ग्रन्थोक्तः ततश्चासौ ज्ञाने न अधिक्रियत इति वक्ष्यमाणश्च हेतुहेतुमद्भावः श्लिष्टो भवतीति ज्ञातव्यम् । एवमन्वयेन स्वोचितकर्मणां ज्ञानसाधनत्वमुपपाद्य व्यतिरेकेणापि तदुपपादनाय प्रवृत्तं 'नान्यथेतोऽस्ति' इति श्रुतिशेषं व्याख्याति- **इत इति** ॥

अनेन अकुर्वत इति भाष्यमितोऽन्यथेत्यस्य तात्पर्यकथनरूपमित्युक्तं भवति । अक्षरार्थमुक्त्वा पूर्ववत्तात्पर्यार्थमाह- **भगवदिति** ॥ बाधन्त इत्यस्य पूर्व एवार्थो द्रष्टव्यः । 'द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयतः' इति न्यायं मनसि निधाय नञ्द्वयाभिप्रायमाह- **बाधन्त एवेति** ॥ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वोचितकर्मणां ज्ञानार्थिना अवश्यानुष्ठेयत्वमुपपाद्य उपसंहरति- **अत इति** ॥ 'ज्ञानार्थिना' इति शेषः । कर्माणि स्वोचितानि । एतच्च श्रुतौ शेषपूरणाभिप्रायेण उक्तमिति ज्ञातव्यम् । यद्यपि पुरुषार्थाधिकरणे 'नियमाच्च'(ब्र.सू.३.४.७) इति सूत्रभाष्ययोः अयं मन्त्रोऽपरोक्षज्ञानिपरत्वेन व्याख्यातः । तथापि अस्य व्याख्यानान्तरत्वान्न विरोध इति ज्ञातव्यम् । ज्ञानिनोऽपि कर्मानुष्ठानस्य आवश्यकताप्रतिपादकमज्ञस्येति प्रमाणं भाष्यकृद्व्याख्यानसमर्थनानुपयोगित्वात् अपव्याख्याननिरासे व्यापारयितुं मन्त्रद्वयापव्याख्यानमनुवदति- **अपर इत्यादि** ॥ ईशा इत्येतदीट्शब्दस्य तृतीयान्तमित्यभिप्रेत्य प्रतिपदमाह- **ईशित्रेति** ॥ **वास्यमाच्छाद्यमिति** ॥ 'वस आच्छादने' इति धातोरिति भावः । त्यक्तेन इत्येतद्भावे निष्ठान्तमित्याशयेनोक्तं- **त्यागेनेति**॥ 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इति धातुं मनसि निधायाह- **पालयेथा इति** ॥ इतिशब्दः प्रथममन्त्रार्थसमाप्तौ । द्वितीयमन्त्रार्थं तात्पर्यतो अनुवदति- **यस्त्विति** ॥ अत्र यस्तु अनात्मज्ञतया प्रथममन्त्रार्थग्रहणाशक्तः सोऽग्निहोत्रादिकर्माणि कुर्वन्नेव शतं समा जिजीविषेत् ।

एवं एवंप्रकारे । त्वयि जिजीविषति नरे इतः एतस्मात् कर्म कुर्वतो वर्तमानादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति । येन प्रकारेण अशुभं कर्म न लिप्यते । न कर्मणा लिप्यते इति द्वितीयमन्त्रस्यापि अक्षरार्थो द्रष्टव्यः । दूषणोपयोगित्वात् तात्पर्यार्थ एव अनूदित इति ज्ञातव्यम् । ननु ज्ञान्यज्ञानिनोः कर्मकरणस्य आवश्यकताप्रतिपादनाय प्रवृत्ते प्रमाणे उपास्तिशब्देन शास्त्राभ्यासरूपायाः, ध्यानरूपाया वा उपास्तेर्ग्रहणे असङ्गतिः स्यादित्यतोऽपेक्षिताध्याहारेण उपास्तिपदं व्याख्याति- **स्वकर्मणेति शेष इति** ॥ अनेन स्वकर्मणा कृष्णोपास्तिं कृष्णपूजामिति व्याख्यातं भवति । ततश्च स्वकर्मणा कृष्णोपास्तिमकुर्वतोऽज्ञस्य ज्ञानिनोऽपि कर्म उपास्त्यकरणजन्यं पापं लिप्येतेति योजनोक्ता भवति । अत्रोत्तरग्रन्थानुसारेण अज्ञस्य लेपो ज्ञानमोक्षप्रच्युतिरूपो द्रष्टव्यः ॥

ननु कृष्णोपास्तिमकुर्वतोऽज्ञस्येव ज्ञानिनोऽपि प्रसिद्धलेपसम्भवात् आनन्दह्रासपर्यन्तं धावनं भाष्ये अनुचितमित्यतोऽज्ञवैलक्षण्यं ज्ञानिनो दर्शयन् प्रसिद्धलेपानुपपत्तिमाह- **नियतेति** ॥ अलेपस्य लेपायोग्यस्य ज्ञनिनः कथं पापलेपः । न कथमपि । ननु अवश्यकरणीयकर्मत्यागे कथमलेप इत्यतः तदेव असिद्धमित्याशयेन उक्तं- **कर्मणामकिञ्चित्करत्वादिति** ॥ कर्मणामावश्यकत्वं वदता ज्ञानार्थत्वं वा, मोक्षार्थत्वं वा वाच्यम् । नाद्यः । ज्ञानस्य प्राप्तत्वादित्याशयेनोक्तम्- **ज्ञानिन इति** ॥ मोक्षस्यापि प्राप्तप्रायत्वान्न द्वितीयोऽपि इत्याशयेनोक्तम्- **नियतमोक्षत्वेनेति** ॥ ज्ञानिन इत्यत्रापि सम्बध्यते । यद्वा कर्मणामुपास्त्यकरणजन्यपापानां प्राप्तज्ञानत्वेन नियतमोक्षत्वेन च अकिञ्चित्करत्वात् व्यर्थत्वात् । अलेपस्य ज्ञानमोक्षप्रच्युतिरूपलेपरहितस्य ज्ञानिनः कथं कीदृशः पापलेप इति व्याख्येयम् । ननु ज्ञानिनोऽपि कृष्णोपास्तिमकुर्वतः आनन्दह्रासो भवतीत्यनुपपन्नम् । ह्रासस्य पापसाध्यत्वेन कर्माकरणसाध्यत्वासम्भवादित्यतो ह्रासो भवेदित्यनूद्य ततःपरमपेक्षितं पूरयति- **ह्रासो भवेदिति** ॥ ह्रासो नाम अनभिव्यक्तिः । न च आवरणानामपगतत्वात् कथमनभिव्यक्तिः इति वाच्यम् । आनन्दांशावरकत्वेन ईश्वरेच्छायाः सत्वात् । ननु अलेपेऽपि लेपः स्यादित्येतद्विरुद्धमित्यतो व्यवस्थया विरोधं परिहरन् वाक्यं योजयति- **यत इति** ॥ 'अतः कार्यैव' इत्येतदव्यवहितप्रकृतज्ञानिमात्रपरमिति भ्रमनिरासाय आह- **यत**

एवमुभयोरिति ॥ **कृष्णोपास्तिरिति** ॥ स्वकर्मणा कृष्णपूजेत्यर्थः । न च ज्ञानोत्तरविकर्मण एव आनन्दह्रासकारणतायाः तत्र तत्र उक्तत्वेन कथं भगवत्पूजात्मककर्माकरणस्यापि तत्कारणत्वमिति वाच्यम् । एतत्प्रमाणतट्टीकयोरपि निरवकाशत्वेन भगवत्पूजात्मककर्माकरणस्यापि तत्कारणत्वे बाधकाभावात् । उक्तञ्च पञ्चमे बृहदारण्यकभावबोधे 'यावत्स्वरूपानन्दाननुभवलक्षणह्रासं प्रति विकर्मवत् भगवत्पूजात्मककर्माकरणमपि निमित्तम् । यथोक्तं 'कृष्णोपास्तिमकुर्वतः ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवमिति' इति । ननु -

अज्ञोऽर्चयेदेवार्चायामन्यथा दोषवान् भवेत् ।
ज्ञस्त्वर्चयन्सुगुणवानन्यथा दोषवान्नतु ॥

इति च तृतीयस्कन्धतात्पर्ये ज्ञानिनः स्वविहितकर्माननुष्ठाने दोषाभावस्य उक्तत्वात् अत्र आनन्दह्रासाभिधाने कथं तद्विरोधो न स्यादिति चेन्मैवम् । तत्र दोषशब्देन मुक्तिप्रतिबन्धकदोषस्य विवक्षितत्वेन आनन्दह्रासाविवक्षणात् । यद्वा तात्पर्यस्य आनन्दह्रासरहितोत्तमाधिकारिपरत्वेन अस्य च तद्युक्तमानुषोत्तमपरत्वेन विरोधवार्ताभावात् । अस्य मानुषोत्तमपरत्वं तु बृहदारण्यकभावबोधे स्पष्टमिति ॥

तात्पर्यार्थनिराकरणपरं भाष्यमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्य अक्षरार्थमपि निराचिकीर्षुः ईशावास्यशब्दार्थं तावन्निराकरोति- **असङ्गतश्चेति** ॥ कथमसङ्गतमिति चेदित्थम् । ईशावास्यत्वं हि कर्माकरणे हेतुत्वेनोच्यते । तेनेति तृतीयया तस्य हेतुत्वेन परामर्शात् । तत्र पृच्छामो वाचनिकमीशावास्यत्वमेव कर्माकरणे हेतुरुत लाक्षणिकं ज्ञानमिति । आद्यं निराकरोति- **नहीति** ॥ तत् ईशाच्छाद्यत्वम् । कुत इत्यत आह- **तथा सतीति** ॥ **तत्प्रसङ्गेनेति** ॥ कर्माकरणप्रसङ्गेन इत्यर्थः । स्वरूपसदीशाच्छाद्यत्वस्य अज्ञं प्रत्यप्यविशिष्टत्वादिति भावः । द्वितीयेऽपि किमीशावास्यत्वज्ञाने लक्षणा, उत अद्वैतज्ञाने । आद्यमाशङ्क्य निराकरोति- **ईशावास्यत्वज्ञानोपलक्षणत्वपक्षेऽपीति** ॥ अनेन विषयविषयिभावलक्षणः शक्यसम्बन्धोऽपि सूचितो वेदितव्यः । तामेव उपपादयति- **न हीति** ॥ कर्मणो हि अकर्तव्यत्वं अपरमार्थत्वे, निषिद्धत्वे, निष्फलत्वे वा ज्ञाते भवितुमर्हति । न च जगदीशाच्छाद्यमिति ज्ञानेन कर्म तथा ज्ञातं भवति । किन्तु जगदन्तःपातितये-शाच्छाद्यत्वेन । न च ईशाच्छाद्यत्वज्ञानमकर्तव्यताहेतुः अप्रयोजकत्वादिति भावः ॥

द्वितीयमाशङ्कते- **अद्वैतज्ञानमिति** ॥ अयं भावः । जगतः ईशाच्छाद्यत्वं नाम न घटस्य पटेनेव प्रसिद्धम् । येन कर्माकर्तव्यतायां हेतुर्न स्यात् । किन्तु ईशे अध्यस्तत्वमेव । 'परमार्थसत्यरूपेण परमात्मना अनृतमिदं सर्वमाच्छादनीयम् । यथा चन्दनागर्वादेः उदकादिसम्बन्धजक्लेदादिजं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपनिघर्षणेन आच्छाद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन । तद्वदेव हि स्वात्मनि अध्यस्तमस्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं जगत् द्वैतरूपम्' इति परेण उक्तत्वात् । न च अध्यस्तत्वं स्वरूपसत् कर्माकर्तव्यत्वे हेतूकर्तुं शक्यम् । अज्ञस्यापि तत्प्रसङ्गेन उत्तरमन्त्रविरोधात् । किन्तु ईशे अध्यस्तत्वेन ज्ञानम् । एतदेव च परमते अद्वैतज्ञानं नाम । तथा च विषयवाचकेन पदेन विषयिणोऽद्वैतज्ञानस्योपलक्षणोपपद्यते । शक्यसम्बन्धसद्भावात् । कर्माध्यस्तत्वज्ञानं च कर्माकर्तव्यतायां मुख्यो हेतुरिति न असङ्गतिरिति ॥ **अनेनेति** ॥ ईशावास्यपदेन इत्यर्थः । कुतो नेति चेदत्र वक्तव्यम् । ईशाध्यस्तत्वं नाम ईशाभेदो वा, ईशव्यतिरेकेण असत्त्वं वा । यज्ज्ञानं कर्माकरणे हेतुः स्यादिति । न द्वितीयः । ईशव्यतिरेकेण असत्त्वोक्तौ ईशाधीनत्वेन अस्तीत्युक्तं स्यात् । राजव्यतिरेकेण राष्ट्रं नास्तीत्यादौ तदनुभवात् । न च ईशाधीनत्वेन ज्ञानं कर्माकरणे हेतुरित्यसङ्गतितादवस्थ्यादिति भावेन आद्यं दूषयति- **विरोधादिति** ॥ तदुपपादयति- **नहीति** ॥ आच्छाद्याच्छादकयोः अध्यस्ताधिष्ठानयोरित्यर्थः । ततश्च अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गादिति भावः । यद्यपि परेण सर्वमेव नामरूपकर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनया त्यक्तं स्यादित्यादिना द्वैतज्ञानस्यैव कर्मत्यागे हेतुत्वेनोक्तत्वात्तदेव टीकाकृता निराकार्यं नान्यत् । अनुक्तोपालम्भप्रसङ्गात् तथापि शिष्याणां कथाक्रमशिक्षार्थं वा, सम्भावितत्वाद्वा पक्षान्तरनिराकरणमिति ज्ञातव्यम् ॥

एवमीशावास्यपदव्याख्यानं निराकृत्य जगत्यां पृथिव्यामित्येतदपि निराकरोति- **सर्वमपीति** ॥ आधारैकदेशपृथिवीवाचकजगतीशब्दस्य अन्तरिक्षादि-सर्वाधारोपलक्षणत्वमङ्गीकर्तव्यम् । कुत इत्यतो मुख्यार्थानुपपत्तिसद्भावादित्याशयेन उक्तम्- **सर्वमपीति** ॥ यद्यपि पृथिव्यां जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वादिति वदता परेण जगतीशब्दस्य उपलक्षणत्वमङ्गीकृतमेवेति अङ्गीकर्तव्यमित्युक्तिरनुपपन्नेति भाति । तथापि परः स्वोक्तापलापिनां प्रथमोदाहरणत्वात् न मयाङ्गीकृतमिति वक्तुमुत्सहेतापि । अतो न्यायेन उपपादयितुमङ्गीकर्तव्यमित्युक्तम् । यद्वा

अङ्गीकर्तव्यमित्यतः परं अङ्गीकृतं च परेणेति अध्याहारेण योज्यमिति न कश्चिद्दोषः । ननु जगतीशब्दस्य पृथिवीवाचकस्य सर्वोपलक्षणत्वे यावदाधारगताधेयलाभेन श्रौतसर्वशब्दस्वारस्यं सम्पद्यते । अत एव लक्षणापि सोढव्या । वाचकत्वलाभेन प्रकृतिपरत्वे तु प्रकृत्याश्रितमात्रस्य ईशावास्यत्वप्राप्तौ अपि तदनाश्रितस्य तदप्राप्त्या सर्वशब्दास्वारस्यप्रसङ्गादित्यत आह- **सर्वार्थलाभादिति** ॥ 'आकाश एव तदोतश्च प्रोतश्च'(बृ.उ.३.८.७) इत्यादिश्रुत्या प्रकृतेः ईशातिरिक्तसर्वाधारत्वस्य प्रमितत्वेन प्रकृतिपरत्वपक्षेऽपि तदाश्रितत्वेन सर्वार्थलाभसम्भवादित्यर्थः । न च पक्षद्वयेऽपि सर्वार्थलाभाविशेषेऽपि लक्षणापेक्षया शक्तेर्ज्यायस्त्वाज्जगतीशब्दस्य प्रकृतिपरत्वेन व्याख्यनमेवोचितं न पृथिवीपरत्वेन । तदेतदेव अभिप्रेत्योक्तम्- **वाचकत्वग्रहणमेवेति** ॥ एवं परपक्षे जगतीशब्दस्य उपयोगमङ्गीकृत्य तव्द्याख्यानमेव अनुपपन्नमित्युक्तमिदानीं स एव व्यर्थ इत्याह- **न चेति** ॥ नापीत्यर्थः, अस्य जगतीशब्दस्य तत्त्यागेऽपि अनेन वाक्येन सर्वस्य ईशाच्छाद्यत्वसिद्धेरिति भावः । अस्मत्पक्षे किञ्चेत्याद्युक्तप्रकारेण उपयोगोऽस्तीत्यभिप्रायेण तत्पक्ष इत्युक्तम्- **आत्मनेपदविरोध इति** ॥ 'भुजोऽनवने' इति सूत्रेण भुजधातोः पालनातिरिक्त एवार्थे आत्मनेपदस्य विहितत्वात् पालनार्थत्वे तद्विरोध इत्यर्थः । अथवेत्यादिनोक्तं धनमिथ्यात्वं निराकरोति- **प्रत्यक्षादीति** ॥ आदिशब्देन अर्थक्रियाकारित्वप्रमाणदृष्टत्वाद्यनुमानस्य 'विश्वं सत्यम्' (ऋ.सं.२.२४.१२) इत्याद्यगमस्य च सङ्ग्रहः । ननु वर्तमानकाले सत्त्वग्रहिणा प्रत्यक्षेण त्रैकालिकसत्त्वात्यन्ताभावस्याग्रहणात्कथं मिथ्यात्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वम् । ग्राह्याभावावगाहिन एव विरोधित्वात् । प्रत्यक्षस्य च अतथात्वादिति चेन्मैवम् । प्रतिपन्नोपाधौ वर्तमानकालीनसत्त्वग्राहिणा प्रत्यक्षेण तत्र त्रैकालिकसत्त्वात्यन्ताभावो विरुध्यत एव । तथाहि उक्तरूपमिथ्यात्वप्रतिषेधो हि तत्प्रतियोगिभूततत्सत्त्वरूप एव । सामान्याभावस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगिसत्त्वाविरोधित्वेन तत्तद्विशेषाणामेव सामान्याभावं प्रति प्रतियोगित्वावश्यम्भावात् । सामान्याभावाभावस्य च रूपद्वयम् । सामान्याभावाभावत्वं तत्तद्विशेषत्वं च । तत्र प्रकृते प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वेन कालत्रयवर्तिसत्त्वनिषेधरूपासत्त्वाभावत्वेन तदभावविषयत्वासम्भवेऽपि वर्तमानकालीनबाधाभावत्वेन रूपेण तद्ग्राहकत्वमुपपन्नमेवेति तद्विरोधो दुष्परिहर इति ॥ २ ॥

[1]असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

भाष्यम्- सुष्ठु रमणविरुद्धत्वादसुराणां प्राप्यत्वाच्चासुर्याः । 'न च रमन्त्यहो असदुपासनया आत्महनः' (भाग.१०.९४.२४) इत्युक्तत्वात् ।

'महादुःखैकहेतुत्वात् प्राप्यत्वादसुरैस्तथा ।
असुर्या नाम ते लोकास्तान्यान्ति विमुखा हरौ' ॥
इति वामने ॥

'ये के च' इत्यनेन नियम उक्तः। 'नियमेन तमो यान्ति सर्वेऽपि विमुखा हरौ' इति च ॥३॥

टीका- एवं प्राप्ताधिकारं प्रति परमात्मतत्त्वबुभुत्साजननाय 'असुर्याः' इति मन्त्रेण अपरमात्मविदां निन्दा क्रियते । तत्र 'असुर्याः' इत्यस्य [2]वर्णविपर्ययेण असूर्याः सूर्यप्रकाशहीना इति अन्यथाप्रतीतिनिरासाय अर्थमाह- **सुष्ठु रमणेति** ॥ सुष्ठु रमणं सुखं सुर्यं तद्विरुद्धं[3]महादुःखत्वादसुर्या इत्यर्थः । असुराणां प्राप्यत्वादित्यनेन सकलसुखराहित्यमुपलक्ष्यते । कुतोऽयमसुर्यपदार्थ इत्यत आह- **न चेति** ॥ एतमेव मन्त्रं मूलीकृत्य प्रवत्तेऽस्मिन् वाक्ये असुर्यपदार्थवर्णनं 'न च रमन्ति' इति क्रियते । तत्र चशब्देन महादुःखमनुभवन्तीत्येषोऽर्थः समुच्चीयते । महादुःखसुखाभावपरता अस्य पदस्योक्तव्याख्यान एव सम्भवति नान्यथेति भावः।

आत्मनो नित्यत्वेन हननासम्भवात् तत्र अनर्थकथनमयुक्तमित्येतदपि अनेन परिहृतम् । 'असदुपासनया आत्महनः' इत्युक्तत्वात् । विपरीतं भावयता

---

१. अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः ॥ (बृ.भा.६.४.१) २. असूर्या इति पाठे न विद्यते सूर्यो येषु तेऽसूर्याः प्रकाशरहिताः इतिहि प्रकाशभाष्यकाराः । ३. दुःखवत्त्वात् ।

हि तद्याथात्म्यं तिरस्कृतमिति तस्य गौण्या वृत्त्या आत्महन्तृत्वम् । स्पष्टश्चात्र प्रमाणमाह- महादुःखेति ॥ 'विमुखा हरौ' इति समाख्यया अत्र आत्मशब्दो हरिपर इति चोक्तं भवति तथाच नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपमात्मानं जीवं ये विपरीतं प्रतिपद्यन्ते ते आत्महन इत्यपव्याख्यानमेव । 'ते लोकाः' इति तच्छब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । ये ते प्रसिद्धास्तान्यान्तीत्यर्थः । ये आत्महनस्ते केचन तांल्लोकानभिगच्छन्ति केचन नेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह- ये के चेति ॥ ये के चात्महनस्ते सर्वेऽपीत्येवं नियमपरमेवेदं न तूक्तप्रकारेण विभागपरमित्यर्थः । कुत इत्यत आह- नियमेनेति ॥ नियमेनेत्यस्यैव विवरणम्- सर्वेऽपीति ॥ अन्धयतीत्यन्धम् । अतिनिबिडान्धकारावृता इत्यर्थः । प्रेत्य मृत्वा । एवमुदाहृतवचनविरोधादेव देवादिशरीराण्यसुर्या लोका इति व्याख्यानमयुक्तमेवेति ॥ ३ ॥

वामन- एवं सत्यविद्यया विद्यया वा तदुपासनं कार्यम् । उभयथाऽपीष्टसिद्धेरित्यत आह- **असुर्या इति** ॥ एतत् पदं निर्वक्ति- **सुष्ठु इति** ॥ तत्र प्रमाणमाह- **नचेति** ॥ ये स्वव्यतिरेकेण परमात्मानं नाङ्गीकुर्वन्ति, निर्गुणत्वाद्युपासनया च तं परित्यजन्ति त एव आत्महन उक्ताः । नहि परमात्मनः केनापि हन्यत्वं युक्तम् । प्रत्युताविद्यमानोपासकाः परेण स्वयमेव हन्यन्ते । 'हन्ति रक्षो हन्त्यासद्वदन्तम्' इत्यादेः । एवं स्वरूपदूषणाच्चाऽत्महनस्त उक्ताः- 'असत्यमप्रतिष्ठं ये जगदाहुरनीश्वरम् । त आसुराः स्वयं नष्टाः' इति व्यासस्मृतेः । ते 'नच रमन्ति' नैव रमन्ते । तमः प्राप्त्यनन्तरं दुःखैकस्वरूपत्वात् । इत्युक्तत्वात् श्रुतिगीतायाम् (भाग.१०.९४.२४) ॥

एतमर्थं 'महादुःख..' इत्यादिवामनवचनेनापि व्यक्तं कथयति । 'ये के चात्महनः' इति विभागश्रवणादात्महनोऽपि केचिदेवान्धंतमः गच्छन्तीत्याशङ्क्य परिहरति- **ये केचनेति** ॥ नानायोनिषु जीवेषु केचिदेव परमात्मानं द्विषन्ति । नहि सर्वे । तद्द्वेष्टारस्तु सर्वेऽप्यन्धंतमो गच्छन्तीत्यभिप्रेतत्वान्न कश्चिद् विरोधः । अत्रापि वामनवचनं प्रमाणमाह- **नियमेनेति** ॥ अतः सम्यग् ज्ञात्वैव भगवानुपास्य इति सुस्थितम् ॥ ३ ॥

वादि- श्रुतिगीता हि काश्चित् श्रुतिं मूलीकृत्य प्रवर्तते । 'न च रमन्ति' इति च श्रुतिगीतावाक्यम् । अत एव 'एतमेव मन्त्रं मूलीकृत्य' इत्युक्तम् । 'ये के च आत्महनस्ते सर्वेऽपि' इत्यत्र यः कोऽपि ब्राह्मणोऽस्मिन् ग्रामे नास्तीत्युक्ते नियमेन ब्राह्मणाभावस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । देवादिशरीराणीत्यस्य स्थाने अदेवादिशरीराणीति न्याय्यम् । तथा च अदेवादिशरीराणीत्यस्य सुरयोग्या लोकाः देहाः सुर्याः । ते न भवन्तीत्यसुर्या अदेवादिदेहाः भूतप्रेतपिशाचादिशरीराणीति यावत् । आदिपदेन तामसयोन्यन्तरं गृह्यते असुर्यपदशक्तिलभ्योऽप्ययमेवार्थः । सति चैवं सुराणामप्यसुरत्वमभिप्रेत्य 'परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽप्यसुरा' इति परभाष्यं स्वस्वरूपप्रदर्शनपरमेवेति अवगन्तव्यम् ॥ ३ ॥

श्रीनि- वर्णविपर्ययेणेति ॥ ऊकारस्य उकाररूपो विपर्ययः । असुर्यपदार्थवर्णनपरे 'न च' इति भागवते सुखराहित्यमहादुःखवत्वयोरेव तदर्थतया उक्तत्वेन असुरप्राप्यत्वस्य असुर्यपदार्थत्वेन अनुक्तत्वात् कथमेतदित्यत आह- **असुराणां प्राप्यत्वादित्यनेनेति** ॥ ननु तत्र सुखाभावस्यैव असुर्यपदार्थत्वेन उक्तत्वात् महादुःखवत्वस्य तदर्थतया अनुक्तेः कथमत्रार्थद्वयप्रतीतिरित्यत आह- **तत्रेति** ॥ महादुःखसुखाभावपरता 'न च' इति भागवतवाक्येन या सिद्धा अस्ति सेत्यर्थः । अस्य असुर्यपदार्थस्य ॥ **उक्तेति** ॥ सुष्ठु इत्यादिनेति शेषः । अन्यथा 'असुर्याः प्रकाशहीनाः' इति व्याख्याने ॥ **अनेनेति** ॥ 'न च' इति भागवत-वाक्येनैव इत्यर्थः ॥ **गौण्येति** ॥ यो यस्य हन्ता स तन्महिमातिरस्कर्ता। यो विपरीतभावनाकर्ता सोऽपि तथेति विपरीतोपासकहन्त्रोः याथात्म्यपदोदितमहिमा-तिरस्कारित्वरूपगुणयोगादित्यर्थः । आत्मशब्दः श्रौत इत्यर्थः ॥ **तथा चेति** ॥ प्रमाणबाधादित्यर्थः । विपरीतं दुःखादिविशिष्टम् । बद्धत्वादिनेति यावत् । तच्छब्दस्य यच्छब्दसापेक्षत्वादाह- **ये ते इति** ॥ **उदाहृतवचनेति** ॥ महादुःखैकहेतुत्वादिति उदाहृतवचनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

छलारी- अपरमात्मविदामिति ॥ भावप्रधानो निर्देशः । परमात्मत्वं सर्वोत्कृष्टचेतनत्वम्, तद्विरुद्धं जीवाभिन्नत्वादिकम्, तद्विदामित्यर्थः ॥ **सुर्यमिति** ॥ सुपूर्वकरमेः औणादिको भावे ड्यप्रत्ययः । असुराणां प्राप्यत्वादित्यस्य कथमनिष्टत्वमित्यत आह- **सकलेति** ॥ **एतमेव मन्त्रमिति** ॥ 'न च रमन्ति'

इति दशमस्कन्धस्थश्रुतिगीतावाक्यं 'असुर्या नाम ते लोकाः' इति वाक्यं मूलीकृत्य तद्व्याख्यानाय प्रवृत्तम् । अतः असुर्या इत्यस्य व्याख्यानम्- **नच रमन्तीति** ॥ 'आत्महनः' इत्यस्य 'असदुपासनयाऽऽत्महनः' इति व्याख्यानम् । आत्महननं विष्णुहननम् । विष्णोरसदुपासनमेव मिथ्योपासनमेवेत्यर्थप्रतीतेः । ननु मिथ्योपासनस्य सुखाभावमात्रफलकत्वं कथम्? अल्पफलत्वादित्यतो महादुःखैकहेतुत्वादित्येतत्प्रमाणं मनसि निधाय आह- **तत्र चशब्देनेति** । 'अन्धेन तमसाऽऽवृताः' इत्यत्र चक्षुषोऽभावेन तमसोऽन्धत्वासम्भवात् अन्धत्वं सङ्गमयति । अन्धशब्दात् तत्करोतीति णिजन्तात् कर्तरि क्विप् । 'तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति' इत्यत्र प्रपूर्वकइणः ल्यबन्तस्य प्रेत्येत्यस्य गत्यर्थत्वात् गच्छन्तीति पुनरुक्तिरित्यत आह- **प्रेत्य मृत्वेति** ॥ प्रपूर्वकइणः क्त्वान्तस्य अमरसिंहेन मरणे 'परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः' इति प्रयोगादिति भावः ॥ ३ ॥

सत्य- असुरप्राप्यत्वस्य स्वर्गादिसाधारण्यात्तमसः को विशेष इत्यतो 'न च रमन्ति' इत्युत्तरप्रमाणानुसारेणाह- **असुराणां प्राप्यत्वादिति** ॥ ननु अनेन असदुपासनया रमणाभावसिद्धावपि महादुःखानुभवस्य कथं सिद्धिरित्यतोऽनुभवन्ति च नित्यदुःखमिति च शब्देनोक्तमिति भागवततात्पर्यं मनसि निधायाह- **तत्र चशब्देनेति** ॥ चशब्दार्थमेवाह- **असदुपासनयेति** ॥ **समाख्यया इति** ॥ न केवलम्-

आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् ।
न सम्भवन्ति यस्मात्तैर्नैवाप्ता गुणपूर्णता' (अनु.४.१.५.)

इत्यन्यत्रोक्तरीत्या आत्मशब्दस्य हरावेव मुख्यत्वादित्यपेरर्थः ॥ **इति चोक्तं भवतीति** ॥ न केवलमसुर्यपदार्थ उक्त इति चार्थः ॥ ३ ॥

नृसिंह- तद्विरुद्धमहादुःखवत्वादित्यनेन 'महादुःखैकहेतुत्वात्' इति प्रमाणैकवाक्यतोक्ता । ननु उक्तनिर्वचने प्रमाणत्वेनोदाहृते 'न च रमन्ति' (भाग.१०.८७.२२) इति वाक्ये सुखराहित्यादिकमसुर्यपदार्थतयोच्यत इत्यतः तद्विसंवादपरिहारायाह- **असुराणामिति** ॥ ननु अत्र आत्महन्तॄणां सुखराहित्यादिकं फलतयोच्यते । नत्वसुर्यपदार्थतयाऽतः कथमुक्तार्थे प्रामाण्यं तस्येत्यत आह- **एतमेवेति** ॥ अधिकांशोदाहरणाभिप्रायमाह- **आत्मन इति** ॥ 'ये के

चात्महनः' इति के च शब्दस्य ये आत्महनः ते के च इति तच्छब्दसम्बन्धे हि **विभागपरत्वं स्यात्** । न च तथा किं नाम, ये के च ते सर्वेऽपि इति यच्छब्दान्वयेन नियमपरत्वमेवेति भावः । अन्धत्वं नाम चाक्षुषज्ञानहीनत्वमित्ययुक्तम् । अप्राप्तप्रतिषेधप्रसक्त्या जडे तमसि तादृशोक्त्ययोगादित्यत आह- **अन्धयतीति** ॥ **देवादिशरीराणीति** ॥ सुरसम्बन्धिनः देहाः सुर्याः, तद्विरुद्धाः राक्षसादिदेहाः उपलक्षणत्वेन मानुषादिविरोधस्यापि ग्राह्यत्वात् । अत एव देवादीत्यादिपदम् । तान् प्राप्नुवन्तीति पराभिप्रायः ॥ ३ ॥

कल्ला- तमस्सद्भावे प्रमाणम् ।

'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः'॥ इति ॥

'अन्धःतमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते'
'अन्धःतमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते' ॥ इति श्रुतिः ।

'महादुःखैकहेतुत्वात्प्राप्यत्वादसुरैस्तथा ।
असुर्या नाम ते लोकास्तान्यान्ति विमुखा हरौ' इति ।
'नियमेन तमो यान्ति सर्वेऽपि विमुखा हरौ' इतिच ॥

अत्र टीका- अन्धयतीत्यन्धम् । अतिनिबिडान्धकारावृता इत्यर्थ इति ॥ अनेन महातमसः यत्र पतन्त्युग्रा मिथ्याज्ञानपरायणाः' इति भारततात्पर्य-निर्णयोक्तस्य 'महातमस्त्रिधा प्रोक्तम्' इत्युक्तं त्रैविध्यं तमसि विद्यमानान्धकार-निबिडत्वतारतम्यनिबन्धनम् । एवञ्च महातमसि ऊर्ध्वभागे विद्यमानान्धकारस्य न निबिडत्वम्, मध्यभागे विद्यमानस्य निबिडत्वम् , अधोभागे विद्यमानस्याति-निबिडत्वमित्येवमुपपन्नमिति सूचितम् । यच्च महातमसो लोकत्वञ्चोक्तं तच्चायोग्यजनाश्रयस्थानत्वादुपपन्नम् । बहुत्वमूर्ध्वमध्याधररूपस्थानापेक्षया । 'तामिस्रश्चान्धतामिस्रौ' इति द्वित्वञ्च ऊर्ध्वभागस्य रात्रिमुखस्येवाल्पान्धकार-युक्तत्वेन तामिस्रत्वान्मध्यमाधोभागयोश्च निबिडातिनिबिडान्धकारयुक्तत्वेन महानिशातदतिरिक्तनिशावदन्धतामिस्रत्वाज्ज्ञेयमिति भाति उक्तञ्चैतदन्यत्र॥ ३ ॥

रघु- 'असुर्याः' इति तृतीयमन्त्रस्य अधिकारान्तरप्रतिपादकत्वभ्रान्तिं परमात्मतत्त्वप्रतिपादकत्वभ्रान्तिं च परिहर्तुं प्रतिपाद्यमाह- **एवमिति** ॥ एवं उक्तमन्त्रद्वयोक्तप्रकारेण प्राप्ताधिकारं प्रति अपरमात्मविदां निन्दा क्रियत इति सम्बन्धः । ननु परमात्मतत्त्वप्रतिपादिकेऽत्र ग्रन्थे न अतत्त्वविदां निन्दा कार्या । निन्दायाः तत्त्वप्रतिपादनरूपत्वाभावात्तदुपयोगाभावाच्चेत्यतः तदुपयोगोऽस्तीत्याशयेनोक्तम्- **परमात्मतत्त्वबुभुत्साजननायेति** ॥ उपदेशस्य परार्थत्वात्, बुभुत्सावत एव च परस्य उपदेश्यत्वात् तस्याश्च विरोधिनिन्दासाध्यत्वात्, अस्त्येव निन्दाया उपयोग इति भावः ॥ **तत्रेति** ॥ मन्त्र इत्यर्थः । असुर्यपदेन कथं सूर्यप्रकाशहीनत्वं लभ्यत इत्यत उक्तम्- **वर्णविपर्ययेणेति** ॥ ह्रस्वस्य उकारस्य दीर्घतया विपर्ययेणेत्यर्थः । ननु एवमपि असूर्याः सूर्यहीना इत्यर्थः सम्पद्यते । न चासौ दोष इत्यतः सूर्यशब्दस्य सूर्यप्रकाशे लक्षणामभिप्रेत्योक्तम्- **सूर्यप्रकाशहीना इति** ॥ **अन्यथाप्रतीतीति** ॥ एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपप्रमाणविरुद्धत्वात् अन्धेन तमसेत्यनेन पुनरुक्तत्वाच्च इति भावः । भाष्ये सुष्ठु रमणेत्येतत्सूर्यशब्दार्थकथनमतो नासङ्गतिरित्याशयेनाह- **सुष्ठु रमणं सुर्यमिति** ॥ अनेनैव सुपूर्वात् रमेः 'अमन्ताड्' इति डप्रत्यये टिलोपे सुष्ठु रमणं सुरं तद्विरुद्धत्वादसुरा इत्येव स्यान्नतु असुर्या इति चोद्यं परिहृतं भवति । बाहुलकड्यप्रत्ययान्तत्वेन डान्तत्वाभावात् ॥ **तद्विरुद्धमहादुःखत्वादिति** ॥ बहुव्रीहिरयम् । दुःखवत्त्वादित्यपि पाठः । अनेन असुर्यशब्दात् मत्वर्थे 'अर्श आद्यच्' प्रत्यय इत्युक्तं भवति । यद्यपि अत्र यथाश्रुतभाष्यानुसारेण सुष्ठु रमणं सुर्यं तद्विरुद्धत्वादसुर्या इत्येव वक्तव्यम् । तथापि दुःखस्यैव सुष्ठु रमणविरुद्धत्वं साक्षात् । न तु लोकानामित्यशाङ्कापरिहाराय महादुःखैकहेतुत्वादिति वक्ष्यमाणप्रमाणानुसारेण 'असुर्यान्नाम लोकान् नित्यनिरतिशयदुःखान्' (भाग.ता.१०.९४.२४) इति दशमभागवततात्पर्यानुसारेण च तद्विरुद्धमहादुःखवत्त्वादिति व्याख्यातमिति ज्ञातव्यम् । ननु असुरप्राप्यत्वस्य स्वर्गादिसाधारण्यात् को विशेषस्तमस इत्यतो 'न च रमन्ति' (भाग.१०.९४.२४) इत्युदाहरिष्यमाणप्रमाणं असुर्यान्नामलोकान् निरस्तसमस्तसुखानिति भागवततात्पर्यं च मनसि निधाय विवक्षितमर्थमाह- **असुराणां प्राप्यत्वादित्यनेनेति** ॥ भाष्यं तु असुरशब्दोपपदात् 'या प्रापणे' इत्यस्मात् घञर्थे कविधानमिति कर्मणि कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च'

(सि.कौ.२३७२) इत्यकारलोपे निर्वचनत्वात् पूर्वपदान्त्यलोपे च निष्पन्नासुर्य-**शब्दार्थकथनमात्रपरमिति द्रष्टव्यम्** ॥

ननु प्रमाणे रमणाभावोक्तावपि असुर्यपदार्थत्वेन अनुक्तत्वात् कथमुक्तशङ्का-परिहार इत्यत आह- **असुर्यपदार्थवर्णनमिति** ॥ भागवतवाक्ये 'न च रमन्ति' इत्यनेन असुर्यपदार्थवर्णनं क्रियते यतोऽतोऽयमसुर्यपदार्थ इत्यर्थः । तत्र असुर्यपदार्थवर्णनस्य का सङ्गतिरित्यत उक्तम्- **एतमेव मन्त्रमिति** ॥ श्रुतिगीतिकायां 'न च रमन्ति' इत्येतद्भागवतवाक्यमूलत्वेन तात्पर्ये भगवत्पादैः 'असुर्या नाम' इति श्रुतेः पठितत्वादेतमेव मन्त्रं मूलीकृत्य इत्युक्तम् । भागवतस्य मन्त्रमूलत्वं नाम मन्त्रसंवादित्वमेव । न तु मन्त्रतोऽर्थमुपलभ्य रचितत्वम् । स्वतः सर्वज्ञत्वाद्भागवतकृत इति ज्ञेयम् । ननु एवमपि असुर्यपदार्थत्वेनोक्तयोर्द्वयोः मध्ये असुरप्राप्यत्वादित्युक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वलाभेऽपि सुष्ठु रमणविरुद्धत्वादित्यस्य न तल्लाभ इत्यतो 'अनुभवन्ति च नित्यदुःखम्' इति चशब्देनोक्तमिति भागवततात्पर्यं मनसि निधाय प्रमाणे चशब्दार्थमाह- **तत्रेति** ॥ 'न च रमन्ति' इति भागवतवाक्य इत्यर्थः ॥

ननु भागवतोक्तरीत्या असुर्यशब्दस्य महादुःखसुखाभावपरत्वेऽपि सुष्ठु रमणेत्याद्युक्तासुर्यपदाक्षरयोजनायां न किमपि नियामकं पश्यामः । योजनान्तरेणापि उक्तार्थद्वयलाभसम्भवादित्यतोऽसिद्धं तदित्याह- **महादुःखेति** ॥ महादुःखपरता सुखाभावपरता चेत्यर्थः ॥ **उक्तव्याख्यान एवेति** ॥ सुष्ठु रमणेत्याद्युक्तव्याख्यान एवेत्यर्थः । ननु असुर्यपदार्थवर्णनस्य अप्रामाणिकत्वशङ्कायाः 'न च रमन्ति' इत्येतावतैव निरासादवशिष्टप्रमाणोदाहरणं व्यर्थमित्यतः श्रुतौ शङ्कान्तरनिरासार्थत्वान्न तदिति भावेनाह- **आत्मन इति** ॥ उक्तत्वमात्रस्य उक्तशङ्कानिरास-कत्वाभावादाह- **व्याख्याततत्वादिति** ॥ 'असदुपासनया' इत्यनेन आत्महन्तृत्वस्य व्याख्याततत्वादित्यर्थः । घटादीनामिव आत्मनः स्वरूपेण हननाङ्गीकारान्नोक्त-शङ्कावकाश इति भावः । नन्वेवं तर्हि असदुपासकेषु आत्महन्तृशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । तन्निमित्तात्मविनाशकत्वाभावादित्यतो गौण्या वृत्त्या प्रयोग इत्याशयेन गुणयोगं दर्शयति- **विपरीतमिति** ॥ आत्महन्तृत्वं आत्महन्तृशब्दप्रतिपाद्यत्वम् । स्वरूपतिरस्कार्ता हि मुख्यहन्तोच्यते । असदुपासकस्तु आत्मयाथात्म्यस्य तिरस्कर्ता तिरस्काररूपगुणयोगात् हन्तृशब्देन उपचर्यत इति भावः ॥

॥ **स्पष्टमिति** ॥ अतो न पूर्वेण गतार्थतेति भावः । पूर्वप्रमाणस्य असुर्य-पदार्थकथनरूपताया एतमेव मन्त्रं मूलीकृत्येत्याद्युपपादनसापेक्षात्वादस्पष्टत्वम् । अत्र च 'असुर्या नाम' इति कण्ठत उक्तत्वात् स्पष्टत्वमिति भावः । असुरैः प्राप्यत्वादित्येतत्स्ववचनभाष्यवद्व्याख्येयम् ॥ **अत्रेति** ॥ भाष्यकृदुक्तासुर्यपदार्थ इत्यर्थः ॥ **अत्रेति** ॥ 'आत्महनः' इति मन्त्र इत्यर्थः ॥ **इति चेति** ॥ न केवलमसुर्यपदार्थ उक्त इति चशब्दार्थः । आत्मशब्दस्य हरिपरत्वे विवादाभावात् किं व्याख्यानेन इत्यत आह- **तथा चेति** ॥ नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपं तदात्मकब्रह्मस्वरूपम् । यद्यपि न एवंप्रकारेण कण्ठतो व्याख्यातम् । किन्तु आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः । कथमात्मानं नित्यं हिंसन्ति । अविद्यादोषेण विद्यमानस्य आत्मनस्तिरस्करणात् इत्याद्येवोक्तम् । तथापि तत्तात्पर्यानुवादो वा । अपव्याख्यातॄणामनेकत्वादन्येनैवं व्याख्याततत्वाद्वा एवमनुवाद इति ज्ञेयम् ॥

ननु 'तान्यान्ति' इत्येतावता समञ्जसत्वादाद्यः तच्छब्दो व्यर्थ इत्यत आह- **तच्छब्द इति** ॥ द्वितीयतच्छब्दभ्रान्तिं परिहर्तुं ते लोका इति इत्यनुवादः । तर्हि ते प्रसिद्धाः तान्यान्तीत्यनन्वयदोष इत्यतो यच्छब्दाध्याहारेण तं दर्शयन्नर्थमाह- **ये ते प्रसिद्धा इति** ॥ त इत्यनुवादेन प्रसिद्धा इति व्याख्यातम् । ततश्च यच्छब्देन तेषां प्रसिद्धिं विधाय तानित्यनेन प्रसिद्धाननूद्य यान्तीति विधीयते । ये लोकास्ते प्रसिद्धाः । तान् प्रसिद्धान् यान्तीत्युक्तं भवति । ननु तमसोऽन्धत्वहेतुत्वेऽपि न स्वयमन्धत्वमचेतनत्वात् । तत्कथमन्धेनेति तमसो विशेषणं श्रुतौ इत्यतोऽन्तर्णीतणिच्त्वेन अन्धत्वहेतुत्वस्यैव विवक्षितत्वान्न दोष इत्याह- **अन्धयतीत्यन्धमिति** ॥ ननु तमसोऽनन्धस्य अप्रसिद्ध्या व्यर्थं विशेषणमित्यतः 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः' इति न्यायं मनसि निधाय तदभिप्रायं वदन् तमसावृता इत्येतद्व्याचष्टे- **अतिनिबिडेति** ॥ अनेन अन्धेन अदर्शनात्मकेन तमसा अज्ञानेन आवृता इति परव्याख्यानमपहस्तितं भवति । लोकशब्दस्य शरीरपरत्वे हि कथञ्चित् तदुपपद्येत । न च तदस्ति । उत्तरवाक्येनैव तस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । प्रसिद्धलोकानाञ्च आज्ञानावृतत्वस्य बाधितत्वादिति ।

'लक्ष्मणः प्रेत्य सुग्रीवं बभाषे रामचोदितम्' (ऐ.भा.२.३.७) इत्यादौ प्रेत्येत्यस्य प्राप्तौ अपि प्रयोगात् श्रुतौ तदर्थत्वभ्रान्तिपरिहाराय तदनूद्य व्याचष्टे-

प्रेत्य मृत्वेति ॥ भाष्यकृतोऽपव्याख्यानिराकरणाभावप्रयुक्तां न्यूनतां परिहरति- **एवमुदाहृतेति** ॥ **देवादिशरीराणीति** ॥ इयमत्र परव्याख्या 'अथ इदानीम- विद्वन्निन्दार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । असुर्याः परमात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवादयोऽपि असुराः । तेषां सम्भूता असुर्याः ते लोकाः । कर्मफलानि लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते इति जन्मानि ब्रह्मादिदेहाः अन्धेन अदर्शनात्मकेन अज्ञानेन तमसा आवृताः आच्छादिताः तान् स्थावरान् प्रेत्य इमं देहं त्यक्त्वा अभिगच्छन्ति यथा कर्म यथाश्रुतम्' इति ॥ ३ ॥

उपनिषत्

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यान् अत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥४॥

भाष्यम्

'अनेजन्निर्भयत्वात्तदेकं प्राधान्यतस्तथा ।
सम्यग्ज्ञातुमशक्यत्वादगम्यं तत्सुरैरपि ॥

स्वयं तु सर्वानगमत्पूर्वमेव स्वभावतः ।
अचिन्त्यशक्तितश्चैव सर्वगत्वाच्च तत्परम् ॥

[१]द्रवतोऽत्येति सन्तिष्ठत्तस्मिन् कर्माण्यधान्मरुत् ।
मारुत्येव यतश्चेष्टा [२]सर्वा तां हरयेऽ[३]र्पयेत् ॥
इति ब्रह्माण्डे ॥ 'ऋष ज्ञाने' ॥ ४ ॥

टीका- एवं [४]निवृत्तकर्मणः विशुद्धाशयस्यैहिकामुष्मिकाशेषविषयेभ्यो व्यावृत्तस्य ईश्वरतत्त्वबुभुत्सावतः कोऽसावात्मा यद्विपरीतोपासनमसुर्यलोक- प्राप्तिसाधनं स्यादित्यपेक्षायां परमात्मतत्त्वोपदेशः क्रियते अनेजदित्यादिना । तत्राद्यं मन्त्रमन्यथाप्रतीतिनिरासाय स्मृत्यैव व्याचष्टे- **अनेजदिति** ॥ तत्परमात्मस्वरूपं निर्भयत्वादेव अनेजत् अकम्पमानम् । न तु निष्क्रियत्वात् । प्राधान्यत एव चैकं न तु द्वितीयवस्तुरहितत्वात् । तथाशब्दो विशेषणसमुच्चये ।

१.धावतः । २.सर्वां । ३. अर्पयत् । ४. निवृत्तकर्मणा ।

मनसोऽपि जवीयो वेगवत्तरम् । मनो हि वेगवत्प्रसिद्धम् । सम्यज्ज्ञातुमशक्यत्वादेव ' नैनद्देवा आप्नुवन्' इति तत्सुरैरपि अगम्यमुच्यते । न तु सर्वथा अगोचरत्वात् । 'पूर्वमर्षत्' इत्यस्य व्याख्यानं 'स्वयं तु सर्वान्' इति । अगमत् व्यजानात् । पूर्वमेवेत्यनुवादेन स्वभावत इति विवरणम् । अचिन्त्यशक्तितश्च सर्वगतत्वाच्च तत्परं ब्रह्म सन्तिष्ठत् द्रवतो अन्यान् अत्येति इत्युच्यते । न तु अन्यस्य कल्पितत्वात् । अप इत्यस्य व्याख्यानं कर्माणीति । आ समन्तात् पालयन्तीति कर्माण्यापः । सर्वैः क्रियमाणानि कर्माणि तस्मिन्नर्पितवानित्यर्थः । अन्यकर्माणि कथं मातरिश्वा अर्पयेदित्यत आह- मारुतीति ॥ यतः सर्वा चेष्टा मरुत्प्रेरणयोत्पन्नत्वात् मारुती अतस्तां हरये हरावर्पयेदित्युक्तमित्यर्थः । 'अर्षत्' इत्येतत् 'अगमत्' इति व्याख्यातम् । तन्मूलभूतं धातुसूत्रमपि पठति 'ऋष ज्ञाने' इति । अनेजदित्यादेः निष्क्रियत्वाद्यर्थकल्पने 'मनसो जवीयः' इत्यादिविरोधश्च । न च सोपाधिक-निरुपाधिकत्वेन व्यवस्था । मुख्यार्थसम्भवे अमुख्यार्थायोगात् । स्वप्रधाने ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यादत्र स्वरूपकथनमात्रेण वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ४ ॥

वामन- अथो तस्य स्वरूपं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह- **अनेजदिति** ॥ इह तावन्मन्त्रग्रहणे मनुर्मन्त्रमाहेति भाष्यकर्तुरभिप्रायं सूचयित्वा भाष्याभिप्रायमेव वयं किञ्चिद् ब्रूमः । भाष्यग्रहणे भाष्यकारस्तदाहेत्येष एव विशेषः ॥

इमं मन्त्रं 'अनेजन्निर्भयत्वात् तत्' इत्यादिब्रह्माण्डवचनेन व्याख्याति । अनेजत् भयकम्परहितम् । 'एजृ कम्पने' इति धातोः । देवा एनत् नाऽप्नुवन् सम्यज्ज्ञातुं नाशक्नुवन् । 'न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः' इत्यादेः । सर्वस्मात् पूर्वतनं चेदम् । सर्वस्रष्टृत्वात् । नचैतदौपाधिकम् । 'स्वभावतः' इति वचनात् । अर्षत् सर्वं व्यजानात् । 'ऋष ज्ञाने' इति धातोः । तिष्ठत एव धावज्जनात्ययः सर्वैश्वर्यात् । तस्मिन् उक्तलक्षणे विष्ण्वाख्यब्रह्मणि अपः स्वमनोवाक्कायकर्माणि मुख्यप्राणः समर्पयेत् । या पुनः सर्वप्राणिषु दृश्यमाना सर्वचेष्टा सापि मारुती मरुता एव कारिता । 'वायुना हि सर्वे लोका नेनीयन्ते' इत्यादिश्रुतेः । अतस्तामपि सर्वां स्वस्वामिनि विष्णौ समर्पयेत् तत्पूजाऽस्त्विति ॥४॥

वादि- 'अगमत् व्यजानात्' इत्यत्र गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादिति भावः । 'अचिन्त्यशक्तितः' इति वदता भाष्यकारेण अत्रैव स्थितस्य अनन्तरूपग्रहण-शक्तिसद्भावाच्च एकेन रूपेण तिष्ठतः रूपान्तरेण द्रवतोऽत्येतीति गत्यन्तरं सूचितम् । अप इत्यस्य व्याख्यानं कर्माणीति । कर्माणीत्यत्र सर्वकर्मणामन्ते कृष्णार्पणबुद्ध्या अपां दीयमानत्वात् शिखाग्रहणेन शिखिनामाकर्षवदप्पदेन सर्वकर्मणामुपलक्षणमिति भावः । एतादृशं ब्रह्म उपासीत इत्यादिज्ञात्रपेक्षितक्रियानभिधानात् स्वप्रधाने ब्रह्मणीत्युक्तम् । सास्नादिमती गौः, पृथुबुध्नोदराकारो घट इत्यादौ लौकिकवाक्ये, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रौतवाक्ये च स्वरूपमात्रनिरूपणेनापि वाक्यपर्यवसानदर्शनादिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीनि- तथेति ॥ विशेषणसमुच्चये विशेषणस्य व्याख्यानस्य समुच्चये । तदेव दर्शयति- **मनसोऽपीति** ॥ स्यादिदं यदि मनो वेगवत् स्यात् तदेव कुत इत्यत आह- **मनो हीति** ॥ पालयन्ति फलदानेनेति भावः । कथं अर्पयदित्यन्वयः । निष्क्रियत्वाद्यर्थेत्यत्रादिपदेन द्वितीयवस्तुराहित्यसर्वथावाङ्-मनसागोचरत्वजगन्मिथ्यात्वरूपार्थानां परिग्रहः ॥ **मनसो जवीय इति** ॥ तत्र चलनादिक्रियोक्तेरिति भावः । आदिपदेन एकशब्दस्य द्वितीयवस्तुराहित्यार्थकत्वे 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' इति द्वितीयवस्तुप्रतिपादकवाक्येन विरोधः । 'नैनत्' इत्यस्य सर्वथा वाङ्मनसागोचरत्वार्थकत्वे 'विजानत एकत्वमनुपश्यतः' इति ज्ञानकर्मताप्रतिपादकवाक्यविरोधः। तद्धावत इत्यस्यान्यस्य कल्पितत्वाभिप्रायकत्वे 'याथातथ्यतोऽर्थान्' इति वाक्यविरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ **न चेति** ॥ क्रियावाङ्मनसगोचरत्वप्रतिपादकेषु 'मनसो जवीयः' इत्यादिषु सोपाधिकस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वं निष्क्रियत्वप्रतिपादकेषु निरुपाधिकस्येति न च वाच्यमित्यर्थः ॥ **मुख्यार्थेति** ॥ सर्ववाक्येष्वपि अस्मदुक्तरीत्या एकस्य भगवत एव प्रतिपाद्यत्वसम्भवे ब्रह्मणः द्वैविध्यं प्रकल्प्य व्यवस्थया तदुभयप्रतिपादकत्वं वाक्यानामित्येवंरूपामुख्यार्थकथनं न युक्तमित्यर्थः । ननु कार्यताबोधकपदोपेतेष्वेव वाक्येषु अन्वयपरिसमाप्तेः 'गामानय' इत्यादिषु दर्शनात् केवलबोधकेषु वाक्येषु घटपटस्तम्भादिषु तददर्शनादस्य च 'अनेजत्' इति वाक्यस्य केवलपरब्रह्मरूप-कार्यान्वितसिद्धार्थबोधकत्वात् वाक्ये अन्वयापरिसमाप्तिर्दोष इत्यत आह- **स्वप्रधान**

इति ॥ कार्यानन्विते कार्यातिरिक्तरूपे सिद्धार्थे इत्यर्थः । 'इयं माता'इत्यादौ केवलसिद्धार्थबोधनेनैव वाक्यपरिसमाप्तिदर्शनादिति भावः ॥ ४ ॥

छलारी- अशेषविषयेभ्यो विरक्तस्येति ॥ 'ईशावास्यम्' इति प्रथममन्त्रोक्तमिदं प्रमेयं 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति न्यायेन 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति द्वितीयमन्त्रोक्तप्रमेयस्योपयोगकथनानन्तरमिदमुक्तम् । कर्मणा शुद्धान्तःकरणस्यैव वैराग्यजननात् ॥ **अनेजत् अकम्पमानमिति** ॥ 'एजृ कम्पने' इति धातोः लटः शत्रादेशे पश्चात् नञ्समासः । 'अचिन्त्यशक्तितश्चैव' इत्यत्र एवकारस्य सर्वत्रान्वयमभिप्रेत्य तद्व्यावर्त्यान्याह- **नतु निष्क्रियत्वा-दित्यादिना** ॥ **मनसोऽपि जवीय इति** ॥ जवशब्दात् वेगवाचकात् 'द्विवचन विभज्योपपदे...' (सि.कौ.२००५) इति ईयसुन् प्रत्ययः । उभयोर्वेगवत्वे हि एकस्यातिशयेन वेगवत्वं स्यात् । तत्कथं मनसो वेगवत्वमित्यत आह- **मनो हीति** । ब्रह्मणः मनोऽपेक्षया कथमतिशयेन वेगवत्वमित्यतस्तदभिप्रायमाह- **सम्यग्ज्ञातुमशक्यत्वादिति** ॥ 'मनसा' इति शेषः ॥ **नैनद्देवा आप्नुवन्नितीति** ॥ देवा एनत् इदं परं ब्रह्म न प्राप्नुवन्ति साकल्येन न जानन्ति । प्राप्त्यर्थानां धातूनां ज्ञानार्थत्वादिति भावेन भाष्यं संयोजयति- **सुरैरप्यगम्यमुच्यत इति** ॥ **अचिन्त्यशक्तित इति** ॥ अयं हेतुः तिष्ठतः अणोः ब्रह्मण एव सदातिक्रमणे । **अप इत्यस्येति** ॥ 'आपः अपः अद्भिः अद्भ्यः' इति वैदिकनिघण्टौ कर्मनामसु पाठादिति भावः । केषाञ्चित् पदानां सोपाधिकत्वार्थकल्पने बाधकान्तरमाह- **स्वप्रधान इति** ॥ वाक्यपरिसमाप्तिरित्यतःपरं ततश्च मनसो जवीय इत्यादीनां सोपाधिकत्वाद्यर्थकल्पनानुपपत्तेः नेत्यध्याहार्यम् ॥ ४ ॥

सत्य- निवृत्तकर्मण इति ॥ निष्कामज्ञानपूर्वककर्मवत इत्यर्थः । तदुक्तम् । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति चोच्यते' इति ॥ **असावर्पयेदिति** ॥ क्वचिद्भाष्यटीकयोरर्पयदिति पाठः । तत्राडभावः छान्दसः, टीकायां तु तस्यैवानुवाद इति द्रष्टव्यम् । ननु निरुपाधिकस्य निष्क्रियत्वं, सक्रियत्वं तु सोपाधिकस्येति न विरोध इत्याशङ्क्य निषेधति- **न च सोपाधिकेति** ॥ **मुख्यार्थसम्भव इति** ॥ सोपाधिकस्य मिथ्यात्वेनामुख्यत्वं स्यादिति भावः । ननु कार्यबोधकमेव वाक्यं पर्यवसितमनुभूयते । प्रकृते च सिद्धस्वरूपब्रह्म-

बोधकत्वात् वेदान्तवाक्यानां पर्यवसानं न स्यादित्यत आह- **स्वप्रधाने ब्रह्मणीति** ॥ कार्यानन्वित इत्यर्थः । इष्टेष्टसाधनातिरिक्तकार्यस्यैवाभावात् विष्णोश्च उत्तमाधिकारिणः प्रति इष्टत्वात् मध्यमाधिकारिणः प्रतीष्टसाधनत्वात् तद्बोधकनां वेदान्तवाक्यानां परिसमाप्तिर्युक्तैवेति भावः ॥ ४ ॥

नृसिंह- निवृत्तकर्मण इति ॥ द्वितीयमन्त्रार्थानुवादः। ये के इति प्रथममन्त्रस्य विरागं प्रति निवृत्तकर्मणां हेतुतोपपादनाय क्रमोल्लङ्घनम् । 'कर्मणा शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि' इत्युक्तं प्राधान्यतः, तथा प्राधान्याच्चेति समुच्चयः प्रतीयते । तदयुक्तम् । निमित्तान्तरानुक्तेरित्यत आह- **तथा शब्द इति** ॥ 'अनेजत्' इत्येकं विशेषणमुक्त्वा एकत्वरूपविशेषणान्तरं समुच्चिनोतीत्यर्थः । वेगवत्तरत्वे मनस एव प्रतियोगिता किमिति निरूप्यत इत्यत आह- **मनो हीति** ॥ कर्मणामपशब्दवाच्यत्वं कथमित्यत आह- **आ समन्तादिति** ॥ नन्वेवं सत्कर्मणामेव अप्छब्दवाच्यता स्यात् । इतरेषां पालकत्वाभावादिति चेत् सत्यम् । भगवत्पूजात्मकत्वेन मरुत्प्रवरेणार्पणस्य क्रियमाणत्वात् मुख्यवृत्त्या सत्कर्मणा-मेवापशब्देनोक्तौ इतराण्यपि क्रियात्वादिसादृश्यात् गौण्या वृत्त्या उच्यन्ते । तत्रार्पणं नाम तत्कर्तृकत्वानुसन्धानमेवेति द्रष्टव्यमिति भावः ॥

ननु 'अनेजत्' इत्यादेः निष्क्रियत्वाद्यर्थतैव किं न स्यादिति चेन्न, प्रमाणेन व्याख्याततत्वात् । किञ्च यद्यनेजत् निष्क्रियमित्यर्थः स्यात्, तर्हि मनसो जवीय इति विरुद्ध्येत । क्रियाभावे वेगवत्तरत्वाभावात् । एकमित्यस्य द्वितीयवस्तुराहित्य-मर्थश्चेत्, 'नैनद्देवा आप्नुवन्' इति वचनविरोधः । तत्र देवानामेव द्वितीयतया अभिहितत्वात् । न खलु सुराणां नरशृङ्गायमानत्वे तदज्ञेयता वक्तुं रमणीया स्यात् अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । यदि च 'नैनद्देवा आप्नुवन्' इत्यत्र सर्वथा अगम्यत्वमभिमतं चेत्, तदा 'तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति' इत्ययुक्तं प्रसज्येत । न हि अनवद्यागण्यकल्याणगुणैरतिपूर्णतया साकल्येनागोचरं नारायणाभिधं ब्रह्म सर्वथाप्यविदित्वा भगवतो वासुदेवस्य परमाप्ततमेन निजतेजसैव अनादितोऽप्यवगत-परावरेण हरिचरणारविन्दपरागसंसक्तमानसेन भगवता वायुदेवेन तत्र सर्वकर्माणि अर्पयितुं युक्ततामर्हन्ति । 'तद्धावतोऽन्यानत्येति' इत्यत्र अत्ययनस्य कल्पितत्वाभिप्राये 'तद्दूरे तद्वन्तिके' इत्यादिविरोधः । तत्रापि स्वार्थे तात्पर्यं नास्तीति चेन्न, 'यस्तु

सर्वाणि' इत्यादिना फलकथनेन तात्पर्यावगमात्, तत्रापव्याख्यानं तु निराकरिष्यते । ननु स्वाभाविकेन रूपेण निष्क्रियत्वादिकं ब्रह्मणः, औपाधिकेन तु मनसो जवीयस्त्वादि । अतो न विरोध इति चेत्, भवेदेवं कल्पना, यदि मुख्यार्थाङ्गीकृतौ न विरोधशान्तिर्भवेत् । नैतदस्ति । सकलश्रुतिस्मृतियुक्त्यनुभवसिद्धस्य मुख्यस्यैवार्थस्य भगवता भाष्यकारेण अविरोधेनैवोक्तत्वात् । मुख्यसम्भवे चामुख्यायोगात् । अतो नैवं व्यवस्था युज्यत इति तदेवाह- **अनेजदित्यादेरिति** ॥ ४ ॥

कल्ला- मनसो वेगवत्तरमिति ॥ यद्यपि मनसो न बाह्यविषयं प्रति गमनम् । मायिमत इवानङ्गीकारात् । बाह्यदूरस्थार्थस्मृतिकारणत्वमेव वेगवत्त्वम् । भगवतस्ततोऽपि वेगवत्त्वम् । यावता कालेन मनसा बाह्यार्थस्मृतिः ततोऽप्यल्पकालेन दूरस्थपदार्थं प्रति गन्तृत्वमिति भाति ॥ **अचिन्त्यशक्तित्वा-त्सर्वगतत्वाच्चेति** ॥ आद्यं परिच्छिन्नरूपापेक्षया, द्वितीयं सर्वगतरूपापेक्षया । सन्तिष्ठत् आसीनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रघु- उत्तरमन्त्रस्यापि उपोद्घातत्वभ्रान्तिं परिहरन् अनुष्ठानोपयोगितया-वृत्तमन्त्रत्रयार्थानुवादेन अवसरसङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं वर्तिष्यमाणमन्त्रसन्दर्भमवतारयति- **एवमित्यादिना** ॥ आशयस्य इत्यन्तेन द्वितीयमन्त्रस्यार्थोऽनूदितः । व्यावृत्तस्येत्यन्तेन प्रथमस्य वैराग्यं प्रति निवृत्तकर्मणामन्तःकरणशुद्धिद्वारा हेतुत्वज्ञापनाय क्रमोल्लङ्घनम् । बुभुत्सावत इत्यन्तेन तृतीयस्य अपेक्षायामित्यन्तेन अवसरसङ्गतिरुक्ता । अवशिष्टेन उत्तरमन्त्रसन्दर्भप्रतिपाद्यमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **तत्रेति** ॥ उत्तरमन्त्रसन्दर्भ इत्यर्थः ॥ **अन्यथाप्रतीतिनिरासायेति** ॥ एतदुभयमुत्तरटीकायां स्पष्टम् । स्मृत्यैव इत्यवधारयता लाघवं सूचितम् । प्रथमं स्ववचनेन व्याख्याय तत्र प्रमाणोपन्यासे गौरवं स्यादिति भावः । तच्छब्दत्रयं विशेष्यसमर्पकं सर्वत्र अन्वेतीति भावेन आद्यमनूद्य व्याचष्टे- **तदिति** ॥ उत्तरं द्वयमप्येवमेव व्याख्यातव्यमिति भावः ॥

निर्भयत्वादित्यादिहेतूनामेकमित्यादिना अन्वयभ्रान्तिं परिहरन् हेत्वनुवादेन साध्यसम्बन्धं दर्शयति- **निर्भयत्वादेवेति** ॥ अपव्याख्याननिराकरणस्य भाष्यारूढत्वार्थं 'अचिन्त्यशक्तितश्चैव' इत्येवशब्दस्य सर्वैः पञ्चम्यन्तैः

सम्बन्धमभिप्रेत्य अत्र सम्बन्धो दर्शितः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ **अनेजदिति** ॥ अनेजदित्युच्यत इत्यर्थः । एकमित्यप्येवं व्याख्येयम् । निर्भयत्वादीनां शब्दवाच्यत्व एव हेतुत्वात् । अत एवोत्तरत्र अगम्यमुच्यत इत्याद्युक्तम् । 'एजृ कम्पने' इति धातुं मनसि निधाय आह- **अकम्पमानमिति** ॥ अवधारण-व्यावर्त्यतया अपव्याख्यानं दर्शयति- **नतु निष्क्रियत्वादिति** ॥ एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् । उपमार्थत्वासम्भवादाह- **तथाशब्दो विशेषणसमुच्चय इति** ॥ समुच्चय इत्येवोक्ते न केवलं निर्भयत्वादनेजत् तथा एकमिति विशिष्टसमुच्चयः प्रतीयेत । स चायुक्तः । निर्भयत्वस्य एकशब्दवाच्यत्वे निमित्तत्वासम्भवात् । अतो विशेषणसमुच्चय इत्युक्तम् । न केवलमनेजत् तथा एकमिति विशेषणसमुच्चय इत्यर्थः । 'मनसो जवीयः' इत्येतत्प्रमाणे अव्याख्यातत्वात् स्वयं व्याचष्टे- **मनसोऽपीति** ॥ श्रौतकर्मानुसारेणात्र व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम् । मनोग्रहणस्य अभिप्रायमाह- **मनो हीति** ॥ **सम्यगिति** ॥ साकल्येनेत्यर्थः ॥

ननु प्रमाणे 'तत्सुरैरगम्यमुच्यते' इति साध्यकथनमयुक्तम् । श्रुतौ 'नैनद्देवा आप्नुवन्' इत्युक्तत्वेन तद्विसंवादप्रसङ्गादित्यतः तदर्थानुवादरूपत्वान्न दोष इति भावेन 'नैनद्देवा आप्नुवन्निति' इत्युक्तम् । 'नैनद्देवा आप्नुवन्' इत्यनेन तत्सुरैरगम्य-मुच्यत इत्यर्थः । अत्र देवा एनत् परमात्मस्वरूपं मनआदिभिः न आप्नुवन्निति योजनया श्रुतौ गमेरवगमार्थत्वेन भाष्ये च देवाज्ञेयत्वमुच्यते, न तु देवाप्राप्यत्वम् । सम्यज्ज्ञातुमशक्यत्वादिति हेतुकथनेन । न तु सर्वथाऽगोचरत्वादित्यपव्याख्यान-निराकरणेन च विरोधप्रसङ्गादिति ज्ञातव्यम् । एवशब्दव्यावर्त्यतयापव्याख्यानं दर्शयति- **न तु सर्वथा अगोचरत्वादिति** ॥ एवं हि परेषां व्याख्या 'द्योतनाद्देवाः चक्षुरादीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतपरमात्मतत्त्वम् । नाप्नुवन् ज्ञापनाय नाप्नुवन्ति' इति । टीकायां सर्वथा अगोचरत्वादित्युक्तिरर्थानुवाद इति ज्ञातव्यम् । गमेर्गत्यर्थतायां 'ऋष ज्ञाने' इत्युत्तरभाष्यविरोधप्रसङ्गादवगत्यर्थमाह- **व्यजानादिति** ॥ ननु प्रमाणे स्वभावत इति व्यर्थं श्रुत्यननुगुणश्च। न च पूर्वमेवेति श्रौतपदव्याख्यान-रूपत्वान्न दोष इति वाच्यम् । तथा सति पूर्वमेवेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यतो व्याख्येयपदानुवादरूपत्वान्न तदित्याशयेनाह- **पूर्वमेवेत्यनुवादेनेति** ॥ न च श्रुतावेवशब्दाभावात् प्रमाणे कथं पूर्वमेवेति अनुवाद इति वाच्यम् । स्वाभावत

इत्यर्थलाभाय 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इति न्यायेन अध्याहृतावधारणस्य अनुवादोपपत्तेः । सावधारणत्वे हि पूर्वमेव न तु आगन्तुकस्य इत्युक्त्या स्वभाव इत्यर्थलाभसम्भवादिति भावः। एतदर्थमेव च अनुवाद इति ज्ञातव्यम् ॥ **अचिन्त्यशक्तितश्चेति** ॥ इयमत्र योजना । तत्परं ब्रह्म द्रवतोऽन्यानत्येतीत्युच्यत इत्यत्र सर्वगतत्वमेव हेतुः, न तु अचिन्त्यशक्तिरपि । गगनादीनामिव सर्वगतत्वमात्र-निर्वाह्येऽचिन्त्यशक्त्यनपेक्षणात् । 'सर्वगत्वात् स दूरे च' इति वक्ष्यमाण-प्रमाणानुरोधाच्च । 'सन्तिष्ठत् द्रवतोऽन्यानत्येति' इत्युच्यत इत्यत्र अचिन्त्यशक्तित इति हेतुः । तिष्ठतो द्रवदतिक्रमणस्य लोकविरुद्धत्वेन सर्वगतत्वानिर्वाह्यस्य अचिन्त्यशक्त्यपेक्षणात् । 'ऐश्वर्यादेव आसीनो दूरं व्रजति' इत्यादि,

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः ।
ऐश्वर्याद्भगवान् विष्णुः विरुद्धं घटयत्यसौ ॥ (का.भा.१.२.२२)

इति काठकभाष्योक्तेश्च । न च एवं हेतुद्वयस्य भिन्नसाध्यकत्वे चशब्दानुपपत्तिः । हेतुसमुच्चयमात्रे चशब्दाङ्गीकारात् । अत्र अचिन्त्यशक्तितः सर्वगतत्वादित्युभयं न तु इत्यपव्याख्याननिरासलाभाय सावधारणं व्याख्येयम् । पूर्वन्यायेन सिद्धत्वादचिन्त्यशक्तितश्चैव इत्यवधारणसद्भावाच्च टीकायां नोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥

श्रुतिभाष्ययोः विसंवादं परिहारति- **अप इत्यस्येति** ॥ यद्यपि अत्र अप इति न अपूशब्दस्य द्वितीयाबहुवचनान्तम् । तस्य कर्मवाचकत्वासम्भवात् । तद्धि रूढ्या योगेन वा । नाद्यः । वेदनिघण्टौ पकारान्तस्यापूशब्दस्य कर्मनामसु अपठितत्वात् । अपः अप्नः दंसः वेप इत्यादीनि कर्मनामानीति सकारान्तस्यै-वापःशब्दस्य कर्मनामसु पठितत्वाच्च । टीकाकृतापि 'दक्षं दधाते अपसम्' (ऋ.सं.१.२.९) इत्यस्यामृचि 'कर्मापसं च कर्तारम्' इति भाष्यव्याख्यानावसरे अपसं कर्मेति ऋक्पदभाष्यपदयोः सम्बन्धं प्रदर्श्य तदुपपादनायापःशब्दः कर्मनामेत्युक्तत्वाच्च । न द्वितीयः । उणादिवृत्तौ 'आप्नोतेः ह्रस्वश्च' आप्लृव्याप्ता-वित्यस्मात् क्विप् प्रत्यये ह्रस्वे च कृते निष्पन्नस्यापूशब्दस्य अम्भोवाचित्व-मित्युक्तत्वेन अम्भसि योगेऽपि कर्मणि तदभावात् । तथापि 'विश्वे देवासो अप्तुरः' (ऋ.सं१.३.८) इत्यस्यामृचि 'अप्तुरः कर्मवेगिनः' इति भाष्यव्याख्यानावसरे टीकायामपूशब्दः कर्मवाचीत्युक्तत्वेन अत्रापि पकारान्तस्यैवापूशब्दस्य ग्रहणोपपत्तेः ।

न च योगरूढ्योरभावः । उणाद्यनुसारेण योगोपपत्तेः। न च तत्र अम्भोवाचित्वमित्युक्तत्वेन कर्मणि योगासम्भवः इति वाच्यम् । प्रयोगानुसारेण अम्भोवाचित्वमिति उणादिवृत्तेः कर्मवाचित्वोपलक्षणत्वोपपत्तेः । कर्मणामपि प्रतिपुरुषं व्याप्तत्वात् । अथवा आङ्पूर्वात् 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् क्विपि निर्वचनत्वात् आङो ह्रस्वत्वे च निष्पन्नस्यापूशब्दस्य कर्मवाचित्वे बाधकाभावात् । न हि उणादिवृत्त्यनुसारेणैव योगोऽङ्गीकार्य इति निर्बन्धे कारणमस्ति । अत एव अनुव्याख्याने 'आप आपालनाच्च' इत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य टीकायां 'आ समन्तात् पालयन्ति' इति योगप्रदर्शनं कृतमिति ज्ञातव्यम् । ननु कर्मणां भगवत्याधानं नाम भगवति समर्पणमेव नान्यत् । 'सर्वा तां हरयेऽर्पयेत्' इत्युत्तरप्रमाणानुरोधात् तत्र किं मातरिश्वा स्वकृतानि कर्माण्यर्पितवानुत सर्वैः क्रियमाणानि । नाद्यः । तस्य भगवद्भक्तमात्रसाधारणत्वेन विशिष्य मातरिश्वनस्तत्कथनानुपपत्तेः । न द्वितीयः । अन्यदीयस्य कर्मणोऽन्येन समर्पणानुपपत्तेरित्यतो द्वितीयपक्षाङ्गीकारपरत्वेन भाष्यं व्याचष्टे- **सर्वैः क्रियमाणानीति** ॥ अत्र समर्पणं नाम सर्वकर्मणां भगवत्कर्तृत्वेन तत्पूजात्वेन तद्भक्तिप्रसादफलकत्वेन अनुसन्धीयमानत्वम् । यथोक्तं गीतातात्पर्यनिर्णये-

नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पूजा कर्म चाखिलम् ।
तथापि मत्कृता पूजा तत्प्रसादेन नान्यथा ॥

तद्भक्तिस्तत्फलं मह्यं तत्प्रसादः पुनः पुनः ।
कर्मन्यासो हरावेवं विष्णोस्तुष्टिकरः सदा ॥ इति गीता.३.२७ ॥

अनेन 'मातरिश्वा अपः कर्माणि अग्न्यादीनां ज्वलनदहनप्रकाशनाभिवर्षणादीनि दधाति विभजति धारयति च' इत्यपव्याख्यानं निरस्तं भवति । इदानीं द्वितीयपक्षोक्तदोषपरिहाराय उत्तरं भाष्यं व्याख्यातुं तमेव दोषमाशङ्कते- **अन्यकर्माणीति** ॥ अन्यकृतकर्माणीत्यर्थः । अन्यथा सर्वेषामपि तत्स्यादविशेषादिति भावः ॥

सर्वैः क्रियमाणा चेष्टा कथं मारुती स्यात् बाधादित्याशङ्कां परिहरन्नपेक्षिताध्याहारपूर्वकं भाष्यं योजयति- **यत इति** ॥ अन्येषाममुख्यकर्तृत्वेऽपि

प्रेरकत्वाद्वायोरेव मुख्यकर्तृत्वमतो न बाधो नाप्यविशेष इति भावः । यद्यपि आ समन्तात् पालयन्तीति पूर्वोक्तव्युत्पत्त्या सत्कर्मणामेव पालकत्वादपूशब्दार्थत्वं प्रतीयते । तथापि सर्वैः क्रियमाणानि कर्माणि तस्मिन्नर्पितवान् यतः सर्वा चेष्टा मरुत्प्रेरणयोत्पन्नेत्यादिटीकानुसारेण 'मारुत्येव यतश्चेष्टा सर्वा' इत्यादिभाष्यानुसारेण च उपलक्षणत्वेन असत्कर्मणामप्यपूशब्दार्थत्वं ज्ञातव्यम् । तेषां भगवदर्पणं नाम तत्कर्तृकत्वेनानुसन्धानमिति ज्ञातव्यम् ॥ **तन्मूलभूतमिति** ॥ व्याख्यानमूल-भूतमित्यर्थः ॥ **धातुसूत्रमपीति** ॥ आगमस्य स्वयं प्रमाणत्वादपि शब्दः । धातुसूत्रापठने गमेर्ज्ञानार्थत्वं न ज्ञायेत । सम्यग्ज्ञातुमशक्यत्वादिति पूर्ववाक्यार्थ-पर्यालोचनया तज्ज्ञानसम्भवेऽपि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भाष्यकृतो भावः स्फुटत्वान्न वर्णित इति बोध्यम् । यद्यपि काशिकायां 'ऋषी गतौ' इति धातुं पठित्वा ईदित्वादेव हि ऋष्ट इत्यादौ 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (सि.कौ.३०३९) इति निष्ठाया अनिट्त्वमुक्तम् । धातुपाठेऽपि 'ऋषी गतौ' इति ईदित्त्वेन गत्यर्थक एव धातुः पठ्यते न तु 'ऋष ज्ञाने' इति । तथापि गत्यर्थस्य ऋषतेर्ज्ञानार्थत्व-मुक्तानुबन्धत्वं च अभिप्रेत्य भाष्ये 'ऋष ज्ञाने' इति धातुः पठित इति द्रष्टव्यम् । यद्वा सर्वज्ञभाष्यकृत्प्रयोगानुसारेण 'ऋष ज्ञाने' इत्यपि धातुरस्तीति ज्ञातव्यम् । अपव्याख्याने प्रमाणविरोधपरं भाष्यमुपलक्षणमित्याशयेन अन्तरङ्गानुपपत्तिमप्याह- **अनेजदित्यादेरिति** ॥ अत्र आद्येन आदिशब्देन एकमित्यादेः, द्वितीयेन अद्वितीयत्वादेः, तृतीयेन तद्धावतोऽन्यान् इत्यादेः ग्रहणम् । ततश्चायमर्थः । अनेजदित्यस्य निष्क्रियार्थत्वे सक्रियत्वप्रतिपादकेन 'मनसो जवीयः' इत्यनेन विरोधः । एकमित्यस्य द्वितीयराहित्यार्थत्वे 'तद्धावतोऽन्यान्' इत्याद्यन्यसद्भाव-प्रतिपादकविरोधः । 'नैनद्देवा आप्नुवन्' इत्यस्य सर्वथा इन्द्रियागोचरत्वार्थत्वे 'यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि' इति दर्शनप्रार्थनविरोधः । एवमन्यत्रापि विरोधो द्रष्टव्य इति ॥

ननु निरुपाधिकचैतन्यस्य निष्क्रियत्वं सर्वेन्द्रियागोचरत्वं चोच्यते । सक्रियत्वमिन्द्रियगोचरत्वञ्च सोपाधिकस्य । 'मनसो जवीयः' इत्यस्य अन्तः-करणावच्छिन्नचैतन्यपरत्वेन 'यत्ते रूपम्' इत्यादेरादित्यपरत्वेन परेण व्यख्यातत्वादेवं परमार्थापेक्षया अद्वितीयत्वं व्यावहारिकापेक्षयाऽन्यप्रतिपादन-

मित्यतो न कोऽपि विरोध इत्यशङ्क्य परिहरति- **न चेति** ॥ सोपाधिकेत्याद्युपलक्षणं पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । कुतो नेत्यत आह- **मुख्यार्थेति** ॥ निरुपाधिकचैतन्यस्य अकल्पितत्वेन मुख्यत्वात् सोपाधिकस्य कल्पितत्वेन अमुख्यत्वादस्मदुक्तन्यायेन सर्वस्य मुख्यब्रह्मपरत्वसम्भवेन 'मनसो जवीयः' इत्यादेः कल्पितामुख्यचैतन्यार्थत्वायोगात् । व्यावहारिकस्यापि कल्पितत्वेनामुख्यतया 'तद्धावतोऽन्यान्' इत्यादेरस्मदुक्तन्यायेन अकल्पितमुख्यार्थत्वसम्भवेऽमुख्यार्थत्वायोगादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । एवशब्दस्य परमार्थद्वितीयराहित्यार्थत्वे 'याथातथ्यतोऽर्थान्' इत्यादिविरोधः । तत्र महदादीनां याथातथ्यत इत्यनेन परमार्थत्वस्य उक्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्वा अमुख्यार्थायोगादित्यस्य लक्षणार्थायोगादित्यर्थः । 'अनेजदेकम्' इत्यादेर्निरुपाधिकचैतन्यपरत्वं वदता परेण लक्षणाया अङ्गीकर्तव्यत्वात् अङ्गीकृतत्वाच्चेति व्याख्यातव्यम् । ननु न लक्षणाङ्गीकार एव दोषः । तथा सति कुत्रापि सा न स्यादित्यत उक्तम्- **मुख्यार्थसम्भव इति**॥ अस्मदुक्तरीत्या वाच्यार्थसम्भवे इत्यर्थः । ननु अपव्याख्यान इव भाष्यकृद्व्याख्यानेऽपि अस्ति अनुपपत्तिः। यथा हि अनेकपदात्मकवाक्यश्रवणात् अनेकार्थप्रतीतावपि वाक्यस्य तावदेकत्र तात्पर्यं कल्प्यम् । अन्यथा एकवाक्यत्वासम्भवात् । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति च शाब्दाः । वाक्यतात्पर्यविषयश्च स एव । यत्प्रतिपादनेन वाक्यपर्यवसानं, यत्प्रतिपादनाय च पदान्तरोपादानं तथाभूतश्च कार्यात्मैव । 'न हि गौरश्वः पुरुषो हस्ती' इति वा 'देवदत्तः पचति' इति वा वाक्यं पर्यवसितमनुभूयते । किन्तु देवदत्त गामानयेत्यादिकार्यनिष्ठमेव । अतः कार्यमेव सर्वत्र वाक्यार्थः । कार्यत्वं च कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वम् । तत्र लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययः साक्षात्कार्याभिधायी । पदन्तराणि तु तत्प्रतीतये तदन्वितस्वार्थाभिधायीनि तत्पराण्येव । न च 'अनेजदेकम्' इत्यादौ तद्बोधकं लिङादि श्रूयते । ततः केवलसिद्धस्वरूपब्रह्मप्रतिपादकस्य अस्य अपर्यवसितत्वेन अप्रामाण्यप्रसङ्गः । न च 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यः' इत्यादिकर्मविधिशेषत्वेन वा 'आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादिज्ञानविधिशेषत्वेन वा अत्र ब्रह्मप्रतिपादनेन कार्यपरत्वात् न पर्यवसितत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे ब्रह्मणः कार्यशेषत्वापत्त्या स्वप्रधाने ब्रह्मणि वेदान्तानां महातात्पर्यमिति सिद्धान्तव्याकोपप्रसङ्गादित्यत आह- **स्वप्रधान इति** ॥ कार्याननिवत इत्यर्थः ।

सत्यम् । पर्यवसितमेव वाक्यं प्रमाणं, कार्यपरमेव च पर्यवसितमिति । तथापि कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वं न कार्यत्वम् । तथा सति मात्रादीन् जिज्ञासमानं प्रति 'इयं ते माता' 'अयं तव पिता' इत्यादिसिद्धबोधकवाक्यस्य अप्रमाण्य-प्रसङ्गात् । किन्तु इष्टेष्टसाधनतान्यतररूपमेव । तच्च क्वचित्सिद्धं क्वचित्कृतिसाध्य-मित्यन्यदेतत् । तदिहापि ब्रह्मणः उत्तमानां इष्टत्वात् मध्यमादीनां इष्टसाधनत्वात् तद्बोधकवाक्यस्य युक्ता परिसमाप्तिरिति भावः ॥ ४ ॥

उपनिषत्

तदेजति तन्नेजति तद्दूरे तद्वन्तिके।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

भाष्यम्- तदेजति [१]तत एव एजत्यन्यत् । तत्स्वयं नेजति ।

ततो बिभेति सर्वोऽपि न बिभेति हरिः स्वयम् ।
सर्वगत्वात् स दूरे च बाह्योऽन्तश्च समीपगः ॥

इति तत्त्वसंहितायाम् ॥ ५ ॥

टीका - उत्तरमन्त्रे 'तदेजति' इत्यस्य 'तद्ब्रह्म चेष्टते' इति तु व्याख्यानं [२]प्रायपाठविरुद्धम् । अतः तद्बिभेतीत्यन्यथाप्रतीतिः स्यात्तन्निरासाय आह - **तदिति**॥ तदित्यव्ययम् । पञ्चम्यर्थे चेदमङ्गीक्रियते । तर्ह्येजनस्य किं कर्तृ तत्राह- **अन्यदिति** ॥ ननु किमध्याहारेण ? तद्ब्रह्म बिभेतीत्येवार्थः किं न स्यादित्यतः तन्नेजतीत्युत्तरवाक्यविरोधात् । शाब्द्या हि अनुपपत्तेरार्थी बलवतीति भावेन तद्व्याख्याति- **तत्स्वयमिति** ॥ तन्नेजतीत्येत-न्निष्क्रियत्वार्थमपि व्याख्यातुं शक्यमित्यतो मन्त्रार्थे समाख्यामाह- **तत इति** ॥ दूरे समीपतश्च बाह्योऽन्तश्चेति योज्यम् ॥ ५ ॥

वामन- तदेजति इति वाक्यमनूद्य तत एजत्यन्यत् इति व्याख्याति । 'सप्तसु प्रथमा' इति सूत्रात् । तत् स्वयमेजतीत्यर्थाङ्गीकारे अनेजदिति पूर्वोक्तविरोधः । स्वयमनेजदपि कारणान्तरवशादेजतीति शङ्कानिरासार्थं 'ततो बिभेति सर्वोऽपि' इत्यादिना तत्त्वसंहितावचनेन दृढयति ॥ ५ ॥

---

१. तत एजत्यन्यत् । २. प्रायपाठविरुद्धार्थम् ।

मित्यतो न कोऽपि विरोध इत्यशङ्क्य परिहरति- **न चेति** ॥ सोपाधिकेत्याद्युपलक्षणं पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । कुतो नेत्यत आह- **मुख्यार्थेति** ॥ निरुपाधिकचैतन्यस्य अकल्पितत्वेन मुख्यत्वात् सोपाधिकस्य कल्पितत्वेन अमुख्यत्वादस्मदुक्तन्यायेन सर्वस्य मुख्यब्रह्मपरत्वसम्भवेन 'मनसो जवीयः' इत्यादेः कल्पितामुख्यचैतन्यार्थत्वायोगात् । व्यावहारिकस्यापि कल्पितत्वेनामुख्यतया 'तद्धावतोऽन्यान्' इत्यादेरस्मदुक्तन्यायेन अकल्पितमुख्यार्थत्वसम्भवेऽमुख्यार्थत्वायोगादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । एवशब्दस्य परमार्थद्वितीयराहित्यार्थत्वे 'याथातथ्यतोऽर्थान्' इत्यादिविरोधः । तत्र महदादीनां याथातथ्यत इत्यनेन परमार्थत्वस्य उक्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्वा अमुख्यार्थायोगादित्यस्य लक्षणार्थायोगादित्यर्थः । 'अनेजदेकम्' इत्यादेर्निरुपाधिकचैतन्यपरत्वं वदता परेण लक्षणाया अङ्गीकर्तव्यत्वात् अङ्गीकृतत्वाच्चेति व्याख्यातव्यम् । ननु न लक्षणाङ्गीकार एव दोषः । तथा सति कुत्रापि सा न स्यादित्यत उक्तम्- **मुख्यार्थसम्भव इति**॥ अस्मदुक्तरीत्या वाच्यार्थसम्भवे इत्यर्थः । ननु अपव्याख्यान इव भाष्यकृद्व्याख्यानेऽपि अस्ति अनुपपत्तिः। यथा हि अनेकपदात्मकवाक्यश्रवणात् अनेकार्थप्रतीतावपि वाक्यस्य तावदेकत्र तात्पर्यं कल्प्यम् । अन्यथा एकवाक्यत्वासम्भवात् । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति च शाब्दाः । वाक्यतात्पर्यविषयश्च स एव । यत्प्रतिपादनेन वाक्यपर्यवसानं, यत्प्रतिपादनाय च पदान्तरोपादानं तथाभूतश्च कार्यात्मैव । 'न हि गौरश्वः पुरुषो हस्ती' इति वा 'देवदत्तः पचति' इति वा वाक्यं पर्यवसितमनुभूयते । किन्तु देवदत्त गामानयेत्यादिकार्यनिष्ठमेव । अतः कार्यमेव सर्वत्र वाक्यार्थः । कार्यत्वं च कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वम् । तत्र लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययः साक्षात्कार्याभिधायी । पदन्तराणि तु तत्प्रतीतये तदन्वितस्वार्थाभिधायीनि तत्पराण्येव । न च 'अनेजदेकम्' इत्यादौ तद्बोधकं लिङादि श्रूयते । ततः केवलसिद्धस्वरूपब्रह्मप्रतिपादकस्य अस्य अपर्यवसितत्वेन अप्रामाण्यप्रसङ्गः । न च 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यः' इत्यादिकर्मविधिशेषत्वेन वा 'आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादिज्ञानविधिशेषत्वेन वा अत्र ब्रह्मप्रतिपादनेन कार्यपरत्वात् न पर्यवसितत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे ब्रह्मणः कार्यशेषत्वापत्त्या स्वप्रधाने ब्रह्मणि वेदान्तानां महातात्पर्यमिति सिद्धान्तव्याकोपप्रसङ्गादित्यत आह- **स्वप्रधान इति** ॥ कार्यानन्वित इत्यर्थः ।

सत्यम् । पर्यवसितमेव वाक्यं प्रमाणं, कार्यपरमेव च पर्यवसितमिति । तथापि कृतिसाध्यत्वे सति कृत्युद्देश्यत्वं न कार्यत्वम् । तथा सति मात्रादीन् जिज्ञासमानं प्रति 'इयं ते माता' 'अयं तव पिता' इत्यादिसिद्धबोधकवाक्यस्य अप्रमाण्य-प्रसङ्गात् । किन्तु इष्टेष्टसाधनतान्यतररूपमेव । तच्च क्वचित्सिद्धं क्वचित्कृतिसाध्य-मित्यन्यदेतत् । तदिहापि ब्रह्मणः उत्तमानां इष्टत्वात् मध्यमादीनां इष्टसाधनत्वात् तद्बोधकवाक्यस्य युक्ता परिसमाप्तिरिति भावः ॥ ४ ॥

उपनिषत्

तदेजति तन्नेजति तद्दूरे तद्वन्तिके।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

भाष्यम्- तदेजति [१]तत एव एजत्यन्यत् । तत्स्वयं नेजति ।

ततो बिभेति सर्वोऽपि न बिभेति हरिः स्वयम् ।
सर्वगत्वात् स दूरे च बाह्योऽन्तश्च समीपगः ॥
इति तत्त्वसंहितायाम् ॥ ५ ॥

टीका - उत्तरमन्त्रे 'तदेजति' इत्यस्य 'तद्ब्रह्म चेष्टते' इति तु व्याख्यानं [२]प्रायपाठविरुद्धम् । अतः तद्बिभेतीत्यन्यथाप्रतीतिः स्यात्तन्निरासाय आह - **तदिति**॥ तदित्यव्ययम् । पञ्चम्यर्थे चेदमङ्गीक्रियते । तर्ह्येजनस्य किं कर्तृ तत्राह- **अन्यदिति** ॥ ननु किमध्याहारेण ? तद्ब्रह्म बिभेतीत्येवार्थः किं न स्यादित्यतः तन्नेजतीत्युत्तरवाक्यविरोधात् । शाब्द्या हि अनुपपत्तेरार्थी बलवतीति भावेन तद्व्याख्याति- **तत्स्वयमिति** ॥ तन्नेजतीत्येत-न्निष्क्रियत्वार्थमपि व्याख्यातुं शक्यमित्यतो मन्त्रार्थे समाख्यामाह- **तत इति** ॥ दूरे समीपतश्च बाह्योऽन्तश्चेति योज्यम् ॥ ५ ॥

वामन- तदेजति इति वाक्यमनूद्य तत एजत्यन्यत् इति व्याख्याति । 'सप्तसु प्रथमा' इति सूत्रात् । तत् स्वयमेजतीत्यर्थाङ्गीकारे अनेजदिति पूर्वोक्तविरोधः । स्वयमनेजदपि कारणान्तरवशादेजतीति शङ्कानिरासार्थं 'ततो बिभेति सर्वोऽपि' इत्यादिना तत्त्वसंहितावचनेन दृढयति ॥ ५ ॥

१. तत एजत्यन्यत् । २. प्रायपाठविरुद्धार्थम् ।

वादि-'प्रायपाठविरुद्धम्' इत्यस्य 'तदेजति तन्नेजति' इत्यादिप्रायपाठ-विरुद्धमित्यर्थः । 'शाब्द्या हि अनुपपत्तेः' इत्यत्र तद्ब्रह्म एजति चलतीति यथाश्रुतवाक्यार्थकथने तन्नेजतीत्युत्तरवाक्यविरोधः स्यात् । कम्पनरूपैजनस्य निर्भये ब्रह्मण्यसम्भवात् यथास्थितवाक्ययोजनायामर्थ एवानुपपन्नः । भिन्नवाक्यतायां तु तस्मादेजतीति ब्रह्मनिमित्तकैजनरूपार्थस्य अनुपपत्त्यभावात् न अर्थानुपपत्तिः । किन्तु किमेजतीत्याकाङ्क्षायां अन्यदिति पदाध्याहाराभावे वाक्ययोजनानुपपत्तिरूपा शाब्द्येवानुपपत्तिरिति भावः । दूरे बाह्ये अन्तः समीपग इति यथास्थितवाक्ययोजनायाः पौनरुक्त्येनासम्भवात् दूरे समीपतश्च बाह्योऽन्तश्चेति भिन्नक्रमेण योजना कार्येति भावेनोक्तं 'दूरे समीपतश्च' इति ॥ ५ ॥

श्रीनि- विरुद्धमिति ॥ अनेजदित्यनेन निष्क्रियत्वोक्तेरिति भावः । ननु भवत्पक्षेऽपि अन्यकर्त्रध्याहारो दोषः । मत्पक्षे तु 'बिभेति न बिभेति' इति व्याघातरूपो दोषः । एवं साम्ये मदुक्त एवार्थः किं न स्यादित्यत आह- **शाब्द्या हीति** ॥ एजदित्युक्तेः किमित्याकाङ्क्षायां, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव शाम्यतीति न्यायेन अन्यदिति कर्तृवाचकपदाध्याहाररूपशाब्दानुपपत्त्यपेक्षया परस्परव्याघात-रूपार्थिक्यनुपपत्तिः प्रबलेत्यर्थः ॥ **शक्यमिति** ॥ तथा च आर्थिकानुपपत्तेर-भावादेजतीत्यस्य बिभेति इत्येवार्थोऽस्त्विति भावः । सामीप्यस्यैव दूरत्वप्रति-पादकत्वादाह- **दूरे समीपतश्चेति** ॥ ५ ॥

छलारी- प्रायपाठविरुद्धमिति ॥ 'तदेजति तन्नेजति' इति सहपठितोत्तर-वाक्यविरुद्धमित्यर्थः ॥ **शाब्द्या ह्यनुपपत्तेरिति** ॥ तदित्यस्य अव्ययत्वमाश्रित्य पञ्चम्याश्रयणाच्छाब्द्यनुपपत्तिः । ब्रह्मणः निर्दोषत्वेन भयरहितत्वात्तदेजतीत्यत्र कम्पनार्थकएजतेः तत्कारणभयार्थत्वाङ्गीकारेऽर्थानुपपत्तिः ॥ **निष्क्रियत्वार्थ-मपीति** ॥ सर्वक्रियोपलक्षणादिति भावः ॥ **बाह्येऽन्तश्चेति योज्यमिति** ॥ 'सर्वगतत्वादिति हेतुना' इति शेषः ॥ ५ ॥

सत्य- प्रायपाठविरुद्धार्थमिति ॥ 'अनेजत्' इत्यत्र एजतेः भयार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ **तदित्यव्ययं पञ्चम्यर्थ इति** ॥ यद्यपि तदित्यस्य तच्छब्दरूपस्य प्रथमान्तत्वेऽपि 'सप्तसु प्रथमा' इति चिरन्तनसूत्रात् 'सुपां सुलुक्' (सि.कौ.३५६१) इति प्रसिद्धसूत्राद्वा पञ्चम्यर्थत्वं सम्भवति । तथापि

मार्गान्तरमेतदित्यदोषः । ननु भवत्पक्षेऽन्यदित्यस्य अध्याहारः, अस्मत्पक्षे तु उत्तरवाक्यविरोध इति साम्यात् को विशेषः सिद्धान्त इत्यत आह- **शाब्द्या ह्यनुपपत्तेरिति** ॥ **निष्क्रियत्वार्थमपि व्याख्यतुं शक्यमिति** । न चैवं 'मनसो जवीयः' इत्यनेन विरोधः । सोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेन कथञ्चिद् विरोधस्य परिहर्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा भवतां 'अनेजत्' इत्यनेन पुनरुक्तता स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

नृसिंह- प्रायपाठेति ॥ अनेजदित्यत्र 'एजृ' धातोः भयार्थकत्वं गृहीत्वा तदभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । **निष्क्रियार्थमपीति** ॥ तथा च एजति बिभेतीत्यर्थाङ्गीकारेऽपि न विरोध इति भावः । यद्यपि 'मनसो जवीयः' इत्यनुरोधेन अनेजदित्यत्र निर्भयत्वमेवार्थतया निर्णीतम्, तथापि तदाच्छादनेनेयमाशङ्केति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

रघु- ननु तदेजतीत्याद्युत्तरभाष्यं व्यर्थम् । न च श्रौतपदानुवादेन व्याख्यानार्थमिति वाच्यम् । अप्रतीत्यन्यथाप्रतीतिरूपव्याख्यानबीजाभावेन तदयोगात् । न च तद्ब्रह्म बिभेतीति अन्यथाप्रतीतिरेव बीजमिति वाच्यम् । तच्चेष्टत इति यथाप्रतीतेरपि सम्भवेन अन्यथाप्रतीत्यैव भाव्यमिति निर्बन्धे कारणाभावादित्यतः परिशेष एव तत्कारणमित्याशयेनाह- **उत्तरमन्त्र इति** ॥ **प्रायपाठविरुद्धमिति** ॥ अनेजदित्यत्र एजतेः भयार्थत्वेन व्याख्याततत्वात् तत्प्रायपठितत्वविरुद्धमित्यर्थः ॥ **अत इति** ॥ अर्थान्तरप्रतीत्यसम्भवादित्यर्थः । ननु तदित्यस्य तत इति व्याख्यानमलाक्षणिकत्वादयुक्तमित्यतः तद्घटयन्नुत्तरभाष्यमवतारयति- **तदित्यव्ययं पञ्चम्यर्थे चेदमङ्गीक्रियत इति** ॥ ननु तच्छब्दरूपस्य तदित्यस्य प्रथमात्वेऽपि 'सप्तसु प्रथमा' इति महाव्याकरणसूत्रात् 'सुपां सुलुक्' इति प्रसिद्धव्याकरणसूत्राद्वा पञ्चम्यर्थत्वसम्भवे अव्ययत्वाङ्गीकरोऽयुक्तः । 'नाम ब्रह्म' इत्यादौ प्रथमादेः सप्तम्याद्यर्थत्वस्य उदाहृतव्याकरणद्वयानुसारेण भाष्यटीकाकृद्भ्यां बहुशो अङ्गीकृतत्वाच्चेति चेन्मैवम् । महाव्याकरणसूत्रेण प्रथमायाः पञ्चम्यर्थत्वेऽपि, प्रसिद्धव्याकरणसूत्रेण च प्रथमायाः पञ्चम्यादेशत्वेन पञ्चम्यर्थत्वेऽपि न साक्षात् पञ्चम्या एव पञ्चम्यर्थत्वम् । अव्ययत्वाङ्गीकारे तु-

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

इत्युक्तन्यायेन तदित्यस्यैव पञ्चमीत्वेन तदर्थत्वोपपत्तेः प्रतिपत्तिलाघवात् अव्ययत्वाङ्गीकारो युक्तः । यद्वा एतद्ग्रन्थस्य उपायान्तरत्वान्न कश्चिद्दोषः । तदित्यस्य अव्ययत्वं तु स्वरादित्वेनेति मन्तव्यम् । ननु अध्याहाराभावे कथं कर्त्राकाङ्क्षाशान्तिरित्यत उक्तम्- **तद्ब्रह्मेति** ॥

ननु तत एजति बिभेतीति व्याख्याने कर्तृवाचकशब्दाभावो दोषः । तद्बिभेतीति व्याख्याने उत्तरवाक्यविरोधो दोष इति पक्षद्वयस्यापि दुष्टत्वसाम्यात् कथं निर्णय इत्यत आह- **शाब्द्या ह्यनुपपत्तेरिति** ॥ अर्थानुपपत्तेरन्यतर-वाक्याप्रामाण्यहेतुत्वेन बलवत्त्वम् । शाब्द्यनुपपत्तेस्तु अध्याहारेण परिहार्यत्वान्न तद्धेतुत्वमिति ततो दुर्बलत्वमिति भावः । ननु उपपत्तिसिद्धेऽर्थे प्रमाणान्तरान-पेक्षणादुत्तरं भाष्यमनर्थकमित्यत उपपत्तेः सावकाशत्वशङ्कापूर्वकं भाष्यमवतार-यति- **तन्नेजतीत्येतन्निष्क्रियत्वार्थमपीति** ॥ तथा च उत्तरवाक्यस्य अवि-रोधकत्वात् तदेजतीत्यस्य तद्ब्रह्म बिभेतीत्येवार्थो युक्तः । अध्याहाराभावादिति भावः । न च तन्नेजतीत्यस्य निष्क्रियत्वार्थत्वे 'मनसो जवीयः' इत्यनेन विरोधः शङ्क्यः । निर्भयत्वार्थत्वेऽपि अनेजदित्यनेन पौनरुक्त्यदोषसाम्यात् । यदि च तात्पर्यज्ञापकत्वेन पौनरुक्त्यं परिह्रियते तदा सोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेन विरोधोऽपि परिह्रियताम् । न चैवं पक्षद्वयेऽपि साम्यादेवमेव व्याख्याने किं बीजमिति वाच्यम् । तदेजतीत्यस्य तत एजति अन्यदिति व्याख्यानस्य अतिक्लिष्टत्वेन साम्याभावात् । साम्येऽप्यर्थानिर्णयेन सिद्धान्तिन एवानिष्टत्वात् । अत एव निष्क्रियत्वार्थमपीत्युक्तमिति शङ्कितुरभिप्रायः । यद्यपि मुख्यार्थसम्भवे अमुख्यार्थायोगादिति उक्तरीत्या सोपाधिकनिरुपाधिकविषयत्वेन विरोधस्य परिहर्तुमशक्यत्वेन 'मनसो जवीयः' इत्येतद्विरोधस्य अपरिहार्यत्वात् नैतच्चोद्यावकाशः । तथापि तदाच्छादनेनैव एतच्चोद्यमिति मन्तव्यम् ॥ **मन्त्रार्थ इति**॥ अतो नोत्तरार्धस्य वैयर्थ्यमिति भावः । ननु सर्वगतत्वस्य दूर इत्यादौ एकैकत्र तावन्न हेतुत्वम् । असर्वगतानामपि घटादीनां दूरादिस्थत्वात् । नापि द्वयोर्द्वयोः । सर्वगतत्वाद्दूरे बाह्ये च । सर्वगतत्वादन्तः समीपगश्चेत्यत्रापि पूर्वदोषानुवृत्तेरित्यतो

द्वितीयपक्षमङ्गीकृत्य तत्रोक्तदोषपरिहाराय श्रुत्यनुसारेण प्रतियोग्यनुयोगिक्रमानुसारेण च पदानि योजयति- **दूर इति** ॥

ततश्च अनेजदेकमित्यादिमन्त्रद्वयस्यायमर्थः । तद्धावत इत्यत्र श्रूयमाणं तदित्येतत् सर्वत्र अन्वेति । तद्ब्रह्म निर्भयत्वादेव अनेजदित्युच्यते । न तु निष्क्रियत्वात् । प्रधानत्वादेवैकमित्युच्यते । न तु द्वितीयशून्यत्वात् । मनसो जवीयः मनो हि वेगवत्त्वेन प्रसिद्धम् । ततोऽप्यतिशयेन वेगवत् । एनत् एतद्ब्रह्म देवाः ब्रह्माद्याः । नाप्नुवन् सम्यक् न ज्ञातवन्तः । स्वयं तु पूर्वं पूर्वमेव अनादित एव सर्वान् अर्षत् व्यजानात् 'ऋष ज्ञाने' । तद्ब्रह्म स्वयमेकत्र तिष्ठदेव धावतः द्रवतः अन्यान् अत्येति अतिक्रम्य वर्तते । एवं माहात्म्योपेते तस्मिन् ब्रह्मणि मातरिश्वा मुख्यवायुः अपः सर्वैः क्रियमाणानि कर्माणि दधाति तत्पूजात्वेन समर्पितवान् ॥४ ॥

वायोः सर्वप्रेरकत्वेन सर्वकृतकर्मणां मुख्यतो वायुकर्तृत्वेन युक्तं वायोः सर्वकर्मसमर्पणम् । ब्रह्मणो अन्यस्माद्भयाभाववदन्यस्यापि ब्रह्मणः सकाशात् भयाभावे साम्यं स्यादित्यत आह- **तदेजतीति** ॥ तदित्यव्ययं पञ्चम्यर्थे । अन्यदिति कर्त्रध्याहारः । तत् ततो ब्रह्मणः सकाशात् अन्यत् ब्रह्मादिजगत् एजति बिभेति 'भीषास्माद्वातः पवते' (तै.उ.२.८.१) इत्यादेः । तत् ब्रह्म स्वयं नेजति न बिभेति । तद्दूरे तदु तदेवान्तिके समीपे च वर्तते । सर्वगतमिति यावत् । न च 'अनेजत्' इत्यनेन निर्भयत्वस्य 'तद्धावत्' इत्यादिना सर्वगतत्वस्य च उक्तत्वात् पुनरुक्तिरिति वाच्यम् । श्रुतिः स्वस्य परमात्मनिर्भयत्वसर्वगतत्वप्रतिपादने तात्पर्यमस्तीति ज्ञापनाय तदभ्यस्यतीत्यङ्गीकारे दोषाभावात् । तद्ब्रह्म अस्य सर्वस्य अन्तः नियामकत्वेन वर्तते । तदु तदेव अस्य सर्वस्य बाह्यतो बहिराश्रयत्वेन वर्तत इति ॥ ५ ॥

उपनिषत्

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

भाष्यम्

सर्वगं परमात्मानं सर्वं च परमात्मनि ।
यः पश्येत् स भयाभावान्नात्मानं गोप्तुमिच्छति ॥
इति सौकरायणश्रुतिः ॥ ६ ॥

टीका- 'तद्दूरे तद्वन्तिके' इत्यादौ परमेश्वरस्य सर्वभूताश्रयतया सर्वभूतगतत्वमुक्तम् । तज्ज्ञानफलं 'यस्तु सर्वाणि' इति मन्त्रेणोच्यते । तत्र जीवस्य सर्वभूतात्मकत्वमुच्यत इत्यपव्याख्याननिरासाय मन्त्रं श्रुत्या व्याचष्टे- सर्वगमिति ॥ 'सर्वगं परमात्मानम्' इति 'सर्वभूतेषु चात्मानम्' इत्यस्यार्थः । 'सर्वं च परमात्मनि' इति पूर्वार्धस्य । 'भयाभावात्' इति 'ततो न विजुगुप्सते' इत्येतद्व्याख्यानस्य 'नात्मानं गोप्तुमिच्छति' इत्यस्य उपपादनम् । अभेदार्थतायां सप्तम्यनुपपत्तिश्च ॥ ६ ॥

वामन- 'यस्तु-' इत्यादिमन्त्रार्थं 'सर्वगम्' इत्यादिकया सौकरायणश्रुत्या व्यक्तं वक्ति । परमात्मा सर्वभूतान्यन्तर्बहिश्च व्याप्य स्थित्वा तानि बिभर्ति । न पुनस्तान्यमुं बिभ्रति ॥ ६ ॥

वादि-सर्वभूतानि आत्मनि आत्मत्वेन अभिपश्यतीति अपव्याख्यानकर्तुरभिप्राय इति भावेनाह- **जीवस्य सर्वभूतात्मकत्वमिति** ॥ इदञ्चोपलक्षणम् । सर्वभूतानि आत्मनि स्वस्मिन् जीव इति यथाश्रुतार्थकथनाशा अपि एकस्मिन् जीवे सर्वजीवानामभावेन परस्यानुपपन्नैव । अस्माकं तु विश्वरूपे भगवति सर्वजीवानामाश्रितत्वान्न काप्यनुपपत्तिः ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं ऋषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥
(गीता.११.१५) इति हि स्मृतिः ॥ ६ ॥

श्रीनि- सर्वभूतेति ॥ प्रमाणे सर्वगतत्वादित्युक्तेरिति भावः ॥ **उपपादनमिति** ॥ चोरादिभूयिष्ठोऽयं मार्गस्ततः स्वात्मगोपनेन गन्तव्यमिति केनचिदुक्तौ तदा ज्ञानी स्वात्मानं गोप्तुं नेच्छति । कुतः भये प्राप्ते सत्येव गोपनस्य कर्तव्यत्वेन भगवज्ज्ञानिनो भयाभावादिति भावः ॥ **सप्तमीति** ॥ आधाराधेयभावोक्त्या भेदस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

छलारी- तत्र जीवस्येति ॥ आत्मशब्दस्य न जीवार्थकत्वं स्वरूपार्थकत्वादिति भावः ॥ **इत्यस्यार्थ इति** ॥ आत्मशब्दस्य परमात्मशब्देन विशेषणादिति भावः ॥ ६ ॥

सत्य- सप्तम्यनुपपत्तिश्चेति ॥ न केवलं समाख्याविरोध इति चार्थः ॥६॥

नृसिंह- सर्वभूताश्रयतयेति ॥ फलवाक्यैकवाक्यतासिद्ध्यर्थं तात्पर्यानुवादः ॥ **अभेदार्थतायामिति** ॥ 'सर्वभूतानि चात्मनि' इत्यनेनैव अभेदसिद्धेः पुनः सर्वभूतेषु चात्मानम्' इत्यस्य वैयर्थ्यम् । न च तैः सर्वपदार्थाभेदो ब्रह्मणोऽङ्गीक्रियते ॥ ६ ॥

रघु- प्रकरणवशादुत्तरमन्त्रस्यापि भगवन्महात्म्यप्रतिपादकत्वमिति भ्रमनिरासाय प्रतिपाद्यं कथयन् भाष्यं सङ्गमयति- **तद्दूर इत्यादि** ॥ यद्यपि अत्र सर्वभूताश्रयत्वं सर्वभूतगतत्वं च उक्तमित्येव वक्तव्यम् । 'तदु सर्वस्य बाह्यतः' इत्यनेन सर्वभूताश्रयत्वस्य 'तदन्तरस्य' इत्यनेन सर्वभूतगतत्वस्य च पृथगुक्तत्वात् । अत एव इत्यादौ इत्युक्तम् । यस्त्विति उत्तरमन्त्रे तद्व्याख्यानश्रुतौ च उभयोः समकक्ष्यतयोक्तत्वाच्च । तथापि श्रुत्युक्तं सर्वभूताश्रयत्वं सर्वभूतगतत्वे प्रकारसमर्पकमेव । न तु स्वातन्त्र्येण ज्ञेयमिति ज्ञापनाय तथोक्तिसम्भवात् । पृथगुभयोर्ज्ञेयत्वसम्भवे किं प्रकारसमर्पकताज्ञापनेनेति चेन्नैवं शङ्क्यम् । सर्वभूतगतत्वस्य गगनादिसाधारणस्य स्वावस्थानाय सर्वभूतोपजीवनरूपस्य वा भगवन्माहात्म्यरूपत्वाभावेन मुमुक्षुज्ञेयत्वासम्भाववदिति शङ्कावकाशात् । सर्वभूतगतत्वोक्तौ तु नैतच्चोद्यावकाशः । भगवतः सर्वभूतगतत्वं सर्वभूतस्थितिहेतुव्यापारप्रेरकत्वेन । एतदेव सर्वभूताश्रयतया सर्वभूतगतत्वं नाम । न चैतत् गगनादिसाधारणं, न वा स्वावस्थानाय सर्वभूतोपजीवनम् । येनोक्तदोषः स्यात् । सर्वाधारतया सर्वभूतेषु परमात्मानं विजानतः । पूर्वमन्त्रोक्तस्य सर्वाधारतया सर्वभूतगतत्वस्य अत्रानुवादः । प्राक् सर्वाधारत्वेन सर्वगतत्वदर्शनफलमुक्तमित्याद्युत्तरटीकाग्रन्थादपि अयमेवार्थः टीकाकृदभिप्रेतो ज्ञायते । अन्यथा टीकायां क्वचिदपि सर्वभूताश्रयत्वस्य सर्वभूतगतत्वसमकक्ष्यतया उक्तिप्रसङ्गेन नियमेन प्रकारतयोक्तिर्न स्यात् । उक्तञ्च प्रमेयदीपिकायां 'न हि सर्वभूतप्रेरकत्वेन सर्वभूतगतत्वं गगनादिसाधारणम् । येन मुमुक्षूपास्यत्वाभावः' इति । उक्तञ्च तत्त्वप्रकाशिकायां 'न सर्वभूतेषु स्थितिमात्रं सर्वभूतान्तर्यामी च' इति ॥

॥ **तज्ज्ञानफलमिति** ॥ अत्र ज्ञानसामान्यग्रहणेन यस्त्विति मन्त्रे सर्वगमिति भाष्योदाहृतश्रुतौ च दृशेः ज्ञानसामान्यार्थत्वम् । 'पश्यार्थैश्चानालोचने' (सि.कौ.४०९) इत्यादौ दृशेर्ज्ञानमात्रार्थताया दृष्टत्वादित्युक्तं भवति । कुतो विशेषशब्दस्य सामान्यपरत्वमिति चेत् । यस्त्विति मन्त्रस्य यस्मिन्निति मन्त्रस्य च पौनरुक्त्यमाशङ्क्य आद्यस्य ज्ञानसामान्यवाचकत्वं, द्वितीयस्य विशेषज्ञानपरत्वं च आश्रित्य विजानतश्च अत्रोच्यत इत्युत्तरभाष्येण परिहारादिदं ज्ञायते । एतच्च तद्वाक्यव्याख्यानटीकायां स्पष्टम् । प्राप्ताधिकारस्य परमेश्वरतत्त्वबुभुत्सावतः परमात्मतत्त्वोपदेशः क्रियते । अनेजदित्यादिनेत्यादिपूर्वटीकापर्यालोचनया च अस्य ज्ञानसामान्यपरत्वं विज्ञायते । न च यस्त्विति मन्त्रस्य ज्ञानसामान्यपरत्वे तत्साक्षात्कारो मोक्षसाधनमिति अतीतग्रन्थेनोक्तमिति अग्रिमटीकाविरोध इति वाच्यम् । अत्रोक्तपरोक्षज्ञानस्य अपरोक्षज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वेन साक्षात्कारस्यापि मोक्षसाधनत्वमुक्तप्रायमित्यभिप्रायेण वा, यस्मिन्निति मन्त्रे विजानत इत्यनेन साक्षात्कारस्य उक्तत्वाभिप्रायेण वा अग्रिमग्रन्थप्रवृत्त्युपपत्तेरिति ॥ **सर्वभूतात्मकत्वमुच्यत इति** ॥ इयमत्र अपव्याख्या । 'यस्तु परिव्राट् मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि आत्मन्येवानुपश्यति। आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु च आत्मानं तेषामपि भूतानामहमेव आत्मेति । सर्वभूतेषु च आत्मानं यस्तु पश्यति स ततः तस्मादेव दर्शनात् । न विजुगुप्सते विजुगुप्सां घृणां न करोति । सर्वा हि घृणा आत्मनोऽन्यं निकृष्टं पश्यतो भवति आत्मानमेवात्यन्तविशुद्धं निरन्तरं पश्यतो न घृणा निमित्तमस्ति' इति । मन्त्रसमाख्याश्रुत्योः क्रमेण व्याख्यानव्याख्येयभावभ्रमं निवारयति- **सर्वगमिति** ॥ पूर्वार्धस्यार्थ इति सम्बन्धः । ननु व्यख्यानश्रुतौ 'भयाभावात्' इति व्यर्थम् । व्याख्येयमन्त्रे तद्व्याख्येयपदाभावादित्यत आह- **भयाभावादितीति** ॥ भयाभावादित्येतन्नात्मानं गोप्तुमिच्छतीति अस्योपपादनमित्यन्वयः ॥

ततश्च भयाभावादित्येतदुपपत्तिसमर्पकतया मन्त्रे अध्याहाररूपमेव न व्याख्यानरूपमित्युक्तं भवति । ननु मन्त्रे नात्मानं गोप्तुमिच्छतीति साध्यमेव न श्रूयते । कस्योपपादनाय अध्याहार इत्यत उक्तम् ॥ **ततो न विजुगुप्सत इत्येतद्व्याख्यानस्येति** ॥ यद्यप्यत्र न विजुगुप्सत इत्येतद्व्याख्यानस्य इत्येव वक्तव्यं न तु

तत इति । तद्व्याख्यानाभावात् । तथापि भयाभावादिति अध्याहारे निमित्तसूचनाय यथाश्रुतानुवादः कृतः । 'ततो न विजुगुप्सते' इति विशिष्टानुवादे हि ततः परमेश्वरस्य सर्वभूताश्रयत्वादिज्ञानात् नात्मानं गोप्तुमिच्छतीति अर्थप्रतीत्या अप्रयोजकत्वशङ्कायां तन्निरसनोचितस्य भयाभावादित्यस्य अध्याहारो विज्ञायेत । ततश्च परमेश्वरस्य सर्वभूताश्रयत्वादिज्ञानात् भयाभावः । भयाभावात् नात्मगोपनेच्छेति सुगमः साध्यसाधनभावः । न च तत इत्यस्य व्याख्यानं भयाभावादिति इत्येव किं नोक्तमिति वाच्यम् । ज्ञानस्येव भयाभावस्याप्रकृतत्वेन परामर्शानुपपत्तेरित्याशयात् । यद्वा टीकायां तत इत्यतः परमित्यस्यार्थ इत्यनुवर्तते । तत इत्यस्यार्थो भयाभावादितीति योजना । बुद्ध्या प्रकृतत्वात् परामर्शोपपत्तिरिति भावः । ननु किं बुद्ध्या प्रकृतत्वमङ्गीकृत्य भयाभावपरामर्शेन इत्यत आह- **नात्मानं गोप्तुमिच्छतीत्यस्योपपादनमिति** ॥ भयाभावादितीति अनुवर्तते । भयाभावादित्येतन्नात्मानं गोप्तुमिच्छतीत्यस्योपपादनमुपपादकम् । न तु सर्वभूताश्रयत्वेन सर्वभूतगतत्वज्ञानं साक्षात्तदुपपादकम् । अप्रयोजकत्वात् । अतो बौद्धपरामर्शो युक्त इति भाव इति व्याख्येयम् । अथवा तत इत्येतत् भयाभावदितीत्यतः पूर्वं सम्बद्ध्यते । तथा च तत इत्यनूद्य भयाभावादिति व्याख्याय न विजुगुत्सत इत्यादिना तस्योपयोगः कथितो भवतीति व्याख्येयम् । भाष्यमुपलक्षणमित्याशयेन अन्तरङ्गानुपपत्तिमप्याह- **अभेदार्थतायामिति** ॥

यस्त्विति मन्त्रस्य जीवस्य सर्वभूताभेदार्थतायामात्मनीति सर्वभूतेषु इति च सप्तम्यनुपपत्तिः। तया आधाराधेयभावप्रतीत्या भूतलघटयोरिव भेदस्यैव प्रतीतेरित्यर्थः । चशब्देन समाख्याश्रुतिविरोधं समुच्चिनोति ॥

ततश्चायं मन्त्रार्थः । यस्तु अधिकारी । सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनात्मकानि । आत्मन्येव आत्माधारतयैव । अनुपश्यति जानाति । सर्वभूतेषु च आत्मानं नियामकत्वेन अनुपश्यति । सः आत्मानं न विजुगुप्सते गोप्तुं नेच्छति । कुतः ? ततः सर्वाश्रयतया सर्वभूतगतत्वज्ञानात् । तथा ज्ञानेऽपि कुतो न गोपनेच्छेत्यतोऽपि तत इत्युक्तम् । भयाभावादित्यर्थः । भयकारणेषु सत्ताप्रदत्वेन परमेश्वरं जानतः तेषामकिञ्चित्करत्वेन ज्ञानावश्यम्भावात् भयाभावः । ततश्च नात्मनो गोपनेच्छेति ॥

॥ ६ ॥

उपनिषत्

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

भाष्यम्- यस्मिन् परमात्मनि सर्वभूतानि स परमात्मैव तत्र सर्वभूतेषु अभूत् । एवं सर्वभूतेषु एकत्वेन परमात्मानं विजानतः को मोहः ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि स आत्मा सर्वभूतगः ।
एवं सर्वत्र यो विष्णुं पश्येत्तस्य विजानतः ।
को मोहः कोऽथवा शोकः स विष्णुं [1]पर्यगाद्यतः ॥

इति पिप्पलादशाखायाम् ।

पूर्वोक्तानुवादेन शोकमोहाभावोऽपि विजानतश्च अत्रोच्यते । अभ्यासश्च सर्वगतत्वस्य द्योतनार्थः ॥७॥

टीका-एतन्मन्त्रार्थविवरणार्थो 'यस्मिन् सर्वाणि' इत्ययं मन्त्र इति वक्ष्यति । तत्र यस्मिन्नात्मनि जीवे सर्वभूतानि स आत्मैव यस्य विजानतः तानि संवृत्त इत्याद्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय मन्त्रं व्याख्याति- **यस्मिन्निति** ॥ 'सर्वभूतानि तिष्ठन्ति' इति शेषः । तत्रेत्यनुवादेन सर्वभूतेष्विति व्याख्यानम् । अभूत् अनादितो वर्तते । विजानत इत्यस्यान्वयसिद्ध्यर्थमेवमित्यध्याहारः कृतः । एवं सर्वाधारतया सर्वभूतेषु परमात्मानं तं च एकत्वेन विजानत इति योज्यम् । विजानतो अनुपश्यत इति द्वयोरपि व्याख्यानं विजानत इति । अर्थान्तरे सम्भवति कुतोऽयं मन्त्रार्थ इत्यतः श्रुत्यन्तरेण व्याख्यानादिति भावेनाह- **यस्मिन्निति** ॥ विजानतः 'एकत्वञ्च' इति शेषः । ननु परमेश्वरज्ञानेऽपि कुतः शोकाद्यभाव इत्यत आह- **स विष्णुमिति** ॥ यतो ज्ञानी विष्णुं पर्यगात् सम्यक् प्राप्नोत्येव । अतः शोकाद्यभावः तस्य युक्त इत्यर्थः । अनेन 'स पर्यगात्' इत्युत्तरमन्त्रार्थतात्पर्यमप्युक्तं भवति । एकत्वमित्यस्य पौनरुक्त्यं च । अन्यथा अनुवादस्य वैयर्थ्यात् ॥

---

१. पर्यगादतः ।

नन्वेवं मन्त्रव्याख्यानेऽपि पुनरुक्तिः स्यात् । 'यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येव' इत्यस्य 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि' इत्यनेनोक्तत्वात् । 'सर्वभूतेषु चात्मानम्' इत्यस्य च 'आत्मैवाभूत्' इत्यनेनोक्तत्वात् । अतो नायं मन्त्रार्थ इत्यत आह- **पूर्वेति** ॥ पूर्वमन्त्रोक्तस्य सर्वाधारतया सर्वगत्वस्य अत्र अनुवादोऽतो न पुनरुक्तिः इत्यर्थः । न च वाच्यमधिकविधानाय अनुवादो भवति । न च अत्र अधिकं किञ्चिदिति । पूर्वमेवंविदो भयाभावः फलत्वेनोक्तः । अत्र पुनः शोकमोहाभावोऽपि । प्राक् सर्वाधारत्वेन सर्वगतत्वदर्शनफलमुक्तम् । अत्र तु विशेषतो जानत इत्येवं फले ज्ञाने च आधिक्यसद्भावादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । 'एकत्वमनुपश्यतः' इत्याधिक्यं च द्रष्टव्यम् । 'तद्भावतः' इत्यस्य सर्वगतत्वस्य 'तद्दूरे' इत्यादिना पुनरुच्यमानत्वात् पुनरुक्तिदोष इत्याशङ्कां पुनरुक्तिदोषपरिहारप्रसङ्गात् परिहरति- **अभ्यासश्चेति** ॥ श्रुतिः स्वस्य परमात्मसर्वगतत्वे तात्पर्यं द्योतयितुं तदभ्यस्यतीति न दोष इत्यर्थः । सर्वगतत्वस्य इत्युपलक्षणम् । 'अनेजत्' 'तन्नेजति' इत्यभयत्वस्यापि द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

वामन- अन्योन्यभिन्नेषु भूतेषु स्थितानामपि पररूपाणां न कश्चिद् भेद इत्याह- **यस्मिन्निति** ॥ यस्मिन् परमात्मनि प्रतिष्ठितान्युक्तानि स परमात्मा एक एव तत्राभूत् सर्वभूतेषु स्थितोऽभूत् । नचैतदज्ञमतम् । विजानतः इति विशेषणात् । तत्र भूतबाह्यान्तरेषु भगवद्रूपेषु तस्य रूपिण एकत्वं विशेषेण ज्ञात्वा यथावत् पश्यतः कश्चन मोहः शोको वा न भवेत् ॥

ननु नायं जीवेशभेदः साधीयान् । अभेदस्याप्यत्र प्रतीयमानत्वात् । तथाहि यस्मिन् सर्वाणि भूतानि एकीभावेनावस्थितानि स परमात्मा एक एव तत्त्वतोऽभूत् । ततोऽन्यन्मिथ्यैव । तत्र परमात्मनि । तेषामेकत्वमनुपश्यतः शोकमोहप्रहाणं स्यादिति । एतत्परिहारार्थं 'यस्मिन्' इत्यादिना शाखान्तरवाक्येनाप्येतन्मन्त्रार्थं सुव्यक्तं वक्ति । 'स विष्णुं पर्यगादतः' इत्यनेन वाक्येन 'स पर्यगात्' इति मन्त्रावयवं व्याचख्यौ । स उपासकः । स्वशक्त्यनुसारेण विष्णुं पर्यपश्यदिति यतः अतः तं पर्यगात् । तत्परिवारतया तल्लोकं जगामेत्यर्थः ॥

सर्वगतत्वस्य पुनरुक्तेर्विशेषकृत्यमाह- **पूर्वोक्तेति** ॥ 'यस्तु-' इत्यादि पूर्ववाक्योक्तं सर्वगतत्वं 'यस्मिन्' इत्याद्युत्तरवाक्येनानूद्यते, न पुनर्विधीयते ।

किमर्थमनुवाद इति चेत्, ज्ञानस्य फलविशेषविधानार्थम् । पूर्वत्र तु जुगुप्सा न स्यादिति सामान्यत एव हि तत्फलमुक्तम् । उत्तरत्र पुनः शोकादिराहित्यं विशेष उच्यते । अथाप्यसकृदुक्तिस्तात्पर्यार्था युक्तेत्याह- **अभ्यासश्चेति** ॥ अस्ति हि विष्णोः सर्वगतत्वादौ तात्पर्याधिक्यमिति भावः ॥ ७ ॥

वादि- ब्रह्मगमनस्य निश्चितत्वात् 'अगात्' इत्यतीतत्वोक्तिरिति भावेनाह- **सम्यक्प्राप्नोत्येवेति** ॥ 'एष्यत्तु निश्चितं यत्स्यादतीतत्वेन भण्यते' इति स्मृतिः । 'आत्मैवाभूत्' इति पूर्वार्धेऽपि परेणैक्यस्य कथितत्वात्पुनरुत्तरार्धे 'एकत्वमनुपश्यतः' इत्येकत्वस्यैव कथनात्पौनरुक्त्यम् । न च भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या परेणापीदं पौनरुक्त्यमभ्यासार्थमिति परिहर्तुं शक्यम् । सर्वभूतानामन्ते ब्रह्मण्येकीभावं वदतापि परेणैकस्मिञ्जीवे सर्वभूतैक्यं नाङ्गीक्रियते । उभयोरपि भिन्नदेहाद्युपाध्यवच्छिन्नत्वेन बाधितश्च । एवञ्च बाधितेऽर्थे रज्जुस्सर्प इति बहुवारमभ्यासेऽपि यथा नार्थसिद्धिः, तात्पर्यं तु दूरापास्तं तथात्राप्युक्तरीत्या बाधिते परस्यानभिमतेऽर्थे अभ्यासोऽपि स्वस्य शास्त्राभ्यासराहित्यसूचक एव । न तु परस्यार्थसाधकः । टीकाकृतोक्त-पौनरुक्त्यन्तु अभ्युपगमवादेनेति ज्ञेयम् । अस्माकं तु 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि स आत्मैव सर्वभूतेष्वभूत्' इत्यर्थाश्रयणात् स्थानभेदेन परमात्मनि प्राप्तभेदनिवारणाय 'एकत्वमनुपश्यतः' इति सार्थकमिति भावः ॥ ७ ॥

श्रीनि- आत्मैव जीव एव । तानि भूतानि संवृत्तो जातः । स अत्मैव तानि संवृत्त इति ज्ञानं यस्य विजानतोऽस्तीति वाक्यं योज्यम् । अभूदित्युक्त्या इदानीमुत्तरत्र च अभावः प्राप्त इत्यत आह- **अनादित इति** ॥ क्रियाप्रबन्धे लुङिति भावः । व्याख्यानमित्यनन्तरं एवमिति भाष्येणेति शेषः ॥ **एकत्वश्चेति** ॥ तथा च समग्रमन्त्रार्थे इयं समाख्या जातेति ज्ञेयम् । अपव्याख्यानस्य 'यस्मिन् सर्वाणि' इति विरोध उक्तः । दूषणान्तरञ्चाह- **एकत्वमिति** ॥ अन्यथा इत्थमव्याख्याने । यस्मिन्नित्यर्धेनोक्तमेवैकत्वमेकत्वमित्यनेन अनूद्यत इति चेन्न । अधिकविधानाय निषेधाय वा उक्तस्यानुवादो दृष्टः । न हि अत्र किञ्चिदधिकं विधीयते निषिध्यते वा अतोऽनुवादो व्यर्थ एवेत्याह- **अनुवादस्येति** ॥ एवं यस्मिन् परमात्मनि । इति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । शोकमोहाद्यभाव उच्यत इत्येतन्निवर्त्याशङ्कां प्रदर्शयन् व्याख्याति- **न च वाच्यमित्यादिना** ॥ 'विजानतश्च' इत्यस्य भावमाह-

प्रागिति ॥ दर्शने सामान्यतो ज्ञाने । विशेषतो जानत इति विजानतश्चेत्यस्य व्याख्यानम् । सद्भावादिति पञ्चम्याः न पुनरुक्तिदोष इत्यनेनान्वयः ॥ **आधिक्यश्चेति** ॥ तथा च न केवलं फले ज्ञाने च आधिक्यसद्भावः । 'एकत्वमनुपश्यतः' इत्यपि आधिक्यमुच्यत इति न पुनरुक्तिदोष इति भावः । नन्वेषा पुनरुक्तिशङ्का तत्त्वसंहितायामित्यनन्तरं परिहरणीया । नात्रेत्यत उक्तम्- **पुनरुक्तिदोषपरिहारप्रसङ्गादिति** ॥ **अभयत्वस्यापीति** ॥ अभ्यासः तात्पर्यार्थ इति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

छलारी- एकत्वमिति ॥ 'सर्वाणि भूतानि' इत्यनेनैक्यसिद्धौ ॥ **एकत्वमित्यस्य पौनरुक्त्यश्चान्यथेति** ॥ ऐक्यार्थे ॥ ७ ॥

सत्य- वक्ष्यतीति ॥ 'पूर्वोक्तानुवादेनेत्यादिना' इति शेषः ॥ **यस्य विजानतः तानि संवृत्त इति** ॥ स आत्मैव सर्वभूतात्मक इति यस्य पुरुषस्य ज्ञानमुत्पन्नमिति यावत् । 'एकत्वमनुपश्यतः' इत्यस्य सर्वभूतानामैक्यं जानत इत्यन्यथाप्रतीतिसङ्गहायादिपदम् ॥ **इति योज्यमिति** ॥ विजानत इत्यस्यावृत्त्या योज्यमित्यर्थः ॥ **पौनरुक्त्यं चान्यथेति** ॥ विजानतः तानि संवृत्त इत्यादिनेति शेषः। न केवलं समाख्याविरोध इति चार्थः ॥ ७ ॥

नृसिंह- भूतशब्देन चेतनमात्रग्रहणमिति चेन्न, निष्प्रमाणं सर्वशब्दार्थ-सङ्कोचापत्तेः । ननु मास्तु सङ्कोचः । चेतनाभेदो नाम मुख्यमैक्यमेव । जडविषये तु तद्व्यतिरेकेण मिथ्यात्वमिति न विरोध इति चेन्न । निर्मूलमेवं कल्पने उन्मत्तभाषित्वप्रसङ्गात् इति चानुपपत्तिरादिशब्देन गृह्यते । ननु विष्णोर्भूतेषु सर्वदा विद्यमानत्वात् कथमभूदित्यतीतकालसम्बन्ध एवोच्यत इत्यत आह- **अभूदिति** ॥ 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद' (तै.उ.२.६.१) इत्यत्र यथा अस्तिशब्दस्य सर्वकाल-साधारण्यम् । न च तत्र वर्तमानकालसम्बन्धमात्रमर्थः । एवं प्रकृतेऽपि । यथोक्तं-

प्रयोग एककालीनः सर्वकालेऽनुषज्जते ।
ददर्श विष्णुरित्यादौ नित्यचिद्रूपतो हरेः ॥

इति सर्वकालसाधारण्यं यथा लभ्यते तथैव प्रयुज्यतामिति चेन्न, कालत्रयावमर्शिनो लकारस्याभावेन आसीदिति अस्तीत्यादेः एकदेशकालसम्बन्धं

विना वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । इति योज्यमिति कुत इत्यत आह- **विजानत इति** ॥ एकत्वेनेत्यनुवादादेकत्वमनुपश्यत इत्यस्यैव व्याख्यानमिति चेन्न, एवमित्यध्याहारानुपयोगादिति भावः '॥ **तदभ्यस्यतीति न दोष इति** ॥ ननु परपक्षेऽप्यधिकविधानाभावेन अनुवादवैयर्थ्येऽपि तात्पर्यद्योतनार्थं अभ्यासोऽस्त्विति चेन्न । तर्हि ऐक्यमेव अभ्यस्यताम् । विजानतोऽनुपश्यत इति द्विवारं ज्ञानानुवादः स्तुत्यर्थः । एकस्मिन्नेव वाक्ये अभ्यासश्च न दृष्टपूर्वः ॥ ७ ॥

रघु- एतन्मन्त्रार्थेति ॥ अतो न मन्त्रप्रतिपाद्यं पृथग्वक्तव्यम् । नापि पुनरुक्तिरिति भावः ॥ **वक्ष्यतीति** ॥ पूर्वोक्तानुवादेनेत्यादिनेति शेषः॥ **तत्रेति** ॥ उत्तरमन्त्र इत्यर्थः । एतस्य अन्यथाप्रतीतिनिरासाय इत्यनेनान्वयः । यस्मिन् काले यथोक्त आत्मनि वा तान्येव सर्वाणि भूतानि परमार्थदर्शनात् आत्मैवाभूदात्मैव संवृत्तः । परमार्थवस्तु विजानतः । तत्र तस्मिन् काले तत्रात्मनि वा को मोहः कः शोकः । शोकश्च मोहश्च कामबीजमजानतो भवति । न तु आत्मैकत्वं शुद्धं गगनोपमं पश्यत इत्यपव्याख्यां किञ्चिद्विवरणपूर्वकं सङ्ग्रहेण अनुवदति- **यस्मिन्नित्यादिना** ॥ **विजानतस्तानि संवृत्त इति** ॥ परमार्थवस्तुविजानतस्तानि भूतानि संवृत्तो भूतानि जातः भूताभिन्न इति यावत् । परेणात्मैवाभूत् आत्मैव संवृत्त इत्यत्राभूदित्येतत्प्रतिपदत्वेन संवृत्त इति प्रयोगात् सङ्ग्रहानुवादेऽत्र संवृत्त इत्येवानूदितम् । तस्य च अयमेवार्थ इति ज्ञातव्यम् । 'तानि संवृत्तः' इति क्वचित्पाठः । स तु स्वपरमूलकोशादर्शनात् कल्पितो ज्ञातव्यः । इत्याद्यन्यथाप्रतीतीत्यत्रादिशब्देन तत्र को मोह इत्याद्यन्यथाप्रतीतिसङ्ग्रहः । सर्वभूतानि इत्यस्य अभूदित्यनेन अन्वयासम्भवात् तदनुवदन्नपेक्षितं पूरयति- **सर्वभूतानीति** ॥ **तत्रेत्यनुवादेनेति** ॥ तत्र को मोह इत्यत्र विद्यमानस्य तत्रेत्यस्य अनुवादेनेत्यर्थः । ननु इदानीमपि परमेश्वरस्य सर्वभूतगतत्वात् अभूदित्यतीतत्वोक्तिः अयुक्तेत्यतो न अतीतत्वाभिप्रायेण अभूदित्युक्तम् । किन्तु आगन्तुकत्वशङ्कानिरासाय अनादितो वर्तमानत्वाभिप्रायेणेत्याशयेन-

प्रयोग एककालीनः सर्वकालेऽनुषज्जते ।
ददर्श विष्णुरित्यादौ नित्यचिद्रूपतो हरेः॥

इति प्रमाणं मनसि निधायानूद्य व्याचष्टे- **अभूत् अनादितो वर्तत इति** ॥ ननु भाष्ये एवमिति न तावत् श्रौतपदानुवादः । श्रुतौ तदभावात् । नाप्यध्याहारः, तस्य व्यर्थत्वादित्यतो द्वितीयं पक्षमङ्गीकृत्य अध्याहारस्य प्रयोजनमाह- **विजानत इत्यस्यान्वयसिद्ध्यर्थमिति** ॥ अभूदित्यन्तेन पूर्वेणान्वयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । एवं विजानत इत्युक्ते हि पूर्वोक्तस्य ज्ञाने प्रकारत्वप्रतीत्या विजानत इत्यस्य पूर्वेणान्वयो घटते । विजानत इत्येवोक्तौ येन केनापि प्रकारेणेति प्रतीत्या न पूर्वोक्तेन अन्वयसिद्धिः । अत एवोदाहरिष्यमाणसमाख्याश्रुतौ 'एवं सर्वत्र यो विष्णुं पश्येत्' इत्युक्तमिति भावः । ननु मन्त्रे परमात्मानः सर्वभूतगतत्वेन ज्ञानं तेष्वेकत्वेन ज्ञानञ्च पृथगेव अनूद्य फलमुक्तम् । तत्र विजानत इति एकत्वमनुपश्यत इति च पृथक् श्रवणात् । भाष्ये तु सर्वभूतेषु एकत्वेन परमात्मानं विजानत इत्युभयविषयकैक-ज्ञानानुवादेन फलमुक्तम् । अतो मन्त्रभाष्ययोः विरोध इत्यतो मन्त्रानुसारेण भिन्नवाक्यतया भष्यं योजयति- **एवं सर्वाधारतयेति** ॥

सर्वभूतेषु परमात्मानमिति सम्बन्धप्रदर्शनम् । तं चेति शेषकथनमिति ज्ञातव्यम् । यद्यपि अत्र टीकायां सर्वाधारतया सर्वभूतेष्वित्यादिकमेव वक्तव्यम् । न तु एवमिति । तस्य योजनानुपयोगात् । तथापि सर्वभूतेषु इत्यादिभाष्यमध्याहृतैवं शब्दव्याख्यानरूपमिति ज्ञापनाय तदुक्त्युपपत्तेः । न चैवमपि टीकायां सर्वाधारतयेत्यधिकं भाष्ये तदभावादनावश्यकत्वाच्चेति वाच्यम् । मन्त्रे यस्मिन् सर्वाणि भूतानीत्युक्तं सर्वभूताश्रयत्वं सर्वभूतगतत्वे प्रकारप्रदर्शकतया उपयुज्यते । न तु सर्वभूतगतत्वादिकमिव पृथक् ज्ञातव्यतया । तथात्वे तद्वत् पृथग्विजानत इति वक्तव्यत्वापातात् । सर्वभूतगतत्वे प्रकारप्रदर्शनं तु आवश्यकमिति प्रागुपपादितमेव । भाष्ये तदनुक्तिरपि स्वातन्त्र्येण अज्ञेयत्वसूचनाय इत्येतावतोऽर्थस्य ज्ञापनाय सर्वाधारतयेत्युक्तेरावश्यकत्वात् ॥

यद्वा भाष्ये एवमित्यस्य वैयर्थ्यशङ्कायां 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि' इत्युक्त-सर्वाधारत्वस्य प्रकारतया अनुवादार्थत्वान्न तदिति भावेनैवमित्यनूद्य सर्वाधारतयेति व्याख्यातम् । अस्मिन्पक्षे भाष्ये सर्वभूतगतत्वमिव सर्वभूताधारस्यापि वक्तव्यत्वान्न्यूनतेति शङ्का निरस्ता भवति। एवंशब्देनोक्तिस्तु प्रकारत्वज्ञापनायेति बोध्यम् । ननु तं च एकत्वेन विजानत इति योज्यमित्युक्तमयुक्तम् । मन्त्रानुसारेण

तं च एकत्वेन अनुपश्यत इति वक्तव्यत्वात् । न च यथाभाष्यमुक्तत्वान्न दोषः । तथा सति भाष्यस्य मन्त्रविरोधप्रसङ्गः । मन्त्रे विजानत इत्यस्य उभयत्र सम्बन्धाभिप्रायेण भाष्यप्रवृत्त्यङ्गीकारे मंन्त्रे अनुपश्यत इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यत आह- **विजानत इति** ॥ अत्र यद्यपि विजानत इत्येतन्न विजानत इत्यस्य व्याख्यानम् । यथाश्रुतानुवादत्वेन आधिक्योक्त्यभावात् । नाप्यनुपश्यत इत्यस्य, उभयोः समानार्थत्वेन विशेषाभावात् । तथापि विजानत इत्यनुवादेन को मोह इति सम्बन्धस्य प्रदर्शितत्वात् तद्व्याख्यानत्वोक्तिर्घटते । न ह्यर्थकथनमेव व्याख्यानम् । अनुपश्यत इत्यस्य तु न पूर्वमन्त्र इव अत्र दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थत्वम् । किन्तु साक्षात्कारार्थमिति ज्ञापनाय विजानत इति व्याख्यानं कृतम् । विशेषतो जानतः अपरोक्षज्ञानिन इति । ततश्चेत्थं मन्त्रयोजना । यस्मिन् परमात्मनि । सर्वाणि भूतानि तिष्ठन्ति स परमात्मैव तत्र तेषु भूतेषु अभूत् । सर्वभूताधारतया सर्वभूतेषु अनादितो वर्तते । इत्येवं परमात्मानं विजानतः विशेषतः अपरोक्षतो जानतः । तथा सर्वेषु भूतेषु स्थितस्य परमात्मनः एकत्वं अधिष्ठानभेदप्रयुक्तभेदाभावम् । ततश्च अनुग्राह्यानुग्राहकभावाभावं च अनुपश्यतः आपरोक्ष्येण जानतः । को मोहः? न कोऽपि । तदभावे च कः शोकः? न कोऽपीति । एकत्वमनुपश्यत इति मन्त्रानुसारेण अपेक्षितं पूरयति- **एकत्वेनेति** ॥ एकत्वं चेति शेष इत्यपि पाठः । अध्याहृतस्य अन्वयप्रदर्शनाय विजानत इत्यनुवाद इति ज्ञेयम् ॥

विमतः शोकाद्यभाववान् परमेश्वरज्ञानित्वात् इति मन्त्राभिप्रेतानुमाने अप्रयोजकत्वमाशङ्कते- **ननु परमेश्वरज्ञानेऽपीति** ॥ परमेश्वरज्ञानेन तत्प्राप्ति-मनुमाय तया शोकाद्यभावसाधनान्न दोष इत्याशयेन व्याचष्टे- **यत इति** ॥ स इत्यस्य व्याख्यानं- **ज्ञानीति** ॥ सुप्तौ विष्णुप्राप्तावपि आत्यन्तिकशोकाद्य-भावाभावात् व्यभिचारनिरासाय श्रुत्युक्तस्य परीत्यस्य व्याख्यानं- **सम्यगिति** ॥ गमेर्ज्ञानार्थत्वभ्रमनिरासाय प्राप्नोतीत्युक्तम् ।'अनियमः सर्वेषामविरोधात्' (ब्र.सू.३.३.३२) इत्युक्तन्यायेन ज्ञानिनो विष्णुप्राप्तिनियमात् न असिद्धिराशङ्क-नीयेत्याशयेन अवधारणप्रयोग इति ज्ञातव्यम् ॥ **अनेनेति** ॥ विष्णुप्राप्तेः हेतुत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ **तात्पर्यमिति** ॥ ज्ञानिनः शोकाद्यभावे युक्तिकथने तात्पर्यमित्यर्थः । अन्यथा उत्तरार्धस्य पूर्वमन्त्रेण सङ्गत्यभावप्रसङ्ग इति भावः । न

केवलं शोकाद्यभावे हेतुरुक्तो भवति । किन्तु तात्पर्यमपीत्यपिशब्दः । भाष्यमुपलक्षणमित्याशयेन अपव्याख्याने आन्तरानुपपत्तिमप्याह- **एकत्वमिति** ॥ **पौनरुक्त्यमिति** ॥ सर्वाणि भूतानि आत्मैवेति विजानत इत्यनेन ऐक्यज्ञानस्य उक्तत्वात् पौनरुक्त्यमित्यर्थः । अन्यथा परोक्तव्याख्याने ॥ **वैयर्थ्यादिति** ॥ अधिकविधाननिषेधयोरन्यतरस्य अभावादिति भावः ॥ **एवमिति** ॥ भाष्यकारोक्तरीत्या इत्यर्थः । अपिशब्देन व्याख्यानद्वयस्यापि समबाधकत्वात् भाष्यकृदुक्तमेव युक्तमिति निर्णयो नोपपद्यत इति सूचयति । ननु भाष्ये साध्यानुक्तेः न्यूनता न पुनरुक्तिरिति तदध्याहारेऽपि अनन्वयप्रसङ्गः । तदर्थमत इत्यध्याहारेऽपि समग्रस्य पुनरुक्त्यभावहेतुत्वमुत पूर्वोक्तानुवादेनेत्येता-वन्मात्रस्य नोभावपि । पूर्वोक्तानुवादेन न पुनरुक्तिरित्येतावतैव समञ्जसत्वेन शोकमोहेत्यादेः व्यर्थत्वादित्यतः आकाङ्क्षाक्रमेण भाष्यं योजयति- **पूर्वमन्त्रोक्तस्येति** ॥ पूर्वमन्त्रोक्तस्य 'ततो न विजुगुप्सते' इत्यन्तस्य अनुवादेनेत्यर्थभ्रमनिरासाय 'सर्वाधारतया' इत्यादिना पूर्वोक्तशब्दार्थकथनमिति ज्ञातव्यम् । मन्त्रे 'यस्तु' इत्यादिना सर्वाधारतायाः पृथगुक्तत्वेऽपि नात्र स्वातन्त्र्येण ज्ञेयता विवक्षिता । किन्तु 'सर्वभूतेषु चात्मानम्' इत्युक्तसर्वभूतगतत्वे प्रकारतयेति ज्ञापयितुं सर्वाधारतयेत्युक्तम् । एवमेव प्रागित्युत्तरवाक्यमपि व्याख्यातव्यम् । एतच्च प्रागुपपादिमनुसन्धेयम् । ननु तर्हि अवशिष्टं भाष्यं व्यर्थं स्यादित्यतः तन्निवर्त्याशङ्कामुत्थापयति- **न चेति** ॥

कुतो न वाच्यमित्यतो भाष्ये शोकमोहाभावश्च अत्रोच्यते विजानतश्चात्रोच्यत इति वाक्यद्वयमाश्रित्य तत्राप्याद्यस्य फलाधिक्यप्रदर्शकत्वं द्वितीयस्य साधनाधिक्यप्रदर्शकत्वं च आश्रित्य पूर्वमन्त्रोक्तफलानुवादपूर्वकं फलान्तर-प्रदर्शकत्वेनाद्यं वाक्यं योजयति- **पूर्वमेवंविद इति** ॥ 'यस्तु' इति मन्त्रे सर्वाधारतया सर्वगतत्वविद इत्यर्थः । अधुना पूर्वमन्त्रोक्तसाधनानुवादपूर्वकमधिक-साधनप्रदर्शकत्वेन द्वितीयं वाक्यं योजयति- **प्रागिति** ॥ 'यस्तु' इति मन्त्रे इत्यर्थः ॥ **दर्शनफलमिति** ॥ ज्ञानफलमित्यर्थः ॥ **अत्रेति** ॥ 'यस्मिन्' इति मन्त्रे इत्यर्थः । ज्ञानाधिक्यलाभाय विशब्दो विशेषत इति व्याख्यातः । यद्यपि विजानतः शोकमोहाभावश्च अत्रोच्यत इत्येकवाक्यत्वेनापि भाष्ययोजना घटते न

चैवं चशब्दो व्यर्थः । पूर्वमन्त्रोक्तभयाभावसमुच्चायक इत्युपपत्तेः । तथापि उक्तन्यायेन अधिकार्थलाभसम्भवे किमेकवाक्यत्वश्रद्धाजाड्येनेत्याशयात् । एकवाक्यतायां 'विजानतः' इत्यस्य अतीवोपयेगादर्शनाच्च । नन्वियं पुनरुक्तिः 'तद्दूरे' इति वाक्यव्याख्यानावसरे परिहार्या । नात्र । असङ्गतत्वादित्यत उक्तम्- **पुनरुक्तिदोषपरिहारप्रसङ्गादिति** ॥ ७ ॥

उपनिषत्

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

भाष्यम्

शुक्रं तच्छोकराहित्यादव्रणं नित्यपूर्णतः ।
पावनत्वात्सदा शुद्धमकायं लिङ्गवर्जनात् ॥

स्थूलदेहस्य राहित्यादस्नाविरमुदाहृतम् ।
एवम्भूतोऽपि सार्वज्ञात् कविरित्येव शब्द्यते ॥
ब्रह्मादिसर्वमनसां [१]प्रकृतेर्मनसोऽपि [२]च ।

ईशितृत्वान्मनीषी स परिभूस्सर्वतो वरः ॥
सदाऽनन्याश्रयत्वाच्च स्वयम्भूः परिकीर्तितः ।
स सत्यं जगदेतादृङ् नित्यमेव प्रवाहतः ॥

अनाद्यनन्तकालेषु प्रवाहैकप्रकारतः ।
नियमेनैव ससृजे भगवान् पुरुषोत्तमः ॥

सज्ज्ञानानन्दशीर्षोऽसौ सज्ज्ञानानन्दबाहुकः ।
सज्ज्ञानानन्ददेहश्च सज्ज्ञानानन्दपादवान् ॥

---

१. प्रकृत्या । २. तु ।

एवम्भूतो महाविष्णुः यथार्थं जगदीदृशम् ।
अनाद्यनन्तकालीनं ससर्जात्मेच्छया प्रभुः॥
इति वाराहे ॥ ८ ॥

टीका- ज्ञानिनः शोकाद्यभावे युक्तित्वेन 'स पर्यगात्' इति विष्णुप्राप्तिरुक्ता । तत्र च राजादीनिव परमेश्वरं प्राप्तस्यापि शोकाद्यभावः किंनिमित्त इत्यतः शुक्रमित्यादिविशेषणानि । तत्रादेहत्वोक्त्या प्राप्तशङ्कापरिहाराय कविरित्युत्तरार्धः । तमिमं मन्त्रमप्रतीत्यादिपरिहाराय पुराणवाक्येन व्याख्याति- **शुक्रमिति** ॥ शुचं शोकं रहति त्यजतीति शुक्रमित्यर्थः ॥ **नित्यपूर्णत इति** ॥ नित्यत्वपूर्णत्वाभ्यामित्यर्थः । 'व्रण सञ्चूर्णने' इत्यतः स्तोको व्रणः, कालेनास्तोकं नित्यं, गुणैरस्तोकं पूर्णमिति । पावनत्वात् पावित्र्यहेतुत्वात् । यद्यपि कायशब्दः स्थूलसूक्ष्मशरीरसाधारणः । तथापि अस्नाविरमिति स्थूलशरीराभावस्य पृथगुक्तेः 'अकायं लिङ्गवर्जनात्' इत्युक्तम् । स्नावोपलक्षितधातुमयं स्नाविरं स्थूलशरीरमेव हि प्रसिद्धम् । यतो हि ब्रह्म शुद्धं तस्मादपापविद्धम् । ततश्च पापमूलस्थूलसूक्ष्मशरीरविधुरम् । तथा च देहनिमित्तशोकादिशून्यम् । एवम्भूतं च ज्ञानी पर्यगात् सारूप्यादिलक्षणां तद्गतिं गतो भवति । अतः तस्य शोकाद्यभावो युक्त इति भावः । यद्यशरीरो विष्णुर्न तर्हि तस्य जगत्सर्जनाद्युपपद्यते । घटादिसृष्ट्यादौ शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् । न च वाच्यम् । शुक्तिकायामिव रजतं परमात्मनि जगदारोपितमेव । अतो न च शरीरापेक्षेति । बाधाभावेन तत्सत्यत्वनिश्चयात् । न च अदेहत्वस्य जगत्सृष्ट्यादेश्च कालभेदेन व्यवस्था । जगत्सृष्ट्यादिप्रवाहस्य अनाद्यनन्ततया प्रमितत्वात्। अतः सत्यानाद्यनन्तकालीनजगतदुत्पत्त्यादिकारणस्य विष्णोः कथमशरीरत्वमित्याशङ्कापरिहाराय उक्तस्य कविरित्यादेः व्याख्यानम्- **एवम्भूतोऽपीति** ॥ एवम्भूतोऽशरीरोऽपि स पुरुषोत्तमः सत्यं प्रवाहतो नित्यमपि जगत्ससृज इति सम्बन्धः ॥ **एतादृगिति** ॥ सत्यत्वादिना प्रमितमित्यर्थः । ससृज इत्युपलक्षणम् । प्रवाहतो नित्यत्वेऽपि पूर्वोत्तराणां जगतां वैचित्र्यं सम्भवति । तन्नास्तीति स्वरूपकथनम्- **अनादीति** ॥ 'नियमेन प्रवाहैकप्रकारतः' इति प्रवाहिणामेकप्रकारत्वमभिप्रैति । तदनेन 'शाश्वतीभ्यः समाभ्यः' इति सप्तम्यर्थे व्याख्यातं भवति । अनाद्यनन्तसंवत्सरेषु याथार्थ्येन वर्तमानानपीत्यर्थः । अशरीरस्य जगत्सृष्ट्यादिनिर्वाहार्थमाह- **सार्वज्ञादिति** ॥ 'एवाहोवैवाहि'

इतिवत् कविरित्येव कविरित्येवम् । परिभवति सर्वं वशीकरोतीति परिभूस्सर्वतो वरः । स्वयमेव परमनपेक्ष्य भवतीति स्वयम्भूः । सदा अनन्याश्रयः । चशब्दौ विशेषणसमुच्चयार्थौ । ननु शरीराधीनत्वात् सर्जनादेः कथं सार्वज्ञादिना घटत इत्यत आह- सज्ज्ञानेति ॥ जडशरीराभावेऽपि सज्ज्ञनाद्यात्मकशीर्षादिमान् भवति । यत एवम्भूतस्तस्माज्जगत्ससर्जेति योजना । सज्ज़ानाद्यात्मकविग्रहवत्वमन्येषामविद्यमानं तस्योपपादयितुं सार्वज्ञादि-माहात्म्यमुक्तमिति भावः । अपरे तु योऽयमतीतैः मन्त्रैरुक्त आत्मा सः स्वेन रूपेण किंलक्षणक इत्यपेक्षायामयं मन्त्र इत्युक्त्वा 'स पर्यगात्' इत्येतदपि आत्मविषयं व्याकुर्वते । स आत्मा पर्यगात् व्याप्तोऽभूदिति । तत्तु असत् । शुक्रमित्यादेः द्वितीयान्तस्य अन्वयाभावप्रसङ्गात् । न चैतत् प्रथमान्तमात्मन एव विशेषणं लिङ्गव्यत्ययात् । विपरिणामस्तु अगतिका गतिः । स्वयमेव सर्वं भवतीति स्वयम्भूरिति च 'मनीषी परिभूः' इत्यनेन विरुद्धम् । न च एवंविधमात्मनो निष्कृष्टं रूपं तेषामिति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

वामन- यानि पुनः शुक्रत्वादिविशेषणानि विष्णोरुक्तानि तानि तु 'शुक्रं तत्-' इत्यादिना वाराहवचनेन व्याख्याति । कायः सूक्ष्मं लिङ्गशरीरम् । स्नाविरं स्थूलं भौतिकशरीरम् । 'आत्मैवाभूत्' इति वचनात् तद्व्यतिरिक्तं मिथ्येत्याशङ्क्य व्यक्तं परिहरति- **कविरिति** ॥ 'एवम्भूतः' इत्यादिना तन्मन्त्रार्थमाह । एवं स्थूलसूक्ष्मदेहविहीनोऽपि स्वतः सार्वज्ञात् कविः । 'कव ग्रहणे' इति धातोः । अन्यमनीषाणामीशत्वात् मनीषी । 'ईश ईशने' इति धातोः । अत्र शकारस्य षत्वविधानात् अन्यमनसामीशितृत्वाद्वा मनीषीत्युच्यते । परिभूः व्याप्तः । सर्वविजयी वा । कारणान्तरं विना स्वयमेव सर्वदा भवतीति स्वयम्भूः । एतादृक् वर्तमानजगत्सदृशम् । एवं च नीचोच्चवस्त्वात्मकं चिदचिद्रूपं चेत्युक्तं भवति । एवम्भूतस्य जगद्विशेषस्य परेणोत्पत्तिनाशवत्त्वात् प्रवाहतो नित्यमेव इत्युक्तिः । स च प्रवाह एकप्रकारः । पराद्यन्तयोरुत्पत्तिनाशनियमात् । कल्पादिक्लृप्तिनियमाच्च । नच तन्नित्यत्वमनादित्वमात्रादनन्तत्वमात्राद्वा विवक्षितम् । किन्तूभयतश्च भवति । 'शाश्वतीभ्यः समाभ्यः' इत्यस्य अनाद्यनन्तकालेषु इति विवरणात् । नच तेषु कालेषु पदार्थानां मिथ्यासृष्टिः शङ्क्या । याथातथ्यतोऽर्थविधानस्य नियमेन इत्यवधारणात् । अकायमिति करणाभावोक्तेः सत्यसृष्ट्याद्यसम्भवस्तस्येत्यत

आह- **सज्ज्ञानेति ॥** अप्राकृतदेहस्यापि सज्ज्ञानानन्दात्मकदेहेन्द्रियवत्त्वात् तत्सम्भवः । तदेतन्निगमयति- **एवम्भूत इति ॥** उक्तात्यन्तविलक्षणदेहादिमान् एवम्भूत इत्युक्तः । महाविष्णुः परं ब्रह्म । एवं सत्यजगत्कारणत्वं ब्रह्मणो निर्णीतम् । तत् परिणामेनेति माऽतिशङ्कि । आत्मेच्छया इति विशेषणात् । नहि सेच्छस्य कुलालादेः परिणमनं दृष्टम् । अतो निमित्तकारणमेव ब्रह्म नतूपादानमिति सिद्धम् । इदमत्राकूतं व्याप्तिधृतिशुक्रत्वादिभिः सह सत्यकर्मत्वं सच्चिदानन्दरूपे विष्णावुपसंहर्तव्यं महामुमुक्षुभिरिति ॥ ८ ॥

वादि- 'स्तोको व्रणः' इत्यत्र स्तोकोऽल्पता । 'किञ्चिन्मात्रं तनुस्तोक-ह्रस्वाल्पत्रुटयस्समाः' इति हलः । नच 'अकायम्' इत्यत्र सर्वथा कायाभावः शङ्क्यः । 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' इत्युपरि कल्याणतमरूपस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'अकायमव्रणम्' इत्यत्रापि प्राकृतदुर्भगदेहस्यैव निषेधः । अत एव व्रणादियोग्य-देहाभावसूचनाय 'अव्रणमस्नाविरम्' इत्युक्तम् । तस्य हरेः शोकरहितत्वेन तं प्राप्तस्य मुक्तस्यापि शोकराहित्यघटनाय 'सारूप्यादिलक्षणां तद्गतिम्' इत्युक्तम् ॥

'नियमेन प्रवाहैकप्रकारत इति' इत्यत्र प्रवाहस्यैकत्वात् तत्रैकप्रकारोक्तिः व्यर्था स्यात् । अत एव 'प्रवाहिणाम्' इत्युक्तम् । 'कविरित्येव शब्द्यते' इत्युक्ते नामान्तरं नास्तीति भ्रमः स्यात् । अत एव शब्दार्थं सदृष्टान्तमाह- **एवाह्येवैवेति ॥** 'एवाह्येवैवाह्यग्ना इ' इत्युपनिषद्वाक्येषु एवाहीति शब्दस्य एवं हीत्यर्थ उक्त इति भावः । ननु कविपदेन भगवतः सार्वज्ञकथनेऽपि तार्किकसर्वज्ञेश्वरवद्देहाभावे कथं सृष्टिः । कुम्भकरणकौशलज्ञानवतोऽपि कुम्भकारस्य हस्तच्छेदे कुम्भकर्तृत्वा-दर्शनादिति हरेरप्यलौकिकदेहसद्भावं प्रमाणेन द्रढयति- **सज्ज्ञानानन्दशीर्ष इति ॥**

न चैवंविधमित्यत्र तेषां स्वयमेव सर्वं स्वयं भवतीति वादिनामेवंविधं 'शुक्रमकायमस्नाविरम्' इत्यादिनोक्तं निष्कृष्टरूपमस्ति । मनुष्यपशुपक्ष्यादिरूपेषु शोकसहितत्वात् सकायत्वात् सव्रणत्वात् स्नाविरविशिष्टत्वात् पापविद्धत्वाच्च । तथाच स्वयम्भुपदेन सर्वजीवात्मकत्वं वदतां कथं न पूर्वोत्तरविरोध इति भावः ॥८॥

श्रीनि- राजादीनिवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा राजादीन् प्राप्तस्य शोकादिरेव दृष्टो न तदभावः । एवं परमेश्वरं प्राप्तस्यापि शोकादिरेव युक्तः । दृष्टानुसारिणी हि

इतिवत् कविरित्येव कविरित्येवम् । परिभवति सर्वं वशीकरोतीति परिभूस्सर्वतो वरः । स्वयमेव परमनपेक्ष्य भवतीति स्वयम्भूः । सदा अनन्याश्रयः । चशब्दौ विशेषणसमुच्चयार्थौ । ननु शरीराधीनत्वात् सर्जनादेः कथं सार्वज्ञादिना घटत इत्यत आह- सज्ज्ञानेति ॥ जडशरीराभावेऽपि सज्ज्ञनाद्यात्मकशीर्षादिमान् भवति । यत एवम्भूतस्तस्माजगत्ससर्जेति योजना । सज्ज्ञानाद्यात्मकविग्रहवत्त्वमन्येषामविद्यमानं तस्योपपादयितुं सार्वज्ञादि-माहात्म्यमुक्तमिति भावः । अपरे तु योऽयमतीतैः मन्त्रैरुक्त आत्मा सः स्वेन रूपेण किंलक्षणक इत्यपेक्षायामयं मन्त्र इत्युक्त्वा 'स पर्यगात्' इत्येतदपि आत्मविषयं व्याकुर्वते । स आत्मा पर्यगात् व्याप्तोऽभूदिति । तत्तु असत् । शुक्रमित्यादेः द्वितीयान्तस्य अन्वयाभावप्रसङ्गात् । न चैतत् प्रथमान्तमात्मन एव विशेषणं लिङ्गव्यत्ययात् । विपरिणामस्तु अगतिका गतिः । स्वयमेव सर्वं भवतीति स्वयम्भूरिति च 'मनीषी परिभूः' इत्यनेन विरुद्धम् । न च एवंविधमात्मनो निष्कृष्टं रूपं तेषामिति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

वामन- यानि पुनः शुक्रत्वादिविशेषणानि विष्णोरुक्तानि तानि तु 'शुक्रं तत्-' इत्यादिना वाराहवचनेन व्याख्याति । कायः सूक्ष्मं लिङ्गशरीरम् । स्नाविरं स्थूलं भौतिकशरीरम् । 'आत्मैवाभूत्' इति वचनात् तद्व्यतिरिक्तं मिथ्येत्याशङ्क्य व्यक्तं परिहरति- **कविरिति** ॥ 'एवम्भूतः' इत्यादिना तन्मन्त्रार्थमाह । एवं स्थूलसूक्ष्मदेहविहीनोऽपि स्वतः सार्वज्ञात् कविः । 'कव ग्रहणे' इति धातोः । अन्यमनीषाणामीशत्वात् मनीषी । 'ईश ईशने' इति धातोः । अत्र शकारस्य षत्वविधानात् अन्यमनसामीशितृत्वाद्वा मनीषीत्युच्यते । परिभूः व्याप्तः । सर्वविजयी वा । कारणान्तरं विना स्वयमेव सर्वदा भवतीति स्वयम्भूः । एतादृक् वर्तमानजगत्सदृशम् । एवं च नीचोच्चवस्त्वात्मकं चिदचिद्रूपं चेत्युक्तं भवति । एवम्भूतस्य जगद्विशेषस्य परेणोत्पत्तिनाशवत्त्वात् प्रवाहतो नित्यमेव इत्युक्तिः । स च प्रवाह एकप्रकारः । पराद्यन्तयोरुत्पत्तिनाशनियमात् । कल्पादिक्लृप्तिनियमाच्च । नच तन्नित्यत्वमनादित्वमात्रादनन्तत्वमात्राद्वा विवक्षितम् । किन्तूभयतश्च भवति । 'शाश्वतीभ्यः समाभ्यः' इत्यस्य अनाद्यनन्तकालेषु इति विवरणात् । नच तेषु कालेषु पदार्थानां मिथ्यासृष्टिः शङ्क्या । याथातथ्यतोऽर्थविधानस्य नियमेन इत्यवधारणात् । अकायमिति करणाभावोक्तेः सत्यसृष्ट्याद्यसम्भवस्तस्येत्यत

आह- **सज्ज्ञानेति** ॥ अप्राकृतदेहस्यापि सज्ज्ञानानन्दात्मकदेहेन्द्रियवत्त्वात् तत्सम्भवः । तदेतन्निगमयति- **एवम्भूत इति** ॥ उक्तात्यन्तविलक्षणदेहादिमान् एवम्भूत इत्युक्तः । महाविष्णुः परं ब्रह्म । एवं सत्यजगत्कारणत्वं ब्रह्मणो निर्णीतम् । तत् परिणामेनेति माऽतिशङ्कि । आत्मेच्छया इति विशेषणात् । नहि सेच्छस्य कुलालादेः परिणमनं दृष्टम् । अतो निमित्तकारणमेव ब्रह्म नतूपादानमिति सिद्धम् । इदमत्राकूतं व्याप्तिधृतिशुक्रत्वादिभिः सह सत्यकर्मत्वं सच्चिदानन्दरूपे विष्णावुपसंहर्तव्यं महामुमुक्षुभिरिति ॥ ८ ॥

वादि- 'स्तोको व्रणः' इत्यत्र स्तोकोऽल्पता । 'किञ्चिन्मात्रं तनुस्तोक-ह्रस्वाल्पत्रुटयस्समाः' इति हलः । नच 'अकायम्' इत्यत्र सर्वथा कायाभावः शङ्क्यः । 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' इत्युपरि कल्याणतमरूपस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'अकायमव्रणम्' इत्यत्रापि प्राकृतदुर्भगदेहस्यैव निषेधः । अत एव व्रणादियोग्य-देहाभावसूचनाय 'अव्रणमस्नाविरम्' इत्युक्तम् । तस्य हरेः शोकरहितत्वेन तं प्राप्तस्य मुक्तस्यापि शोकराहित्यघटनाय 'सारूप्यादिलक्षणां तद्गतिम्' इत्युक्तम् ॥

'नियमेन प्रवाहैकप्रकारत इति' इत्यत्र प्रवाहस्यैकत्वात् तत्रैकप्रकारोक्तिः व्यर्था स्यात् । अत एव 'प्रवाहिणाम्' इत्युक्तम् । 'कविरित्येव शब्द्यते' इत्युक्ते नामान्तरं नास्तीति भ्रमः स्यात् । अत एव शब्दार्थं सदृष्टान्तमाह- **एवाह्येवैवेति** ॥ 'एवाह्येवैवाह्यग्ना इ' इत्युपनिषद्वाक्येषु एवाहीति शब्दस्य एवं हीत्यर्थ उक्त इति भावः । ननु कविपदेन भगवतः सार्वज्ञकथनेऽपि तार्किकसर्वज्ञेश्वरवद्देहाभावे कथं सृष्टिः । कुम्भकरणकौशलज्ञानवतोऽपि कुम्भकारस्य हस्तच्छेदे कुम्भकर्तृत्वा-दर्शनादिति हरेरप्यलौकिकदेहसद्भावं प्रमाणेन द्रढयति- **सज्ज्ञानानन्दशीर्ष इति** ॥

न चैवंविधमित्यत्र तेषां स्वयमेव सर्वं स्वयं भवतीति वादिनामेवंविधं 'शुक्रमकायमस्नाविरम्' इत्यादिनोक्तं निष्कृष्टरूपमस्ति । मनुष्यपशुपक्ष्यादिरूपेषु शोकसहितत्वात् सकायत्वात् सव्रणत्वात् स्नाविरविशिष्टत्वात् पापविद्धत्वाच्च । तथाच स्वयम्भुपदेन सर्वजीवात्मकत्वं वदतां कथं न पूर्वोत्तरविरोध इति भावः॥८॥

श्रीनि- राजादीनिवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा राजादीन् प्राप्तस्य शोकादिरेव दृष्टो न तदभावः । एवं परमेश्वरं प्राप्तस्यापि शोकादिरेव युक्तः । दृष्टानुसारिणी हि

कल्पना । अतः शोकाद्यभावः किं निमित्त इत्यर्थः । चूर्णमल्पम् । स्तोको स्वल्पः ॥ **कालेनेति** ॥ कालेन स्वल्पो न । किं नाम बहुकालीनेत्यर्थः । सूक्ष्मशरीरं लिङ्गदेहः । ननु स्यादेतदुपपादनम् । यदि स्नाविरशब्दवाच्यतया स्थूलशरीरं प्रसिद्धं स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह- **स्नावेति** ॥ अदेहत्वोक्त्या प्राप्तशङ्कापरिहारायेत्युक्तम् । तं दर्शयति- **यद्यशरीर इत्यादिना** ॥ **कालभेदेनेति** ॥ यदा देहवत्वं तदा जगत्स्रष्टृत्वम्, यदा न जगत्स्रष्टृत्वं तदा अदेहवत्वमिति कालभेदेन व्यवस्थेत्यर्थः । उपलक्षणम् । 'स्थितिप्रलययोः' इति शेषः ॥ **स्वरूपेति** ॥ जगत्स्वरूपेत्यर्थः । ननु प्रवाहस्य एकप्रकारत्वेऽपि प्रवाहिणां जगतां वैचित्र्यं नास्तीति कथमागतमित्यत आह- **नियमेनेत्यादिना** ॥ पञ्चम्यन्तपदद्वयं 'याथातथ्यतः' इत्यस्य यथार्थेन वर्तमानानपीति । प्रवाहतो नित्यानपीत्यर्थः । याथातथ्यत इत्यस्य व्याख्यानं भाष्ये 'नित्यमेव प्रवाहतः' इति । अत्र एवशब्दोऽप्यर्थः । अत एव प्रवाहतो नित्यमपीति व्याख्यातम् । ननु 'कविः' इत्येवोक्त्या इतरनामवाच्यताभावप्राप्तेरित्यत आह- **एवाहीति** ॥ हे अग्ने मदुक्तं प्रमेयं एवाहि । एवैवाहि एवमेव हीत्येव तद्वाक्यार्थः । तद्वदत्रापि एवशब्दः एवमित्यर्थकः । ततश्च कविरित्येवं शब्द्यते इत्यर्थः । ननु यदि ज्ञानानन्दाद्यात्मकविग्रहोऽस्ति हरेः तर्हि सुखेन जगत्स्रष्टृत्वोपपत्तेः कविरित्यादिना सार्वज्ञादिमाहात्म्यं कस्मादुक्तमित्यत आह- **सज्ज्ञानादीति** ॥ **स्वेन रूपेणेति** ॥ तस्य स्वरूपस्य किं लक्षणमित्यर्थः ॥

अयं मन्त्रः कविरिति मन्त्रः । स पर्यगाच्छुक्रमिति मन्त्रः । शुक्रमित्यस्य प्रथमान्तत्वे नपुंसकलिङ्गत्वप्राप्त्या आत्मविशेषणत्वायोगेन तदर्थं पुल्लिङ्गत्वाय नपुंसकलिङ्गस्य व्यत्यासः कर्तव्यः स्यादित्यत आह- **लिङ्गेति** ॥ ननु नपुंसकलिङ्गत्वे हि व्यत्ययः क्रियते किं नाम पुल्लिङ्गस्य द्वितीयाविभक्तिरियम् । आत्मनो विशेषणत्वाय द्वितीयाविभक्तेः प्रथमान्तत्वेन विपरिणामः क्रियत इत्यत आह- **विपरिणामस्त्विति** ॥ अगतिकागतिः गतिशून्या गमनिका गत्यन्तराभावे इत्थं व्याख्या कार्या । स ज्ञानी शुक्रादिरूपं भगवन्तं पर्यगादिति अस्मद्रीत्या व्याख्याने युक्ते सति विपरिणामादिकमयुक्तमिति भावः॥ **विरुद्धमिति** ॥ आत्मनः सर्वाभेदे ब्रह्मादिसर्वमनःप्रेरकत्वरूपमनीषीत्यस्य सर्वपरिभावकत्वरूपपरिभूशब्दवाच्यतायाश्चायोगात् । ताभ्यां शब्दाभ्यां भेदस्यैव प्राप्तेरिति भावः । **न**

चैवंविधमिति ॥ स्वेन रूपेण किं लक्षणकमिति पृष्टे कविरिति मन्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् । यन्निष्कृष्टं रूपं शुद्धं स्वरूपं तत् तेषां मायिनां मते एवंविधं सार्वज्ञादिविशिष्टं नैव भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

छलारी- शुक्रमित्यादिविशेषणानीति ॥ राजादेः स्वप्राप्तभृत्यनिमित्त-भयादिसम्भावनया अपूर्णत्वेन कामाद्यप्राप्तिसम्भावनया च स्वभृत्यादेः कदाचिच्छोकमोहाद्यभावकारणं सम्भावितम् । विष्णोस्तु नित्यपूर्णकामत्वेन अपापविद्धत्वेन च प्राप्तभक्तनिमित्तभयाभावेन प्राप्तभक्तानां शोकमोहाद्यभावकारणं युक्तमेवेति भावः ॥ **उपलक्षणमिति** ॥ 'स्थित्यादेः' इति शेषः ॥ **एवाह्येवै-वाहीतिवदिति** ॥ तत्र 'विदा मघवन्' इति खण्डे विष्णुसर्वोत्तमत्वे अग्न्यादिसम्मतिं वक्तुं एवं ह्येवेति वक्तव्ये एवाहीति मलोपेन यथा निर्देशः । तथा कविरित्येवेत्यत्रापीति भावः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात् मलोप इति समाधानं ज्ञेयम् ॥ **परिभवतीति** ॥ 'परि स्यात्सर्वतो भवः' इति विश्वकोशोक्तेः परिशब्दः सर्वतो भवनार्थ इति भावेनाह- **सर्वं वशीकरोति इति** ॥ **भवतीति** ॥ भवति वर्तते 'भू सत्तायाम्' इति धातोरित्यर्थः ॥ **न च एतत्प्रथमान्तमात्मन एव विशेषणमिति** ॥ 'स पर्यगात्' इति तच्छब्देन परामृष्टात्मनः विशेषणं शुक्रमित्यादिपदजातमित्यर्थः ॥ **लिङ्गव्यत्ययादिति** ॥ शुक्रमित्यादेः स इत्यस्य विशेषणत्वे लिङ्गव्यत्यासाङ्गीकारप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

'व्यत्ययो बहुलम्'(सि.कौ.३४३३) इत्युक्तेः लिङ्गविपरिणमोऽङ्गीक्रियत इत्यत आह- **विपरिणामस्त्विति** ॥ न विद्यते गतिः उपपत्तिः यस्याः सा अगतिका । 'शेषाद्विभाषा'(सि.कौ.८९१) इति कः । भावप्रधानो निर्देशः । अगतिकागतिकत्वं प्रकारान्तरेणानुपपन्नत्वं गतिः यस्येति विग्रहः । शुक्रमित्यादि-पदानां विभक्तिविपरिणामं विना वाक्यार्थानुपपत्तौ हि विपरिणामोऽङ्गीकार्यः । द्वितीयान्तत्वेनोक्तरीत्या वाक्यार्थोपपत्तौ स नाश्रयणीय इति भावः । स्वयम्भूशब्दस्य सर्वैक्यार्थकत्वे मनीषीपरिभूशब्दाभ्यां कथं विरोध इत्यत आह- **न चैवं विधमिति** ॥ मनीषीत्वपरिभावकत्वादिविशिष्टमात्मनो रूपं स्वयम्भूरित्यनेनोक्तम् । स्वव्यतिरेकेण किमपि नास्तीति भावेन सर्वाभिन्नत्वेनोक्तम् । निष्कृष्टं निर्गुणं रूपं तेषां मायावादिनां मते न हि भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कल्पना । अतः शोकाद्यभावः किं निमित्त इत्यर्थः । चूर्णमल्पम् । स्तोको स्वल्पः ॥ **कालेनेति** ॥ कालेन स्वल्पो न । किं नाम बहुकालीनेत्यर्थः । सूक्ष्मशरीरं लिङ्गदेहः । ननु स्यादेतदुपपादनम् । यदि स्नाविरशब्दवाच्यतया स्थूलशरीरं प्रसिद्धं स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह- **स्नावेति** ॥ अदेहत्वोक्त्या प्राप्तशङ्कापरिहारायेत्युक्तम् । तं दर्शयति- **यद्यशरीर इत्यादिना** ॥ **कालभेदेनेति** ॥ यदा देहवत्वं तदा जगत्स्रष्टृत्वम्, यदा न जगत्स्रष्टृत्वं तदा अदेहवत्वमिति कालभेदेन व्यवस्थेत्यर्थः । उपलक्षणम् । 'स्थितिप्रलययोः' इति शेषः ॥ **स्वरूपेति** ॥ जगत्स्वरूपेत्यर्थः । ननु प्रवाहस्य एकप्रकारत्वेऽपि प्रवाहिणां जगतां वैचित्र्यं नास्तीति कथमागतमित्यत आह- **नियमेनेत्यादिना** ॥ पञ्चम्यन्तपदद्वयं 'याथातथ्यतः' इत्यस्य यथार्थेन वर्तमानानपीति । प्रवाहतो नित्यानपीत्यर्थः । याथातथ्यत इत्यस्य व्याख्यानं भाष्ये 'नित्यमेव प्रवाहतः' इति । अत्र एवशब्दोऽप्यर्थः । अत एव प्रवाहतो नित्यमपीति व्याख्यातम् । ननु 'कविः' इत्येवोक्त्या इतरनामवाच्यताभावप्राप्तेरित्यत आह- **एवाहीति** ॥ हे अग्ने मदुक्तं प्रमेयं एवाहि । एवैवाहि एवमेव हीत्येव तद्वाक्यार्थः । तद्वदत्रापि एवशब्दः एवमित्यर्थकः । ततश्च कविरित्येवं शब्द्यते इत्यर्थः । ननु यदि ज्ञानानन्दाद्यात्मकविग्रहोऽस्ति हरेः तर्हि सुखेन जगत्स्रष्टृत्वोपपत्तेः कविरित्यादिना सार्वज्ञादिमाहात्म्यं कस्मादुक्तमित्यत आह- **सज्ज्ञानादीति** ॥ **स्वेन रूपेणेति** ॥ तस्य स्वरूपस्य किं लक्षणमित्यर्थः ॥

अयं मन्त्रः कविरिति मन्त्रः । स पर्यगाच्छुक्रमिति मन्त्रः । शुक्रमित्यस्य प्रथमान्तत्वे नपुंसकलिङ्गत्वप्राप्त्या आत्मविशेषणत्वायोगेन तदर्थं पुल्लिङ्गत्वाय नपुंसकलिङ्गस्य व्यत्यासः कर्तव्यः स्यादित्यत आह- **लिङ्गेति** ॥ ननु नपुंसकलिङ्गत्वे हि व्यत्ययः क्रियते किं नाम पुल्लिङ्गस्य द्वितीयाविभक्तिरियम् । आत्मनो विशेषणत्वाय द्वितीयाविभक्तेः प्रथमान्तत्वेन विपरिणामः क्रियत इत्यत आह- **विपरिणामस्त्विति** ॥ अगतिकागतिः गतिशून्या गमनिका गत्यन्तराभावे इत्थं व्याख्या कार्या । स ज्ञानी शुक्रादिरूपं भगवन्तं पर्यगादिति अस्मद्रीत्या व्याख्याने युक्ते सति विपरिणामादिकमयुक्तमिति भावः॥ **विरुद्धमिति** ॥ आत्मनः सर्वाभेदे ब्रह्मादिसर्वमनःप्रेरकत्वरूपमनीषीत्यस्य सर्वपरिभावकत्वरूपपरिभूशब्दवाच्यतायाश्चायोगात् । ताभ्यां शब्दाभ्यां भेदस्यैव प्राप्तेरिति भावः । **न**

चैवंविधमिति ॥ स्वेन रूपेण किं लक्षणकमिति पृष्टे कविरिति मन्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् । यन्निष्कृष्टं रूपं शुद्धं स्वरूपं तत् तेषां मायिनां मते एवंविधं सार्वज्ञादिविशिष्टं नैव भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

छलारी- शुक्रमित्यादिविशेषणानीति ॥ राजादेः स्वप्राप्तभृत्यनिमित्त-भयादिसम्भावनया अपूर्णत्वेन कामाद्यप्राप्तिसम्भावनया च स्वभृत्यादेः कदाचिच्छोकमोहाद्यभावकारणं सम्भावितम् । विष्णोस्तु नित्यपूर्णकामत्वेन अपापविद्धत्वेन च प्राप्तभक्तनिमित्तभयाभावेन प्राप्तभक्तानां शोकमोहाद्यभावकारणं युक्तमेवेति भावः ॥ **उपलक्षणमिति** ॥ 'स्थित्यादेः' इति शेषः ॥ **एवाह्येवै-वाहीतिवदिति** ॥ तत्र 'विदा मघवन्' इति खण्डे विष्णुसर्वोत्तमत्वे अग्न्यादिसम्मतिं वक्तुं एवं ह्येवेति वक्तव्ये एवाहीति मलोपेन यथा निर्देशः । तथा कविरित्येवेत्यत्रापीति भावः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात् मलोप इति समाधानं ज्ञेयम् ॥ **परिभवतीति** ॥ 'परि स्यात्सर्वतो भवः' इति विश्वकोशोक्तेः परिशब्दः सर्वतो भवनार्थ इति भावेनाह- **सर्वं वशीकरोति इति** ॥ **भवतीति** ॥ भवति वर्तते 'भू सत्तायाम्' इति धातोरित्यर्थः ॥ **न च एतत्प्रथमान्तमात्मन एव विशेषणमिति** ॥ 'स पर्यगात्' इति तच्छब्देन परामृष्टात्मनः विशेषणं शुक्रमित्यादिपदजातमित्यर्थः ॥ **लिङ्गव्यत्ययादिति** ॥ शुक्रमित्यादेः स इत्यस्य विशेषणत्वे लिङ्गव्यत्यासाङ्गीकारप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

'व्यत्ययो बहुलम्'(सि.कौ.३४३३) इत्युक्तेः लिङ्गविपरिणमोऽङ्गीक्रियत इत्यत आह- **विपरिणामस्त्विति** ॥ न विद्यते गतिः उपपत्तिः यस्याः सा अगतिका । 'शेषाद्विभाषा'(सि.कौ.८९१) इति कः । भावप्रधानो निर्देशः । अगतिकागतिकत्वं प्रकारान्तरेणानुपपन्नत्वं गतिः यस्येति विग्रहः । शुक्रमित्यादि-पदानां विभक्तिविपरिणामं विना वाक्यार्थानुपपत्तौ हि विपरिणामोऽङ्गीकार्यः । द्वितीयान्तत्वेनोक्तरीत्या वाक्यार्थोपपत्तौ स नाश्रयणीय इति भावः । स्वयम्भूशब्दस्य सर्वैक्यार्थकत्वे मनीषीपरिभूशब्दाभ्यां कथं विरोध इत्यत आह- **न चैवं विधमिति** ॥ मनीषीत्वपरिभावकत्वादिविशिष्टमात्मनो रूपं स्वयम्भूरित्यनेनोक्तम् । स्वव्यतिरेकेण किमपि नास्तीति भावेन सर्वाभिन्नत्वेनोक्तम् । निष्कृष्टं निर्गुणं रूपं तेषां मायावादिनां मते न हि भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सत्य- कविरित्युत्तरार्ध इति ॥ युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **'एवाह्येवैवाहि' इतिवत् इति** ॥ 'एवा हि एवं हि एवैवाहि एवमेवहि' इति कर्मनिर्णये व्याख्यातत्वात् । तद्वदत्रापि कविरिंत्येवेत्यस्य कविरित्येवमित्यर्थकत्वं द्रष्टव्यमित्यर्थः। अत्र यद्यपि 'एवैवाहि' इतिवदित्येतावदेवोदाहर्तव्यम् । तथापि स्थानविवेकार्थं पूर्णांशोदाहरणं कृतम् ॥ **जगत्ससर्जेति योजनेति** ॥ यतस्तस्मादिति पदद्वयाध्याहारेण योजना कर्तव्येत्यर्थः ॥ **लिङ्गव्यत्यासादिति** ॥ शुक्रमित्यादेर्नपुंसकलिङ्गत्वात् स इत्यस्य पुल्लिङ्गत्वात् विशेषणविशेष्यभावोऽनुपपन्न इति भावः । ननु शुक्रमित्यादिकं शुक्र इत्यादिना पुल्लिङ्गत्वेन विपरिणम्यते । अतो न लिङ्गव्यत्यास इत्यत आह- **विपरिणामस्त्विति** ॥ आत्मनो निष्कृष्टचैतन्यस्य जडाजडात्मकत्वं परैः नाङ्गीकृतं चेत्याह- **न चैवंविधमात्मन इति** ॥ ८॥

नृसिंह- नित्यपूर्णत इति ॥ नित्यं पूर्णत्वत इति प्रतीतेराह- **नित्यत्वेति** ॥ स चाव्रणशब्दारूढो न भवतीति भावः । नन्वस्मिन् पक्षे कथं पदारूढतेत्यत आह- **'व्रण सञ्चूर्णने' इति** ॥ यदि पावनत्वं नाम पावित्र्यम्, तच्च प्रकृते शुद्धपदप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् तर्हि 'अपापविद्धम्' इति पुनरुक्तं भवेत् । सकलपापासंश्लेषो हि पावित्र्यं नामेत्यत आह- **पावनत्वादिति** ॥ ननु कायशब्दस्य उभयसाधारण्यं तर्हि 'अकायम्' इत्यत्रैव स्थूलदेहाभावोऽर्थः अत्र लिङ्गवर्जनमिति किं न स्यादित्यत आह- **स्नावोपलक्षितेति** ॥ परब्रह्मप्राप्तेः संसारिसाधारण्यादाह- **सारूप्यादिलक्षणामिति** ॥ **न च वाच्यमिति** ॥ याथातथ्यत इत्येतद्व्यावर्त्यकथनम् ॥ **न चादेहत्वस्येति** ॥ शाश्वतीभ्यः समाभ्यः इत्यस्येति बोध्यम् ॥ **ससृज इत्युपलक्षणमिति** ॥ धारणपोषणादिकञ्च ग्राह्यम् । अत एव भाष्याद्यपद्ये 'जगद्धात्रे' इत्यभिहितमिति भावः । अथवा ससृजे इत्युपलक्षणं सृजति स्रक्ष्यतीत्यपि ग्राह्यम् । अन्यथा अनाद्यनन्तकालेष्वित्युक्त्ययोगादिति भावः । ननु प्रवाहैकप्रकारता कथम् ? अनाद्यनन्तकालीनप्रवाहस्य एकत्वात् । अनेकत्वे हि एकप्रकारतोक्तिः सम्भवतीत्यत आह- **नियमेनेति** ॥ ननु 'सार्वज्ञात् कविरित्येव शब्द्यते' इत्ययुक्तम् । सूरिज्ञान्यादिशब्दवाच्यत्वादित्यतो नायमेवशब्दोऽवधारणार्थः । किन्तु एवं शब्दार्थ इत्येतत्प्रयोगप्रदर्शनपूर्वकमाह- **'एवाह्येवैवाहि' इति** ॥ ननु यदि प्रथमान्तत्वे

लिङ्गव्यत्ययप्रसङ्गः तर्हि प्रथमार्थे द्वितीया स्यादित्यत आह- **विपरिणामस्त्विति** ॥ **इति च विरुद्धमिति** ॥ मनसामीशितृत्वस्य सर्वपरिभावकत्वस्येतरसापेक्षत्वात् स्वयमेव भवतीत्यन्यनिरासो न युक्त इति भावः ॥ **नचैवंविधमिति** ॥ सर्वजगत्स्रष्टृत्वादीनामौपाधिकरूपत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

रघु- उत्तरभाष्यं सङ्गमयितुं 'स पर्यगात्' इति मन्त्रप्रतिपाद्यं तावदाह- **ज्ञानिन इत्यादिना** ॥ **तत्र चेति** ॥ विष्णुप्राप्तौ निमित्तत्वेनोक्तायामित्यर्थः । निमित्तविशेषाभावेऽपि परमेश्वरं प्राप्तस्य शोकाद्यभावे राजादीन् प्राप्तस्यापि शोकाद्यभावः स्यात् । ततश्च द्वितीयानुमाने अप्रयोजकत्वमित्याशयेनोक्तम्- **राजादीनिवेति** ॥ **इत्यत इति** ॥ इति यतः शङ्का अतस्तन्निरासायेत्यर्थः ॥ **तत्रादेहत्वोक्त्येति** ॥ शुक्रमित्यादिविशेषणेषु 'अकायमस्नाविरम्' इति विशेषणाभ्यामदेहत्वोक्त्येत्यर्थः ॥ **प्राप्तशङ्केति** ॥ यद्यशरीरो विष्णुरित्यादिवक्ष्यमाणरीत्या प्राप्तशङ्केत्यर्थः ॥ **अप्रतीत्यादीति** ॥ आदिपदेन परोक्तान्यथाप्रतीतेरकायास्नाविरशब्दयोः पौनरुक्त्यस्य च सङ्ग्रहः । ननु बृहद्भाष्ये 'शुक्रं जीवमादाय' इत्युक्त्वा 'शोकेन रत्या युक्तत्वात् शुक्रो जीव उदाहृतः' इत्युपन्यस्ते प्रमाणे शोकवत्तायाः शुक्रशब्दार्थत्वप्रतीतेः कथं शोकराहित्यं शुक्रशब्दार्थ इत्यतः शुक्रशब्दस्य शोकराहित्ये योगं दर्शयति- **शुचमिति** ॥ अनेन शुच् शब्दे कर्मण्युपपदे 'रह त्यागे' इत्यस्माद्बाहुलके डप्रत्यये टिलोपे उपपदान्त्यस्य कुत्वे शुक्रमिति सिद्ध्यतीत्युक्तं भवति । एतेन शुक्रं रोचिष्मत् दीप्तिमदित्यपव्याख्यानमपहसितं वेदितव्यम् । ननु पूर्णशब्दोक्तधर्मिणः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् पूर्णत इत्ययुक्तम् । प्रकरणवशात् भावप्राधान्येऽपि नित्यशब्दो व्यर्थ इत्यतः प्रवृत्तिनिमित्तद्वयं भावप्राधान्यं पञ्चम्यन्तात्तसिं च मनसि निधाय व्याचष्टे- **नित्यत्वेति** ॥ अव्रणशब्देनोक्तार्थद्वयलाभप्रकारं दर्शयति- **व्रण सञ्चूर्णन इत्यत इति** ॥ स्तोकोऽल्पः । अनेनाव्रणमक्षतमित्यपव्याख्यानं निरस्तं भवति । पावनत्वादित्यस्य पवित्रत्वादिति व्याख्याने अपापत्वातिरिक्तपवित्रत्वाभावात् अपापविद्धमित्यनेन पुनरुक्तिः स्यादित्यत आह- **पावित्र्यहेतुत्वादिति** ॥ अनेन शुद्धं निर्मलमिति परोक्तं निरस्तं भवति ॥ **साधारण इति** ॥ तथा च 'अकायं देहवर्जनात्' इति व्याख्येयम् । न तु सामान्यशब्दस्य विशेषे लक्षणामङ्गीकृत्य

लिङ्गवर्जनादिति । लक्षणाया मुख्यार्थानुपपत्तिपूर्वकत्वादत्र च तदभावादिति भावः । अस्त्यत्रापि मुख्यार्थानुपपत्तिरित्याह- **तथापीति** ॥ ननु-

.... अकायं स्थूलवर्जनात् ।
लिङ्गदेहस्य राहित्यादस्नाविरमुदाहृतम् ॥

इत्येव प्रमाणे किं नोक्तम् । पुनरुक्तिपरिहारस्यैवमपि सम्भवादित्यत आह- **स्नावोपलक्षितेति** ॥ मांसमज्जादिसप्तधातुविकारस्य स्थूलदेहस्य स्नाविरमात्रत्वानुपपत्तेः स्नावोपलक्षितेत्युक्तम् । स्थूलशरीरमेव हि प्रसिद्धमिति । न तु लिङ्गशरीरं अतो न वैपरीत्येन वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ अनेन 'स्नावाः सिराः यस्मिन् विद्यन्ते इति स्नाविरं न स्नाविरं अस्नाविरम् । अव्रणमस्नाविरमित्याभ्यां स्थूलशरीरप्रतिषेधः' इत्यपव्याख्यानं निराकृतं भवति । ननु यदुक्तं राजादीनिव परमेश्वरं प्राप्तस्यापि शोकाद्यभावः किं निमित्त इत्यतः शुक्रमित्यादिविशेषणानीति । तत्र किं सर्वेषां विशेषणानां परमेश्वरं प्राप्तस्य शोकाद्यभावोपपादकत्वमभिप्रेतमुतैकस्य । नाद्यः । अप्रयोजकत्वेन तदभावत् । न द्वितीयः। अमुकस्येति निर्धारणोपायाभावात् । विशेषणान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च इत्यतः शुक्रमित्यस्यैवोक्तसाध्योपपादकत्वम् । शोकादिशून्यपरमेश्वरसारूप्यादिमतः शोकाद्यभावनियमात् । इतरेषां तु विशेषणानां साक्षात्परम्परया शुक्रत्वोपपादकत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयेन हेतुहेतुमद्भावेन विशेषणानि योजयति- **यतो हीति** ॥ **एवंभूतं चेति** ॥ उक्तप्रणाड्या शोकादिशून्यमित्यर्थः । अनेन राजादिवैषम्यमुक्तं भवति । 'स पर्यगात्' इत्यस्य हेतोः पूर्वमन्त्रोक्तशोकाद्यभावेन साध्येन अन्वयमाह- **अत इति** ॥ मन्त्रे यत्तच्छब्दावध्याहार्याविति ज्ञापनाय अत इत्युक्तम् ॥

इदमुक्तं भवति । विमतो ज्ञानी शोकादिरहितः शोकादिरहितब्रह्मप्राप्तिमत्वात् यो यद्रहितयत्प्राप्तिमान् स तद्रहितः यथा दारिद्र्यरहितराजादिप्राप्तिमान् दारिद्र्यरहितः । सारूप्यादिलक्षणप्राप्तिविशेषस्य विवक्षितत्वान्न सुप्ते व्यभिचारः । एतदर्थमेव सारूप्यादिलक्षणामित्युक्तम् । न च सुप्ते साध्यस्यापि सत्वान्न व्यभिचारप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तस्यापि अन्तःकरणरूपेण शोकादिमत्त्वात् । न च शोकादिरहितेति व्यर्थम् । विपक्षे व्याघातसूचनार्थत्वात् । शोकरहितब्रह्मसारूप्यं गतः स्वयं च शोकादिमानित्यस्य व्याहतत्वात् । बहिरेव अप्रयोजकत्वपरिहारे

ब्रह्मप्राप्तिमत्त्वादित्येव हेतुरस्तु । न च ब्रह्मणः शोकादिशून्यत्वासिद्धिः । ब्रह्म शोकादिशून्यं स्थूलसूक्ष्मशरीरशून्यत्वात् । व्यतिरेकेण देवदत्तादिवत् । न च अप्रयोजकता शोकस्य उक्तशारीरद्वयनिमित्तकत्वेन अकारणकर्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं- **देहनिमित्तेति** ॥ ब्रह्मणोऽपि स्वरूपदेहवत्त्वेन असिद्धि-वारणाय स्थूलसूक्ष्मेत्युक्तम् । ननु देहद्वयघटितः एक एव हेतुः उत हेतुद्वयम् । नाद्यः । स्थूलपदवैयर्थ्यात्, तमोगतेषु व्यभिचारापाताच्च । न द्वितीयः । स्थूलदेहशून्यत्वस्य तमोगतेषु प्रलयकालीनेषु च व्यभिचरितत्वात् । सूक्ष्मदेहशून्यत्वस्य तमोगतेषु अनैकान्त्यात् । अत एव जडदेहशून्यत्वे तात्पर्यमित्यपि निरस्तम् । प्रलयकालीने व्यभिचारनिवारणेऽपि तमोगते तदनिवारणात् । तस्मात् कथमेतदिति चेन्मैवम् । शोकादिनिमित्तदेहशून्यत्वस्य हेतुत्वे तात्पर्यात् । तमोगतानां स्वरूपदेहस्य विशेषबलेन स्वरूपशोकादिव्यक्ति-निमित्ततायाः सिद्धान्ते अङ्गीकृतत्वेन तत्र हेतोरभावेन व्यभिचारशङ्काऽनवकाशात् । शोकादिनिमित्तलिङ्गदेहवति प्रलयकालीनेऽपि न व्यभिचारः । न चैवमपि देहपदं व्यर्थम् । असिद्धिपरिहाराय पक्षे हेतूपपादनार्थत्वात् । यद्वा आनन्दाद्यात्मक-देहातिरिक्तदेहशून्यत्वं हेतुरिति न कश्चिद्दोषः। न च स्थूलसूक्ष्मदेहशून्यत्वस्य असिद्धिः । ब्रह्म स्थूलसूक्ष्मदेहशून्यं पापविधुरत्वात् व्यतिरेकेण अस्मदादिवत् इत्यनुमानेन तत्सिद्धिसम्भवात्। अत्रापि विपक्षे अकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग एव बाधको ज्ञातव्यः । अत एव पापमूलेति शरीरविशेषणम् । न च साध्ये स्थूलपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नमित्यादाविव उद्देश्यसिद्ध्यर्थत्वसम्भवात् । शोकनिमित्तदेहशून्यत्वस्य साध्यत्वे तात्पर्यान्नोक्त-शङ्कावकाश इति वा । न चात्रापि हेतोरसिद्धिः । ब्रह्म पापविद्धं न भवति जगत्पावित्र्यहेतुत्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धेः । अत्र च विपक्षे हेतूच्छेद एव बाधकः । न हि स्वयं पापविद्धस्य जगत्पावित्र्यहेतुत्वं सम्भावनार्हमिति ॥

ननु शुक्रमित्यादिविशेषणानीति पूर्वग्रन्थे पूर्वार्धगतानां षण्णां विशेषणानां शोकाद्यभावोपपादकत्वं प्रतिज्ञाय 'यतो हि' इति तदुपपादनपरेऽत्र ग्रन्थे 'अव्रणम्' इत्यस्य हेतुत्वानुपपादनाद्विरोधः । पूर्वमादिशब्देन तद्व्यतिरिक्तविशेषणविवक्षा-यामव्रणमित्यस्य मन्त्रे वैयर्थ्यापातादिति चेन्मैवम् । शुद्धत्वादीनामिव न अव्रण-

त्वस्य परम्परया शोकादिशून्यत्वोपपादकत्वमपि तु अव्रणत्वात् शोकादिशून्यम् । नहि स्वरूपतः देहतश्च अनादिनित्यमानन्दादिगुणपूर्णं ब्रह्म शोकादिमद्भवितुमर्हति विरोधादिति साक्षादेव तदुपपादकत्वमिति ज्ञापनायात्र अग्रहणोपपत्तेः इदानीं कविरित्याद्युत्तरार्धव्याख्यानरूपं 'एवम्भूतोऽपि' इति भाष्यं योजयितुं यदुक्तं प्राक् तत्र अदेहत्वोक्त्या प्राप्तशङ्कापरिहाराय कविरित्युत्तरार्ध इति तां शङ्कां तावद्दर्शयति- **यद्यशरीर इत्यादिना** ॥ पूर्वार्धे अकायास्नाविरशब्दाभ्याम-शरीरत्वस्य उक्तत्वादिति भावः । विष्णुः न अशरीरः स्रष्टृत्वात् घटस्रष्टृवदिति विवक्षितानुमाने विपक्षे हेतूच्छेदरूपं बाधकमुक्तं- **यद्यशरीर इति** ॥ यद्वा यदि विष्णुः अशरीरः स्यात्तदा स्रष्टा न स्यादिति तर्क एव अनेनोक्तः । तत्र कुलालादौ व्यतिरेकव्याप्तिं सप्रमाणकमाह- **घटादीति** ॥ विवर्तवादः परिणामवादश्चेति द्विविधो हि मायावादः । तत्र आद्यमतानुसारेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः वैषम्य-माशङ्क्य निषेधति- **न चेति** ॥ इयं च शङ्का मन्त्रे 'याथातथ्यतः' इत्येतद्व्यावर्त्यतया कथितेति द्रष्टव्यम् ॥ **आरोपितमेवेति** ॥ न तु कुलालादिना घटादिकमिव परमात्मना जगत्सृज्यमित्येवशब्दार्थः ॥

अधिष्ठानस्यापि आरोपार्थं शरीरसापेक्षत्वे शुक्तिकाया अपि तत्स्यादित्याशयेन दृष्टान्तोपादानमिति द्रष्टव्यम् । कुतो न वाच्यमित्यतः सन् घटः अहं दुःखी इत्यादिप्रत्यक्षेण, प्रमाणदृष्टत्वाद्यनुमानेन, 'विश्वं सत्यम्'(ऋ.सं.२.२४.१२) इत्याद्यागमेन च जगतः सत्यत्वेन प्रमितत्वादित्याह- **तत्सत्यत्वेति** ॥ अनेन याथातथ्यत इत्येतद्व्याख्यातं भवति । ननु तर्हि शुक्तिरजतादिसत्तापि प्रत्यक्षेण सिद्ध्येदविशेषादित्यतो बाधकभावाभावाभ्यां विशेषादित्याशयेनोक्तं- **बाधा-भावेनेति** ॥ ननु न सृष्ट्यादिसमये परमेश्वरस्यादेहत्वम् । येन सृष्ट्याद्यनुपपत्तिः । किन्तु समयान्तरे । अतो न अदेहत्वोक्तिविरोधोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति- **न चेति** ॥ इयं च शङ्का मन्त्रे 'शश्वतीभ्यः समाभ्यः' इत्येतद्व्यावर्त्यतयोक्तेति ज्ञातव्यम् । कुतो नेत्यतः प्रवृत्तस्य 'शाश्वतीभ्यः समाभ्यः' इत्यस्य तात्पर्यमाह- **जगदिति** ॥ 'अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्तते नात्र विचार्यमस्ति' इत्यादिप्रमाणेन प्रमितत्वादित्यर्थः । अत्र प्रमितत्वादित्युक्त्या पूर्वत्र निश्चयादित्युक्त्या च मन्त्रे विशेषणद्वयस्य असिद्धिः परिहृता । अत एवैतत्पदद्वयव्याख्यानरूपे 'स सत्यं

जगदेतादृक्' इतिप्रमाणे एतादृगित्यनेन सत्यत्वानाद्यनन्तत्वयोः प्रमितत्वमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । एवम्भूतोऽपीत्येतत् शुक्रत्वादिविशिष्टोऽपीति प्रतीतिनिरासाय 'अकायमस्नाविरम्' इति पदद्वयोक्ताशरीरत्वपरामर्शकतया अनूद्य व्याकुर्वन्नशरीरत्वस्य कवित्वेन विरोधस्यानाशङ्कनादेवम्भूतोऽपि कविरिति शब्दित इत्यसङ्गतमित्यतः ससृज इत्यनेन सम्बन्धान्नासङ्गतिरिति भावेन व्यवहितानां पदानामन्वयं च दर्शयति- **एवम्भूतोऽशरीरोऽपीत्यादि** ॥

एतादृगित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रमाणसूचकत्वात् न तदित्याशयेन व्याचष्टे- **सत्यत्वादिनेति** ॥ आदिपदेन प्रवाहतो नित्यत्वस्य ग्रहणम् । अत्र नित्यमेवेत्येवशब्दस्य एतादृगेवेति सम्बन्धोऽभिप्रेतः । न तु यथाश्रुतः । सत्यमित्यनेन विरोधापातात् । अत एव एवम्भूतोऽपीत्यपिशब्दस्यावृत्तिमाश्रित्य नित्यमपीति पूर्वमुक्तम् । अन्यथा नित्यमेवेति अवक्ष्यत् । तथा च यथा लोके अयं घटः इत्युक्त्वा पुनः घटो भवत्येव इत्युक्त्या प्रतिमत्वं प्रतीयते । तथा इहापि जगत्सत्यं प्रवाहतो नित्यमपि इत्युक्त्वा पुनः एतादृगेव इत्युक्त्या प्रमितत्वं लभ्यत इति भावः । परमेश्वरस्य अदेहत्वे प्राप्तशङ्कायाः तत्परिहारस्य च सृष्ट्यादि-सर्वविषयत्वात् ससृजे इति सृष्टिमात्रोक्तिरयुक्तेत्यत आह- **ससृज इत्युपलक्षणमिति** ॥ स्थित्यादीनामुपलक्षणमित्यर्थः । अनेन मन्त्रे व्यदधादित्युप-लक्षणमित्युक्तं भवति । ननु अनादीत्यादिना पूर्वोत्तरजगतां वैचित्र्याभावोक्तिः न प्रकृतसङ्गता । अदेहत्वस्य जगत्सृष्ट्यादेश्च कालभेदेन व्यवस्थायाः जगत्प्रवाहे नित्यत्वोक्तिमात्रेण परिहारसम्भवादित्यत उक्तशङ्कापरिहारानुपयोगेऽपि वस्तुस्थिति कथनरूपत्वान्न दोष इत्याह- **प्रवाहत इति** ॥

ननु जगतः अनेकप्रकारत्वशङ्कायां प्रवाहस्यैकप्रकारत्वकथनमसङ्गतमित्यतः प्रवाहशब्दस्य प्रवाहिषु लक्षणामभिप्रेत्याह- **नियमेनेति** ॥ नियमेनेत्यस्य उत्तरशेषत्वभ्रमनिरासाय अत्र सम्बन्धोः दर्शितः। ननु उक्तशङ्कापरिहारस्य नियमेन 'प्रवाहैकप्रकारतः' इत्येतावतैव सिद्धेः 'अनाद्यनन्तकालेषु' इति व्यर्थमित्यतो मन्त्रगतपञ्चम्याः सप्तमीत्वेन विपरिणामज्ञापनार्थत्वान्न तदित्याशयेनाह- **तदनेनेति** ॥ तच्च तदिदं च तदिदं तेन । अनाद्यनन्तकालेषु इत्यनेनेत्यर्थः । इतीत्यतः परं पञ्चम्यन्तमिति शेषः । पञ्चम्याः सप्तम्यर्थत्वेन लब्धं 'याथातथ्यतः'

इत्यादिमन्त्रवाक्यार्थमन्वयप्रदर्शनपूर्वकमाह- **अनाद्यनन्तेति** ॥ 'याथातथ्यतः' इत्यस्य 'याथार्थ्येन' इति व्याख्यानेन तृतीयान्तात्तसिरित्युक्तं भवति । 'वर्तमानानपि' इति मन्त्रे अध्याहारः ।। अशरीरस्यापि आरोपाधिष्ठानत्वेन स्रष्टृत्वमुपपद्यत इत्यन्यथासिद्धिशङ्कायाः याथार्थ्येन वर्तमानानित्यनेन निरासादशरीरत्वयथार्थस्रष्टृत्वयोः विरोधस्फोरणायापीत्युक्तम् । एतस्य अर्थान् महदादीन् व्यदधात् उत्पादयामास इति मन्त्रेणान्वयः । अनेन 'याथातथ्यतः यथातथा भावो याथातथ्यम् । यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान् कर्तव्यपदार्थान् व्यदधात् विहितवान्, यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः। शाश्वतीभ्यः नित्याभ्यः । समाभ्यः संवत्सरेभ्यः । प्रजापतिभ्यः' इत्यपव्याख्यानमपहस्तितं वेदितव्यम् । ननु 'शुक्रम्' इत्यादिशब्दवाच्यत्वस्यापि अयुक्तत्वेन 'कविरित्येव शब्द्यते' इत्यवधारणार्थकैवशब्दानुपपत्तिरित्यतो नायमेवशब्दः किन्तु बिन्दुलोपेन एवंशब्दः । एवशब्दत्वेऽपि वा अव्ययानामनेकार्थत्वेन एवंशब्दार्थभूतप्रकारार्थ एव नावधारणार्थकोऽतो नोक्तदेष इत्याशयेन अनूद्य व्याचष्टे- **कविरित्येव कविरित्येवमिति** ॥ इदञ्च व्याख्यानं भाष्यकृत्सम्मतमित्याशयेनोक्तम्- **एवाह्येवैवाहीतिवदिति** ॥ भगवत्पादैः कर्मनिर्णये 'विदा मघवन्' इति खण्डव्याख्यानावसरे एतद्वाक्यस्य 'एवं हि एवमेव हि' इति व्याख्यातत्वेन तद्वदिहापि व्याख्यायत इत्यर्थः । कर्मनिर्णये 'एवा हि' इत्यस्य 'एवं हि' इति व्याख्यानम् । 'एवैवा हि' इत्यस्य 'एवमेव हि' इति व्याख्यानम् । दैर्घ्यं तु सांहितमिति ज्ञातव्यम् । यद्यपि 'एवा हि' इतिवत् इत्येतावतैव प्रकृतनिर्वाहात्तावदेवोदाहर्तव्यम् । तथापि स्पष्टत्वार्थमधिकोदाहरणं कृतमित्यवधेयम् । नचात्र इतिशब्देनैव प्रकारसमर्पणादेवंशब्दो व्यर्थ इति वाच्यम् । अथवा इत्यादिवदित्येवमिति निपातसमुदायत्वाङ्गीकारेण तदनवकाशात् । नच सार्वज्ञादेव कविरिति शब्द्यत इति भिन्नक्रमेणैव शब्दसम्बन्धसम्भवात्किमेवं व्याख्यानेनेति वाच्यम् । परेणापि 'कविः सर्वदृक्' इति व्याख्याततत्त्वेन अपव्याख्याननिरासादिप्रयोजनाभावेन तथा सम्बन्धस्य व्यर्थत्वादित्याशयात् । तात्पर्यार्थपरं भाष्यमित्यभिप्रेत्य अक्षरार्थं दर्शयति- **परिभवतीति** ॥ स्वयम्भूःशब्देन सदा अनन्याश्रयत्वलाभप्रकारं दर्शयति- **स्वयमेवेति** ॥ ननु स्वयम्भूःशब्दवाच्यत्वे निमित्तान्तरानुक्त्या समुच्चेतव्याभावात् अनन्याश्रयत्वाच्चेति चशब्दानुपपत्तिः ।

'प्रकृत्या मनसोऽपि च' इत्यत्रापिशब्देनैव ब्रह्मादिमनःसमुच्चयसिद्धेश्चशब्दो व्यर्थ इत्यत आह- **चशब्दौ विशेषणसमुच्चयार्थाविति** ॥ स्वयम्भूश्च मनीषी चेति विशेषणसमुच्चायकावेव चशब्दौ नतु यथाश्रुतसम्बन्धेन निमित्तसर्वमनःसमुच्चायकौ येनोक्तदोषः स्यादिति भावः । ननु परमेश्वरस्य सदेहत्वे अकायत्वोक्तिविरोध इत्यतो व्यवस्थया तं परिहरति- **जडशरीरेति** ॥ देहवत्त्वस्य स्रष्टृत्वे हेतुत्वलाभाय यत्तच्छब्दावध्याहृत्य योजयति- **यत एवम्भूत इति** ॥ ज्ञानाद्यात्मकदेहवा-नित्यर्थः । ननु विग्रहवत्त्वाङ्गीकारे तत एव सर्जनाद्युपपत्तेः कविरित्यादिना सार्वज्ञादिवर्णनं व्यर्थमित्यत आह- **सज्ज्ञानाद्यात्मकेति** ॥ अत्र सच्छब्देन पारतन्त्र्यादिदोषराहित्यस्य विवक्षितत्वात् अन्येषामविद्यमानमिति घटते। व्यदधात् निर्मितवान् निर्माणशक्तिप्रदर्शनार्थं कविरित्यादि इति विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायामपि कवित्वादीनां सज्ज्ञानात्मकविग्रहत्वोपपादकत्वेनैव निर्माणशक्तिप्रदर्शकत्वं विवक्षितं न तु साक्षात् । अतो न विरोधः ॥

यद्वा विग्रहवतोऽपि परमेश्वरस्य कुलालादिवन्न अनन्तजगन्निर्मातृत्वं युक्तम् । तदुपयुक्तसार्वज्ञाभावादिति शङ्कापरिहाराय कवित्वादीनां निर्माणशक्तिप्रदर्शकत्वं तत्रोक्तम् । अत्र तु प्रकारान्तरेण तेषामुपयोग उक्त इति न कोऽपि विरोध इति ज्ञातव्यम् । 'स विष्णुं पर्यगाद्यतः' इति प्रमाणशेषेण उत्तरमन्त्रस्य सङ्गतिसूचनपूर्वकं 'स पर्यगात्' इत्येतज्ज्ञानिविषयतया व्याख्यातम् । तेन परोक्तसङ्गतिव्याख्यानयोः अयुक्तत्वं सूचितमिति भावेन ससङ्गतिकं तद्व्याख्यानं दूषयितुमनुवदति- **अपरे त्विति** ॥ **अयं मन्त्र इति** ॥ स पर्यगादित्यादिको मन्त्र इत्यर्थः ॥ **एतदपीति** ॥ न केवलं शुक्रमित्यादिकमित्यपेरर्थः । तदेव व्याख्यानं दर्शयति- **स आत्मेति** ॥ शुक्रमित्यादिकमस्मद्रीत्या द्वितीयान्त-मभ्युपेयते । आद्यं निराचष्टे- **शुक्रमित्यादेरिति** ॥ **अन्वयाभावेति** ॥ विशेष्यभूतात्मवाची स इति प्रथमान्तेन अन्वयाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति- **न चैतदिति** ॥ कुतो नेत्यत आह- **लिङ्गेति** ॥ शुक्रमित्यादेः विशेषणस्य प्रथमान्तत्वे नपुंसकत्वावश्यम्भावात् स इति विशेष्यस्य च पुल्लिङ्गत्वात् लिङ्गव्यत्ययेन विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरित्यर्थः । नच घटो द्रव्यम् इत्यादिवदुपपत्तिः । तत्र नियतलिङ्गत्वात् अत्र शुक्रमित्यादीनामनियत-लिङ्गत्वात् ।

अनियतलिङ्गानां विशेषणानां विशेष्यनिघ्नत्वावश्यम्भावादिति भावः । ननु न लिङ्गव्यत्ययः । शुक्रमित्यादीनामपि पुल्लिङ्गत्वेन विपरिणामाङ्गीकारात् । यथोक्तं परेण शुक्रमित्यादीनि वचांसि पुल्लिङ्गत्वेन विपरिणेयानि । 'स पर्यगात्' इत्युपक्रम्य 'कविर्मनीषी' इत्यादिना पुल्लिङ्गत्वेन उपसंहारादिति' इत्यत आह- **विपरिणामस्त्विति** ॥ अगतिकागतिः गत्यन्तररहिता गमनिका इत्यर्थः । अस्मदुक्तरीत्या 'शुक्रम्' इत्यादिद्वितीयान्तानां 'स पर्यगात्' इत्युक्तप्राप्तिकर्मत्वेन 'कविः' इत्यादिप्रथमान्तानां 'व्यदधात्' इत्युक्तसृष्ट्यादिकर्तृत्वेन यथाश्रुतान्वय-सम्भवे विपरिणामाङ्गीकारोऽनुचित इति भावः । स्वयम्भूरित्यस्य अपव्याख्यानं निराकरोति- **स्वयमेवेति** ॥ **विरुद्धमिति** ॥ मनीषी मनस ईशिता । परिभूः सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति परव्याख्यानानुसारेण भाष्यकृद्व्याख्यानानुसारेण वा सर्वभेदस्यैव प्राप्त्या सर्वात्मकत्वं विरुद्धमित्यर्थः । एवं 'स पर्यगात्' इत्येतद्व्याख्यानं निराकृत्य मन्त्रस्य परोक्तां सङ्गतिमपि निराकरोति- **न चेति** ॥ नापीत्यर्थः ॥ **एवंविधमिति** ॥ कविरित्याद्युक्तसार्वज्ञादिविशिष्टमित्यर्थः । तेषां निर्विशेषत्ववादिनामिति हेतुगर्भं विशेषणम् । ततश्च अस्य मन्त्रस्य निष्कृष्टात्मप्रतिपादकत्वाभावात् योऽयमतीतैः मन्त्रैः इत्युक्तसङ्गत्यनुपपत्तिरिति भावः । यद्वा स्वयमेव सर्वं भवतीति व्याख्याने दोषान्तरमाह- **न चेति** ॥ एवंविधं चेतनाचेतनसर्वजगदात्मकम् । तथाच निष्कृष्टात्मस्वरूपप्रतिपादनाय प्रवृत्तेऽत्र मन्त्रेऽतथाभूतसर्वात्मकत्वप्रतिपादनमसङ्गतमिति भावः ॥

ततश्चायं मन्त्रार्थः । पूर्वमन्त्रे ज्ञानिनः शोकाद्यभाव उक्तः । तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामाह- **स पर्यगादिति** ॥ यतो ज्ञानी परमेश्वरप्रसादात् विष्णुं पर्यगात् सम्यक् प्राप्नोत्येव परमेश्वरसारूप्यलक्षणां गतिं गतो भवतीति यावत् । अतः शोकाद्यभावो युक्तः । परमेश्वरसारूप्येऽपि कुतस्तदभावः । राजादिसारूप्यवतः तदभावादित्यत उक्तम्- **शुक्रमिति** ॥ शुचं शोकं रहति त्यजतीति शुक्रम् । शोकादिरहितब्रह्मसारूप्यं गतस्य शोकाद्यभावो युक्त इति भावः । ब्रह्मणः शोकादिराहित्यमेव कुतः? यतोऽकायं शोकहेतुलिङ्गदेहवर्जितम् । तथा अस्नाविरं स्नावोपलक्षितसप्तधातुमयस्थूलशरीरवर्जितम् । अकायत्वादिकमपि कुतः? यतोऽपापविद्धं देहारम्भकपापशून्यम् । तदपि कुतः? यतः शुद्धं जगत्पावित्र्य-

निमित्तम् । न हि एवम्भूते पापं सम्भावनार्हम् । किञ्च यतोऽव्रणम् । नित्यत्वे सत्यानन्दादिगुणपूर्णम् । अतोऽपि शुक्रम् । ननु ब्रह्मणो देहशून्यत्वे श्रुत्यादिसिद्धसर्वजगत्सर्जनादिविरोधः । तस्य देहसापेक्षतायाः घटादौ दृष्टत्वादित्यतः कविरित्याद्युत्तरार्धः । तत्रादौ सज्ज्ञानानन्ददेहवानित्युपस्कर्तव्यम् । यतः सज्ज्ञानानन्ददेहवानतः अर्थान् महदादीन् व्यदधात् उत्पादयामास । स्थित्याद्युपलक्षणमेतत् । ननु जगदारोपाधिष्ठानत्वरूपजगत्स्रष्टृत्वस्य शरीरानपेक्षत्वात् किं तदङ्गीकारेणेत्यतो अर्थान् विशिनष्टि- **याथातथ्यत इति** ॥ तृतीयान्तात्तसिः । 'वर्तमानान्' इति शेषः । अबाधितप्रत्यक्षादिसिद्धतया याथार्थ्येन वर्तमानानित्यर्थः । न च अदेहत्वस्य जगत्सृष्ट्यादेश्च कालभेदेन व्यवस्था । जगत्सृष्ट्यादिप्रवाहस्य अनाद्यनन्ततया प्रमितत्वात् । तदेतदुक्तं- **शाश्वतीभ्यः समाभ्य इति** ॥ पञ्चमी सप्तम्यर्थे । अनाद्यनन्तसंवत्सरेषु व्यदधात् । सज्ज्ञानाद्यात्मकदेहवत्त्वमन्येषामविद्यमानं परमेश्वरस्योपपादयितुं सार्वज्ञादिमाहात्म्यमुक्तं कविरित्यादिविशेषणैः । कविः सर्वज्ञः । मनीषी रमाब्रह्मादिमनसां ईशिता । परिभवति सर्वं वशीकरोतीति परिभूः सर्वतो वरः । स्वयमेव परमनपेक्ष्य भवतीति स्वयम्भूः । सदा अनन्याश्रय इति ॥ ८ ॥

उपनिषत्

अन्धंतमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाँ रताः ॥ ९ ॥

भाष्यम्

'अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् ।
ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः ।।

तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम् ।।
अयथार्थस्य निन्दां च ॥ ९ ॥

टीका- 'अन्धं तमः प्रविशन्ति' इत्यादिमन्त्रान् अप्रतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय स्मृत्यैव व्याचष्टे- **अन्यथोपासका इति** ॥ यथावत्परमात्मज्ञानं

मोक्षसाधनमित्युक्तम् । न केवलं तत् । किं नाम अन्यथाज्ञाननिन्दासमुच्चित-मेवेत्येतदर्थप्रतिपादकमाद्यमन्त्रत्रयम् । तत्र तावत् यथावज्ज्ञानस्येव अन्यथाज्ञाननिन्दाया अपि आवश्यकत्वोपपादनाय अन्यथाज्ञानस्य उक्तमसुर्य-लोकसाधनत्वमनूद्य अन्यथाज्ञानानिन्दनस्य ततोऽधिकानर्थसाधनत्व-माद्येन मन्त्रेणोच्यते । तस्यार्थः- अन्यथेति ॥ उपासकाः 'विष्णोः' इति शेषः । सर्वत्र ज्ञानशब्दस्य उपासनापर्यन्तत्वात् व्यामिश्रोक्तिः । तत्र अविद्यापदं विषयिवाचकं विषयस्य अन्यथाकारस्य लक्षकमित्यभिप्रेत्य 'अविद्यामुपासते' इत्येतत् 'अन्यथोपासकाः' इति व्याख्यातम् । ततः अन्यथाज्ञानिप्राप्या-त्तमसोऽधिकमिव । इवशब्दार्थमाह- व्यक्तमिति ॥ उशब्दोऽवधारणार्थः । 'विद्यायाम्' इत्यनेन सम्बद्ध्यते । तेन, विद्यायां यथार्थज्ञाने एव रताः । न तु अन्यथाज्ञाननिन्दां कुर्वन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यते । अत उक्तम्- तेषामनिन्दका इति ॥ ततः किमित्यतो वक्ति- तस्मादिति ॥ यस्मात् मिथ्याज्ञानतद-निन्दाभ्यां तमःप्राप्तिः। 'निन्दाञ्च विद्यात्' इति शेषः- अयथार्थस्य निन्दामिति ॥ अयथार्थज्ञानस्य निन्द्यत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥

वामन- य इतोऽन्यथोपासकास्ते 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति' इत्याह । पूर्वत्र ह्यन्यथोपासकत्वं 'आत्महनः' इति किञ्चित् सूचितमेव । अत्र तु 'अविद्यामुपासते' इति सुव्यक्तमुच्यते । तस्मान्न पुनरुक्तिः । 'अन्यथा' इत्यादि कौर्मवचनेन 'अन्धन्तमः' इत्यादिवाक्यानि व्याख्याति । अविद्याकल्पितं जगदित्युपासन-मविद्योपासनम् । अथ तेषामविद्याकल्पितं हि जीवत्वम् । तत् सत्यमित्युपासन-मप्यविद्योपासनमेव । ब्रह्मणो निर्गुणत्वाद्युपासनमपि तथैव । एवमाद्यविद्योपासका नियमेन अन्धन्तमः प्रविशन्ति । अथ ये साक्षाद् विद्यायामेव रताः न पुनरविद्यानिन्दकास्ते ततोऽपि भूय इव तमः प्रविशन्ति । महातमःप्राप्तियोग्यानां तत्प्राप्तिवदेतेऽपि स्वयोग्यं किञ्चन तमः प्राप्नुवन्ति । स्वल्पं वा बहु वा अविद्यापरिहारोऽपि कर्तव्यः । तच्चाऽह- **तस्माद्यथेति** ॥ ते हि सज्जनाः । अन्ये तु दुर्जनाः ॥ ९ ॥

वादि- तमस्यनुभूयमानदुःखातिशयस्य 'ततोऽधिकम्' इत्यनेनैव प्राप्तेः पुनरिव शब्दो व्यर्थ इव भाति । अतस्तदर्थमाह भाष्यकारः- **व्यक्तमिति** ॥ तमः प्रवेशयन्ति वायुदूताः । अविद्योपासकस्तु सद्विद्यामजानन्नत एव

दुर्विद्यानिन्दनमप्यजानन् भगवतो जीवस्वरूपत्वमुक्त्वा दुःखभोक्तृत्वमज्ञातृत्वं मूलस्वरूपेऽपि निर्गुणत्वादिकमुपास्ते । त्वं तु सद्विद्यां जानन्नत एव दुर्विद्यानिन्दनमपि जानन् दुष्प्रमेयं न निन्दसि । केवलविद्यामेवोपास्से । एवञ्च भगवद्द्वेष्युपेक्षकत्वात् ज्ञात्वा कृतब्रह्महत्यावत्तव भगवदपराधोऽधिक इति दोषाधिक्यं घोषयित्वा तमोमार्गे तं जत्रुताडनतर्जनताडनजिह्वाच्छेदनदेहदाहादिना बहुतरदुःखादिकं दत्वा नयन्ति । तं तु न तथा नयन्ति । तमसि ततोऽधिकदुःखानुभवस्तु भूयःपदेनैव प्राप्त इति भावः ॥ ९ ॥

श्रीनि- नन्वत्र आद्यत्रिके उत्तरत्रिके च आद्यमन्त्रस्य पूर्वार्धे 'उपासते' इति अन्यथोपासनादेः अनर्थहेतुत्वमुक्त्वा उभयत्रापि तृतीयमन्त्रे 'वेद' इति ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुच्यते । तथा 'अन्यथोपासकाः' इत्युक्त्वा 'ये विदुः' 'परिज्ञानात्' इति भाष्येऽपि अतो व्यामिश्रोक्तिः कुत इत्यत आह- **सर्वत्रेति** ॥ श्रुतौ प्रमाणे चेत्यर्थः ॥ **अविद्येति** ॥ अज्ञानेत्यर्थः । लक्षणाबीजसम्बन्धप्रदर्शनाय विषयस्येत्युक्तम् ॥ ९ ॥

छलारी- अप्रतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायेति ॥ 'येऽविद्यामुपासते' इत्यत्र अविद्याशब्देन विवक्षितार्थाप्रतीतिः । अविद्याशब्देन अज्ञानप्रतीत्यन्यथाप्रतीतिश्च । एवमविद्याशब्दादौ अप्रतीत्यन्यथाप्रतीती ज्ञेये इति भावः ॥ **इत्युक्तमिति** ॥ 'यस्तु सर्वाणि भूतानि इत्यादिना' इति शेषः । 'ततो न विजुगुप्सते' इत्यत्र 'भयाभावात्' इत्युक्त्या मोक्षस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः ॥ **सर्वत्रेति** ॥ एतन्मन्त्रत्रयव्याख्यानरूपे भाष्य इत्यर्थः ॥ **पर्यायत्वादिति** ॥ पर्यायत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु ज्ञानशब्दः सामान्यवाची । उपासनाशब्दस्तु ज्ञानविशेषवाचीति प्रसिद्धमेवेति ज्ञेयम् । 'अविद्यामुपासते' इत्यस्य 'अन्यथोपासकाः' इति कथं व्याख्यानमित्यतः तद्घटयति- **अत्राविद्यापदमिति** ॥ **विषयवाचकमिति** ॥ अविद्यापदस्य मिथ्याज्ञानार्थकत्वादिति भावः ॥ अन्यथाकारस्य 'विष्णौ अविद्यमानस्य' इति शेषः ॥ **इवार्थमाहेति** ॥ 'इवशब्दमनूद्य' इति शेषः । यथा ब्रह्माज्ञात्वा ब्रह्महत्याकरणे अर्धषडब्दप्रायश्चित्तं स्मृतावुक्तम् । ब्राह्मणत्वज्ञानानन्तरं ब्रह्महत्यायाः निषिद्धत्वज्ञानेऽपि ब्रह्महत्याकरणे सम्पूर्णद्वादशाब्दप्रायश्चित्तं 'ब्रह्महा द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्' इत्यादावुक्तम् । तथा

अविद्यानिरतस्य अविद्यायाः निन्दनीयत्वाज्ञानात् अन्धे तमसि क्वचित्पातमात्रं फलम् । अविद्यायाः निन्दनीयत्वज्ञानेऽपि निन्दनाऽकरणे ततोऽधिकतमः प्राप्तिरत्रोच्यत इति भावः ॥ ९ ॥

सत्य- मोक्षसाधनमित्युक्तमिति ॥ 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' इत्यादिना इति शेषः ॥ ननु 'येऽविद्यामुपासते' इति मन्त्रानुसारेण 'अन्यथोपासकाः' इति युक्तम् । 'ये विदुः' इत्यादिना ज्ञानकथनमयुक्तम् । व्याख्येयमन्त्रविसंवादादित्यत आह- **सर्वत्र ज्ञानशब्दस्येति** ॥ ९ ॥

नृसिंह- विषयिलक्षणमुख्यार्थसम्बन्धद्योतनाय विषयभूतस्य अन्यथाकारस्येत्युक्तम् । 'ततो भूय इव ते तमः' इत्यत्र अन्यथाज्ञानानिन्दकेन प्राप्यतमसोऽन्यस्याभावेन मिथ्याज्ञानिप्राप्यात् भूय इत्यधिकोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासाय इवेत्युक्तम् । स्थानैकत्वेऽपि तदपेक्षया दुःखं स्पष्टतरं अनुभवन्तीति भावः । नन्विदं कथं युज्यते । न हि मिथ्याज्ञानानिन्दनमात्रेण अन्यथाज्ञान्यपेक्षया अधिकदुःखानुभव उपपत्तिगोचरतामर्हतीति चेन्न । मैवं मंस्थाः । एतच्छङ्कानिरासस्य बृहद्भाष्ये स्फुटमवगमात् । तथा च वाक्यम्-

अन्यथोपासका ये तु ते यान्ति ह्यधरं तमः ।
ततः किञ्चिद्विशेषेण दुर्ज्ञानस्याविनिन्दकाः ॥

सम्यगाचार्यवचनमव(वि)ज्ञाय विरोधिनि ।
सत्त्वबुद्धिं यतः कुर्युस्ततस्तेऽधिकपापिनः ।
अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनो हि दोषवान् ॥ बृ.भा.६.४.१० इति ॥ ९ ॥

कल्ला- भाष्ये 'नित्यमेव प्रवाहतः' इति जगत्प्रवाहस्य नित्यत्वमुक्तं, 'अन्यथोपासकाः' इति तमस्साधनमुक्तम् । उपलक्षणञ्चैतत् ॥ ९ ॥

रघु- अथ भाष्यार्थः॥ **इत्यादिमन्त्रानिति** ॥ आदिपदेन 'सम्भूत्यामृतमश्नुते' इत्यन्ता मन्त्राः ग्राह्याः ॥ **अन्यथोपासका इतीति** ॥ एतच्च मन्त्रषट्क व्याख्यानरूपकौर्म इत्यन्तस्मृतिप्रतीकग्रहणमिति मन्तव्यम् । ननु मन्त्रा एव व्यर्थाः, ततस्तद्व्याख्यानपरं भाष्यं सुतरामनर्थकमित्यतः त्रिकद्वये आद्यत्रिकस्य तावत्ससङ्गतिकं प्रतिपाद्यमाह- **यथावदित्यादि** ॥ **मोक्षसाधनमित्युक्तमिति** ॥

'ततो न विजुगुप्सते' 'तत्र को मोहः कः शोकः' इति भयशोकाद्यभाव-साधनत्वोक्त्या तद्रूपमोक्षसाधनत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ **न केवलं तदिति** ॥ मोक्षसाधनमित्यनुवर्तते । केवलमसहायं तत्परमात्मज्ञानं मोक्षसाधनं नेत्यर्थः ॥ **तत्र तावदिति** ॥ तत्र आद्यमन्त्रत्रयेऽपि आद्येन मन्त्रेण तावदन्यथाज्ञाना-निन्दनस्य ततोऽन्यथाज्ञानादधिकानर्थसाधनत्वमुच्यत इत्यन्वयः । तर्हि पूर्वार्धस्य वैयर्थ्यम् । न च अन्यथाज्ञानस्य अनर्थसाधनत्वं वक्तुं तदिति वाच्यम् । तस्य 'असुर्या नाम' इति मन्त्रेणोक्तत्वेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्यतः उक्तानुवादरूपत्वान्न दोष इत्याशयेनोक्तम्- **अन्यथाज्ञानस्य उक्तमसुर्यलोकसाधनत्वमनूद्येति** ॥ अनूद्येत्यतः पूर्वं 'पूर्वार्धेन' इति शेषः । ननु अनुवादोऽपि व्यर्थः । अधिक-विधानाद्यभावादित्यत उक्तम्- **यथावज्ज्ञानस्येव अन्यथाज्ञाननिन्दाया अपि आवश्यकत्वोपपादनायेति** ॥ उपासनाकर्मानुक्तेराह- **विष्णोरिति शेष इति**॥ अनुपपत्तिस्फोरणाय वा, अध्याहृतस्य सम्बन्धज्ञापनाय वा उपासका इत्यनुवादः । ननु 'ये अविद्यामुपासते' 'यस्तद्वेद' इति मन्त्रे 'अन्यथोपासका ये तु' 'ये विदुः सह सज्जनाः' इति भाष्ये च ज्ञानोपासनयोः व्यामिश्रोक्तिरयुक्ता । अनिर्णयप्रसङ्गादित्यत आह- **सर्वत्रेति** ॥ मन्त्रे भाष्ये चेत्यर्थः ॥ **उपासनापर्यन्तत्वादिति** ॥ सामान्यशब्दस्य विशेषे लक्षणेति भावः । यद्यपि उपासनाशब्दस्य ज्ञानपरत्वेनाङ्गीकारेणापि व्यामिश्रोक्तिघटना सम्भवति । तथापि तमःप्राप्तिरूपानर्थस्य मृत्यूत्तरणादिरूपमोक्षस्य च उपासनाफलत्वेऽपि ज्ञानमात्र-फलत्वाभावादेवमेव घटना कृतेति द्रष्टव्यम् । भाष्यमन्त्रयोः व्याख्यानव्याख्येयभावं घटयति- **तत्रेति** ॥ आद्यमन्त्र इत्यर्थः ॥ **विषयिवाचकमिति** ॥ विद्याविरुद्धमिथ्याज्ञानवाचकमित्यर्थः । विषयविषयिभावरूपशक्यसम्बन्धसूचनाय विषयिवाचकमिति विषयस्येति च उक्तम् । मिथ्याज्ञानरूपाविद्याया उपास्यत्वा-भावान्मुख्यार्थानुपपत्तिः द्रष्टव्या ॥

ननु तत इत्यनेन तमसः परामर्शः क्रियते उत अन्यथोपासकानाम् । नाद्यः, स्वतः स्वस्याधिक्यस्य बाधितत्वात् । न द्वितीयः, विजातीयत्वेन आधिक्यासम्भवादित्यतो अन्यथोपासकाः तमो यान्तीति वाक्यतात्पर्यार्थपरामर्शान्न कश्चिद्दोष इत्याशयेनाह- **तत इति** ॥

ननु मन्त्रव्याख्यानरूपे प्रमाणे व्यक्तमिति किं मन्त्रपदानुवादः उत व्याख्यानम् । नाद्यः, मन्त्रे तत्पदाभावात् । न द्वितीयः, व्याख्येयपदाभावादित्यतो द्वितीयपक्षमङ्गीकृत्याह- **इवार्थमाहेति** ॥ अनेन भाष्ये अधिकमिवेति मन्त्रगतेवशब्दानुवादेन व्यक्तमिति तद्व्याख्यानं कृतमित्युक्तं भवति । ननु इवशब्दस्य व्यक्तत्वार्थत्वे 'भूय इव' इत्यस्य व्यक्तमधिकं सम्यगधिकमित्यर्थः सम्पद्यते । प्रकारान्तराभावात् । तथा च-

अन्यथोपासका येऽस्य ते यान्ति ह्यधरं तमः ।
ततः किञ्चिद्विशेषेण दुर्ज्ञानस्याविनिन्दकाः ॥

इत्येतन्मन्त्रव्याख्यानरूपबृहद्भाष्यविरोधः । तत्र किञ्चिदित्यनेनेवशब्दस्याल्पार्थता व्याख्यानेनाल्पाधिकतमःप्राप्तेः फलितत्वेनोक्तत्वात् । नच तत्र किञ्चिदिति न इवशब्दस्य व्याख्यानमिति वाच्यम् । उन्मूलत्वापातात् । इवशब्दस्य व्याख्याना-भावप्रसङ्गाच्च । 'उपमार्थे तथाल्पत्वेऽपीवशब्दः प्रयुज्यते' इति तत्रैव पूर्वोक्त-प्रमाणप्राप्ताल्पत्वार्थताया हातुमशक्यत्वाच्च । किञ्चिदित्यस्येवशब्दार्थत्वाभावेऽपि विरोधापरिहाराच्चेति चेन्मैवम् । अत्रापि अधिकमित्यस्य किञ्चिदधिक-मित्येवार्थोऽभिप्रेतः । व्यक्तत्वार्थकेवशब्दस्य तु अन्यथोपासकाः ततोऽल्पमधिकं तमो यान्तीति व्यक्तं प्रमितमिति भिन्नक्रमेण सम्बन्धस्य विवक्षितत्वेन विरोधाभावात् ॥

इयांस्तु विशेषः । अत्र भूय इत्यस्यैव किञ्चिदाधिक्यार्थकत्वमङ्गीकृत्य इव शब्दो व्यक्तत्वार्थतया व्याख्यातः । तत्र इवशब्दः किञ्चिदित्यर्थकत्वेनेति । ननु अन्यथाज्ञानिप्राप्यतमसः सकाशात्तदनिन्दकानामधिकतमःप्राप्तिर्भवतीत्युक्तं तदयुक्तम् । अन्यथाज्ञानानिन्दनस्य उभयोरपि समत्वेन अधिकतमःप्रापकाभावात् । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु अन्यथाज्ञानानिन्दकस्य विद्यारतत्वेन अन्यथोपासकापेक्षया समीचीनत्वेन अनिन्दनप्रयुक्ताल्पतमःप्राप्तेरेव वक्तुमुचितत्वा-दिति चेत् । अस्त्यत्र विवेकः । न तावदन्यथोपासकापेक्षया तदनिन्दकस्य विद्यारतत्वप्रयुक्तं समीचीनत्वम् । अनिन्दनदोषदूषितस्य विद्यारतत्वस्य भर्जितबीजवदकिञ्चित्करत्वेन सामीचीन्यानापादकत्वात् । नापि अन्यथा-ज्ञानानिन्दकत्वेन उभयोः साम्यम् । अन्यथोपासकस्य सम्यगाचार्योपदेशाभावेन

अन्यथाज्ञाननिन्दनस्य कर्तव्यत्वेनाप्राप्ततया तत्त्यागिनो अप्राप्तत्यागित्वात् । विद्यारतस्य तु सम्यगाचार्योपदेशावश्यम्भावेन तत एव ब्रह्मनिर्गुणत्वादिनिन्दनस्य कर्तव्यत्वेन प्राप्तस्याप्यकरणेन प्राप्तनिष्ठाहीनत्वात् अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनो हि अधिकदोषवान् । आचार्योपदेशाभावेन अप्राप्तनित्यकर्मादित्यागिनः सकाशादा-चार्योपदेशादिना प्राप्ते नित्यकर्मादौ निष्ठाहीनो दोषवानिति लोके प्रसिद्धत्वात् अतो अन्यथोपासकापेक्षया अन्यथाज्ञानानिन्दकस्याधिकपापित्वाद्युक्तमधिकतमः-प्राप्तिकथनम् । तदेतत्सर्वमुक्तमेतन्मन्त्रव्याख्यानरूपे बृहद्भाष्ये-

अन्यथोपासका येऽस्य ते यान्ति ह्यधरं तमः ।
ततः किञ्चिद्विशेषेण दुर्ज्ञानस्याविनिन्दकाः ॥

सम्यगाचार्यवचनमव(वि)ज्ञाय विरोधिनि ।
सत्त्वबुद्धिं यतः कुर्युस्ततस्तेऽधिकपापिनः ॥
अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनो हि दोषवान् ॥(बृ.भा.६.४.१०) इति ॥

सम्यगाचार्यवचनं ब्रह्मनिर्गुणत्वादिनिन्दापरम् ।, अवज्ञाय तिरस्कृत्य । विरोधिनि ब्रह्मनिर्गुणत्वादौ सत्त्वबुद्धिं यतः कुर्युरिति तद्वाक्यार्थः । ननु मन्त्रे विद्यारतानामधिकतमःप्राप्तिरुच्यते । तद्विरुद्धं प्रकृतासङ्गतश्च । न च 'य उ विद्यायां रताः' इत्यस्य न विद्यारतत्वमात्रे तात्पर्यं किन्तु अन्यथाज्ञानानिन्दनेऽपि । अतो नोक्तदोषद्वयावकाशः । अत एव भाष्ये 'तेषामनिन्दकाः' इति तद्वाक्यमन्यथा-व्याख्यातमिति चेत्सत्यम् । तेन तदर्थालाभादित्यतो लाभप्रकारं दर्शयति- **उशब्दोऽवधारणार्थ इत्यादि** ॥

ननु तस्मादित्यादिभाष्यमाद्यमन्त्रस्य व्याख्यानमुत 'विद्यां चाविद्यां च' इति तृतीयमन्त्रस्य । नाद्यः, पूर्वश्लोकेनैव सम्यग् व्याख्यातत्वात् । न द्वितीयः, तस्मादित्यंशवैयर्थ्यादित्यत आद्यं पक्षमङ्गीकृत्य पदव्याख्यानत्वाभावेऽपि मन्त्रे अनन्वयशङ्कायामध्याहृतसाध्येन अन्वयप्रदशनार्थं तदित्यभिप्रेत्य साध्याकाङ्क्षा-मुत्थापयति- **ततः किमिति** ॥ यस्मादित्यध्याहृत्य पूर्वश्लोकार्धेन अन्वयं दर्शयति- **यस्मान्मिथ्याज्ञानेति** ॥ ननु भाष्येऽपि साध्यानुक्तेः अनन्वयदोषः तदवस्थः । ततः किमित्यपेक्षाया अनिवृत्तिश्चेत्यतः साध्यमध्याहरति- **विद्यादिति**

शेष इति ॥ एतच्च 'ये विदुः' इति भाष्ये 'यस्तद्वेद' इति मन्त्रे च अनुवादेन सूचितमिति बोध्यम् । शेषपूरणं च निन्दां चेत्यतः परमिति ज्ञापनाय तत्पदानुवादः । एवं सर्वत्रापि ज्ञातव्यम् । अत्र यस्मात् मिथ्याज्ञानेन तमःप्राप्तिः तस्मान्नारायण-मनामयं यथास्वरूपं विद्यात् । यस्मात्तदनिन्दया तमःप्राप्तिः तस्मादयथार्थस्य निन्दां च विद्यादिति प्रत्येकमन्वयो ज्ञातव्यः । ननु निन्दां विद्यादित्ययुक्तम् । निन्द्यत्वज्ञानस्य विशिष्टफलहेतुत्वेऽपि निन्दाज्ञानस्य तदभावादित्यतो विषयिवाचकनिन्दाशब्दस्य विषये निन्द्ये लक्षणां भावप्राधान्यञ्चाङ्गीकृत्य अनूद्य व्याचष्टे- **अयथार्थस्य निन्दामितीति** ॥

ज्ञानस्येत्युक्त्या 'दुर्ज्ञानस्याविनिन्दकाः' इति बृहद्भाष्यानुसारेणायथार्थ-प्रातिपदिकात्परं ज्ञानप्रातिपदिकस्य अध्याहार इत्युक्तं भवति । अनेन ये अविद्यामुपासते विष्णोरन्यथाकारस्य निर्गुणत्वादेरुपासकाः ते अन्धंतमः प्रविशन्ति यस्मात्तस्मात् यथास्वरूपं नारायणं विद्यादुपासीत । ये विद्यायां उ विद्यायामेव यथार्थज्ञान एव रताः । सम्यगाचार्यवचनमवज्ञाय अयथार्थज्ञानस्य अनिन्दका इति यावत् । ते ततः मिथ्याज्ञानिप्राप्यतमसः सकाशात् । भूयः किञ्चिदधिकम् । तमः प्रविशन्तीति । इव व्यक्तं प्रमितम् । यस्मात् तस्मादयथार्थज्ञानस्य निन्द्यत्वं च विद्यात् । ततश्च निन्दा कार्येति साध्याध्याहारेण मन्त्रयोजना सूचिता भवति ॥९॥

उपनिषत्

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

टीका- किं विपक्षे अनर्थप्राप्तेरेव सम्यज्ज्ञानासम्यज्ज्ञाननिन्दनयोः कर्तव्यता, नेति ब्रूमः । किन्तु मोक्षफलस्यांशतः उभयसाध्यत्वादपीति प्रतिपादकः अन्यदेवाहुर्विद्यया इति द्वितीयमन्त्रः । तथाहि विद्यया यथार्थज्ञानेन अन्यदेव मोक्षैकदेशलक्षणं फलं प्राप्यमाहुः वृद्धाः । अविद्यया अन्यथाज्ञान-निन्दया चेति यावत् । अन्यदेव फलमाहुरिति धीराणां धीमतां वृद्धवचन-सम्मतियुक्तं वचनं शुश्रुम । ये धीराः नोऽस्मभ्यं मोक्षसाधनं विचचक्षिरे व्याचचक्षिरे । तस्मादुपपन्नस्समुच्चय इति ॥ १० ॥

वामन- विद्याभ्यासेनैवाविद्यानिन्दनफलमपि कथञ्चित् सुलभं स्यादित्याशङ्क्याऽह- **अन्यदेवेति** ॥ अनयोर्हि स्वकीयं फलं नान्येन लभ्यम् । तच्च प्राज्ञा आहुः । तच्छ्रुत्वाऽन्ये व्याचचक्षिरे । वयं तु शुश्रुम इति वचनात् ऐतिह्यप्रमाणसिद्धम् ॥ १० ॥

वादि- 'अविद्यया अन्यथाज्ञाननिन्दया' इत्यत्र अविद्यया मोक्षैकदेशप्राप्तेरसम्भवात्, अविद्यानिन्दनस्य प्राक्प्रस्तुतत्वाच्च, यथाश्रुतविद्याविद्ययोर्भिन्नफलत्वस्य सर्वसम्मतत्वेनावक्तव्यत्वाच्च, 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा' इति मोक्षैकदेशरूपफलस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च 'निन्दया' इति पदमध्याहृत्य व्याख्येयमिति भावः । लौकिकधैर्यस्य अप्रयोजकत्वात् 'धियां रता इति धीराः' इति भावेनोक्तम्- **धीमतामिति** ॥ तेऽपि धीराः कल्पनाशक्त्या नोक्तवन्त इति भावेनोक्तम्- **वृद्धवचनसम्मतियुक्तमिति** ॥ १० ॥

सत्य- धीषु रमन्त इति धीरा इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह- **धीराणां धीमतामिति** ॥ **वृद्धवचनसम्मतियुक्तमिति** ॥ आहुरिति श्रवणादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

नृसिंह- धीरैः अप्याहुः इत्युक्तत्वात् वृद्धवचनसम्मतियुक्तं वचनं इत्युक्तम् ॥१०॥

रघु- द्वितीयमन्त्रार्थविवरणरूपतृतीयमन्त्रव्यख्यानेनैव द्वितीयमन्त्रस्यापि व्याख्यातत्वं मन्यमानेन भाष्यकृता अव्याख्यातं द्वितीयमन्त्रं स्वयमवतार्य व्याचष्टे- **किं विपक्षे अनर्थप्राप्तेरेवेत्यादिना** ॥ **सम्यज्ज्ञानासम्यज्ज्ञाननिन्दनयोः कर्तव्यतेति** ॥ अत्र सम्यज्ज्ञानस्य कर्तव्यत्वं नाम सम्पाद्यत्वम् । असम्यज्ज्ञाननिन्दनस्य तु प्रसिद्धमेवेति ज्ञातव्यम् । एवमवतार्य व्याख्यातुं प्रतिजानीते- **तथा हीति** ॥ अन्यथाज्ञानवाचकाविद्याशब्दस्य तन्निन्दायां जहल्लक्षणेत्याह- **अन्यथाज्ञाननिन्दया चेति यावदिति** ॥ धिया रमन्ते इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्योक्तम्- **धीराणां धीमतामिति** । **वृद्धवचनसम्मतियुक्तमिति** ॥ अन्यदेवाहुरिति धीरवचनगताहुः इत्यस्य अस्मद्वृद्धा एवमाहुः इत्यर्थकत्वादेवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

उपनिषत्

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

भाष्यम्

.... ये विदुस्सह सज्जनाः ।
ते निन्दयाऽयथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिणः ॥
दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः ।
यथार्थस्य परिज्ञानात्सुखज्ञानादि[1]रूपताम् यान्ति ॥ ११ ॥

टीका- अस्यैवार्थस्य विवरणार्थः 'विद्याञ्च' इति तृतीयो मन्त्रः । तस्येदं व्याख्यानं- **ये विदुरिति** ॥ 'यथास्वरूपं तु' इत्याद्युक्तावृत्त्याऽन्वयः । तेन विद्यापदं ईश्वरयाथात्म्यस्य, अविद्यापदं च अन्यथाज्ञाननिन्द्यत्वस्य उपलक्षणमित्युक्तं भवति । सहेत्येकपुरुषार्थहेतुत्वेन इत्यर्थः । दुःखाज्ञानादिरूपिणोऽयथार्थस्येति । तज्ज्ञानस्येत्यर्थः । अयथार्थज्ञाननिन्दया मृत्युपदोदितदुःखादितरणं भवति । यथार्थज्ञानेन च सुखज्ञानादिरूपतालक्षणामृतप्राप्तिर्भवतीत्येतदुपपादनाय 'दुःखाज्ञानादिरूपिणः अयथार्थस्य' 'सुखज्ञानादिरूपिणो यथार्थस्य' इति विशेषणोपादनं कृतम् । तथा च श्रुतिः 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति ॥११॥

वामन- 'विद्यां च' इत्यादिकं फलद्वयविशेषवादिवाक्यं व्याख्याति- **तेऽनिन्दयेति** ॥ ते सज्जनाः अयथार्थज्ञानस्य निन्दामकृत्वैवानादिकालतो दुःखाज्ञानादिदोषसम्बद्धस्वरूपिणो बभूवुः । ततो दुःखादितरणार्थमविद्याया निन्दयाऽवश्यं भाव्यम् । तत्तरणानन्तरमेव च केवलसुखज्ञानादिगुणस्वरूपव्यक्तिमन्तस्ते भवेयुः । तद्व्यक्तिस्तु विद्याफलमित्याह- **यथार्थस्येति** ॥ विद्याविद्ये उभे अपि सहैव वेदितव्ये । निर्दोषत्वेन च सदोषत्वेन च भेदः । मृत्युर्मरणकारणत्वादज्ञानादिकम् । तद्राहित्यादमृतं स्वरूपानन्दादि ॥ ११ ॥

---

१. स्वरूपताम् ।

वादि- क्रमिकज्ञानयोः युगपदुत्पत्त्यभावात् सहशब्दार्थमाह- **एकपुरुषार्थेति** ॥११॥

श्रीनि- ये विदुरित्यनुवादस्य विधिसापेक्षत्वात् 'विद्याश्च' इति पूरितम् । ये विदुरित्यत्र कर्माप्रतीतेराह- **यथास्वरूपश्चेति** ॥ तेन उक्तावृत्त्यान्वयकरणेन । ॥ **दुःखाज्ञानादीति** ॥ तथा च दुःखाज्ञानादिरूपिणोऽयथार्थस्य निन्दया दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णा भवन्तीत्यन्वयो ध्येयः । अयथार्थस्येत्यनन्तरं 'निन्दया दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णाः' इति शेषः । यथार्थस्येत्यनन्तरं परिज्ञानात्सुखज्ञानादिरूपतां यान्ति इति शेषः। बृहद्भाष्ये षष्ठाध्याये शारीरब्राह्मणे -

अन्यथोपासका ये तु ते यान्ति ह्यधरं तमः ।
ततः किञ्चिद्विशेषेण दुर्ज्ञानस्याविनिन्दकाः ।
सम्यगाचार्यवचनमवि(व)ज्ञाय विरोधिनि ॥ इत्याद्युक्ता ।

ननु कथमेते अधिकपापिन इत्याशङ्कायामुक्तम् 'अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनो हि दोषवान्' इति । व्याख्यातं चैतद् भावबोधे 'अन्यथोपासको हि अप्राप्तत्यागी तस्य विद्यात्वाभावेन 'तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्तेऽसन्तस्तमआलयाः' इत्यादिरूपसमीचीनाचार्योपदेशाभावेन दुर्ज्ञानविनिन्दनस्य अप्राप्तत्वात् । अयं तु प्राप्तनिष्ठाहीनः सम्यगाचार्योपदेशे प्राप्तेऽपि दुर्ज्ञानविनिन्दने नित्यशून्यत्वात् । अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनोऽधिकदोषवानित्यर्थः । आचार्योपदेशाभावेन अप्राप्तनित्यकर्मादित्यागिनः आचार्योपदेशादिना प्राप्तनित्यकर्मादौ निष्ठाहीनोऽधिकदोषवानिति प्रसिद्धमिति हि शब्देन दर्शयति- **अयथार्थेति** ॥ अयथार्थज्ञाननिन्दया अस्वाभाविकार्थभूतदुःखादितरणं भवति । भगवतः सुखादिपूर्णतारूपयथार्थज्ञानेन स्वेषामपि सुखादिपूर्णत्वं भवतीत्यर्थः । भवति प्राप्नुवन्ति । एवमित्यस्यार्थमाह- **यथेति** ॥ अन्यथोपासका अन्यथाज्ञानानिन्दकाः यथा तमो यान्त्येवमित्यर्थः ॥ ११ ॥

छलारी- विद्यापदमिति ॥ 'विद्याश्च अविद्याश्च इति मन्त्रे' इति शेषः ॥ **एकपुरुषार्थहेतुत्वेनेति** ॥ अनिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिरूपमोक्षस्यैकपुरुषार्थहेतुत्वेनेत्यर्थः । 'दुःखाज्ञानादिरूपिणः' इत्येतदयथार्थस्येति पदस्य विशेषणमिति-

भावेनान्वयं दर्शयन्नेवायथार्थस्येत्यस्य लभ्यार्थमाह- **दुःखाज्ञानादिरूपिणोऽ-यथार्थस्येतीति** ॥ **तज्ज्ञानस्येत्यर्थ इति च** ॥ एवं 'सुखज्ञानादिरूपिणः' इत्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ **अन्यथाज्ञानमेवेति** ॥ 'असुर्या नाम ते लोका इत्यादौ' इति शेषः ॥ **यथार्थज्ञानमिति** ॥ 'अनेजदेकं इत्यादौ' इति शेषः । 'अन्यथा-ज्ञाननिन्दासमुच्चितम्' इति च शेषः ॥ ११ ॥

सत्य- 'तदेव भवति' इति॥ प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा तदेव गुणजातं अस्याधिकारिणो भवतीत्यर्थः । तदेव तज्जातीयमेव ॥ ११ ॥

नृसिंह- एकपुरुषार्थेति ॥ अन्यथोभयशब्देनैव चारितार्थ्यादिति भावः ॥ **तज्ज्ञानस्येत्यर्थ इति** ॥ ११ ॥

रघु- विवरणार्थ इति ॥ अन्यदेवेति सामान्येनोक्तस्य मृत्युं तीर्त्वा अमृतमश्नुते इति विस्पष्टमुक्तत्वात् विवरणार्थ इत्युक्तम् । अतो न गतार्थतेति भावः । ननु ये विदुरित्यारभ्यैव भाष्यस्य तृतीयमन्त्रव्याख्यानत्वे विद्यां च अविद्यां चेति पदद्वयस्य अव्याख्यातत्वप्रसङ्गः । भाष्ये वेदनकर्मानुक्त्या अनन्वयप्रसङ्गश्च इत्यत आह- **यथास्वरूपं तु इत्यादीति** ॥ ननु उक्तावृत्त्या अन्वयाङ्गीकारेऽपि मन्त्रभाष्ययोः विसंवाद एव । मन्त्रे विद्याविद्ययोः भाष्ये च ईश्वरयाथात्म्यायथार्थज्ञाननिन्द्यत्वयोः वेद्यत्वेनोक्तत्वादित्यतो मन्त्रगतपदद्वय-व्याख्यानत्वात् भाष्यस्य न दोष इति भावेन व्याख्यानतां घटयति- **तेनेति**॥ आवृत्तेन यथास्वरूपं च इत्यादिना इत्यर्थः । अत्र आद्या विषयिवाचकस्य विषये जहल्लक्षणा । द्वितीया तु धर्मिवाचकस्य धर्मे । उपलक्षणा च गौणीचेत्यादौ लक्षणामात्रेऽपि उपलक्षणाशब्दप्रयोगादिति द्रष्टव्यम् । यौगपद्यार्थत्व-भ्रमनिरासायाह- **सहेत्येकपुरुषार्थेति** ॥ निर्दुःखपरमानन्दरूपैकपुरुषार्थेत्यर्थः । अयथार्थस्य निन्दया दुःखाज्ञानादिरूपिणश्च निन्दयेति वा दुःखाज्ञानादिरूपिणस्ते इति वा अन्वयभ्रमनिरासाय विशेषणविशेष्यभावेन तत्प्रदर्शनपूर्वकं अयथार्थज्ञानस्य निन्द्यत्वप्रस्तावेऽपि अयथार्थस्य तदभावात् भगवत्यसम्भवाच्चेति शङ्कापरिहाराय 'दुर्ज्ञानस्याविनिन्दकाः' इति बृहद्भाष्यानुसारेण अयथार्थपदं तज्ज्ञानलक्षकतया व्याचष्टे- **दुःखाज्ञानादीति** ॥ दुःखाज्ञानादिरूपिणोऽयथार्थज्ञानस्येति कार्य-कारणयोरभेदोपचारः । यद्वा दुःखाज्ञानादि रूपयत्युत्पादयतीति व्युत्पत्त्या

तत्कारणस्येत्येवार्थः । सुखज्ञानादिरूपिणो यथार्थस्येत्यत्र तु साक्षादभेद एव । यथार्थपदोदितेश्वरयाथात्म्यस्य सुखज्ञानादिव्यतिरेकेण अन्यस्याभावेन तदात्मकत्वादिति बोध्यम् । ननु 'दुःखाज्ञानादिरूपिणः' इति भाष्ये दुःखाज्ञानादिरूपं यस्य इति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थलाभादिनिप्रत्ययवैयर्थ्यमिति चेत् । बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोगे वैयर्थ्येऽपि दुःखाज्ञानादिकं च तद्रूपं च दुःखाज्ञानादिरूपं तदस्य अस्तीति दुःखाज्ञानादिरूपी इति कर्मधारयमाश्रित्य तत्प्रयोगे शब्दान्तरत्वेन दोषाभावात् । नच 'न बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुबादयः' इत्याद्युक्तिबलात् बहुव्रीह्यङ्गीकार एवोचितो न कर्मधारयमत्वर्थीयाङ्गीकार इति वाच्यम् । यतः अस्त्यत्र व्यवस्था । यत्र कर्मधारयमत्वर्थीये बहुव्रीहौ च शब्दसाम्यं तत्र कर्मधारयमत्वर्थीय एव अङ्गीकार्यो न बहुव्रीहिः । तस्य अन्यपदार्थप्रधानकस्य कर्मधारयाज्जघन्यत्वेन वृथा तदङ्गीकारस्य अनुचितत्वात् । यत्र च कर्मधारयमत्वर्थीयात् बहुव्रीहौ शब्दलाघवं तत्र बहुव्रीहिरेवाङ्गीकार्यो न कर्मधारयमत्वर्थीयः । अल्पेन शब्देन अभिमतार्थप्रतिपादनसम्भवे बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वात् । यथोक्तं 'कर्मधारयमत्वर्थीयात् बहुव्रीहिरेवेष्टो लघुत्वात्' इति ॥

सम्मतश्चैतट्टीकाकारस्य । अत एव प्रमेयदीपिकायां 'यद्विकारी'(भ.गी.१३.३) इत्यत्र कर्मधारयमत्वर्थीयमभ्युपगम्यानादिमदित्यत्र तदनङ्गीकारः । एतच्च 'एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्' (सि.कौ.१९२५) इति सूत्रे दुर्घटवृत्तिकृता प्रपञ्चितमनुसन्धेयम् । तस्माद्युक्तं 'दुःखाज्ञानादिरूपिणः' इत्यत्र कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणमिति । मन्त्रानुक्तविशेषणोपादानस्य प्रयोजनमाह- **अयथार्थज्ञानेत्यादि** ॥ ननु मन्त्रे मृत्यूत्तारणमुक्तं प्रमाणे तु दुःखादितरणम् । अतो वैरूप्यमित्यत उक्तं- **मृत्युपदोदितेति** ॥ एवमेव सुखज्ञानादिलक्षणामृत-प्राप्तिः भवतीत्येतदपि व्याख्येयम् ॥ **इत्येतदुपपादनायेति** ॥ दुःखादितरणे दुःखादिरहितत्वेन भगवदुपासकत्वरूपोपपत्तेः सुखज्ञानादिरूपत्वे च सुखादिमत्त्वेन भगवदुपासकत्वरूपोपपत्तेः सूचकत्वेन उपपादनायेत्यर्थः । कथमनेन विशेषणद्वयेन तत्सूचनमिति चेदित्थम् । ज्ञानशब्दस्योपासनापर्यन्तत्वस्य उक्तत्वात् अयथार्थज्ञानं नाम जीवाभिन्नत्वादिना भगवदुपासनम् । जीवस्य च दुःखादिमत्त्वात् तदेव दुःखादिमत्त्वेन भगवदुपासनमित्युच्यते । तस्य च 'दुःखाज्ञानादिरूपिणः' इत्यनेन

दुःखाज्ञानादिसाधनत्वेन निन्द्यत्वेऽभिहिते दुःखादिरहितत्वेन भगवदुपासनस्य कर्तव्यत्वं लभ्यते । ततश्च दुःखादिरूपिणोऽयथार्थज्ञानस्य निन्दया दुःखादितरणं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । एवं यथार्थस्य परिज्ञानं नाम परमेश्वरयाथात्म्यस्य उपासनम् । तस्य च याथात्म्यस्य सुखज्ञानादिरूपत्वेऽभिहिते सुखादिमत्त्वेन भगवदुपासकत्वं स्फुटं लभ्यते । तथा च 'सुखज्ञानादिरूपिणः । यथार्थस्य परिज्ञानात् सुखज्ञानादिरूपतां यान्ति' इत्यनेन सुखज्ञानादिमत्त्वेन भगवदुपासकत्वात् सुखज्ञानादिरूपतां यान्तीत्यर्थः सम्पद्यते । अतो युक्तं तत्सूचकत्वम् ॥

अवश्यमेतदेवं व्याख्येयम् । अन्यथा 'तं यथा यथा' इति श्रुत्युदाहरणासङ्गतिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । दुःखाज्ञानादिरहितत्वेन तदुपासकस्य सुखादिरूपता भवतीत्येतत्कुत इत्यत आह- **तथा चेति** ॥ तामेव पठति- **तं यथेति** ॥ तदेव तत्सदृशमेव भवति प्राप्नुवन्ति । अन्यथोपासत इति बहुवचनानुपपत्तेरे-कवचनस्य 'भू प्राप्तौ' इति धातोः परस्मैपदस्य च छान्दसत्वात् । एतदभिप्रायेणैव वैश्वानराधिकरणटीकायां 'तदेव भवति प्राप्नुवन्ति' इत्युक्तम् । भाष्ये 'सुखज्ञानादिरूपताम्' इति सुखज्ञानादिरूपताव्यक्तिमित्यर्थः । अत एव 'तद्व्यक्तिमाव्रजेत्' इति वक्ष्यतीति ज्ञेयम् ॥

ततश्चायं मन्त्रार्थः। विद्यां विद्याविषयीभूतमीश्वरयाथात्म्यम् । अविद्यां अन्यथाज्ञाननिन्द्यत्वम् । च शब्दावन्योन्यसमुच्चये । तदिदमुभयं यः सज्जनः सह निर्दुःखानन्दरूपैकपुरुषार्थसाधनत्वेन वेद जानाति, उपास्ते इति यावत् । सः अविद्यया दुःखाज्ञानादिरूपिणोऽयथार्थज्ञानस्य निन्दया, दुःखादिरहितत्वेन परमेश्वरोपासनयेति यावत् । मृत्युं दुःखादिकम् तीर्त्वा । विद्यया सुखज्ञानादि-रूपिणः परमेश्वरयाथात्म्यस्य उपासनया अमृतत्वं सुखज्ञानादिरूपतां व्यक्तिमश्नुते प्राप्नोति । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेरिति ॥ ११ ॥

उपनिषत्

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याꣳ रताः ॥ १२ ॥

भाष्यम्

'....एवं सृष्टिकर्तृत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति ये हरेः ।
तेऽपि यान्ति तमो घोरं तथा संहारकर्तृताम् ॥

नाङ्गीकुर्वन्ति तेऽप्येवं तस्मात्सर्वगुणात्मकम् ।
सर्वकर्तारमीशेशं सर्वसंहारकारकम् ॥ १२ ॥

टीका- अन्यथाज्ञानमेव अनर्थसाधनं, यथार्थज्ञानमेव मोक्षसाधनमित्येतद्विवरणार्थं 'अन्धं तमः प्रविशन्ति' इत्युत्तरमन्त्रत्रयम् । तत्राद्यमन्त्रस्यार्थः - **एवमिति** ॥ यथाऽन्यथोपासका अन्यथाज्ञानानिन्दका इत्यर्थः । असम्भूतिं जगत्सृष्टेरकर्तारमित्यस्य तात्पर्यम्- **सृष्टीति** ॥ अत्रापि उशब्दो अवधारणार्थः । सम्भूत्यामित्यनेन सम्बद्ध्यते। तेन सम्भूत्यां उ जगत्स्त्रष्टृत्व एव । जगत्स्रष्टैव विष्णुः न तु संहारकर्तेत्यस्मिन्नर्थे रता इत्येषोऽर्थो लभ्यते । तस्मादुक्तम्- **तथेति** ॥ तेऽप्येवं सृष्टिकर्तृत्वानङ्गीकारिण इव तमो यान्तीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह- **तस्मादिति** ॥ यस्मादेवं सृष्टिकर्तृत्वानङ्गीकारे अनर्थः । विद्यादिति वाक्यशेषः । सृष्टिकर्तृत्वानङ्गीकारे अनर्थकथनमुपलक्षणार्थमिति ज्ञापयितुं 'सर्वगुणात्मकम्' इत्युक्तम् । एतदप्युपलक्षणम् । उपसंहारे अधिकस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥

वामन- अविद्योपास्त्यादौ विशेषवाचकं 'अन्धन्तमः' इत्युत्तरवाक्यम् । 'सृष्टिकर्तृत्वम्' इत्यादिना तद् विवृणोति । असम्भूतिं स्रष्टृत्वाभावं हरेः ये उपासते क्रियादिविशेषमनङ्गीकुर्वाणाः तेऽपि तमः प्रविशन्ति । ये चास्य सम्भूत्यां सृष्टिक्रियोपास्तावेव रताः न पुनः संहारक्रियामुपासते तेऽप्युक्तन्यायेन तमो यान्ति ॥१२॥

वादि- न विद्यते सम्भूतिर्यस्मादिति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह- **जगत्सृष्टेरकर्तारमिति** ॥ 'उपसंहारेऽधिकस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्' इत्यत्र 'सर्वदोषविनिर्मुक्तम्' इत्यादिश्लोकत्रयेण बहुप्रमेयाणां निरूप्यमाणत्वात् आधिक्यमिति भावः ॥१२॥

श्रीनि- 'यो वेद' इत्यनुवादस्य विधिसापेक्षत्वादाह- **विद्यादितीति** ॥ उपसंहारे 'सर्वदोषविनिर्मुक्तम्' इत्यादिना क्रियमाणे अधिकस्य भगवद्गुणजातस्य । तथा च सर्वदोषविनिर्मुक्तत्वादिरूपश्च यो वेदेत्यर्थः ।। १२ ॥

छलारी- असम्भूतिं जगत्सृष्टेरकर्तारमिति ॥ सम्पूर्वकभूधातोः भावे क्तिनि सम्भूतिः सृष्टिः । न विद्यते सम्भूतिः यस्माद्विष्णोः स असम्भूतिरिति विग्रहं मनसि निधायेदं व्याख्यानं ज्ञेयम् ॥ **तात्पर्यमिति** ॥ कर्तृवाचक-शब्दाभावात् नाङ्गीकुर्वन्तीत्येतद्वाचकाभावाच्चेति भावः ॥ **जगत्स्रष्टैव विष्णुः न तु संहर्तेति** ॥ इदं 'सम्भूतिश्च विनाशश्च' इत्युत्तरमन्त्रानुसारेण उशब्दव्यावर्त्यत्वेन कथनम् । न तु मुख्यव्यावर्त्यत्वेन । 'य उ सम्भूत्यां रताः' इत्यत्र उशब्दव्यावर्त्यत्वेन सकलगुणपूर्णत्वादेः उपलक्षणत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । सकलगुणपूर्णत्वादिज्ञानमपि उशब्दव्यावर्त्यं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

सत्य- एतदप्युपलक्षणमिति ॥ 'सर्वदोषविनिर्मुक्तत्वादेः' इति शेषः । कुत इत्यत आह- **उपसंहार इति** ॥ सर्वदोषविनिर्मुक्त इत्यादावित्यर्थः ॥१२॥

नृसिंह- दुःखाज्ञानादिरूपत्वलक्षणायथार्थस्य विष्णावभावेन निन्द्यत्वासम्भवात् अन्यथाज्ञाननिन्दाया एव प्रस्तुतत्वाच्च तज्ज्ञानमुपलक्षणीयमिति भावः । 'सर्वगुणात्मकम्' इत्यादेः 'यो वेद' इत्यनेनैवान्वितत्वे फलितकथनरूपत्वं न स्यात् । तथात्वाभावे च 'तस्मात्' इति व्यर्थमित्यतो वाक्यभेदसिद्ध्यर्थं शेषं पूरयति- **विद्यादितीति** ॥ एवं पूर्वत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

रघु- इत्येतद्विवरणार्थमिति ॥ असम्भूतिमित्यनेन अयथार्थज्ञानस्य 'सम्भूतिं च' इत्यादिना यथार्थज्ञानस्य विवृतत्वादिति भावः । एवंशब्दस्य दार्ष्टान्तिकार्थकस्य दृष्टान्ताकाङ्क्षायां यथार्थस्य परिज्ञानादिति सन्निहितप्रकृतयथार्थ-ज्ञानिनां दृष्टान्तत्वस्य विरुद्धत्वात् तेषामनिन्दका इति व्यवहितोक्तं दृष्टान्तमाह- **यथेति** ॥ अत्र अन्यथाज्ञानानिन्दकानामधिकतमःप्राप्तेरुक्तत्वेऽपि तमःप्राप्तिमात्रे दृष्टान्तत्वं ज्ञातव्यम् । 'तथा संहारकर्तृताम् । नाङ्गीकुर्वन्ति' इत्यस्य 'य उ सम्भूत्यां रताः' इत्येतद्व्याख्यातत्वं घटयति- **अत्रापि उ शब्द इत्यादि** ॥ न केवलं य उ विद्यायामित्यत्रेत्यपेरर्थः । तेऽप्येवमित्यत्रापि एवंशब्दस्य यथा अन्यथाज्ञानानिन्दका एवमित्यर्थः प्रतीयते अतोऽनूद्य व्याचष्टे- **तेऽप्येवमिति** ॥

अव्यवहितस्य दृष्टान्तत्वसम्भवे व्यवहितस्य तदङ्गीकारोऽनुचित इति भावः । अत्र तमःप्राप्तिमात्रे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो ज्ञातव्यः । अन्यथा संहारकर्तृत्वानङ्गीकारिणां भूयःशब्देन अधिकतमःप्राप्तेः उक्तत्वेन वैषम्यापातादिति द्रष्टव्यम् । ननु सृष्टिकर्तृत्वानङ्गीकारिप्राप्यतमसः सकाशात् संहारकर्तृत्वानङ्गीकारिप्राप्यतमसो भूय इवेति मन्त्रे आधिक्यमुक्तम् । तदयुक्तम् । आधिक्यप्रापकदोषाधिक्याभावादिति चेत् अस्त्येव दोषाधिक्यम् । तथाहि सृष्टिकर्तृत्वानङ्गीकारिणः सम्यगाचार्योपदेशाभावेन अप्राप्तत्यागित्वात् । सृष्टिकर्तृत्वमङ्गीकृत्य संहारकर्तृत्वानङ्गीकारिणस्तु सृष्टिकर्तृत्वाङ्गीकाराय सम्यगाचार्योपदेशस्य तन्मूलभूत'यतो वा' इत्यादिवेदवाक्यानुसरणस्य च आवश्यकत्वेन ताभ्यामेव संहारकर्तृत्वस्यापि प्राप्त्या तत्त्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनत्वात् अप्राप्तत्यागिनः प्रप्तनिष्ठाहीनस्य अधिकदोषवत्तायाः पूर्वोदाहृतप्रमाणसिद्धत्वात् । अतः संहारकर्तृत्वानङ्गीकारिणो युक्ता अधिकतमः प्राप्तिरिति ॥

साध्यानुक्तेः ततः किमिति शङ्काया अपरिहार इत्यत आह- **विद्यादिति वाक्यशेष इति** ॥ अन्यथा यो वेदेत्यनुवादानुपपत्तेरिति भावः । सर्वसंहारकारकमिति वाक्यान्ते शेषो वाक्यशेषः । यत्र क्वापि अन्वयभ्रान्तिपरिहाराय वाक्यशेष इत्युक्तम् । अनेन, मन्त्रे अनन्वयशङ्कायां यस्मात्तस्मादित्यध्याहारेण अन्वयो ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति । ननु मन्त्रे सर्वगुणात्मकत्वाज्ञाने अनर्थानुक्तेः तस्मात्सर्वगुणात्मकं विद्यादिति साध्यकथनमसङ्गतमित्यत आह- **सृष्टीति** ॥ **सर्वगुणात्मकमित्युक्तमिति** ॥ अत्र सर्वगुणात्मकमित्यतः परं 'ईशेशम्' इति शेषः । अन्यथा तद्विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यद्वा तस्य विशेष्यसमर्पकत्वाजदनुपादानमिति ज्ञातव्यम् ॥ **एतदप्युपलक्षणमिति** ॥ सर्वगुणात्मकमित्येतदपि सर्वदोषविनि-र्मुक्तत्वादेः उपलक्षणमित्यर्थः । कुत इत्यत आह- **उपसंहार इति** ॥ सर्वदोषविनिर्मुक्तमित्याद्युपसंहारग्रन्थे सर्वदोषविनिर्मुक्तत्वादेरधिकस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥

ततश्चायं मन्त्रार्थः । ये परमेश्वरमसम्भूतिं जगत्सृष्टेरकर्तारमुपासते ते अन्धयतीत्यधंतमः प्रविशन्ति । ये च सम्भूत्याम् उ जगत्स्रष्टृत्वे एव, जगत्स्रष्टैव विष्णुः न तु संहारकर्तेत्यस्मिन्नर्थे रताः, उपलक्षणमेतत् । परमेश्वरस्य सर्वगुणात्म-

कत्वसर्वदोषविनिर्मुक्तत्वादिकं नाङ्गीकुर्वन्ति । तेऽपि ततः सृष्टिकर्तृत्वानङ्गी-कर्तृप्राप्यतमसः सकाशात् भूयः किञ्चिदधिकं तमः प्रविशन्तीत्येतत् इव व्यक्तमसन्दिग्धमिति यावत् । यद्वा अत्र इवशब्दस्यैव अल्पार्थत्वाङ्गीकारेण भूय इव किञ्चित् अधिकमिति व्याख्येयम् । यस्मादेवं सृष्टिसंहारकर्तृत्वसर्वगुणात्म-कत्वाद्यनङ्गीकारे अनर्थः तस्मात् परमेश्वरं स्रष्टृत्वाद्युपेतं विद्यादुपासीतेति ॥१२॥

उपनिषत्

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

टीका- किं विपक्षे बाधकसद्भावादेवैतज्ज्ञातव्यम् । नेति ब्रूमः। किन्तु मोक्षोपयोगित्वादपि इति प्रतिपादयितुं 'अन्यदेवाहुस्सम्भावात्' इति द्वितीयो मन्त्रः । तत्र सम्भवात् सृष्टिकर्तृत्वज्ञानात्, असम्भवात् सम्भवविपरीत-संहारकर्तृत्वज्ञानादित्यर्थः ॥ १३ ॥

वामन- सम्भवाद्युपास्तेः तदभावोपस्तेश्च अन्योन्यविरुद्धफलमित्याह- **अन्यदेवेति** ॥ सम्भवाद्युपासनात् अन्यत् विलक्षणम्, असम्भवाद्युपासनाच्च अन्यत् विलक्षणमेवानिष्टफलं भवति । सर्वेष्टानिष्टनाशोत्पत्तिरूपत्वात् । अथवा सम्भवासम्भवौ सृष्टिसंहारौ । तदुपासनाभ्यां भिन्नमेवेष्टं फलद्वयं भवति ॥ १३ ॥

रघु- द्वितीयमन्त्रविवरणरूपतृतीयमन्त्रव्याख्यानेनैव द्वितीयस्यापि व्याख्याततां मन्यमानेन भाष्यकारेण अव्याख्यातं द्वितीयमन्त्रं स्वयं ससङ्गतिकं व्याचष्टे- **किं विपक्ष इत्यादि** ॥ **एतदिति** ॥ सृष्टिसंहारकर्तृत्वमित्यर्थः ॥ **मोक्षोपयोगि-त्वादपीति** ॥ मोक्षफलस्यांशत उभयसाध्यात्वादपीत्यर्थः ॥ **सृष्टिकर्तृत्व-ज्ञानादिति** ॥ अनेन सम्भवत्यनेनेति सम्भवः सृष्टिकर्ता । भावप्रधानो निर्देशः । विषयवाचकस्य विषयिणि ज्ञाने लक्षणेत्युक्तं भवति। नञोऽभावार्थत्वभ्रमनिरासाय विरुद्धार्थत्वमङ्गीकृत्य असम्भवादिति पदं व्याचष्टे- **सम्भवविपरीतेति** ॥ 'इति शुश्रुम धीराणाम्' इत्युत्तरार्धस्य प्रागेव व्याख्याततत्वादत्र न व्याख्यानं कृतम् ॥१३॥

उपनिषत्

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

भाष्यम्

यो वेद संहृतिज्ञानाद्देहबन्धाद्विमुच्यते ।
सुखज्ञानादिकर्तृत्वज्ञानात्तद्व्यक्तिमाव्रजेत् ॥

सर्वदोषविनिर्मुक्तं गुणरूपं जनार्दनम् ।
जानीयान्न गुणानां च भागहानिं प्रकल्पयेत् ॥

न मुक्तानामपि हरेः साम्यं विष्णोरभिन्नताम् ।
नैव प्रचिन्तयेत्तस्मात् ब्रह्मादेः साम्यमेव वा ॥

मानुषादिविरिञ्चान्तं तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥
ततो विष्णोः परोत्कर्षं सम्यज्ज्ञात्वा विमुच्यते ॥

इति कौर्मे ॥१४॥

टीका- तस्यैव विवरणार्थः 'सम्भूतिश्च' इति तृतीयो मन्त्रः । तस्यार्थः - **यो वेदेति** ॥ पूर्ववदावृत्त्यैव अन्वयः ॥ **संहृतिज्ञानादिति** ॥ तत्कर्तृत्व-ज्ञानादित्यर्थः । देहसम्बन्धस्य मृत्युत्वं तद्धेतुत्वात् ज्ञातव्यम् । सुखज्ञानादीति पूर्ववद्युक्तिसूचनार्थम् । मन्त्रत्रयार्थमुपसंहरति- **सर्वेति** ॥ तस्मादिति वक्ष्यमाणमादौ योज्यम् । 'हरेः साम्यं न चिन्तयेत्' इति वक्ष्यमाणेन अन्वयः । विष्णोरभिन्नतां मुक्तानां इत्यनुवर्तते । ब्रह्मादेः अमुक्तवर्गस्य साम्यमेव न किमुत अभिन्नताम् । वाशब्दो न चिन्तयेदित्यस्य अनुकर्षणार्थः । 'मानुषादि' इत्यत्र 'जानीयात्' इत्यनुवर्तते । ततः मुक्तामुक्तगणात्। तस्मादिति परामृष्टं हेतुं दर्शयति- **सम्यगिति** ॥ केचिदविद्यापदं कर्मवाचकं मत्वा एकैकनिन्दया मोक्षे ज्ञानकर्मणोः समुच्चयस्य प्रतिपादकमाद्यमन्त्रत्रयमिति मन्यन्ते । अन्ये तु विद्यापदं देवताज्ञानस्य वाचकं मत्वा स्वर्गादौ तस्य कर्मणा समुच्चयं प्रतिपादयतीदमित्याचक्षते । उत्तरं तु मन्त्रत्रयं सम्भूत्यसम्भूतिपदयोः

उत्पत्त्यनुत्पत्तिमत्परत्वेन हिरण्यगर्भप्रकृतिवाचकत्वं गृहीत्वा तदुपासनयोः सत्यलोकादिप्राप्तौ समुच्चयस्य प्रतिपादकमिति प्रतिपन्नाः । तदेतदपव्याख्यानम् । पुराणवाक्येनैव अन्यथा व्याख्यातत्वात् । 'नान्यः पन्थाः' इत्यादिश्रुतिविरुद्धश्च समुच्चयपक्षः । केवलकर्मिणोऽपि अधिकः केवलज्ञानिनः संसार इति च 'कामकारेण चैके' (ब्र.सू.३.४.१५) इत्यादिविरुद्धम् । आत्मज्ञाननिष्ठाया एव अत्र उपक्रमादिभिः निर्णीतत्वात् देवताज्ञानकर्मणोः समुच्चयश्च न प्रकरणानुगुणः । 'कुर्वन्नेव' इति मन्त्रस्यापि निवृत्तकर्मविषयतया व्याख्यातत्वात् । 'सम्भूतिश्च विनाशश्च' इत्यत्र कुतोऽयं विनाश आपतित इति चिन्त्यम् । विनाशधर्मकत्वात् विनाशो हिरण्यगर्भ इति चेन्न । सम्भूतिपदेन पौनरुक्त्यात् । अव्याकृतोक्त्यभावाच्च । अकारलोपेन सम्भूतिरव्याकृतमित्यपूर्वं [१]व्याकरण-कौशलमित्यास्ताम् ॥ १४ ॥

वामन- तच्चानेनेदमिति विवेचयति- **सम्भूतिं चेति** ॥ 'सर्वकर्तारम्' इत्यादिना तदभिप्रायं विवृणोति । मृतिकारणत्वात् मृत्युः देहबन्धः । अमृतं सुखादिसम्पत्तिः । अपिच इह तावत् 'सम्भूतिं च विनाशं च' इति जगतः सृष्टिसंहारावुदितौ । 'यस्मिन् सर्वाणि भूतानि' इति स्थितिः । 'ईशावास्यम्' इति नियमनम् । 'मनीषी' इति निखिलमनोनियामकत्वोक्त्या ज्ञानमज्ञानं चार्थत उक्तम् । 'नान्यथेतोऽस्ति' इति कर्मलेपोक्त्या बन्धः । 'अमृतमश्नुते' इति मोक्षः । एवं जगतः सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षाः परमपुरुषाद् विष्णोरुक्ताः । ते च तस्मिन्नुपसंहर्तव्या इत्याह- **तस्मात्सर्वगुणात्मकमिति** ॥ तत्रतत्र तदुक्तावप्यन्ते निगमनार्थत्वात् पुनस्तद्वचनम् । ये चात्र पुनः कायव्रणपापवेधादि-दोषाणामभावा उक्तास्तेषामप्युपसंहारः कार्य इत्याह- **सर्वदोषविनिर्मुक्तमिति** ॥ मूलरूपवन्निर्दोषगुणात्मकत्वमवतारेष्वपि सममित्याह- **गुणरूपमिति** ॥ ये पुनर्मनसो जवीयस्त्वादयस्तत्तद्गुणानामंशा उक्तास्तेषामपि हानिं न कल्पयेत् । 'अमृतमश्नुते' इत्युक्तस्य मुक्तजनस्य निर्दुःखानन्दादिरूपत्वात् भगवत्साम्यं तदैक्यं वा किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह- **न मुक्तानामपीति** ॥ असम्भाव्यत्वात् नैव इत्यवधारणम् । अत एव ब्रह्मरुद्रादेः परस्परसाम्यमपि नैव चिन्तयेत् । एवं चेत् केभ्यः क उत्तमाः, क्व वा तत्पर्यवसानमित्याकाङ्क्षायामाह- **मानुषादीति** ॥

---

१. व्याख्यान ।

मानुषगन्धर्वादिषु विरिञ्चान्तेषु प्रायः शतगुणाधिक्येन तारतम्यं सुज्ञेयम् । तेभ्यो विष्णोः अत्यन्तानन्तगुणत्वेन परमोत्कर्षः सम्यज्ज्ञेयः । 'सम्भूत्याऽमृतमश्नुते' इत्येतद् व्याख्याति- **सम्यज्ज्ञात्वा विमुच्यत इति** ॥ एवं चात्र सत्यजगत्स्रष्टृत्वात् सत्याख्यस्य विष्णोर्विद्ययैव मोक्ष इति निर्धारितम् ॥ १४ ॥

वादि-'आदौ योज्यम्' इत्यत्र तस्माद्विष्णोरित्यर्थकथनाय तत्रापि तस्मादित्यस्यावश्यकत्वात् उपसंहारत्वज्ञापकपदस्यात्र अदर्शनात् आदावपि योज्यमिति भावः । 'अव्याकृतोक्त्यभावात्' इत्यत्र प्रागसम्भूतिपदेन न विद्यते सम्भूतिः यस्या इति असम्भूतिपदेन प्रकृतिमुक्त्वा इदानीं तत्स्थाने प्रयुक्तविनाश-पदेन हिरण्यगर्भोक्तौ प्रकृतिवाचकपदाभावादिति भावः । 'अकारलोपेन' इत्यत्र सम्भूतिपदे अकारप्रक्षेपं कृत्वा प्रकृतिमभिधाय पुनः तल्लोपे सति सम्भूतिपदमात्र-मुर्वरितमिति व्याख्यानस्य प्रसिद्धव्याकरणे अनुशासनाभावादपूर्वं व्याकरण-कौशलमित्युक्तम् । यद्यपि निरुक्तिमात्रे वर्णनाशादिकमुक्तम्, तथापि स्वापेक्षितलौकिकप्रयोगेषु वर्णविनाशादेः कथने घटपदमघटवाचकं पटपदमपट-वाचकं ऐक्यपदं चानैक्यवाचकं स्यादिति सर्वव्यवहारेषु सङ्करप्रसङ्ग इति भावः ॥१४॥

श्रीनि- पूर्ववदावृत्त्येति ॥ पूर्वमुक्तस्य सर्वकर्तारमित्यादेरावृत्त्या यो वेदेत्यस्यान्वयो ज्ञेय इत्यर्थः । 'विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा' इत्येतत् 'देहबन्धाद्विमुच्यते' इति व्याख्यातम् । तत्र देहबन्धस्य कथं मृत्युत्वमित्यत उक्तम्- **तद्धेतुत्वादिति** ॥ मृत्युत्पादकत्वादित्यर्थः । सति हि देहबन्धे तद्वियोगरूपं मरणं जीवस्य भवतीति मृत्युहेतुत्वं देहस्येति भावः ॥ **युक्तीति**॥ संहर्तृत्वज्ञानेन देहबन्धसंहारो भवति । सुखज्ञानादिसृष्टिकर्तृत्वाज्ञानेन स्वस्यापि तव्यक्तीभवति । 'तं यथा यथोपासते' इति पूर्वमुक्तेरित्यर्थः ॥ **तस्मादितीति** ॥ **परामृष्टमिति** ॥ तज्ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वरूपं समुच्चेयम् । मोक्षे ज्ञानकर्मणोरिति शेषः ॥ **इति चेति** ॥ 'ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः' इत्यनेनोच्यते तत्सूत्रविरुद्धम् । तत्र ज्ञानिनः कामतश्चरणेऽपि तत्कृतबन्धाभावोक्तेरित्यर्थः ॥ **उपक्रमादिभिरिति** ॥ ईशावास्यमित्युपक्रमेण, आदिपदेन यस्मिन्नित्युपसंहारसङ्ग्रहः । तथा च देवताज्ञानं न प्रकरणानुगुणम्, दूरे तस्य कर्मणा समुच्चय इति भावः । ननु 'कुर्वन्नेव' इति मन्त्रे अज्ञस्य

यज्ञादिप्रवृत्तकर्मविधानादस्य च इन्द्रदेवताकत्वात् देवताज्ञानमपि प्रकृतमेवेति युक्तम् । तस्य कर्मणा स्वर्गादौ समुच्चयः कथमित्यत आह- **कुर्वन्नेवेतीति** ॥ **सम्भूतिपदेनेति** ॥ सम्यग्भवति उत्पद्यत इति सम्भूतिपदेन हिरण्यगर्भ इति व्याख्याततत्वात् । अव्याकृतं प्रकृतिः प्रकृतेरसम्भूतिशब्दवाच्यत्वेन सम्भूतिपदेन कथं प्रकृतिरायास्यतीत्यत अकारलोपेन इत्युक्तम् । छान्दसत्वादिति भावः ॥१४॥

छलारी- पूर्ववदावृत्त्येति ॥ सर्वगुणात्मकं सर्वकर्तारं सर्वसंहारकारक-मिति पूर्वेण यो वेदेत्यस्य पुनरन्वयेनेत्यर्थः । 'असम्भूत्या मृत्युं तीर्त्वा' इत्यस्य व्याख्यानं 'देहबन्धाद्विमुच्यते' इति भाष्यं घटयति- **देहसम्बन्धस्य मृत्युत्वमिति** ॥ 'सम्भूत्याऽमृतमश्नुते' इति मन्त्रव्याख्यानरूपे भाष्ये सृष्टिकर्तृत्वज्ञानादिति वक्तव्ये सुखज्ञानादिकर्तृत्वज्ञानादिति कथमुच्यत इत्यत आह- **पूर्ववदिति** ॥ 'यो वेद संहृतिज्ञानात्' इति पूर्ववाक्ये विष्णोः संहारकर्तृत्वोपासनारूपकारणेन तत्सदृशं लिङ्गशरीरबन्धनाशाख्यफलं यथा, तथा सम्भूतिशब्दवाच्यसृष्टिकर्तृत्वान्तर्गतसुखकर्तृत्वोपासनारूपहेतुना तत्सदृशस्वरूपा-भिव्यक्तिरूपफलं भवतीति युक्तिसूचनार्थमिति भावः ॥ **तस्मादिति परामृष्टं हेतुमिति** ॥ 'सम्यज्ज्ञात्वा विमुच्यते' इत्यत्र 'यतः' इति शेष इति भावः । तेन यतो निर्दोषत्वादि सम्यज्ज्ञात्वा विमुच्यते, तस्माद्विष्णोः निर्दोषत्वादि जानीयादिति पूर्वेणान्वयः सूचितो भवति ॥ **अविद्यापदं कर्मवाचकं मत्वेति** ॥ 'येऽविद्यामुपासत इत्यादौ' इति शेषः । विद्याशब्दस्य ज्ञानवाचकत्वात् कर्मणः ज्ञानविरुद्धत्वेन अविद्यापदवाच्यत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु अविद्यापदस्य मिथ्याज्ञाने प्रयोगात्कर्मण्यप्रयोगात् मिथ्याज्ञानवाचकत्वमेव । न तु कर्मवाचकत्व-मित्यभिप्रेत्य मत्वेत्युक्तम् ॥ **देवताज्ञानस्य वाचकं मत्वेति** ॥ विद्याशब्दस्य सुबन्तस्य योगरूढिभ्यां प्रकृतस्य ज्ञानसामान्यवाचकत्वाद्देवताज्ञानवाचकत्वे प्रमाणाभावादिति भावः ॥ **उत्पत्त्यनुत्पत्तिमत्त्वेनेति** ॥ सम्यग्भूतिः भवनमुत्पत्तिर्यस्येति बहुव्रीहिः, न विद्यते सम्भूतिः यस्याः प्रकृतेरिति । उभयत्रापि बहुव्रीह्याश्रयणेनेति शेषः । पूर्वमन्त्रत्रये व्याख्यानद्वये प्रमाणविरोधमभिधाय ज्ञानकर्मसमुच्चयेन मोक्ष इति वादे दूषणान्तरमाह- **नान्य इति** ॥ अत्र ज्ञानातिरिक्तस्य कर्मादेः मोक्षसाधनत्वनिषेधादिति भावः ॥ **अधिकः**

केवलज्ञानिनः संसार इति ॥ अन्धंतमःशब्दस्य समुच्चयवादिना संसारार्थकत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **विरुद्धमिति** ॥ 'कामचाराः कामभक्षाः' इत्यादिश्रुतौ सत्कर्मानुष्ठानरहितानां कामचारिणां ज्ञानिनामिमं देहमुत्सृज्य परात्परपुरमारम्भणमिति ब्रह्मप्राप्त्युक्तेरिति भावः । पूर्वमन्त्रत्रयस्य द्वितीयव्याख्यानं दूषयति- **आत्मेति** ॥ 'यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति' इत्यदौ आत्मशब्दोक्तेरिति शेषः । ननु 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यादौ कर्मण उपक्रमस्य दर्शनादुपक्रमे कर्माभावः कथमित्यत आह- **कुर्वन्नेवेतीति** ॥ प्रमाणेनैव व्याख्यातत्वात् काम्यकर्मविषयत्वाभावात् नोपक्रमस्य काम्यकर्मविषयत्वमिति भावः ॥ **अव्याकृतोक्त्यभावादिति** ॥ अव्याकृतं प्रकृतितत्त्वम् ॥ **अपूर्वेति** ॥ अल्लोपविधायकाभावादिति भावः । पृषोदरादित्वाश्रयणेनाल्लोपः किं न स्यादित्यत आह- **आस्तामिति** ॥ अयं भावः । एतस्य मन्त्रस्य प्रकृत्याद्यर्थकत्वसिद्धौ पृषोदरादित्वाश्रयणेनाल्लोपकल्पना, अल्लोपसिद्धौ च प्रकृत्याद्यर्थकत्वसिद्धिरिति अन्योन्याश्रयत्वमिति भावः ॥ १४ ॥

सत्य- पूर्ववद्युक्तिसूचनार्थमिति ॥ 'दुःखाज्ञानादिरूपिणः' इत्यत्रेवात्रापि सुखज्ञानादिप्राप्तिरूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थं सुखज्ञानादीत्युक्तमित्यर्थः ॥ **'कामकारेण चैके' इत्यादीति** ॥ ननु देवताज्ञानस्य प्रकरणाननुगुणत्वेऽपि कर्म न प्रकरणाननुगुणम् । 'कुर्वन्नेव' इतिमन्त्रे काम्यकर्मणः प्रकृतत्वादित्यत आह- **कुर्वन्नेवेति मन्त्रस्यापीति** ॥ **अव्याकृतोक्त्यभावाच्चेति** ॥ प्रकृत्युक्त्यभावाच्चेत्यर्थः । अकारलोपेन सम्भूतिमितिपदं अव्याकृतोक्तिरूपं भविष्यतीत्यत आह- **अकारलोपेनेति** ॥ **व्याकरणकौशलमिति** ॥ अत्राकारलोपविधायकसूत्राभावात् व्याकरणशास्त्रकौशलमिति विपरीतलक्षणया परिहासः । व्याख्यानकौशलमिति वा परिहासः ॥१४॥

नृसिंह- मानुषादीत्यत्राव्यवहिततयोक्तं 'नैव प्रचिन्तयेत्' इत्यनुषज्यत इत्यवभासते, तथा च सति अशेषाम्नायस्मृतिगोचरस्वसिद्धान्तो व्याहन्येतेत्यत उक्तम्- **मानुषादीति** ॥ ननु तस्मादित्यनेनैव सम्यज्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वादिति हेतोर्लब्धत्वात् सम्यज्ज्ञात्वेति व्यर्थमित्यत आह- **तस्मादितीति** ॥ **केवलकर्मिण इति** ॥ अविद्यापदस्य कर्मवाचकत्वं गृहीत्वा व्याख्याने

कर्ममात्रनिष्ठापेक्षया ज्ञानमात्रनिष्ठस्याधिकानर्थोऽभिहितो भवेत् । स च न शोभां बिभर्ति भगवन्मतविरोधात् । 'कामकारेण चैके' इत्यत्र भगवज्ज्ञानिनः कामतश्चरणं ह्यभ्यनुज्ञातं कर्मिणश्च तदभावादिति भावः । व्यख्यानान्तरं दूषयति- **आत्मज्ञानेति** ॥ यदुक्तं देवताज्ञानकर्मणोः स्वर्गादावेकैकनिन्दया समुच्चयं ब्रवीतीत्याद्यं मन्त्रत्रयमिति तदरमणीयम् । एतत्प्रकरणस्यात्मज्ञाननिष्ठापरत्वेन विद्यापदस्य देवताज्ञानवाचित्वे प्रकरणानानुगुण्यात् आत्मविद्यारतिप्रकरणत्वं कुतोऽस्यावसीयत इति चेत् उपक्रमे 'असुर्याः' इति मन्त्रेणापरमात्मविदां निन्दनस्य प्रकृतत्वात्, 'अनेजत्' इत्यादिना आत्मतत्त्वमुपदिश्य, 'यस्तु सर्वाणि' इत्यादिना तज्ज्ञानफलस्योक्तत्वाच्च एतत्प्रकरणमेव ज्ञापयतीति भावः ॥

ननु 'कुर्वन्नेव' इति मन्त्रेण कर्मणां विहितत्वादविद्यापदेन च तेषां ग्रहणात् कर्मणां च स्वर्गसाधनतया तत्समभिव्याहारेण विद्यापदमपि स्वर्गसाधनीभूत-देवताज्ञानं वदिष्यति । न चास्माकं मोक्षे समुच्चयपक्ष इव श्रुत्यादिविरोधोऽस्तीत्यत आह- **कुर्वन्नेवेतीति** ॥ न चाविद्यापदस्य कर्मपरामर्शकत्वे किञ्चिन्मानम् । स्वर्गादौ च कर्मसमुच्चयाभिधायीदमिति च निर्मूलम् । 'अमृतमश्नुते' इत्यमृतत्व-हेतुताश्रवणात् मुख्यसम्भवे चामुख्यायोगादिति च बोध्यम् । उत्तरमन्त्रत्रयाप-व्याख्यां निरस्यति- **सम्भूतिं चेति** ॥ सम्भूत्यसम्भूतिपदयोः हिरण्यगर्भप्रकृति-वाचकत्वे 'सम्भूतिश्चासम्भूतिश्च' इत्येव वक्तव्यम्, न तु 'सम्भूतिश्च च विनाशश्च' इति । प्रकृतेर्नित्यत्वेन विनाशशब्दस्य तत्परत्वासम्भवात् असम्भूतिपदस्य संहारकर्तृतापरत्वे तु न काप्यनुपपत्तिः । संहृतिविनाशपदयोः समानार्थत्वदिति हृदयम् ॥१४॥

रघु-'यो वेद' इत्यत्र वेदनकर्मानुक्तेराह- **पूर्ववदावृत्त्येति** ॥ सर्वगुणात्मकमित्याद्यावृत्त्या इत्यर्थः । यः सर्वसंहारकारकं भगवन्तं वेद सः संहृतिज्ञानेन बन्धाद्विमुच्यते इत्यसङ्गतिः । भगवज्ज्ञानस्य बन्धमोचकत्वेऽपि संहृतिज्ञानस्य तदभावात् विरोधश्चेत्यतः सुखज्ञानादीत्युत्तरभाष्यानुसारेण व्याचष्टे- **संहृतीति** ॥

ननु मन्त्रे 'मृत्युं तीर्त्वा' इति मृत्यूत्तरणं फलमुक्तम् । भाष्ये तु देहबन्धमोचनमतो वैरूप्यमित्यतो व्याख्यानव्याख्येयभावं घटयति-

देहसम्बन्धस्येति ॥ तद्धेतुत्वादिति वदता मृत्युशब्दस्य देहबन्धे लक्षणा, कार्यकारणभावः शक्यसम्बन्ध इत्युक्तं भवति । ननु 'सम्भूत्या' इति मन्त्रे सर्वकर्तारमिति पूर्वभाष्ये चाविशेषेण सर्वकर्तृत्वस्य प्रकृतत्वात् अत्र सुखज्ञानादीति विशिष्योक्तिः व्यर्थेत्यत आह- **सुखेति** ॥ **पूर्ववदिति** ॥ पूर्वभाष्ये सुखज्ञानादिरूपिण इति विशेषणमिवेत्यर्थः ॥ **युक्तिसूचनार्थमिति** ॥ अधिकारिणः सुखज्ञानादिव्यक्तिमत्त्वे सुखज्ञानादिकर्तृत्वेन भगवदुपासकत्वरूप-युक्तिसूचनार्थमित्यर्थः । यद्यपि अत्र 'सम्भूतिं च विनाशं च' इत्यादिपूर्वमन्त्रानु-सारेण सुखज्ञानादिकर्तृत्वेत्याद्युक्त्वा अनन्तरं संहृतिज्ञानादिकं वक्तव्यम् । न च 'विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा' इत्युत्तरार्धानुसारेण भाष्यप्रवृत्तेः न दोष इति वाच्यम् । उत्तरार्धेऽपि पूर्वक्रमोल्लङ्घने निमित्ताभावात् । तथापि 'मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' इत्यादिप्रमाणानुसारेण विशिष्टरूपेऽपि मोक्षे संसारनिवृत्तेः पूर्वभावित्वात् फलानुसारेण उत्तरार्धे क्रमोल्लङ्घनम् । तदनुसारेण प्रवृत्तत्वात् भाष्यस्य न तत्रापि कश्चिद्दोषः ॥

ततश्चायं मन्त्रार्थः । सम्भूतिं सुखज्ञानादिकर्तृत्वम् । विनाशं विनाशकर्तृत्वं, सर्वसंहारकत्वमिति यावत् । चशब्दौ अन्योन्यसमुच्चये । तदिदमुभयं योऽधिकारी सह एकपुरुषार्थसाधनत्वेन वेद उपास्ते, सः विनाशेन परमेश्वरस्य विनाशकर्तृत्वोपासनेन मृत्युं मृत्युकारणदेहादिबन्धं तीर्त्वा । सम्भूत्या सुखज्ञानादिकर्तृत्वोपासनेन अमृतं सुखज्ञानादिव्यक्तिमश्नुते प्राप्नोति । 'तं यथा यथोपासते' इति श्रुतेरिति । ननु उपसंहारज्ञापकाभावादुपसंहरतीत्यनुपपन्नमित्यत आह- **तस्मादिति** ॥ भाष्ये 'न गुणानां च भागहानिम्' इति ज्ञानानन्दादिगुणानां मध्ये ज्ञानेच्छाद्यङ्गीकृत्य आनन्दाद्यनङ्गीकारेण हानिं नैव प्रकल्पयेदित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणमिति** ॥ 'न वै प्रचिन्तयेत्तस्मात्' इत्यत्र वक्ष्यमाणं तस्मादितिपदं सर्वदोषविनिर्मुक्तमित्यस्यादौ योज्यमित्यर्थः ॥ **हरेः साम्यं नेति** ॥ हरेः साम्यं नेत्यस्य चिन्तयेदिति वक्ष्यमाणेन अन्वय इत्यर्थः । 'न मुक्तानाम्' इति नञः सम्बन्धप्रदर्शनाय हरेः साम्यं नेत्यनुवादः कृतः । क्वचित् हरेः साम्यं चिन्तयेदिति वक्ष्यमाणेनान्वय इति पाठो दृश्यते । तत्र साम्यमित्यस्य चिन्तयेदिति वक्ष्यमाणेनान्वय इत्यर्थः । नेत्यस्य पूर्ववदेव सम्बन्धो ज्ञातव्यः । मुक्तानामित्यस्य

पूर्वत्रान्वितत्वादभेदस्य च प्रतिसम्बन्धिसापेक्षत्वादाह- **मुक्तानामित्यनुवर्तत इति** ॥

ननु साम्यमेवेत्यवधारणविरुद्धम् । ब्रह्मादेः साम्यमेव न चिन्तयेत् । अभिन्नतां तु चिन्तयेदित्यर्थप्रतीतेरित्यतो न अवधारणार्थत्वमेवशब्दस्य येनोक्तदोषः । किन्तु कैमुत्यार्थत्वमित्याह- **साम्यमेव किमुत अभिन्नतामिति** ॥ न चिन्तयेदित्यनुकर्षस्य वक्ष्यमाणत्वात् साम्यमेवेति यथाश्रुतानुवादः । साम्यमेव न किमुत अभिन्नतामिति पाठस्तु वक्ष्यमाणानुकर्षसिद्धवत्कारेणेति द्रष्टव्यम् । ननु न मुक्तानामित्यनेनैव ब्रह्मादिसाम्यस्य निषिद्धत्वात् पुनरुक्तिदोष इत्यत उक्तम्- **अमुक्तवर्गस्येति** ॥ ननु भाष्ये साम्यमेवेत्यस्य अन्वयाभावः । विकल्पाप्रसक्तेः वाशब्दवैयर्थ्यं चेत्यत आह- **वाशब्द इति** ॥ साम्यमेव नेति पाठे तु ननु साम्यमेव नेत्यनुवादो न युक्तः । नञोऽश्रवणात् वाशब्दवैयर्थ्यं चेत्यत आह- **वाशब्द इति** ॥ इत्यवतारणीयम् । अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः । न वै प्रचिन्तयेदित्यन्वयभ्रमनिरासाय आह- **मानुषादीत्यत्रेति** ॥ 'विमुक्तिगं मानुषादिविरिञ्चान्तं तारतम्यम्' इत्यत्र विष्णोः परोत्कर्षमित्यत्र चेत्यर्थः । यद्यपि सन्निहितत्वात् प्रचिन्तयेदित्यनुवर्तत इति वक्तव्यम् । तथापि तस्य नञ्सम्बद्धत्वेनैव पूर्वत्रान्वितत्वात् नञ् परित्यागेन केवलस्यानुवृत्तेः अनन्यगतिकत्वाज्जानीयादित्यनुवर्तत इत्युक्तम् । ननु विष्णोः परोत्कर्षं जानीयादित्यन्तेनैवोपसंहारसिद्धेः सम्यज्ज्ञात्वा विमुच्यते इति व्यर्थमित्यत आह- **तस्मादिति परामृष्टमिति** ॥ अनेन यस्मात्परमेश्वरं सम्यज्ज्ञात्वा विमुच्यते तस्मात्सर्वदोषविनिर्मुक्तमित्यादिप्रकारेण जानीयादित्यर्थ इत्युक्तं भवति ॥

ननु मन्त्राणामुक्तार्थस्थापनाय अवश्यकरणीयस्य अपव्याख्याननिराकरणस्य भाष्येऽकरणात् न्यूनतेत्यतः तां परिहरिष्यन् ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनामपव्याख्यानमनुवदति- **केचिदिति** ॥ केचिज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयस्य प्रतिपादकमाद्यमन्त्रत्रयं इति मन्यन्त इत्यन्वयः । किं मायावादिवत् स्वर्गादिसाधनत्वेनेत्यत उक्तम्- **मोक्ष इति** ॥ तादर्थ्ये सप्तमी । मोक्षार्थं मोक्षसाधनत्वेनेति यावत् । एवं स्वर्गादौ इत्येतदपि व्याख्येयम् । नन्वाद्यमन्त्रे समुच्चयस्य साधनत्वप्रतिपादकपदाभावात् कथं तत्प्रतीतिरित्यत आर्थिकप्रतीत्यङ्गीकारान्न दोष इत्याशयेनोक्तमेकैकं

निन्दयति । ननु अर्थादपि न ज्ञानकर्मसमुच्चयसिद्धिः । अविद्यामात्रस्य विद्यामात्रस्य च निन्दितत्वेन अविद्याज्ञानसमुच्चयस्यैव सिद्धेः इत्यतः उक्तम्- **विद्यापदं कर्मवाचकं मत्वेति** ॥ अधुना मायावादिनामपव्याख्यानमनुवदति- **अन्ये त्विति** ॥ **विद्यापदमिति** ॥ अविद्यापदं कर्मवाचकं मत्वेति पूर्वन्यायेन सिद्धत्वान्नोक्तम् । किं तार्किकादिवत् मोक्षसाधनत्वेनेत्यत उक्तम्- **स्वर्गादाविति** ॥ **इदमिति** ॥ आद्यमन्त्रत्रयमित्यर्थः ॥

उत्तरं तु इति ॥'अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते' इत्याद्युत्तरमन्त्र-त्रयं तु सत्यलोकादिप्राप्तौ प्राप्त्यर्थम् । तदुपासनयोः हिरण्यगर्भप्रकृत्युपासनयोः । समुच्चयस्य प्रतिपादकमिति प्रतिपन्ना इति सम्बन्धः । हिरण्यगर्भप्रकृतिवाचक-पदाभावात् कथमेतदित्यत उक्तम्- **सम्भूत्यसम्भूतिपदयोरित्यादि** ॥ यथोक्तं परेण । अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः स्वर्गादौ समुच्चिचीर्षया प्रत्येकं निन्दा क्रियत इत्यादि । एवमनूदितं व्याख्यानद्वयं निराकर्तुं प्रतिजानीते- **तदेतदिति** ॥ **पुराणवाक्येनैवेति** ॥ अतो न भाष्यकारस्य अपव्याख्याननिराकरणाभावप्रयुक्ता न्यूनतेति भावः । उभयसाधारणं दोषमुक्त्वा समुच्चयवादिनामसाधारणं दोषमाह- **नान्यः पन्थेत्यादीति** ॥ अयनाय मोक्षाय ज्ञानान्यः पन्थाः कर्मादिर्न विद्यत इति कर्मणो मोक्षसाधनताया निषिद्धत्वात् कर्मसमुच्चयपक्षः श्रुतिविरुद्ध इत्यर्थः । समुच्चयपक्षे प्रधानप्रमेयानुपपत्तिमभिधाय 'ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः' इति वाक्यार्थानुपपत्तिमप्याह- **केवलकर्मिण इति** ॥

एवं हि परेण व्याख्यातम् । ये अविद्यां कर्मोपासते ते अन्धंतमः सुखदुःखपुण्यपापात्मकं संसारं प्रविशन्ति ये विद्यायामेव ज्ञान एव रताः ते ततः केवलकर्मिप्राप्यसंसाराद् भूयो अधिकं तमः संसारं प्राप्नुवन्तीति । तदेतद्व्याख्यानं 'कामकारेण चैके' इत्यादिसूत्रेण तद्गृहीतया 'कामचाराः कामभक्षाः कामवादाः कामेनैवेमं देहमुत्सृज्य अथ परात्परमीयुरनारम्भणम्' इति श्रुत्या च विरुद्धम् । तत्र केवलज्ञानिनः संसारनिवृत्तेः उक्तत्वेन अधिकसंसारस्य दूरापास्तत्वात् । मायावादिपक्षेऽपि असाधारणं दोषमाह- **आत्मज्ञानेति** ॥ अत्र अस्यामुपनिषदि ॥ **निर्णीतत्वादिति** ॥ अत्राद्येन मन्त्रेण सर्वेषणापरित्यागेन आत्मज्ञाननिष्ठ-तोक्तेत्यादिना ग्रन्थेन परेण निर्णीतत्वादित्यर्थः। यद्वा भाष्यकारेण

निर्णीतत्वादित्यर्थः । सर्वेषामपि मन्त्राणां प्रमाणेन भगवत्परतया व्याख्यानेन आत्मज्ञाननिष्ठायाः निर्णीतत्वलाभात् । आत्मज्ञाननिष्ठायामुपक्रमादिकमपि यथायथं ज्ञातव्यम् । ननु देवताज्ञानस्य प्रकरणाननुगुणत्वेऽपि न काम्यकर्मणः प्रकरणाननुगुणत्वम् । 'कुर्वन्नेव' इति मन्त्रे तस्य प्रकृतत्वादित्यत आह- **कुर्वन्नेवेति मन्त्रस्यापीति** ॥ दूषणान्तरमाह- **सम्भूतिं चेति** ॥

कुतः कस्मादापतित इति अत्यन्तासङ्गतिज्ञापनाय परिहासः । अस्मत्पक्षे आद्यमन्त्रे सम्भूत्यामेवेति अवधारणेन द्वितीयमन्त्रे असम्भवशब्देन प्रकृतस्य संहर्तृत्वस्य अत्र मन्त्रे विनाशशब्देन अनुवादसम्भवेऽपि परेण मन्त्रत्रयस्य हिरण्यगर्भप्रकृतिपरत्वाङ्गीकारेण अत्र तदुभयग्रहणाय 'सम्भूतिश्चासम्भूतिश्च' इति वक्तव्यत्वेऽपि 'विनाशश्च' इति वचनमत्यन्तासङ्गतमित्यर्थः । विनाशग्रहणस्य प्रकृतोपयोगमाशङ्कते- **विनाशधर्मकत्वादिति** ॥ इदं च लक्षणबीजशक्य-सम्बन्धप्रदर्शनायोक्तम् ॥ **अव्याकृतोक्तीति** ॥ प्रकृत्युक्तीत्यर्थः । नन्वसम्भूति-शब्देन अव्याकृताकाशग्रहणान्न अव्याकृतोक्त्यभावो नापि पौनरुक्त्यम् । न च असम्भूतिशब्दाश्रवणं दोषः असम्भूतिशब्दगताकारलोपे सम्भूतिशब्दस्यैव असम्भूतिशब्दत्वादित्यत आह- **अकारलोपेनेति** ॥ यथोक्तं परेण । 'सम्भूतिश्च विनाशश्च' इत्यत्र अवर्णलोपेन निर्देशो द्रष्टव्यः' इति ॥ **व्याकरणकौशलमिति** ॥ व्याकरणस्य व्याख्यानस्य कौशलमपूर्वमिति वा । व्याकरणशास्त्रे कौशलमपूर्वमिति वा परिहासः ॥ १४ ॥

उपनिषत्

[१]हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

---

१. सूर्यमण्डलनाम्ना तु पात्रेण स्वमुखं हरिः ।
पिधायैव जगत्सर्वं पश्यत्यमितविक्रमः ॥
उदकं पीयते तेन तमसस्त्रायते जगत् ।
यतोऽतः पात्रमुद्दिष्टं विद्वद्भिः सूर्यमण्डलम् ॥ इति ॥ (बृ.भा.७.१५.१)

भाष्यम्

पात्रं हिरण्मयं सूर्यमण्डलं समुदाहृतम् ।
विष्णोः सत्यस्य तेनैव सर्वदाऽपिहितं मुखम् ।
तत्तु पूर्णत्वतः पूषा विष्णुर्दर्शयति स्वयम् ।
सत्यधर्माय भक्ताय ॥ १५ ॥

टीका- एवं प्राप्ताधिकारं शिष्यं प्रति परमात्मस्वरूपं निरूप्य तत्साक्षात्कारो मोक्षसाधनमिति अतीतग्रन्थेनोक्तम् । स च ईश्वरसाक्षात्कारो न श्रवणादिमात्रेण भवति । नापि मोक्षः साक्षात्कारमात्रेण । किन्तु भगवत्प्रसादादेवेत्यतोऽनुष्ठितश्रवणादिकेनापि साक्षात्कारार्थं प्राप्तसाक्षात्कारेणापि च मोक्षार्थं यथा भगवत्प्रार्थनं कार्यं तत्प्रकारप्रदर्शनार्थः 'हिरण्मयेन पात्रेण' इत्याद्युत्तरो ग्रन्थः । तत्र सगुणब्रह्मप्राप्त्यर्थमेकर्षिप्रभृतिशब्दाभिधेयमादित्यं प्रति मार्गयाचनमनेन क्रियत इत्याद्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तद्व्याख्यानरूपां स्मृतिं तावदुदाहरति- **पात्रमिति** ॥ 'सत्यस्य' इत्यनूद्य 'विष्णोः' इति व्याख्यातम् । 'मुखम्' इति समस्तविग्रहोपलक्षणम् । यद्यपि मन्त्रे 'अपावृणु' इति प्रार्थनम् । अत्र तु 'दर्शयति' इति स्वरूपकथनम् । तथापि मन्त्रतात्पर्यमात्रोक्तिरियमिति न दोषः । 'पुष पुष्टौ' इत्यतः पूर्णत्वेन पूषेत्युक्तम् । 'सत्यधर्माय' इत्यनूद्य 'भक्ताय' इति व्याख्यानम् ॥ १५ ॥

वामन- अथेदानीं न केवलं विद्यया मोक्षः । किन्त्वपरोक्षदर्शनादेवेत्यभिप्रायेण तद्दर्शनोपायं प्रार्थयति- **हिरण्मयेनेति** ॥ तदभिप्रायं 'पात्रम्' इत्यादिब्रह्माण्डवचनेन प्रपञ्चयति । जगतः पातृत्वात् पात्रम् । श्रोतृत्वाच्छ्रोत्रमितिवत् । उदकं पिबति त्राति च जगदिति वा पात्रं तदुच्यते । हितं चेदं रमणीयं चेति हिरण्मयम् । सद्रूपं जगन्नियच्छतीति सत्यो विष्णुः । सुखपूर्णत्वात् पूषा च । तत् मुखं सूर्यमण्डलेन अपिहितम् । सत्यधर्माय त्वद्भक्ताय त्वन्मुखावरकं तत् मण्डलं त्वमेवापावृणु । तस्य त्वन्मुखदृष्टये ॥ १५ ॥

वादि- 'दर्शयतीति स्वरूपकथनम्' इत्यत्र प्रार्थनार्थकलोटोऽभावात् स्वरूपसङ्कीर्तनमात्रमित्युक्तम् । इदमप्युपलक्षणम् । 'अपावृणु' इति पदस्य फलितकथनं चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

श्रीनि- मोक्षार्थं यद्यपि अपरोक्षज्ञानात् लिङ्गभङ्गरूपो मोक्षो नियतः । तथापि आनन्दाभिवृद्धिरूपमोक्षार्थमिति ज्ञेयम् । पिबति रसान् वसन्तादिकाले स्वरश्मिभिः भूरसान् पिबति, अन्धकाराख्यतमोनाशनेन जगत् त्रायते रक्षतीत्यर्थः । यथोक्तं बृहद्भाष्ये सप्तमाध्याये आदित्यब्राह्मणे-

उदकं पीयते तेन तमसस्त्रायते जगत् ।
यतोऽतः पात्रमुद्दिष्टम्................. ॥ (बृ. भा ७-१५)

इति व्याख्याने सत्यधर्मेति पदस्येति शेषः । पूषन् पुष्टिः पूर्णता, स्वरूपतः । नित्यत्वस्वातन्त्र्यादिसङ्ग्रहः ॥ १५ ॥

छलारी- ननु 'अपावृणु' इत्यस्य 'तद्भगवत्स्वरूपं दर्शयति' इति तात्पर्यकथनमिति भावः ॥ **पुष पुष्टाविति** ॥ 'श्वन्नुक्षन्पूषन्मघवन्' इति उणादिसूत्रेण कनिन्प्रत्ययान्त उपधादीर्घश्च पूषन्शब्दो निपातित इति भावः ॥१५॥

नृसिंह- अतीतग्रन्थेनेति ॥ 'आत्मन्येवानुपश्यति' इत्यनेन 'दृशिर् प्रेक्षणे' इति धातुव्याख्यानादित्यर्थः । श्रवणादेरव्यक्तस्वभावेश्वरसाक्षात्काराङ्गत्वमात्म-तत्त्वोपदेशेनैव ज्ञायते । अन्यथा साक्षात्कारस्यैव मुक्तिहेतुतया तेनैव तल्लाभे उपदेशनैष्फल्यादिति बोध्यम् ॥ **उत्तरो ग्रन्थ इति** ॥ 'अग्ने नय' इत्यतः प्राग्दर्शनार्थं भगवत्प्रार्थनं तेन च मन्त्रेण मोक्षार्थमिति ज्ञातव्यम् ॥ **मुखमितीति** ॥ 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' इति उत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

रघु- ननु हिरण्मयेनेत्यादिमन्त्रस्यैव व्यर्थत्वात्तद्व्याख्यानपरं भाष्यं सुतरामनर्थकमित्यत उक्तार्थानुवादेन सङ्गतिकथनपूर्वकमुत्तरमन्त्रसन्दर्भ-प्रतिपाद्यमाह- **एवमित्यादिना** ॥ **अतीतग्रन्थेनोक्तमिति** ॥ 'यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति' इत्याद्यतीतग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ **न श्रवणादिमात्रेणेति** ॥ अव्यक्तस्वभावस्य भगवतः प्रयत्नशतेनापि साक्षात्कर्तुमशक्यत्वस्य 'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (ब्र.सू.३.२.२४) इत्यादौ उक्तत्वादिति भावः ॥ **नापि मोक्ष इति** ॥ राजादिसाक्षात्कारमात्रेण निगडमोक्षादर्शनादिति भावः । तर्हि साक्षात्कारशास्त्रस्य मोक्षशास्त्रस्य च अप्रामाण्यं स्यादित्याशयेन शङ्कते-

किन्त्वति ॥ उत्तरमाह- **भगवदिति** ॥ 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्' (ब्र.सू.३.२.२७) इत्यादौ प्रसादस्य साक्षात्कारसाधनतायाः 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' 'भवपाशाच्च मोचकः' 'यस्य प्रसादात्' इत्यादौ प्रसादस्य मोक्षसाधनतायाश्च प्रमितत्वादिति भावः ॥ **उत्तरो ग्रन्थ इति** ॥ 'अग्ने नय' इत्यनेन मोक्षार्थं प्रार्थनमितरेण साक्षात्कारार्थमिति विवको द्रष्टव्यः ॥ **तत्रेति** ॥ मन्त्रस्यावश्यकत्वे सिद्धे इत्यर्थः ॥ **एकर्षिप्रभृतिशब्दाभिधेयमिति** ॥ यद्यपि पूषन्नित्यादिशब्दाभिधेयमिति वक्तव्यं मन्त्रे तस्यैव आदित्वात्, परेणापि जगतः पोषणात् पूषा रविरित्युक्तत्वाच्च । तथापि तस्य आदित्यवाचकतायाः प्रसिद्धत्वात् अनुपादानम् । यद्वा पूषञ्छब्दस्य आदित्ये प्रसिद्धत्वेन कथञ्चित् तच्छब्दाभिधेयत्वसम्भवेऽपि एकर्ष्यादिशब्दाभिधेयत्वमादित्यस्य अप्रामाणिकमिति दूषणसूचनायातदादित्वेन ग्रहणं कृतमिति द्रष्टव्यम् ॥ **इत्याद्यन्यथाप्रतीतीति** ॥ मन्त्रप्रतिपाद्यान्यथाप्रतीतिरियम् । आदिशब्देन मन्त्रगतसत्यादिपदार्थान्यथाप्रतीतिर्ग्राह्या । स्ववचनेनापि व्याख्यास्यमानत्वात् तावदित्युक्तम् । विष्णुविशेषणत्वप्रतीतिनिरासायाह- **सत्यस्येत्यनूद्येति** ॥ अनेन सत्यस्य आदित्यमण्डलस्येति व्याख्यानं निरस्तं भवति । मुखमात्रस्य अपिहितत्वानुपपत्तेः 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' इत्युत्तरग्रन्थानुरोधाच्च आह- **समस्तविग्रहोपलक्षणमिति** ॥ अनेन मुखं द्वारमिति व्याख्यानमपाकृतं वेदितव्यम् । अत्र सूर्यमण्डले साक्षात्कारयोग्यानां तदमुख्यमावरणम् । मुख्यं तु अविद्यादिकमेव । अत एव 'तत्त्वं पूषन्नपावृणु' इत्यनेन सूर्यमण्डलाख्यावरणापगमं प्रार्थयित्वा 'व्यूह रश्मीन् समूह तेजः' इति स्वरूपज्ञानादिविस्तारप्रार्थनेन अविद्याद्यावरणापगमप्रार्थनमुपपद्यते । अन्यथा तस्य व्यर्थत्वात् । अत एव च उत्तरटीकायां रश्मितेजःशब्दौ स्वरूपज्ञानादिपरत्वेन व्याख्यातौ । सूर्यमण्डलस्यैवावरणत्वे तु तद्व्याख्यानं विरुद्ध्येतेति । पूर्णत्वलाभाय धातुसूत्रं पठति- **पुष पुष्टावितीति** ॥ पुष पुष्टावित्यतः कनिन् प्रत्यये कित्वाद्गुणाभावे निर्वचनत्वे धातोः दैर्घ्ये पूषन्निति भवति । अनेन जगतः पोषणात् पूषेति व्याख्यानमपास्तम् । भक्तविशेषणत्वभ्रान्तिं परिहरति- **सत्यधर्मायेत्यनूद्येति** ॥ १५ ॥

उपनिषत्

[1]पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः। यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ॥ १६ ॥ (योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि) ॥ १६ ॥

भाष्यम्

............प्रधानज्ञानरूपतः।
विष्णुरेकऋषिर्ज्ञेयो यमो नियमनाद् हरिः ॥
सूर्यस्स सूरिगम्यत्वात्प्राजापत्यः प्रजापतेः ।
विशेषेणैव गम्यत्वात् ॥ १६ ॥
...............अहं चासावहेयतः ।
अस्मि नित्यास्तितामानात्सर्वजीवेषु संस्थितः ।
स्वयं तु सर्वजीवेभ्यो व्यतिरिक्तः परो हरिः ।
स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वात् अग्निरङ्गप्रणेतृतः ॥

सत्यं ब्रह्म हृदये धारयतीति सत्यधर्मा । एकः असौ शब्दः प्राणे स्थित इति ॥ १६ ॥

टीका- एकशब्दस्य प्रधानवाचकत्वात् 'ऋष ज्ञाने' इत्यतश्च प्रधानज्ञानरूपत्वत एकर्षिरित्युक्तम् । प्राधान्यं च ज्ञानस्य सर्वविषयत्वादिना ज्ञातव्यम् । नियमनात् 'सर्वस्य' इति शेषः । 'सूर्यस्स सूरिगम्यत्वात्' इत्यनेन

---

१. पूषा पूर्णत्वतो विष्णुः दृष्टये विष्णुधर्मिणः।
स्वमुखं प्रकाशयेदेकं नान्यथा तु कथञ्चन ॥
नान्यो यत्तादृशो ज्ञाता तस्मादेकऋषिर्हरिः ।
यमो नियमनात्प्रोक्तः सूर्य ऊरीकृतेरयम् ॥
ज्ञेयः प्रजापतेरेव प्राजापत्यस्ततः स्मृतः ।
प्राणे स्थितो यः पुरुषः सोऽसावहमिति स्मृतः ॥
अहेयत्वादसुत्वाच्च मेयत्वाच्चास्मिनामकः । (बृ.भा.७.१५.२)

सूरिशब्दोपपदस्य याते रूपमिदमित्युक्तं भवति । प्रजापतेः हिरण्यगर्भस्यायं प्राजापत्य इत्यभिसन्धाय सम्बन्धो दर्शितः ॥ प्रजापतेः गम्यत्वादिति ॥ तर्हि 'सूर्यः' इत्यनेन गतार्थत्वमित्यत उक्तम्- विशेषेणैवेति ॥ एतेन प्रजापतेरपत्यमिति व्याख्यानं निरस्तं भवति ॥ १६ ॥

वामन- स्वभक्तान् पुष्णातीति च पूषा । प्राजापत्यः विरिञ्चगम्यः । मण्डलस्यापावरणप्रकारः कथमित्याकाङ्क्षायामाह- **व्यूहेति** ॥ तस्य रश्मीन् इतस्ततो व्यूह विभज । यत् तेजोरूपं मण्डलं तत् समूह मध्यतो निर्भिन्धि । यत् कल्याणतमं त्वद्रूपं तत् त्वदनुग्रहादेव पश्यामि । योऽसौ विष्णुरसुशब्दिते मुख्यप्राणे स्थितः । पूर्णषड्गुणत्वात् पुरुषाख्यः । स भगवान् अहेयत्वादहंनामा । अस्तीत्येव नित्यं प्रमितत्वादस्मिनामकश्च । किञ्च अहमिति वेद्येषु जीवेषु नियामकत्वेन स्थितत्वाच्च 'अहमस्मि' इति व्यवहारो विष्णावुपपन्न इत्यभिप्रायेणाऽह- **सर्वजीवेषु संस्थित इति** ॥ अमुष्मिन्नमुष्मिन् स्थितत्वाच्च 'असावसौ' इति स उच्यते । तस्मात् सर्वजीवगतत्वं चात्रैवोक्तम् । 'अहं स पुरुषोऽस्मि' इति जीवेशैक्यमाशङ्क्य परिहरति- **स्वयं त्विति** ॥ जीवेशभेदे युक्तिमाह- **पर इति** ॥ स्वातन्त्र्यादिभिरत्यन्तविलक्षणत्वात् परश्चेत्यर्थः । नच जीवसाम्यमीशस्याऽशङ्क्यम् । परो हरिः इत्युत्तमत्वेन विशेषणात् ॥ १६ ॥

वादि- 'सर्वविषयत्वादिना' इत्यत्र निरवधिकसर्वविषयत्वेनेत्यर्थः । 'सूरिशब्दोपपदस्य' इत्यत्र निरुक्तत्वादिकारलोपः । अन्यथा सूरियः इति स्यादिति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

श्रीनि- यातेरिति ॥ तथा च सूरिशब्दोपपदात् 'या प्रापणे' इत्यस्मात् कप्रत्यये ककारलोपे कित्वात् 'आतो लोप इटि च' (सि.कौ.२३७२) इति धात्वाकारलोपे छान्दसत्वादिकारलोपे सूर्येति रूपम् ॥ **गतार्थमिति** ॥ सूर्यपदेन सूरिगम्यत्वोक्तेः । प्रजापतेरपि सूरिशब्दोक्तज्ञान्यन्तःपातित्वेन तद्गम्यत्वमपि प्राप्तमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

छलारी- एकशब्दस्येति ॥ 'एकं तु केवले श्रेष्ठे' इति विश्वोक्तेः ॥ **सूरिशब्दोपपदस्येति** ॥ 'धीमान् सूरिः कृती कृष्टिः' इत्यमरोक्तेः । 'विद्वदर्थकस्य' इति शेषः । तथा च 'या प्रापणे' इत्यत औणादिककप्रत्यये

'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे पृषोदरादित्वात् सूरिशब्दान्तलोपे सूर्येति रूपमिति भावः ॥ **अयं प्राजापत्य इति** ॥ 'तस्येदम्' (सि.कौ.१५००) इत्यधिकारे 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः'(सि.कौ.१०७७) इति पत्युत्तरपदात् ण्यप्रत्यय इति भावः ॥ १६ ॥

नृसिंह- सर्वविषयत्वादिनेत्यत्र 'परमतस्सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः' (ब्र.सू.३.२.३२) इत्यधिकरणार्थपर्यालोचनया आदिशब्दार्थः सुगम एव । निरतिशयस्पष्टत्वं चादिशब्दार्थ इति ज्ञातव्यम् । प्रजापतिगम्यत्वं प्राजापत्यशब्दारूढं न प्रतीयते । अत आह- **प्रजापतेरिति** ॥ १६ ॥

रघु- प्रधानज्ञानरूपत्वत इति ॥ अनेन भावप्रधानो निर्देश इत्युक्तं भवति । एतेन एक एव ऋषतीत्येकर्षिरित्यपास्तम् । रमादिव्यावृत्त्यर्थं प्राधान्यं व्याचष्टे- **प्राधान्यं चेति** ॥ आदिपदेन निरतिशयस्पष्टत्वादेः ग्रहणम् । प्रसिद्धयमस्यापि यत्किञ्चिन्नियामकत्वादाह- **सर्वस्येति शेष इति** ॥ **सूरिशब्दोपपदस्य यातेरिति** ॥ तृतीयान्ते सूरिशब्दे उपपदे 'या प्रापणे' इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः'(सि.कौ.२९१५) इति कर्मणि कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे निर्वचनत्वादुपपदेकारलोपे सूर्य इति रूपमित्यर्थः । ननु 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति सूत्रस्य काशिकायामाकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवतीति व्याख्यातत्वादत्र कर्मण उपपदस्याभावात् कथमनेन कप्रत्ययः । किञ्च 'कर्तरि कृत्' (सि.कौ.२८३२) इति परिभाषया कर्तर्येव कप्रत्ययस्य गां ददातीति गोद इत्यादाविव सम्भवेऽपि इह सूरिगम्यत्वादिति भाष्यानुसारेण कर्मणि तदयोगादिति चेत्सत्यम् । छन्दस्त्वेनात्र उपाधिद्वयव्यभिचारस्यादोषत्वात् । सम्मतश्चैतट्टीका-कारस्य । द्वितीयाध्याये 'आ नो भज परमेषु'(ऋ.सं.१.२७.५) इत्यस्यामृचि 'अन्ते मोक्षे मितत्वेन ज्ञानमन्तममुच्यते' इति भाष्यव्यख्यानावसरे अन्ते संसारस्येति शेषः । तस्यार्थो मोक्ष इति तादर्थ्ये सप्तमी । मोक्षसाधनतयेति यावत् । मितत्वेन प्रमितत्वेन । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति टीकायामुक्तत्वात् । तत्र हि सप्तम्यन्ते अन्तशब्दे उपपदे 'माङ्माने' इत्यस्मात् कर्मणि कप्रत्ययोऽभिमतः । न च असौ उक्तोपाधिद्वयस्याव्यभिचारित्वे सम्भवतीति ।

यद्वा 'सुपि स्थः' (सि.कौ.२९१६) इति सूत्रव्याख्यानावसरे काशिकायामत्र योगविभागः कर्तव्यः । सुपि आकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां पिबतीति द्विप इत्युक्तत्वादत्रापि योगविभागेनाकर्मणि सूरिशब्दे उपपदे यातेः कर्मणि कप्रत्यये बाधकाभावात् । न च योगविभागाश्रयणेन उपपदनियमाभावेऽपि 'कर्तरि कृत्' इति परिभाषया कर्तर्येव कप्रत्ययः प्राप्नोति न कर्मणीति वाच्यम् । योगविभागस्य इष्टसिद्ध्यर्थत्वेन कर्तरीत्यननुवृत्त्या कर्मण्यपि तत्सम्भवात् । अथवा 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' (सि.कौ.३२६४) इत्येतत्सूत्रीयात् घञर्थे कविधानमिति वार्तिकादिह कर्मणि कप्रत्ययाङ्गीकारात् । न च घञर्थे कविधानमित्युक्त्वा स्थास्नागापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' इत्युक्तत्वेन वार्तिकस्यापि स्थास्नादिषु नियमितत्वात् कथं तेनापि यातेः कप्रत्यय इति वाच्यम् । अभियुक्तप्रयोगानुसारेणास्यापि तत्रोपसङ्ख्येयत्वात् । अत एव सुधायां 'मायामात्रमिदं द्वैतम्' (मां.उ.१.१७) इत्येतद्व्याख्यानावसरे घञर्थे कविधानमिति कर्मणि कप्रत्यय इत्युक्तमिति ध्येयम् । एतस्यैव सूर्यशब्दस्य 'सूर्य ऊरीकृतेरयम्' इति बृहद्भाष्ये कृतस्य व्याख्यानान्तरत्वान्न दोषः । ननु 'प्रजापतेः गम्यत्वात्प्राजापत्यम्' इति व्याख्यानमयुक्तम् । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति प्राग् दीव्यतीयेषु विहितस्य ण्यप्रत्ययस्य सम्बन्धार्थे विधानेऽपि गम्यत्वार्थे अविधानादित्यतः तात्पर्यार्थत्वेन भाष्यं योजयति- **प्रजापतेरिति** ॥ **अभिसन्धायेति** ॥ सम्बन्धार्थे ण्यप्रत्ययमभिप्रेत्येत्यर्थः ॥ **तर्हीति** ॥ सूर्यशब्देन सूरिमात्रगम्यत्वोक्त्या हिरण्यगर्भगम्यत्वस्यापि प्राप्तत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

उपनिषत्

योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

भाष्यम्

...............अहं चासावहेयतः ।
अस्मि नित्यास्तिततामानात्सर्वजीवेषु संस्थितः ।
स्वयं तु सर्वजीवेभ्यो व्यतिरिक्तः परो हरिः ।
स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वादग्निरङ्गप्रणेतृतः ॥

सत्यं ब्रह्म हृदये धारयतीति सत्यधर्मा । एकः असौ शब्दः प्राणे स्थित इति ॥ १६ ॥

टीका- अहेयतः अहेयत्वतः । न हीयत इत्यहमित्यर्थः । **नित्यास्तितामानादिति** ॥ नित्यसत्त्वेन प्रमितत्वादित्यर्थः । अनेन 'अस भुवि' 'माङ् माने' इत्येतयोरिदं रूपमित्युक्तं भवति । अहमस्मिशब्दोक्तत्वेऽपि न जीवैक्यं हरेराशङ्कनीयमित्याह- **स्वयं त्विति** ॥ सर्वजीवेभ्यो व्यतिरिक्तोऽपि अहेयत्वादियोगेनैव अहमस्मिशब्दाभ्यामुच्यत इत्यर्थः । एतेन 'नाहं त्वां भृत्यवद्याचे किं नाम योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि' इत्यपव्याख्यानमित्युक्तं भवति । अहमस्मिशब्दाभिधेयत्वे हरेर्मूर्तिनियमोऽपि अस्तीत्याह- **सर्वजीवेष्विति** ॥ उपासकेष्वित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । पूषादिशब्दैरपि आदित्याद्यन्तर्गत एवोच्यते । अधिकारियोग्यताभेदेन खलु नानाप्रतीकेषु भगवदापरोक्ष्यमत्र प्रार्थ्यते । 'क्रतुर्मतिर्मनीषा' इत्यभिधानात् 'स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वात्' इत्युक्तम् । अङ्गं शरीरं अप्रधानं जगद्वा नयतीत्यग्निरित्यर्थः । एवं पुराणवाक्येन तात्पर्यतो व्याख्यातान् मन्त्रानिदानीं स्ववाक्येन विशदयन् सत्यधर्मपदं कथं भक्तस्य वाचकमित्यतः तन्निर्वक्ति- **सत्यमिति** ॥ 'भक्त उच्यते' इति शेषः अत्र सत्यं ब्रह्म धारयतीति सत्यधर्मेत्युक्ते कथमनाधारं ब्रह्मायं धारयतीति शङ्का स्यात्तन्निवृत्यर्थं हृदये धारयतीत्युक्तम् । हृदये ब्रह्मधारणञ्च आदरनैरन्तर्योपेतं तद्ध्यानादिकमेव । तच्च भक्तस्यैव सम्भवतीति भावः । सत्यस्य च 'यथाभूतस्य धर्मस्य अनुष्ठाता' इति व्याख्याने 'सत्यस्यापिहितम्' इति प्रकृतपरित्यागो दोषः ॥ १६ ॥

(हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥)

ततश्चायमर्थः । हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयम् । पिबति रसान् त्रायते च जगदिति पात्रम् । तेन हिरण्मयेन पात्रेण सूर्यमण्डलेन । सत्यस्य सद्गुणपूर्णस्य आदित्यमण्डलान्तर्गतस्य तव । मुखं पिहितमस्ति । हे पूषन् तद्वपुः त्वं सत्यधर्माय त्वद्विषयध्यानादिमते । मह्यं दृष्टये मम त्वद्दर्शनसिद्ध्यर्थमिति यावत् । अपावृणु अपगतावरणं कुरु ॥

(पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्समूह ।
यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ॥)

हे पूषन् एकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य मदीयान् रश्मीन् व्यूह । तेजश्च समूह । स्वरूपं बाह्यञ्च मदीयज्ञानं विस्तारयेति यावत् । तथा च यत्ते रूपं कल्याणतमं तत् ते प्रसादादहं पश्यामीति । आदित्यरश्म्यादीनामपगमनादिना तदन्तर्गतब्रह्मप्रतीत्यसम्भवात् आदित्यरश्म्यादिविषयं व्याख्यानं न युक्तम् ॥

(योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥)

योऽसावसौ पुरुष इत्यत्र द्विरसाविति किमर्थमित्यत आह- एक इति ॥ असौ शब्दोऽसाविति शब्दः । इति 'वक्ति' इति शेषः । यद्यसुः प्राणः तस्मिन्नित्यर्थः स्यात् तर्हि अस्यान्वयो नास्ति । क्रियापेक्षत्वात् अधिकरणस्य इत्यतः क्रियाध्याहारेणान्वयं दर्शयति- स्थित इति ॥ असावसाविति वीप्सार्थतया किं न व्याख्यायत इति चेन्न । एवं व्याख्याने प्राणाख्यप्रतीकान्तरस्यापि उक्तिलाभात् । एकेनापि शब्देन वीप्सासिद्धेः। तथा च योऽसौ प्रसिद्धोऽसौ प्राणेस्थितः पुरुषः स एव अहेयत्वनित्यसत्ता-मानाभ्यामहमस्मिशब्दाभिधेयः । तं च पश्यामीति वाक्यार्थः । अथवा पूषादिशब्दैः उपलक्षणया प्राणाद्यनेकप्रतीकस्थत्वं विष्णोरुक्तम् । तत्र भेदशङ्कायामिदमाह सर्वप्रतीकेषु स्थित एक एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

वादि- 'सोहऽमस्मीत्यपव्याख्यानम्' इत्यत्र एवमभेदपरतया व्याख्याने जीवब्रह्मणोरैक्यमेकस्मिन् प्रार्थ्यप्रार्थकभावायोगाद्युक्तिविरुद्धम् । इदानीं व्यावहारिकभेदोऽस्ति, मुक्तौ ऐक्यप्राप्तेः उभयोपपत्तिरिति तु अस्मीति लटा विरुद्ध्यते । तस्य वर्तमानैक्यप्रतिपादकत्वात् 'वर्तमाने लट्' । एतेन 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसि' इत्यादावपि अनुपपत्तिर्दर्शिता । किञ्च जीवस्य स्वदेहपाते सति यः श्वासनियामको वायुः, अनिलं अकाराख्यः परमात्मा निलं निलयनं आधारो यस्य तदनिलम्, तस्य वायोः स्वरूपम्, अमृतमिति वायोरमृतत्वमुक्त्वा तदाधारतया अनिलमित्यत्र अकारपदेनोक्तस्य तदाधारस्य हरेः सुतराममृतत्वञ्चार्थत उक्तम् । अथ मरणानन्तरं इदं मम शरीरं भस्मान्तं भवतीति स्वस्य मृतत्वोक्तेश्च कथं मृतामृतयोः ऐक्यं स्यात् ?

प्राक् ब्रह्मणो 'अकायमव्रणम्' इति 'शुद्धमपापविद्धम्' इति च प्राकृतदेहो-पेताशुद्धपापविद्धजीवेभ्यो वैलक्षण्योक्तेश्च कथमभेदः ? 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्'

इति कल्याणतमपदेन भगवतो जीवेषु असम्भावितज्ञानादिगुणभरितातिशोभन-दिव्यदेहकथनाच्च कथमभेदः? 'तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्' इति भगवतः सर्वगतत्वस्य अनन्तमूर्तिग्रहणाख्याचिन्त्यशक्त्या एकमूर्त्या स्थितेः बहुमूर्तिभिश्च परितो धावत्सकलजीवात्ययनाख्यविचित्रसामर्थ्यस्य च कथनात् । अणुभ्योऽ-समर्थेभ्यश्च जीवेभ्यो महासमर्थस्य सर्वगतस्य हरेः कथमभेदो भवेत्? न हि कुण्डलिनामधीश्वरोऽनन्तः डुण्डुभो भवति । नापि घटो गगनं भवति । अपि च तस्मादन्यदेजति तन्नेजतीत्युपक्रम एव भयाभयाख्यविरुद्धधर्मकथनाच्च कथमेकता स्यात्?

न हि भवति भीरुहरिणशिशुः क्वापि भयरहितो हर्यक्षः । तस्मादुपनिषद-भिमानिनी सकलजगतो माता मङ्गलदेवता लक्ष्मीः 'यो नः पिता' इत्यादिश्रुत्यु-क्तसकलजगत्पितुः स्वकमितुः 'शम्भोः पितामहो ब्रह्मपिता शक्राद्यधीश्वरः' इत्यादिना तत्पुत्रपौत्रदासत्वादिनोक्तब्रह्मादिजीवसमुदायैक्यं कथं ब्रूयात्? किन्तु एवं पूर्वोत्तरमजानन् विपरीतश्च जानन् कुवाद्येव बलीवर्दो वा गर्दभो वा श्वा वा कपिर्वेत्येतादृशमिथ्याज्ञानात् दुर्योनिषु पततः स्वस्यैव हीनजीवैक्यं वदेत् । तथा च श्रुतिः 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा यद्यद्भवति तत्तदा भवति'(छा.उप.६.९.३) ॥

कस्तर्हि 'योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि' इति वाक्यस्यार्थ इति चेत् । सत्यम् । ब्रूमः तस्यार्थम् । सावधानेन श्रूयताम् । उक्तविधया अनेकविरुद्धधर्मिणोः ऐक्यायोगादादौ त्वद्दत्तधनभोक्तृत्वेनोक्तो योऽसौ पुरुषः, तदनन्तरं त्वद्विषयकपूजा-रूपनिष्कामकर्मकर्तृत्वेनोक्तो योऽसौ पुरुषः, तदनु सूर्यस्थित भगवदपरोक्षज्ञानं प्रार्थयमानो योऽसौ पुरुषः, अन्ते 'अग्ने नय' इति मोक्षं प्रार्थयमानो योऽसौ पुरुषः सोऽहमेतदुपनिषदधिकारी जीव एवास्मि । त्वद्दत्तधनभोक्तृत्वात् त्वद्दर्शनका-मुकत्वात् त्वत्तः परमपुमर्थमोक्षमर्थयमानत्वाच्च न तु उपनिषत्प्रतिपाद्यदेवता त्वमेवास्मि । दातृप्रतिग्रहीत्रोः, पूज्यपूजकयोः, शिष्याचार्ययोः, द्रष्टृदृश्ययोः, मोच्यमोचकयोः, अधिकारिविषययोश्च भेदावश्यम्भावात् इत्यनुपमृद्यपदमहिम्नैव जीवब्रह्मणोः अत्यन्तभेदाख्यार्थसिद्धेः प्रतिवादिनो मुखमुद्रणमेवेति । नहि याचको दरिद्रः याच्यमानमहाराजं प्रति त्वमेवाहमस्मीति कश्चिद् ब्रूते । तस्मात्

तत्प्रकरणानुकूलत्वात् अस्मदीयार्थ एव प्रेक्षावद्भिः आदरणीयः । न तु प्रकरणविरुद्धः परकीयोऽर्थ इति सन्तोष्टव्यमायुष्मता ॥

किञ्च 'वायुरनिलममृतम्' इति वाक्यशेषे वायोः प्रस्तूयमानत्वात् योऽसावसौ वायौ पुरुषः वायुहृदि स्थितो नारायण इत्यर्थः । सोऽहं रुद्रादिवदसुरवेधाभावात् रुद्रादिदेवैः वा, धात्रा वा, तेन वायुना वा कदाऽपि अहेयत्वादविस्मर्यमाणत्वादिति यावत् । अहमित्युच्यमानं परं ब्रह्म । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति' इति च श्रुतेः । तथा प्रलयेऽपि अविलुप्तज्ञानवत्वेन अस्तित्वोपलक्षितसकलगुणवत्तया तेनैव वायुना सदा प्रमितत्वादस्मीति पदेनापि उच्यमानं परं ब्रह्म । अत एव यो विष्णुः तस्य अकारवाच्यस्य परमात्मनः वायुः निलं निलयनं सन्निधानपात्रीभूतं रूपम् । अथ जीवमरणानन्तरमपि अमृतं मृतिरहितम् । नित्यामृतश्रीहरेः सन्निधानात् जीवानां मरणावस्थायामापि आब्रह्मलयं मृतिरहितमिति भावः । इदं जीवानां शरीरं मरणे सति वारं वारं दह्यमानं भस्मान्तं भस्म भस्मीभावः अन्ते अवसाने यस्य तत्तथोक्तम् । 'अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः' इति भारते । एवं च देहिनां देहपातेऽपि मरणाभावेन सर्वजीवोत्तमत्वात् नित्यापरोक्षज्ञानित्वेन हरेरतिप्रियत्वात् कल्यादीनां वेधविधुरत्वेन कदाऽपि हरौ वैमुख्याभावाच्च वायुप्रतीकमेव वागादिसकलप्रतीकेभ्योऽपि अधिकतमं, एकऋष्यादिपदवाच्य हे हरे तस्मिन् वायौ क्रियमाणहरिध्यानादेः कल्याद्यसुरकृतविघ्नाभावात् तत्रैव त्वामुपास्य 'यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि' इति पूर्वेणान्वयः । अत एव छन्दोगानामुपनिषदपि 'य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तं हासुरा ऋत्वा विदध्वसुः' इति निरन्तरायोपास्तिं वायावाह ॥

एवं च उपनिषदभिमानिनी रमा हनुमदवतारे स्वोपकारकं स्वज्येष्ठपुत्रं मुख्यप्राणं मानयन्ती हरिं स्तौतीत्येकवाक्यतया मनोहरार्थाख्यामृतलाभे कः प्रेक्षावान् विषसम्पृक्तान्ने रतिं कुर्यात् । कश्च प्रेक्षावानुपनिषत्प्रतिपाद्य-देवतास्तुतिप्रस्तावे 'निन्दामि च पिबामि च' इति न्यायेन तमौपनिषदं महापुरुषं नीचतमेन जीवेनैकीभूतं वदेत् । तस्मान्न परकृतेयं व्याख्या किन्तूपनिषदां प्रत्याख्यैवेति युक्तमुत्पश्यामः । इदश्च स्वोक्ततत्त्वोपोद्बलनं 'दशार्थाः सर्ववेदेषु' इति निरूपयतो, मम हृदि स्थित्वा मामनुदिनं प्रेरयतः 'अयमिह सुमतिं वायुदेवो

विदध्यात्' इति मया स्तूयमानस्य पवनस्य गुरोरेव अभिसन्धिरित्यनुसन्धेयम् । यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठात्रे इत्यत्रोपनिषदुपक्रमे तेन त्यक्तेनेति ज्ञानिनः सकलकर्मत्यागमुक्त्वा इदानीं यथास्थितधर्मस्य अनुष्ठात्रे इति कथने स्ववचनविरोधश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । आदित्यरश्म्यादिविषयं व्याख्यानम् इत्येतदुदयेऽ-स्तमये च तव मते प्रतिबन्धकत्वाभिमतरश्मिरहितमण्डले ब्रह्मदर्शनप्रसङ्गानुपपन्नम् । सौरं तेजः 'सूर्यकोटिप्रतीकाशम्' इति स्मृतेः अनन्तसूर्यप्रकाशेभ्योऽपि अधिकभगवत्प्रकाशं, सूर्यतेजोभिभूतो दीपः स्वाभिभावकसौरं तेज इव कथं विरुन्ध्यात् । न हि भवति तरक्षोः मृगीशावः प्रतिबन्धकः । किन्तु स्वाव्यक्तत्वशक्त्यैव भगवान् तत्र न प्रतीयते, श्रवणादिना प्रसन्नः सन् प्रतीयत इत्येव वक्तव्यम् ॥

तस्मात् परोदीरितव्याख्या अपव्याख्यैव । एकेनापि शब्देन विप्सासिद्धेः इत्यत्र यो धूमवानसौ वह्निमानित्युक्तेऽपि वीप्साफलव्याप्तिसिद्धेः । अत एव श्रुतिः 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्येवाह । न तु यो यो ब्राह्मणः असावसौ न हन्तव्य इत्याह । नानाप्रतीकेषु स्वदर्शनं प्रार्थयमानस्य उपासकस्य ॥ १६ ॥

श्रीनि- अनेनेति ॥ तथा च 'अस भुवि' 'माङ् माने' अस्मात् क्विप्रत्यये ककारलोपे कित्वात् 'आतो लोप इटि च' इति द्वितीयधात्वाकारलोपे अस्मीति रूपम् ॥ **प्रकृतेति** ॥ अत्र सत्यपदेन ब्रह्मणः प्रकृतत्वादिति भावः । व्यूह वर्धय । समूह सम्यक् वर्धय । नन्वत्र ब्रह्मप्राप्त्यर्थं आदित्यं प्रति मार्गयाचनं तावत् क्रियते । तत्र रश्मीन् व्यूह । व्यूहनं सङ्कोचनं कूरु । अपसारयेति यावत् । इत्येवं व्याख्येयमित्यत आह- **आदित्य इति** ॥ अन्धकारे ब्रह्मप्रतीत्ययोगादिति भावः । शब्देन असाविति शब्देन। तर्हि योऽसाविति वाक्यं व्यर्थमित्यत आह- **तत्रेति** ॥ प्रतीकभेदेन तत्रत्यभगवतोऽपि भेदः प्राप्त इत्यर्थः ॥ नन्वनेन वाक्येन प्राणजीवान्तर्गतमूर्त्योरभेदप्राप्तावपि सर्वप्रतीकस्थभगवतो न प्राप्त इत्यत आह- **सर्वप्रतीकेष्विति** ॥ तथा च इदं वाक्यमुपलक्षकमिति भावः ॥१६॥

छलारी- न हीयत इत्यहमितीति ॥ नञ्पूर्वात् 'ओहाक् त्यागे' इत्यतः कर्मण्यौणादिकः कप्रत्यय इति भावः ॥ **एतयोरिदं रूपमितीति** ॥ अस्तेः कर्तरि क्विप् । भावप्रधानश्चायम् । 'माङ् माने' इत्यतः कर्मण्यौणदिको डिप्रत्ययः

तत उभयोः तृतीयातत्पुरुषः । तथा च असू अस्तित्वं तेन मितं अस्मि ब्रह्मेत्यर्थ इत्युक्तं भवति ॥ **हरेः मूर्तिर्नियम इति** ॥ जीवहृद्गतबिम्बमूर्तिः अहमस्म्यादि-शब्दवाच्येति भावः । सर्वजीवेषु इत्यस्य पराक्चैतन्यव्यावृत्यर्थमाह- **उपासकेष्वितीति** ॥ प्रत्यक्चैतन्यरूपे उपासकान्तर्यामिण्येव अहमस्मी-त्यादिशब्दप्रयोगः । न तु पराक्चैतन्य इति । पराक्चैतन्यस्थपरमात्मनि 'तत्त्वमसि' इत्यादित्वमादिशब्दप्रयोग एवेति भावः । उपासनाप्रसङ्गात् उपासकेष्वित्युक्तम् । उपासकस्य जीवस्य उपास्यान्तर्यामिभेदसिद्धावपि उपास्यविष्णोः पूषादिदेवताभिः अभेदप्राप्तेराह- **उपलक्षणश्चैतदिति** ॥ तत्प्रार्थनायाः अपरोक्षज्ञानार्थत्वात् स्वबिम्बप्रार्थनयैव अपरोक्षज्ञानसम्भवेन 'पूषन्नेकर्षे' इत्यादिना सूर्याद्यन्तर्गतमूर्ति-प्रार्थनायाः क्रियमाणायाः वैयर्थ्यमित्यत आह- **योग्यताभेदेनेति**॥ केषाञ्चिदुपासकानां सूर्यादिप्रतिमान्तर्गतभगवत्प्रार्थनमिति भावः ॥ **अङ्गं शरीरमप्रधानमिति** ॥ 'अङ्गं गात्रान्तिकोपायप्रतीकेष्वप्रधानके' (गद्विकम्-१४) इति विश्वोक्तेरिति भावः ॥ **सत्यधर्मेत्युक्त इति** ॥ श्रुतौ 'सत्यधर्माय' इति धर्मशब्दोऽकारान्तः। 'धृ धारणे' इत्यतः 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदि-यक्षिनीभ्यो मन्' इत्युणादिसूत्रे मन्प्रत्ययविधानात् । 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यत्र अनिच्प्रत्ययः । समासान्तस्तु नास्ति । तस्मिन् सूत्रे बहुव्रीहेः अनिच् विधानात् । 'सत्यधर्माय' इत्यत्र सत्यं धारयतीति द्वितीयातत्पुरुषस्याश्रयणात्, भाष्ये सत्यधर्मेति प्रतिपदम् ॥ 'धृ धारणे' इत्यतः 'आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च' इत्यत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्युक्तमनिन् प्रत्ययान्तम् । न तु समासान्तानिच्प्रत्ययान्तम् ॥ **प्रकृतपरित्यागो दोष इति** ॥ उपलक्षणञ्चैतत् । सत्यधर्मायेति षष्ठ्यर्थकबहुव्रीह्याश्रयणेन षष्ठ्यर्थस्य अनुष्ठातृत्वरूपसम्बन्धत्वे अङ्गीक्रियमाणे 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच्प्राप्तेः । बहुव्रीह्यनङ्गीकारे तु कर्मधारयमङ्गीकृत्य तदनुष्ठातरि लक्षणा अङ्गीकार्या स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

॥ **पिबति रसानिति** ॥ अत्र रसशब्दो जलवाची । 'रसो गन्धे रसे स्वादे देहधात्वन्तपारद' इति विश्वोक्तेः । 'सत्यधर्माय दृष्टये' इत्येतत् स्वस्यैव अपरोक्षेणोक्तिरिति भावेन तात्पर्यमाह- **मह्यमिति** ॥ **यावदिति** ॥ **रश्मीन् व्यूह तेजश्च समूहेति** ॥ 'ऊह वितर्के' इत्यतो लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदे सिद्धे

'सेर्ह्यपिच्च' इत्यादेशे 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । तस्य वीति समिति चेत्युपसर्गबलात् विस्तरार्थकत्वमिति भावः । तत्र रश्मिशब्दः स्वरूपज्ञानार्थः । तेजःशब्दः मनोवृत्तिरूपज्ञानार्थ 'इति भावेनोक्तम्- **स्वरूपं बाह्यश्च** ॥ **मदीयज्ञानमिति** ॥ **ब्रह्मप्रतीत्यसम्भवादिति** ॥ आदित्यप्रकाशस्य पदार्थप्रतीत्युपयोगित्वेन तदभावे ब्रह्मप्रतीत्यभावात् । ब्रह्मणः स्वप्रकाशरूपत्वे दीपादिवत् ब्रह्मज्ञाने सौरालोकापेक्षा नास्तीति न च वाच्यम् । निर्गुणब्रह्मणोऽवेद्यत्वाङ्गीकारेण तस्य प्रकाशासम्भवादिति भावः ॥ १६ ॥

असौ शब्द इत्यत्र शब्दपदार्थकत्वसिद्ध्यर्थमिति शब्दमध्याहृत्य योजयति- **असाविति शब्द इति** ॥ **इति वक्तीति शेष इति** ॥ इयं शेषोक्तिः स्थित इति पदानन्तरं ज्ञेया । ननु भाष्ये असावित्यस्य प्राण इति व्याख्याने कर्तव्ये प्राणे स्थित इति कथं व्याख्यानमित्यतः तद्योजयितुमाह- **यद्यसुरिति** ॥ **प्रतीकान्तरस्येति** ॥ पूषादिप्रतिमावत् सर्वोत्तममुख्यप्राणनामकप्रतिमान्तरस्येत्यर्थः ॥ **एकेनापि शब्देन वीप्सासिद्धिरिति** ॥ यो धूमवानसावग्निमानितीत्यादौ विप्सार्थकत्वस्य दृष्टत्वादिति 'एकोऽसौ शब्दः' इति भाष्यवाक्यं प्रकारान्तरेण योजयति- **अथवेति** ॥ तथाचैवं योजना । प्राणे स्थित उपलक्षणोक्तिः । असौशब्दः असाविति शब्दः । प्राणे स्थितो विष्णुः पुरुषादिस्थितश्च विष्णुः एक एवेति । वक्तीति शेष इति ॥ १६ ॥

सत्य- नानाप्रतीकेषु भगवदापरोक्ष्यप्रार्थनाभिप्रायमाह- **योग्यताभेदेनेति** ॥ तत्तदुपासकयोग्यताभेदेनेत्यर्थः ॥ **क्रतुर्मतिर्मनीषेत्यभिधानादिति** ॥ यद्यपि 'धृतिर्मतिर्मनीषा' इत्येव श्रुतिपाठः, तथापि क्रतुरसुरित्युपरिश्रुतक्रतुशब्दसम्बन्धेन एवमुदाहृतम् । 'सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति' इत्युत्तरवाक्यानुसारेण अभिधानादित्युक्तम् । उपलक्षणमेतत् । वेदनिघण्टौ 'केतः क्रतुः' इत्याद्येकादश-प्रज्ञानामसु क्रतुशब्दस्य पठितत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । 'रश्मीन् व्यूह तेजः समूह' इति वाक्यद्वयस्यापव्याख्यामपवदति- **आदित्यरश्म्यादीनामिति** ॥ आदिपदेन तेजसो ग्रहणम् । अप्रत्यक्षस्वभावस्य हरेरनुग्रहमन्तरा सहस्रेणापि प्रयत्नानां प्रत्यक्षीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **भेदशङ्कायामिति** ॥ स्थानभेदेन हरेरपि भेदशङ्कायामित्यर्थः ॥ **इदमाहेति** ॥ 'योऽसावसौ पुरुषः' इत्येतदाहेत्यर्थः ॥१६॥

नृसिंह- उपासकेष्वित्यर्थ इति ॥ उपासकानामेव भगवदापरोक्ष्यप्रतीकत्वादिति भावः । अत्रान्तर्यामिविवक्षा कुतोऽवगम्यत इत्यत आह- **योग्यतेति** ॥ तत्तत्प्रतीकान्तर्गतस्यैव विष्णोरापरोक्ष्यप्रार्थनादेवं ज्ञायत इति भावः । एकस्याधिकारिणः अनेकप्रतीकेषु दर्शनं कथं सम्भवतीत्यतो योग्यताभेदेनेत्युक्तम् । उत्तमाधिकारिलक्षणयोग्यतावैलक्षण्यादिति भावः । मन्दाधिकारिणां हि तन्न सम्भवति । नानाप्रतीकेषु यज्ञनाम्नो विष्णोरापरोक्ष्यं प्रार्थयतः स्वायम्भुवस्य मनोः उत्तमाधिकारिदेवेष्वपि उत्तमत्वेनैतद्युक्ततरमेवेत्याशयः । अत एव पूर्वमपि 'सर्वभूतेषु चात्मानमनुपश्यति' इति सर्वान्तर्गतपरमात्मदर्शनस्यैव फलत्वमुक्तमिति । यद्वा अधिकारिणां योग्यताभेदेन तत्र तत्र प्रतीके दर्शनयोग्यत्वात् तत्तत्कटाक्षेण नानाप्रतीकेषु मन्त्रद्रष्टा भगवदापरोक्ष्यं प्रार्थयते । अधिकारिकटाक्षस्तु प्राक् भुञ्जीथा इत्यादिमध्यमपुरुषप्रयोगादिनैव ज्ञायत इत्यर्थः । प्रतीके सदापरोक्ष्यप्रार्थनमिति कुतः प्रतीतमिति चेत्, नारायणकृष्णाद्यसाधारणनामानि विहाय तत्तद्देवतावाचिशब्दोपादानादेव अवगतमिति जानीहि ।'योऽसावसौ पुरुषः' इत्यत्र प्राणस्य स्फुटं प्रतीकत्वोक्तेश्च ॥ **प्रकृतपरित्याग इति** ॥ ननु 'अनिर्देश्यं परमं सुखम्' इत्यत्र 'तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' इति ज्ञानिसुखस्य प्रकृतत्वेऽपि तद्विहाय सुखशब्दस्य विष्णुविषयतोक्तेरत्रापि प्रकृतं परित्यज्य एवं व्याख्याने को दोष इति चेत् मैवम् । तत्र ज्ञानिसुखग्रहणे सूर्यादीनां तदधीनप्रकाश्यत्वादिबाधकवदत्र तदभावात् । निर्निमित्तं चैवं सति प्रकरणेन कुत्रापि तात्पर्यावगतिर्न स्यादिति भावः । पौनरुक्त्यपरिहाराय स्वरूपं बाह्यं चेत्युक्तम् । ते प्रसादादिति द्वितीयवारमुपात्तस्य त इत्यस्यार्थः । अनेनैकेन चारितार्थ्यादपरं व्यर्थमिति परिहृतम् ॥ **आदित्येति** ॥

ननु रश्म्याद्यपगमनमात्रेण मण्डलान्तर्गतप्रतीत्यसम्भवेऽपि हिरण्मयेनेत्यत्र तस्यापि अप्रतिबन्धकताप्रार्थनाप्रतीतिः सम्भवतीति चेन्मैवम् । संराधनेऽप्यव्यक्तस्वभावस्य ब्रह्मणः आवरणनिवृत्तिमात्रेण अपगतावरणघटादिवद्दर्शनासम्भवादित्याशयात् । अन्यथा तदन्तर्गतप्रतीत्यसम्भवादित्येवावक्ष्यत् । अस्मत्पक्षे तु परमादरोपेतपरोक्षावबोधविस्तृतौ सत्यां प्रसन्नोऽनन्तशक्तिश्च परमात्मा अव्यक्तमपि स्वात्मानं दर्शयति ।

अत एव भगवत्तमो बादरायणः 'प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्' (३.२.२३) 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्' (३.२.२७) इत्यभाणीदिति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः । सामानाधिकरण्यभ्रान्तिं वारयितुमुक्तम्- **असाविति** ॥ प्रणे स्थित इतीत्यत्र इतिशब्दान्वयाप्रतीतेराह- **इति वक्तीति** ॥ ननु असाविति शब्दः प्राणे स्थित इत्यर्थं कथं वक्ति? असावित्यस्य प्रथमान्तताप्रतीतेः । अदःशब्दार्थाभिधेयत्वेऽपि पदस्य प्रतिविशेषनिरूपितान्वयस्य पदान्तरसमभिव्याहारलभ्यत्वदिति चेत् सत्यम् । स्थित इत्यस्याध्याहारमभिप्रेत्य एवमुक्तत्वादित्यशयेनाह- **यद्यसुरिति** ॥ इदमुक्तं भवति । असौ शब्दः प्राणे स्थित इति वक्तीत्येव सम्बन्धः । स्थित इति अन्वयप्रदर्शनाय अध्याहारप्रदर्शनमिति । ननु एकत्र प्राणाख्यप्रतीकान्तरलाभः । अन्यत्र तु वीप्सासिद्धिरित्युभयत्रापि अविशेष एव । अतः कथमेकत्र पक्षपात इत्यत आह- **एकेनेति** ॥ अयं भावः । न हि वयं मुख्यप्राणस्य प्रतीकत्वलाभायैवं व्याचिनुमः । किं नाम, एकस्य असाविति शब्दस्य वैयर्थ्यभयादपि, वीप्सालाभार्थं तदिति चेन्न । योऽल्पसुखः सोऽस्वतन्त्र इत्यादिवदेकेनापि शब्देन वीप्सासिद्धेः, तथा च वीप्सापरत्वेऽपि अस्य वैयर्थ्यानिस्तारादेवमेव व्याख्यानमिति । ननु भगवदापरोक्ष्यप्रार्थनावसरे प्रकृतासङ्गतमिदं किमुच्यते । कथं च प्राणस्य दर्शनप्रतीकतालाभ इत्यतः पश्यामीत्यस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्य वाक्यार्थमाह- **तथा चेति**॥ अनेन भवत्पक्षेऽपि एकस्य वैयर्थ्यमिति निरस्तम् । एकस्य प्रसिद्ध्यर्थतास्वीकारात् । यः प्राणे स्थितः स एव सर्वजीवेषु स्थित्वा अहमस्मिशब्दाभ्यां उच्यत इत्यर्थः । पश्यामीत्यनुवृत्तिं विना प्रकारान्तरेण वाक्यं सङ्गमयति- **अथवेति** ॥ **भेदशङ्कायामिति** ॥ नानास्थानेषु स्थितस्य परमेश्वरस्य स्थानभेदेन भेदे हि अनेकस्थानेषु तदापरोक्ष्याशंसनमयुक्तं स्यात् । स्वप्राप्यरूपदर्शनस्यैव प्रार्थनीयत्वात् । अन्यविद्यया अन्यगतेरयोगात् । किञ्च अनेजदित्यादिना यदेकत्रावास्थितस्यैव भगवद्रूपस्य सर्वत्रावस्थानादिरूपाचिन्त्यमाहात्म्यमुक्तम् । तदप्यसमञ्जसमापद्येत । परमेश्वररूपाणां परस्परं भेदे हि अनुग्राह्यानुग्राहकभावप्रसक्त्या सर्वत्र निर्दोषाशेषगुणपरिपूर्णत्वं च न स्यात् । अतोऽनेकप्रतीकतोक्तया प्राप्तभेदशङ्कानिरासाय इदमाहेत्यर्थः । कथमनेन तन्निरास इत्यतः तात्पर्यमाह- **सर्वेति** ॥

इदमनेनोक्तं भवति । योऽसौ प्रसिद्धोऽसौ मुख्यप्राणादिसर्वप्रतीकेषु स्थितः परमेश्वरः स एव मदादिसर्वजीवेषु संस्थितोऽहमस्मिशब्दाभ्यां उच्यत इति । एतच्च 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि' (३.२.११) इत्यादिना भगवतैव सप्रपञ्चमुपपादितमवगन्तव्यम् । सोऽहमस्मीत्यस्य सार्थक्यमप्यनेनोक्तं भवति । पूर्वव्याख्याने तु फलितार्थमादायोक्त्यभाव इत्यादि स्वारस्यं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

कल्ला- पूषादिशब्दैरादित्याद्यन्तर्गत एवोच्यते । योग्यताभेदेन नानाप्रतीकेषु भगवदापरोक्ष्यमत्र प्राथ्र्यत इति टीका । इदञ्च मध्यमाधिकारिविवक्षया । तेषामेव स्वस्मिन् देवताविशेषे च भगवदुपासनस्य विहितत्वादिति ॥

...............................अहश्चासावहेयतः ।
अस्मि नित्यास्मितामानात्सर्वजीवेषु संस्थितः ॥ इति ॥

अत्र टीका अहमस्मिशब्दाभिधेयत्वे हरेर्मूर्तिनियमोऽप्यस्तीत्याह- सर्वजीवेष्विति ॥ उपासकेष्वित्यर्थ इति ॥ इदञ्चोपलक्षणमित्यतः पूर्वं योजनीयम् । 'योऽसावसौ पुरुषः' इत्यत्र भाष्ये एकोऽसौ शब्दः प्राणे स्थित इति । अत्र टीका वक्तीति शेषः । असावसाविति वीप्सार्थतया किं न व्याख्यायत इति चेत् । एवं व्याख्याने प्राणस्य प्रतीकान्तरस्याप्युक्तिलाभात् । एकेनापि वीप्सासिद्धेः । तथाच योऽसौ प्रसिद्धः प्राणे स्थितः पुरुषः स एवाहेयत्वनित्यसत्तामानाभ्यां अहमस्मि-शब्दाभिधेयः । तञ्च पश्यामीति वाक्यार्थः । अथवा पूषादिशब्दैरुपलक्षणया प्राणप्रतीकत्वं विष्णोरुक्तमिति । एतच्च मध्यमाधिकारिषूत्तमपरम् । सत्यलोक-योग्यस्यैव प्राणप्रतीके स्वस्मिन् भगवदुपासकत्वात् । नतु सर्वेषां प्राणे भगवदुपासनायाः पूषादिवत्प्रतीकत्वोक्तेः । योग्यताभेदेन नानाप्रतीकेषु भगवदापरोक्ष्यमत्र प्राथ्र्यत इति पूर्वोक्तेश्च । एवञ्च 'विशते ब्रह्मधाम' इत्याथर्वणवाक्यं अधिकारिविशेषाभिप्रायकमिति भाति ॥ १६ ॥

रघु- 'अहेयत्वादहं नामा' इति प्रमाणानुसारेण भावप्रधानो निर्देश इत्याह- **अहेयत्वत इति** ॥ अहं शब्देन अहेयत्वलाभप्रकारं सूचयति- **न हीयत इति** ॥ अनेन नञ्पूर्वात् 'ओहाक् त्यागे' इत्यस्मात् कर्मणि घञर्थे कविधानमिति वार्तिकेण कप्रत्यये कित्त्वात् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे अहमिति

रूपनिष्पत्तिः इत्युक्तं भवति । यद्यपि अस्मदादेशभूतस्य अहमित्यस्य रूढत्वान्न निर्वचनीयत्वम् । तथापि हरौ तद्वृत्तौ न जीवाभेदो निमित्तमिति प्रतिपादनाय प्रयोजनवशात् निर्वचनं कृतमिति ज्ञातव्यम् । ननु अहमिति प्रथमैकवचनस्य उक्तनिर्वचनलब्धाहेयत्वेन निमित्तेन भगवति प्रवृत्तिसम्भवेऽपि द्विवचनबहुवचनयोः द्वितीयादिविभक्तीनां च कथमहेयत्वेन निमित्तेन भगवति प्रवृत्तिः । तत्र न हीयत इति निर्वचनासम्भवात् । न च भगवति द्विवचनादिवृत्तिः न अहेयत्वेन किन्तु निमित्तान्तरेण । अतो नैतन्निर्वचनगवेषणप्रयास इति वाच्यम् । अस्मच्छब्द-गतसप्तविभक्तीनां सर्ववचनानामपि अहेयत्वेनैव भगवति वृत्तेः प्रमाणसिद्धत्वात् भगवत्पादवचनसिद्धत्वाच्च । यथोक्तं बृहद्भाष्ये 'मे सर्वाहेयस्य विष्णोः, 'अस्मच्छब्दगतैः विष्णुः वाच्यः सप्तविभक्तिभिः । सर्वाहेयत्वतस्त्वेकः' इत्यादि । सर्वाहेयत्वेन अहमिति प्रथमान्तशब्दवाच्यत्वसम्भवेऽपि मे इति षष्ठ्यन्तशब्द-वाच्यत्वं कथमित्यतः तत्र प्रमाणमाह- **अस्मदिति** ॥ इति भावबोधेऽवतरितत्वा-च्चेति चेत् । अस्यार्थस्य प्रमाणज्ञेयत्वेऽपि निर्वचनाज्ञेयत्वात् । निर्वचनस्यापि महाव्याकरणरीत्या सम्भवेऽपि आधुनिकरीत्या असम्भत्वात् । अहंशब्दे तु प्रसिद्धव्याकरणरीतिसम्भवात् निर्वचनं कृतमिति भाति । अधिकं तु विचार्यम् । 'अस्तितामानात्' इत्यत्र अस्तितया मानादिति तृतीयातत्पुरुषः । तृतीया च प्रकारे । मानशब्दः प्रमापरः । निर्विशेषस्य मुख्यार्थत्वात् । सत्त्वेन प्रमितत्वस्य वस्तुमात्रसाधारणत्वादसाधारण्याय नित्येति योग्यतया सम्बध्यते इत्याशयेन व्याचष्टे- **नित्यसत्त्वेनेति**॥ अस्मिशब्दात् सत्त्वेन प्रमितत्त्वं कथं लभ्यत इत्यत आह- **अनेनेति** ॥ 'अस भुवि' 'माङ् माने' इत्याभ्यां डिप्रत्यये द्वितीयधातोष्टिप्रत्यये अस्मीति रूपमिति भावः । ननु कथं धातुद्वयादेकः प्रत्ययः । 'परश्च' (सि.कौ.१८१) इति सूत्रात् 'धातोः' इति पञ्चम्या च धातोरव्यवहितोत्तरमेव कार्यं भवतीति विधानात् । धातोरित्येकवचनादपि न धातुद्वयादेकप्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत् मैवम् । धातुद्वयादपि प्रत्ययोत्पत्तेः 'अदिभूभ्यां डुतच्' इत्युणादिसूत्रे उक्तत्वात् । 'अद भक्षणे' 'भू सत्तायाम्' इति धातुद्वयात् डुतच्प्रत्यये टिलोपे च सति अद्भुतमिति रूपसिद्ध्यङ्गीकारात् । न च प्रसिद्धोणादिवृत्तौ 'अदि भुवो डुतच्' इति सूत्रं पठित्वा अद्युपपदे भुवोधातोः

डुतच् भवतीति सूत्रस्य व्याख्यातत्वात् कथं धातुद्वयात्प्रत्ययो भवतीति अत्रैतत्सूत्रोदाहरणमिति वाच्यम् । मूलकोशेषु अदिभूभ्यामित्येव पाठदर्शनात् । वृत्त्यन्तरे 'अदिभूभ्याम्' इत्येव पठित्वा व्याख्यातत्वाच्च । धातुव्यतिरिक्त-स्यादीत्युपपदस्य अभावेन 'अदि भुव' इति पाठस्यायुक्तत्वाच्च । निघण्टुभाष्ये वेदभाष्ये च धातुसमुदायादेकप्रत्ययस्य बहुशोऽभिहितत्वाच्च । तस्मात् धातुद्वयात् प्रत्ययाङ्गीकारो युक्त इति ॥

एतेनेति ॥ अहेयत्वादिना अहमादिशब्दवाच्यताकथनेनेत्यर्थः ॥ **मूर्ति-नियमोऽपीति** ॥ न केवलमहेयत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तनियम इत्यपेरर्थः । ननु सर्वजीवेषु संस्थित इत्ययुक्तम् । भगवदुपासकैरेव साक्षात्कारार्थमहमस्मिशब्द-वाच्यतया भगवतः प्रार्थ्यमानत्वेन उपासकान्तर्गतस्यैव अहमादिशब्दवाच्यताया वक्तुमुचितत्वादित्यत आह- **उपासकेष्वित्यर्थ इति** ॥ विशिष्योक्त्या अहमस्मिशब्दवाच्यत्व एव मूर्तिनियमो न तु पूषादिशब्दवाच्यत्व इति प्रतीतिः स्यादत आह- **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ एतत् अहमस्मिशब्दाभिधेयस्य हरेः मूर्तिनियमकथनमुपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणीयं दर्शयति- **पूषादिशब्दैरपीति** ॥ यद्यपि अत्र पूषादिशब्दैः पूषाद्यन्तर्गत एवोच्यत इति वक्तव्यम् । तथापि पूष्णोऽपि द्वादशादित्यान्तर्गतत्वादादित्यान्तर्गत इत्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत्र आदित्याद्यन्तर्गत एवोच्यत इत्येव पाठः । मूलकोशेषु तथैव दर्शनात् । एकर्षियमादिशब्दवाच्य-त्वोपपादनाय आदिशब्दस्य आवश्यकत्वाच्च । योग्यताभेदेन इत्याद्युत्तरवाक्यानु-गुण्याच्च । आदित्यान्तर्गत इति क्वाचित्कपाठे आदित्यशब्दस्य उपलक्षणत्वेन आदित्याद्यन्तर्गत एवोच्यत इति व्याख्यातव्यम् । अन्यथा आदित्यान्तर्गतस्य पूषसूर्यशब्दवाच्यत्वसम्भवेऽपि एकर्षियमादिशब्दवाच्यत्वासम्भवात्, उत्तरवाक्य-वैगुण्याच्च । ननु आदित्यान्तर्गतभगवत्साक्षात्काराय अनेकप्रतीकेषु भगवत्प्रार्थन-मसङ्गतमित्यतः तस्याभिप्रायमाह- **योग्यताभेदेनेति** ॥ अतो युक्तं नानाप्रतीक-गतभगवत्प्रार्थनमिति भावः । ननु क्रतुशब्दस्य यज्ञवाचित्वेऽपि ज्ञानवाचिताया अप्रसिद्धत्वात् कथं 'स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वात्' इति व्याख्यानमित्यतो गीताभाष्योदा-हृताभिधानपठनेन तद्धटयति- **क्रतुर्मतिर्मनीषेत्यभिधानादिति** ॥ यथोक्तं गीताभाष्ये 'आत्ममायया आत्मज्ञानेन । 'केतुः केतश्चितिश्चित्तं क्रतुर्मतिर्मनीषा

मायाः' इति हि अभिधानम्' इति । इति प्रज्ञाया नामधेयानीति वाक्यशेषाग्नि प्रमेयदीपिकायामुक्तत्वात् ज्ञाननामधेयत्वं गम्यते । न च 'मेधा दृष्टिः धृतिः मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः' कामो वशः' इत्यैतरेयश्रुतेः (३.२) । प्रकृतोपयुक्तसम्बन्धाभिप्रायेण अयमनुवादः । प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्तीत्युक्तत्वात् अभिधानादित्युक्तमिति व्याख्यानं किं न स्यादिति वाच्यम् । स्पष्टं भगवत्पादोदाहृताभिधानसद्भावे उक्तकुसृष्ट्याश्रयणस्यानुचितत्वात् ।

..................मतिर्मायासुततत्त्वतः ।
मनुनाम्नामजादीनां मनीषेशो यतो हरिः ।

क्रतुः स सर्वकर्तृत्वात्..................॥

इत्यादिना ऐतरेयभाष्ये क्रतुमतिमनीषाशब्दानां प्रकारान्तरेण व्याख्याततया ज्ञानपरत्वाभावेन तदुदाहरणस्य अत्यन्तासङ्गतत्वाच्च । तस्मादुक्तमेव व्याख्यानं युक्तमिति ॥

किं तदङ्गं कथं च तत्प्रणेतृत्वमग्निशब्दार्थ इत्यत आह- **अङ्गं शरीरमिति ॥** अनेन अङ्गशब्दोपपदात् 'नीञ् प्रापणे' इत्यस्मात् कर्तरि डिप्रत्यये निर्वचनादुप-पदानुस्वाराकारयोर्लोपे अग्निरिति रूपमित्युक्तं भवति । अनन्वयशङ्कायां सत्यधर्माय भक्तायेति प्रमाणानुसारेण शेषं पूरयति- **भक्त उच्यत इति शेष इति ॥**

ननु ब्रह्माधारकत्वस्य भक्ताभक्तसाधारणत्वात् विशिष्य भक्त उच्यत इति शेषपूरणमयुक्तम् । न च अध्याहृतहृदयपदमहिम्ना एतल्लभ्य इति वाच्यम् । हृदयपदाध्याहारस्यैवाकर्तव्यत्वात् । कर्तव्यत्वेऽपि तेन भक्तलाभासम्भवादित्यतो हृदयपदाध्याहारस्य आवश्यकत्वप्रदर्शनपूर्वकं तेन भक्तलाभप्रकारं च दर्शयति- **अत्र सत्यमित्यादि ॥ अनाधारमिति ॥** 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' (छा.उ.७.२४.१) इति अनन्याधारत्वश्रुतेरिति भावः । अनेन अपव्याख्यानं निरस्तमित्याह- **सत्यस्येति ॥ इति प्रकृतपरित्याग इति ॥** इत्यत्र सत्यशब्देन प्रकृतपरित्याग इत्यर्थः । परेण सत्यस्यादित्यमण्डलस्येति व्याख्यातत्वादस्माभिः परमात्मन इति व्याख्यातत्वात् पक्षद्वयेऽपि परस्य प्रकृतपरित्याग इति भावः ॥

उदकं पीयते तेन तमसस्त्रायते जगत्

यतोऽतः पात्रमुद्दिष्टं विद्वद्भिः सूर्यमण्डलम् ॥ (बृ.भा.५.१५.१)

इति बृहद्भाष्योदाहृतप्रमाणं मनसि निधाय व्याचष्टे- **पिबति रसानिति ॥ सूर्यमण्डलेनेति** ॥ तदुपलक्षिताज्ञानादिना चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

॥ **स्वरूपं बाह्यं चेति** ॥ रश्मिशब्दव्याख्यानम्- **स्वरूपं ज्ञानमिति** ॥ तत्त्वप्रदीपे 'अहं तत्तेजो रश्मीन्नारायणम्' इत्येतद्व्याख्यानावसरे 'रतिः शं च मितमस्येति रश्मिर्जीवः' इति व्याख्यातत्वेन जीववाचकस्य रश्मिशब्दस्य तत्स्वरूपज्ञाने लक्षणामभिप्रेत्य इदं व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । तेजःशब्दस्य व्याख्यानम्- **बाह्यं ज्ञानमिति** ॥ वृत्तिरूपं ज्ञानमित्यर्थः । इदं च अन्तःकरणस्य तैजसत्वेन तत्परिणामरूपवृत्तेरपि तेजःशब्दवाच्यत्वात् । 'एवं तेजः प्रातिभाख्यं बाह्यं चेति द्विधामतम्'(छा.भा.७.४.१४) इति प्रमाणानुसाराच्च उपपद्यत इति भावः । द्वितीयस्य त इत्यस्य पश्यामीत्यनेन साक्षादन्वयासम्भवात् रूपमित्यनेन च आद्यस्य अन्वितत्वात् अपेक्षिताध्याहारेण अन्वयमाह- **ते प्रसादादिति** ॥ रश्मितेजःशब्दौ स्वरूपबाह्यज्ञानपरतया स्वयं व्याख्याय यत्परेण व्याख्यातं 'रश्मीन् स्वान् व्यूह विगमय । तेजस्तावकं समूह एकीकुरु उपसंहर' इति तद्दूषयति- **आदित्यरश्म्यादीनामिति** ॥ आद्येनादिशब्देन तेजसो द्वितीयेन उपसंहरणस्य च सङ्ग्रहः ॥ **ब्रह्मप्रतीत्यसम्भवादिति** ॥ श्रवणादिसाधनपरिपाकमव्यक्तस्वभावस्य ब्रह्मणोऽनुग्रहं च विना रश्म्याद्यपगममात्रेण साक्षात्कर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥१६॥

ननु- प्रातिपदिकमात्रस्य शब्दत्वेन व्यवहारे इतिशब्दानपेक्षायामपि विभक्त्यन्तस्य तु तत्त्वेन व्यवहारे अस्तीतिशब्दापेक्षा । तथैव सांव्यवहारिकत्वात् । प्रकृते च न प्रातिपदिकमात्रग्रहणम् । तथात्वे एकोऽसुशब्द इति वा अदस् शब्द इति वा स्यात् । किन्तु विभक्त्यन्तस्य । तथात्वेऽसाविति शब्द इति वक्तव्यम् । तत्कथमसौशब्द इत्युक्तमित्यतः सत्यम् । अत्रापि 'इति' शब्दाध्याहारात् न दोष इत्याशयेनाह- **असौशब्दोऽसाविति शब्द इति** ॥ यद्वा यः कश्चनासावेकः शब्दः प्राणे इत्यर्थभ्रान्तिनिरासायाह- **असौशब्दोऽसाविति शब्द इति** ॥ असुशब्दस्य सप्तम्यन्तमिदमिति ज्ञापनाय भाष्ये प्राण इति सप्तमीप्रयोग इत्याशयेन

कथं तेन तज्ज्ञापनमित्यतोऽपेक्षितमध्याहरति- **इति वक्तीति शेष इति** ॥ एवं च असाविति शब्दः प्राणे इत्यर्थं वक्तीत्युक्त्या सप्तम्यन्तोऽयमसुशब्दः प्राणप्रतिपादक इति भाष्यार्थः सम्पद्यते । शेषपूरणाभावे तु एकोऽसाविति प्रथमान्तः शब्दः प्राणे वर्तते प्राणविषयतया व्याख्यातव्य इति भाष्यार्थः प्रतीयेतेति भावः । भाष्ये प्राण इत्यतःपरं श्रूयमाणस्य स्थित इत्यस्य वैयर्थ्यशङ्कायां पूर्वभाष्यार्थविवरणपूर्वकं तद्व्यावर्त्यां शङ्कां उत्थापयति- **यद्यसुः प्राण इति** ॥ असुशब्दः प्राणवाचकः । तस्य सप्तमी असाविति । ततश्चासौ प्राणे । इत्यर्थो यदि स्यादित्यर्थः ॥ **अस्येति** ॥ असाविति सप्तम्यन्तस्येत्यर्थः । कुत इत्यत आह- **क्रियापेक्षत्वादिति** ॥ असावित्यधिकरणसप्तमीत्वात् क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारस्य च अधिकरणत्वात् क्रियापेक्षत्वमधिकरणस्येत्यर्थः ॥ **क्रियाध्याहारेणेति** ॥ क्रियाश्रयकर्तृवाचकस्थितपदाध्याहारेणेत्यर्थः । अत्र टीकायां स्थित इतीत्येव प्रतीकग्रहणमुचितम् । तस्यैवोक्तशङ्कानिवर्तकत्वात् । भाष्येऽपि प्राणे इत्यतः परं स्थित इति पाठदर्शनात् 'प्राणे स्थितो यः पुरुषः सोऽसावहमिति स्मृतः'(बृ.भा.७-१५) इत्येतन्मन्त्रव्याख्यानरूपे बृहद्भाष्योदाहृत-प्रमाणे प्राण इत्यतःपरं स्थित इति क्रियाध्याहारस्य स्पष्टत्वेन तदनुसारेण अत्रापि भाष्ये प्राण इत्यतःपरं स्थित इति पाठस्यावश्यकत्वाच्च । यस्मिन्निततीति प्रतीकग्रहणं तु प्रकृतानुपयुक्तत्वादयुक्तम् । उत्तरत्र अवतारिकापूर्वकं तस्य व्याख्यास्यमानत्वाच्च । न च यस्मिन्निति वाक्यगतस्य स्थित इत्यस्य प्रकृतोपयोगाभिप्रायेण तत्प्रतीकग्रहणमिति वाच्यम् । तस्य प्रागध्याहृतानुवाद-रूपत्वेऽपि स्वयमध्याहाररूपत्वाभावेन क्रियाध्याहारेण अन्वयं दर्शयतीति टीकाया अस्वारस्यप्रसङ्गात् । भाष्ये प्राण इत्यतःपरं स्थित इति पाठस्य मूलकोशेषु दर्शनाच्चेति । भाष्यकृद्व्याख्याने असावसाविति शब्दयोरेकत्र श्रुतयोः वैरूप्यं स्थित इत्यध्याहारं च असहमानः प्रकारान्तरमाशङ्कते- **असावसावितीति** ॥ **वीप्सार्थतयेति** ॥ प्रयोक्तुर्व्याप्तिविषया इच्छा वीप्सा तदर्थतया इत्यर्थः । यो यो धूमवानसावसावग्निमानित्यादौ दृष्टत्वादिति भावः । किमध्याहारादिरेव भाष्यकृद्व्याख्याने दोष उत वीप्साया असिद्धिः । आद्ये आह- **एवं व्याख्यान इति** ॥ प्रतीकान्तरस्य सर्वप्रतीकोत्तमत्वं सूचयितुं प्राणाख्येत्युक्तम् । महार्थलाभादध्याहारादिः गुण एव न दोषः । न हि मृगभायात् बीजानामनवापः

सम्भवतीति भावः । द्वितीयं दूषयति- **एकेनापि शब्देनेति** ॥ असाविति शब्देनेत्यर्थः । यो यो धूमवानितिवद्यो धूमवानसावग्निमान् इतीत्युदाहरण-वाक्यस्यापि सांव्यवहारिकत्वात् । अन्यथा तत्र वीप्साया असिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । ननु एकेन शब्देन वीप्सासिद्ध्यङ्गीकारे 'नित्यवीप्सयोः' (सि.कौ.२१४०) इत्येतत्सूत्रविरोधः । नित्यवीप्सयोः सर्वस्य द्वे इत्यनुवर्तते । नित्यमाभीक्ष्ण्यं वीप्सा व्याप्तिप्रतिपादनेच्छा नित्ये वीप्सायां च अर्थे तद्वर्तते तस्य द्वे भवतः । नित्ये पचति पचतीत्यादि । वीप्सायां ग्रामो ग्रामो रमणीयः, वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यादि । अत्र वीप्सायां द्विर्भावस्य विहितत्वादिति चेत् मैवम् । 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादौ व्यभिचारेण नित्यवीप्सयोरित्यस्यानित्यताया दुर्घटवृत्त्यादौ उक्तत्वेन अत्र द्विर्भावाभावसम्भवादित्याशयात् ॥

ननु दर्शनप्रार्थनप्रकरणे योऽसावित्यादिस्वरूपप्रतिपादनमसङ्गतमित्यतः पश्यामीति पूर्वेणान्वयमङ्गीकृत्य श्रुतियोजनाप्रकारं दर्शयति- **तथा चेति** ॥ एवं योऽसावित्यादेः पूर्वेण एकवाक्यत्वमङ्गीकृत्य तं च पश्यामीति पूर्वेण सम्बन्धो दर्शितः । तस्मिन् पक्षे भगवद्रूपेषु भेदशङ्कानिवर्तकस्यान्यस्याभावात् । तन्निवर्तकतयाभिन्नवाक्यतामङ्गीकृत्य योजनान्तरमाह- **अथवेति** ॥ अयमत्र योजनाक्रमः । अथवा तत्र भेदशङ्कायामिदमाहेत्यन्वयः । तत्र प्राणाद्यनेक-प्रतीकस्थभगवद्रूपेषु भेदशङ्कायामधिष्ठानभेदप्रयुक्तभेदशङ्कायामिदमाह । योऽसावित्यादिवाक्यमभेदप्रतिपादनायाहेत्यर्थः । ननु पूर्वं भगवतः पूषाद्यनेक-प्रतीकस्थत्वोक्तावपि प्राणादिस्थत्वानुक्तेः कथं तत्र भेदशङ्केत्यत उक्तम्- **पूषादिशब्दैरुपलक्षणयेत्यादि** ॥ विशिष्य लक्षणायां नियामकाभावात् पूषादिशब्दैरित्युक्तम् । अजहल्लक्षणेति सूचनायोपलक्षणयेत्युक्तमिति । नन्वेवमपि योऽसावित्यादिपरिहारवाक्यासङ्गतिरेव । तत्र योऽसौ प्रसिद्धोऽसौ प्राणे स्थितः पुरुषः । स एव अहेयत्वनित्यास्तितामानाभ्यामहमस्मिशब्दवाच्यतया उपासकेषु स्थित इति योजनया प्राणप्रतीकस्थस्य उपासकप्रतीकस्थस्य च विष्णोरभेदोक्तावपि पूषादिप्रतीकस्थस्य तदनुक्तेरित्यतः तद्वाक्यतात्पर्यमाह- **सर्वप्रतीकेष्विति** ॥ एक एवेति वदता श्रुतौ तदध्याहर्तव्यमिति सूचितम् । ततश्च योऽसौ प्रसिद्धः असौ प्राणे स्थितः । यश्चाहमस्मिशब्दवाच्यतया उपासकेषु स्थितः । उपलक्षणमेतत् ।

कथं तेन तज्ज्ञापनमित्यतोऽपेक्षितमध्याहरति- **इति वक्तीति शेष इति** ॥ एवं च असाविति शब्दः प्राणे इत्यर्थं वक्तीत्युक्त्या सप्तम्यन्तोऽयमसुशब्दः प्राणप्रतिपादक इति भाष्यार्थः सम्पद्यते । शेषपूरणाभावे तु एकोऽसाविति प्रथमान्तः शब्दः प्राणे वर्तते प्राणविषयतया व्याख्यातव्य इति भाष्यार्थः प्रतीयेतेति भावः । भाष्ये प्राण इत्यतःपरं श्रूयमाणस्य स्थित इत्यस्य वैयर्थ्यशङ्कायां पूर्वभाष्यार्थविवरणपूर्वकं तद्व्यावर्त्यां शङ्कां उत्थापयति- **यद्यसुः प्राण इति** ॥ असुशब्दः प्राणवाचकः । तस्य सप्तमी असाविति । ततश्चासौ प्राणे । इत्यर्थो यदि स्यादित्यर्थः ॥ **अस्येति** ॥ असाविति सप्तम्यन्तस्येत्यर्थः । कुत इत्यत आह- **क्रियापेक्षत्वादिति** ॥ असावित्यधिकरणसप्तमीत्वात् क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारस्य च अधिकरणत्वात् क्रियापेक्षत्वमधिकरणस्येत्यर्थः ॥ **क्रियाध्याहारेणेति** ॥ क्रियाश्रयकर्तृवाचकस्थितपदाध्याहारेणेत्यर्थः । अत्र टीकायां स्थित इतीत्येव प्रतीकग्रहणमुचितम् । तस्यैवोक्तशङ्कानिवर्तकत्वात् । भाष्येऽपि प्राणे इत्यतः परं स्थित इति पाठदर्शनात् 'प्राणे स्थितो यः पुरुषः सोऽसावहमिति स्मृतः'(बृ.भा.७-१५) इत्येतन्मन्त्रव्याख्यानरूपे बृहद्भाष्योदाहृत-प्रमाणे प्राण इत्यतःपरं स्थित इति क्रियाध्याहारस्य स्पष्टत्वेन तदनुसारेण अत्रापि भाष्ये प्राण इत्यतःपरं स्थित इति पाठस्यावश्यकत्वाच्च । यस्मिन्निनतीति प्रतीकग्रहणं तु प्रकृतानुपयुक्तत्वादयुक्तम् । उत्तरत्र अवतारिकापूर्वकं तस्य व्याख्यास्यमानत्वाच्च । न च यस्मिन्निति वाक्यगतस्य स्थित इत्यस्य प्रकृतोपयोगाभिप्रायेण तत्प्रतीकग्रहणमिति वाच्यम् । तस्य प्रागध्याहृतानुवाद-रूपत्वेऽपि स्वयमध्याहाररूपत्वाभावेन क्रियाध्याहारेण अन्वयं दर्शयतीति टीकाया अस्वारस्यप्रसङ्गात् । भाष्ये प्राण इत्यतःपरं स्थित इति पाठस्य मूलकोशेषु दर्शनाच्चेति । भाष्यकृद्व्याख्याने असावसाविति शब्दयोरेकत्र श्रुतयोः वैरूप्यं स्थित इत्यध्याहारं च असहमानः प्रकारान्तरमाशङ्कते- **असावसावितीति** ॥ **वीप्सार्थतयेति** ॥ प्रयोक्तुर्व्याप्तिविषया इच्छा वीप्सा तदर्थतया इत्यर्थः । यो यो धूमवानसावसावग्निमानित्यादौ दृष्टत्वादिति भावः । किमध्याहारादिरेव भाष्यकृद्व्याख्याने दोष उत वीप्साया असिद्धिः । आद्ये आह- **एवं व्याख्यान इति** ॥ प्रतीकान्तरस्य सर्वप्रतीकोत्तमत्वं सूचयितुं प्राणाख्येत्युक्तम् । महार्थलाभादध्याहारादिः गुण एव न दोषः । न हि मृगभायात् बीजानामनवापः

सम्भवतीति भावः । द्वितीयं दूषयति- **एकेनापि शब्देनेति ॥** असाविति शब्देनेत्यर्थः । यो यो धूमवानितिवद्यो धूमवानसावग्निमान् इतीत्युदाहरण-वाक्यस्यापि सांव्यवहारिकत्वात् । अन्यथा तत्र वीप्साया असिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । ननु एकेन शब्देन वीप्सासिद्ध्यङ्गीकारे 'नित्यवीप्सयोः' (सि.कौ.२१४०) इत्येतत्सूत्रविरोधः । नित्यवीप्सयोः सर्वस्य द्वे इत्यनुवर्तते । नित्यमाभीक्ष्ण्यं वीप्सा व्याप्तिप्रतिपादनेच्छा नित्ये वीप्सायां च अर्थे तद्वर्तते तस्य द्वे भवतः । नित्ये पचति पचतीत्यादि । वीप्सायां ग्रामो ग्रामो रमणीयः, वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यादि । अत्र वीप्सायां द्विर्भावस्य विहितत्वादिति चेत् मैवम् । 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादौ व्यभिचारेण नित्यवीप्सयोरित्यस्यानित्यताया दुर्घटवृत्त्यादौ उक्तत्वेन अत्र द्विर्भावाभावसम्भवादित्याशयात् ॥

ननु दर्शनप्रार्थनप्रकरणे योऽसावित्यादिस्वरूपप्रतिपादनमसङ्गतमित्यतः पश्यामीति पूर्वेणान्वयमङ्गीकृत्य श्रुतियोजनाप्रकारं दर्शयति- **तथा चेति ॥** एवं योऽसावित्यादेः पूर्वेण एकवाक्यत्वमङ्गीकृत्य तं च पश्यामीति पूर्वेण सम्बन्धो दर्शितः । तस्मिन् पक्षे भगवद्रूपेषु भेदशङ्कानिवर्तकस्यान्यस्याभावात् । तन्निवर्तकतयाभिन्नवाक्यतामङ्गीकृत्य योजनान्तरमाह- **अथवेति ॥** अयमत्र योजनाक्रमः । अथवा तत्र भेदशङ्कायामिदमाहेत्यन्वयः । तत्र प्राणाद्यनेक-प्रतीकस्थभगवद्रूपेषु भेदशङ्कायामधिष्ठानभेदप्रयुक्तभेदशङ्कायामिदमाह । योऽसावित्यादिवाक्यमभेदप्रतिपादनायाहेत्यर्थः । ननु पूर्वं भगवतः पूषाद्यनेक-प्रतीकस्थत्वोक्तावपि प्राणादिस्थत्वानुक्तेः कथं तत्र भेदशङ्केत्यत उक्तम्- **पूषादिशब्दैरुपलक्षणयेत्यादि ॥** विशिष्य लक्षणायां नियामकाभावात् पूषादिशब्दैरित्युक्तम् । अजहल्लक्षणेति सूचनायोपलक्षणयेत्युक्तमिति । नन्वेवमपि योऽसावित्यादिपरिहारवाक्यासङ्गतिरेव । तत्र योऽसौ प्रसिद्धोऽसौ प्राणे स्थितः पुरुषः । स एव अहेयत्वनित्यास्तितामानाभ्यामहमस्मिशब्दवाच्यतया उपासकेषु स्थित इति योजनया प्राणप्रतीकस्थस्य उपासकप्रतीकस्थस्य च विष्णोरभेदोक्तावपि पूषादिप्रतीकस्थस्य तदनुक्तेरित्यतः तद्वाक्यतात्पर्यमाह- **सर्वप्रतीकेष्विति ॥** एक एवेति वदता श्रुतौ तदध्याहर्तव्यमिति सूचितम् । ततश्च योऽसौ प्रसिद्धः असौ प्राणे स्थितः । यश्चाहमस्मिशब्दवाच्यतया उपासकेषु स्थितः । उपलक्षणमेतत् ।

यश्च पूषादिशब्दवाच्यतया पूषादिषु स्थितः । स सर्वोऽप्येक एव । नाधिष्ठानभेदप्रयुक्तभेदवान् । 'सर्वेषु भूतेषु एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' (ऐतरेयारण्यकं) इति श्रुतेरिति योजनोक्ता भवतीति ॥ १६ ॥

उपनिषत्

[1]वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ओम् क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ओम् क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥१७॥

भाष्यम्- यस्मिन्नयं स्थितः सोऽप्यमृतः किमु परः । अः ब्रह्मैव निलयनं यस्य वायोः सोऽनिलम् ।

अतिरोहितविज्ञानाद्वायुरप्यमृतः स्मृतः ।
मुख्यामृतः स्वयं रामः परमात्मा सनातनः॥
इति रामसंहितायाम् ॥ १७ ॥

टीका- 'वायुरनिलममृतम्' इत्येतद्वाक्यं 'मरिष्यतो वायुः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वा अधिदैवमात्मानमनिलममृतं प्रपद्यताम् । अथेदं शरीरमग्नौ हुतं भस्मान्तं भूयात्' इति केचिद्व्याचक्षते । तदसत् । अवश्यम्भाविन्यर्थे प्रार्थनानुपयोगात् । प्रकरणादपि उपपत्तेर्बलीयस्त्वात् । अतो लिङ्गव्यत्ययेन विभक्तिव्यत्ययेन वा समानाधिकरणान्येतानि पदानि । ननु तर्हि प्रकृतासङ्गतानि स्युः । 'वायुरनिलम्' इति पुनरुक्तिः स्यादित्यत आह- **यस्मिन्निति** ॥ यस्मिन् वायौ अयं परमेश्वरः सोऽपि वायुरपि अमृतः किमु परोऽमृत इति 'वक्तव्यम्' इति शेषः । ननु अस्मिन् वाक्ये वायुरमृत-

---

१. अदोषत्वाद इत्युक्तो वायुस्तन्निलयो यतः ।
अनिलं तत एवासावमृतश्चेति कीर्त्यते ॥
तदाश्रयोऽपि ह्यमृतः किमु साक्षात्स्वयं हरिः ।
क्रतुश्च ज्ञानरूपत्वात्स एव हि जनार्दनः ॥

मित्येवोच्यते । न तु यस्मिन् वायौ अयं परमेश्वरः स्थित इति तत्कुतः कैमुत्यं लभ्यते । न हि वायोरमृतत्वमात्रेण ईश्वरामृतत्वसिद्धिरिति चेत् मैवम् । अस्यार्थस्य अनिलपदेन उक्तत्वात् । तत्कथमित्यतः तात्पर्यतो व्याख्यातं तदिदानीं निर्वक्ति- **अः ब्रह्मैवेति** ॥ निलं निलयनमाश्रयः । यथाश्रुतस्य अनुवादो अयमित्यतो अनिलमित्युक्तम् । अनेन पुनरुक्तिरपि परिहृता भवति । ननु यस्मिन्नयं स्थित इत्यनेन वायुरीश्वराश्रय इत्युक्तम् । अनेन निर्वचनेन ईश्वरो वायोराश्रय इति लक्ष्यते । तत्कथमनिलपदार्थोऽसाविति चेन्मैवम् । यस्मिन्नयं स्थित इत्यनेनापि यस्मिन् वायौ अयं परमेश्वरो नियामकत्वेन स्थित इति वायोरीश्वराश्रितत्वस्यैव कथितत्वात् । अथवा यस्मिन् परमेश्वरे अयं वायुः स्थितः । यदधीनो वर्तत इति यावत् । स वायुरपि यदा अमृतः तदा किमु वक्तव्यं स परोऽमृत इति व्याख्येयम् ।

ततश्चेदमुक्तं भवति । सोऽहमस्मीति जीवान्तर्गतस्य परमेश्वरस्य नित्यास्तित्वं कल्याणतमरूपत्वश्चोक्तम् । तन्न युक्तम् । प्रत्यक्षत एव देहस्य भस्मान्तत्वदर्शनात् । देहनाशे च तदन्तर्गतस्य परमेश्वरस्य जीववन्मरणाद्यवश्य-म्भावादित्याशङ्क्येदमुक्तम्- **वायुरनिलमिति** ॥ अयमर्थः । यद्यपीदं शरीरं भस्मान्तम् । तथापि तदन्तर्गतस्य परमेश्वरस्य न मरणादिदोषप्रसङ्गः । कुतः? अनिलः परमेश्वराश्रितः वायुरपि यदा अमृतः अथ तदा परमेश्वरः किं वक्तव्य इति तदमृतत्वस्य कैमुत्यसिद्धत्वादिति ॥

ननु संसारिणो वायोः कथममृतत्वं सम्भवति । यद्युपचारेण तर्हीश्वरस्यापि किं तथाविधममृतत्वमस्तीत्याशङ्कां स्मृत्यैव परिहरति- **अतिरोहितेति** ॥ देहनाशेऽपि तत्कार्यविज्ञानतिरोभावाभावसादृश्यादित्यर्थः । 'अतिरोहित-विज्ञनात्' इति भावप्रधानो निर्देशः । मुख्यामृतः देहनाशादिरहितः । परमात्मा सनातन इति तत्र युक्तिद्वयम् ॥ १७ ॥

वामन- सर्वसंस्थस्यापि हरेः प्राणे विशेषस्थितिरुच्यते- **वायुरिति** ॥ आत्मसंस्थस्य हरेः अखण्डितदर्शनात् वायुरप्यमृतः । अत्र पुनः कैमुत्यन्याया-दर्थान्तरं च सिद्ध्यतीत्याह- **यस्मिन्निति** ॥ अनिलशब्दार्थं व्युत्पादयति- **अ इति** ॥ 'अ इति ब्रह्म' इति श्रुतिः । अस्मिन्नर्थे रामसंहितावचनं प्रमाणमाह- **अतिरोहितेति** ॥ बिम्बापरोक्षमात्रं हि ध्यातव्यभावे लभ्यत इत्यविरोधः ।

अतिरोहितज्ञानस्यापि देहसम्बन्धसिद्धेः तद्विनाशेनैव विमोक्ष इति ज्ञापयंस्तत्प्रकारमाह- **अथेति** ॥ इदं वाय्वधिष्ठितमचिच्छरीरं परमात्माग्नौ भस्मीभावेन विनश्यति। एवं लिङ्गशरीरभङ्गात् स्वरूपानन्दाभिव्यक्तिर्भवतीति भावः। अन्येषामप्येवं मोक्षप्रकार इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

वादि- विभक्तिव्यत्ययेन इत्यत्र वायुरिति प्रथमायाः 'सुपां सुलुक्' इति वचनात् द्वितीयाकरणे वायुमनिलममृतमाहुरिति योजनासम्भवात् । लिङ्गव्यत्यासे तु वायुरनिलः अमृत इति योजनासम्भवादिति भावः । प्रकृतासङ्गतानीत्यत्र भगवत एव प्रकृतत्वेन वायोः कथनं कथं सङ्गच्छत इति शङ्कितुरभिप्रायः ॥ १७ ॥

श्रीनि- अध्यात्मपरिच्छेदं देहसम्बन्धम् । ननु प्रार्थनापरतया व्याख्यानमुपयुक्तमेव । अपावृण्विति ज्ञानिप्रार्थनप्रकरणादित्यत आह- **प्रकरणादपीति** ॥ एतन्न प्रार्थ्यं अवश्यम्भावित्वादिति युक्तेरित्यर्थः । अनिलममृतमिति यदि नपुंसकलिङ्गं, तर्हि अनिलः अमृतः इति नपुंसकलिङ्ग-व्यत्ययः कार्यः । यदि वा पुल्लिङ्गस्य द्वितीयाविभक्तिः, तर्हि द्वितीयाविभक्तेः प्रथमान्तत्वेन व्यत्ययः कार्य इत्यत आह- **अत इति** ।। पुनरुक्तिः पर्यायत्वादिति भावः । अस्य अर्थस्य 'यस्मिन्नयं स्थितः' इत्यर्थस्य व्याख्यानं यस्मिन्नयमित्यनेनेति शेषः । ननु भाष्ये अनिल इति वक्तव्यमित्यत आह- **यथाश्रुतस्येति** ॥ श्रुत्युक्तस्य अनिलपदस्य इत्यर्थः । तथा च श्रुतावनिल-मित्युक्तत्वादिति भावः ॥ **अनेनेति** ॥ अनिलपदस्य योगवृत्त्या अर्थकल्पनेन इत्यर्थः । तथा च वायुशब्दो रूढः । अनिलशब्दश्च यौगिक इति न पुनरुक्तिदोष इति भावः ॥ **तत्कार्येति** ॥ देहकार्येत्यर्थः । तथा च अमृतः अमृतसदृश इत्यर्थः । प्राणे तत्र देहनाशाभावः उत्तमचेतनत्वात्, नित्यदेहत्वाच्चेत्यर्थः ॥१७॥

छलारी- प्रकृतासङ्गतानीति ॥ तथा च पूर्ववाक्ये ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् वायुप्रतिपादकानामेषां पदानां ब्रह्मणि अन्वयाद्यभावादिति भावः । वाय्वनिलशब्दयोः पर्यायत्वादिति भावः ॥ **यस्मिन्वायाविति** ॥ 'नियामकतया स्थितः' इति शेषः । स नियम्य एव वायुः यदा अमृतः तदा नियामको विष्णुः अमृत इति किं वाच्यमिति । विष्णोरेव अमृतत्वप्रतिपादकत्वार्थं वाय्वादिपदत्रयोक्तिरिति प्रकृतविष्णावेव सङ्गतेः न प्रकृतासङ्गतिरिति भावः ॥

निलं निलयनमाश्रय इति ॥ निपूर्वात् 'लीङ् श्लेषणे' इत्यस्मात् अधिकरणे औणादिके निलशब्दोऽधिकरणार्थ इति भावः । ननु वायुविशेषणत्वादनिलशब्दस्य पुल्लिङ्गता स्यात् । तथा च भाष्ये 'सोऽनिलम्' इति वचनमयुक्तमित्यत आह- **यथाश्रुतस्येति** ॥ उपनिषदुक्तस्येत्यर्थः॥ **पुनरुक्तिश्चेति** ॥ वायुरनिलशब्दयोः पर्यायत्वेन प्राप्तेरिति शेषः । सादृश्यादर्थ इत्यनेन वायौ अमृतशब्दस्य गौणीवृत्तिरित्युक्तं भवति ॥ १७ ॥

सत्य- ननु स्तुतिप्रकरणत्वादित्थं व्याख्यायत इत्यत आह- **प्रकरणादप्युपपत्तेरिति**॥ अवश्यम्भाविन्यर्थ इत्युक्तोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **प्रकृतासङ्गतानीति** ॥ वायुरित्यादिपदानि वायुस्वरूपनिरूपणपराणीति चेत् प्रकृतविष्णुस्वरूपनिरूपणासङ्गतानि स्युरित्यर्थः॥ **तात्पर्यतो व्याख्यातमिति** ॥ 'यस्मिन्नयं स्थित इत्यनेन' इति शेषः ॥ १७ ॥

नृसिंह- प्रार्थनाप्रकरणत्वेन तत्परतयैव व्याख्यानं युज्यत इत्यत आह- **प्रकारणादिति** ॥ **ननु तर्हीति** ॥ ततश्च पूर्वपक्ष्यभिहितार्थे एतद्दोषद्वयाभावात् स एव युक्त इवाभातीति भावः ॥ **नहीति** ॥ यस्य कस्यचित् अमृतत्वमात्रेण अन्यस्यामृतत्वसिद्धावीश्वरस्य नित्यमुक्तत्वादिना अन्यस्यापि तत्प्रसङ्ग इति भावः ॥ **तात्पर्य इति** ॥ यस्मिन्नयं स्थित इत्यनेनेति भावः । ननु मूले 'सोऽनिलः' इति वक्तव्ये कथं 'सोऽनिलम्' इत्युक्तिरित्यत आह- **यथाश्रुतस्येति**॥ **अनेनेति** ॥ अनिलपदस्य यौगिकत्वाश्रयणेनेत्यर्थः । ननु अनेन प्रकृतासाङ्गत्यं कथं परिहृतमित्यत आह- **ततश्चेति** ॥ 'सोऽहमस्मि' इत्यनेन नित्यास्तित्वं 'सोऽहमस्मि' इति सर्वप्रतीकान्तर्गतपरमेश्वरस्य ऐक्योक्त्या जीवान्तर्गतस्य कल्याणतमरूपत्वञ्चोक्तमिति भावः ॥ **देहनाशे चेति** ॥ नाशप्रसक्त्यैव जरादिदोषप्रसक्त्या कल्याणतमरूपत्वं चायुक्तमिति भावः । नन्वेवमपि 'अथेदं भस्मान्तम्' इत्यनन्वितं प्रतीयत इत्यतो वाक्यं योजयितुमाह- **अयमिति** ॥ **देहनाशेऽपीति** ॥ स्वीयदेहनाशेऽपि इत्यर्थः । तत्कार्यो देहनाशकार्यो यो विज्ञानतिरोभावः, तदभावरूपसादृश्यादित्यर्थः ॥ **परमात्मेति** ॥ वायोर्गौणामृतत्वमङ्गीकृत्य तर्हि तदमृतत्वेन कैमुत्यलभ्यमीश्वरामृतत्वमपि तादृशमेव स्यादित्याशङ्क्य विष्णोर्मुख्यामृतत्वे युक्तिद्वयमुच्यत इत्यर्थः ॥

अयमभिप्रायः । सकलशरीरान्तर्गतस्य परमेश्वरस्य शरीरनाशादिना मरणादिदोषो नाशङ्कनीयः । कुतः ? यतः परमेश्वराश्रितस्य मुख्यवायोः तत्प्रसादेन स्वीयप्राकृतशरीरनाशेऽपि अमृतत्वमेवोच्यते । तदा किमु वक्तव्यम् । पूर्णशक्तिचिदानन्दमूर्तेरप्राकृतविग्रहस्य परमोत्कृष्टचेतनस्यानादेः भगवत इतरसर्व-शरीरेषु नियामकत्वेनास्थितस्य स्वतन्त्रस्य तन्नाशादिना मरणाद्यवद्यगन्धलेशो नास्तीति । अत एव भगवान् 'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः'(ब्र.सू.२.३.१७) इति मुख्यनित्यतामेवाह । अत एव सर्वशरीरगस्य विष्णोर्जीववद्दुःखादिदोषप्रसङ्गः । तथा च शुक्रमित्यादिविशेषणानि अयुक्तानीति च परास्तम् । अत एव 'सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्' (ब्र.सू.१.२.८.) इत्यनेनाशेषाम्नायाधिपतिः बादरायणोऽपि सर्वत्रोच्यमानस्य नारायणस्य जीवेन सह शरीरेऽवस्थितौ समानभोगप्राप्तिमाशङ्क्य सामर्थ्यवैशेष्यादिना निराचकार-

सर्वज्ञाल्पज्ञताभेदात्सर्वशक्त्यल्पशक्तितः ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां सम्भोगो नेशजीवयोः ॥

(१.२.८)इति च भाष्यम् ॥

शरीरोत्पत्तौ तदन्तर्गतस्य भगवतः जनिप्रसङ्ग इत्यप्यनेन न्यायेन परास्तम् । 'स प्राणमसृजत' (प्र.उ.६.४) इत्यादिना देहत उत्पत्तिमत्तया प्रमितस्यापि वायोः 'सा वा एषा देवतानादिर्येयं पवते' इत्यादिना यदा ज्ञानाविस्मृतेर्हेतोरनुत्पत्तिरेवोक्ता । तदा किं वाच्यम् ? स्वतन्त्रस्य परमात्मनः कथमपि जनिर्नास्तीति । अत एव शारीरकमीमासायां 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' (ब्र.सू.२.३.८) इति सूत्रेण वायूत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्देहोत्पत्तिज्ञानाविस्मृतिभ्यां व्यवस्था कृता भगवता । यथाह भगवान् भाष्यकारः 'ज्ञानाविस्मृत्या वा वायावपि व्यवस्थेत्यतिदेशः' इति । बह्‌वृचोपनिषदि 'स एष मृत्युश्चैवामृतं च तदुक्तमृषिणा अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीत' (ऐ.उप.२.१.८) इत्यादिना महिदासाभिधेन प्रभुणोदाहृतमन्त्रव्याख्याना-वसरे 'अमर्त्योऽमर्त्येनासयोनिः' इत्यंशोऽमरशीलशरीरैः सहावस्थिता वायुदेवता अमृतेत्येवं परतया वृतः' । तथा च भाष्यम् 'अमर्त्यस्तत्प्रसादेन वायुर्देवैस्सह स्थितः' इति । तत्राप्यतिरोहितेत्युक्तन्यायेन शरीरकृतलेपाभावेनामृतत्वं बोध्यम् ॥१७॥

कल्ला- अतिरोहितविज्ञानाद्वायुरप्यमृतः स्मृतः।
मुख्यामृतः स्वयं रामः परमात्मा सनातनः ॥ इति ॥

अत्र टीका । देहनाशेऽपि तत्कार्यविज्ञानतिरोभावाभावसादृश्यादित्यर्थः । अतिरोहितविज्ञानात् इति भावप्रधानो निर्देशः । मुख्यामृतः देहनाशादिरहित इति । एतेन मुख्यप्राणस्य ज्ञानतिरोधानमस्ति नवा । आद्ये एतद्वचनविरोधः । द्वितीये देहत्यागकाले भगवज्ज्ञानापत्त्या 'यं यं वापि' इति न्यायेन भगवत्प्राप्त्यापत्त्या 'प्रकृतौ विलीनः संसारमेति' इति संसाराभावप्रसङ्गादिति शङ्का परास्ता । अत्रामृतशब्दस्य मरणाभावार्थकतया 'प्रलयेऽपि प्रतिभातपरावरः' इत्युक्तिसमानार्थस्य देहत्यागकाले प्रलयात्पूर्वं प्राणस्य भगवद्रूपविशेषस्मृत्यभावाङ्गीकाराविरोधात् । 'सम्भवाच्चाप्रकाशस्य परमेकमृते हरिम्' इत्युक्तेश्च इति ॥ १७ ॥

रघु- 'वायुरनिलममृतम्' इतिवाक्यस्य भाष्यकृद्व्याख्यानदृढीकरणाय अपव्याख्यानमनूद्य दूषयति- **वायुरनिलममृतमित्येतद्वाक्यमित्यादि** ॥ इत्येतद्वाक्यमित्यस्य इति केचित् व्याचक्षते इत्यनेनान्वयः ॥ **अवश्यम्भाविनीति** ॥ मरिष्यतः प्राणो वायुं प्रतिपाद्यत इत्यस्यार्थस्य प्रार्थनाभावेऽपि सिद्धत्वात् प्रार्थनानुपयोगः । कथञ्चित् तस्य देवतानुस्मरणरूपत्वेन प्रार्थनीयत्वेऽपि देहभस्मीभावस्यातथारूपस्य अवश्यम्भाविनः प्रार्थनानुपयोग एवेति भावः । ननु 'तत्ते पश्यामि' इति प्रार्थनाप्रकरणत्वात् इदमपि प्रार्थनापरत्वेन व्याख्यायते । अन्यथा प्रकरणविरोधप्रसङ्गादित्यत आह- **प्रकरणादपीति** ॥ **उपपत्तेरिति** ॥ प्रार्थनानुपयोगरूपोपपत्तेरित्यर्थः । 'वायविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिः' (ब्र.सू.भा.४.२.६) इत्यत्र वायुशब्दस्य 'पृथिव्यामृभवो लीयन्ते वरूणेऽश्विनौ अग्नावग्नयः' इति भूतप्रकरणे पठ्यमानस्य भूतवायुपरत्वशङ्कायां इन्द्रादि-लयाधिकरणत्वरूपोपपत्तिविरोधेन प्रकरणं बाधित्वा मुख्यवायुपरतायाः 'भूतेषु तच्छ्रुतेः' (ब्र.सू.४.२.५) 'प्रधानवायुस्त्विह वायुनामा भूतेष्विति प्रोक्तगतेऽपि युक्त्या' इत्यादिना शास्त्रे व्यवस्थापितत्वेन प्रकरणादुपपत्तेः बलीयस्त्वमित्यर्थः । अपव्याख्याननिराकरणफलमाह- **अत इति** ॥ वायुरनिलं प्रपद्यतामिति वैयधिकरण्येन व्याख्यानस्यायुक्तत्वात् वायुरनिलममृतमित्येतानि पदानि समानाधिकरणानि प्रथमाविभक्तिमादायैकविभक्तिकानीत्यर्थः । ननु वायुरनिल-

ममृतमिति स्पष्टं व्यधिकरणत्वात् कथं समानाधिकरणानीत्यतः किं भिन्नलिङ्गत्वात् व्याधिकरणत्वमाशङ्कसे उत पुल्लिङ्गत्वेन समानलिङ्गत्वेऽपि भिन्नविभक्तिकत्वात् । नाद्यः । शब्दः प्रमाणमित्यादौ भिन्नलिङ्गानामपि विशेषणविशेष्यभावदर्शनात् ॥

ननु तत्रोभयोः नियतलिङ्गत्वेन भिन्नलिङ्गत्वस्य अदोषत्वेऽपि प्रकृते अनिलामृतशब्दयोः अनियतलिङ्गत्वात् अनियतलिङ्गानां विशेष्यनिघ्नत्वावश्यम्भावात् कथं भिन्नलिङ्गानां विशेषणविशेष्यभाव इत्यत उक्तम्- **लिङ्गव्यत्ययेनेति** ॥ अनिलममृतमिति नपुंसकयोः पुल्लिङ्गत्वेन व्यत्ययेनेत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह- **विभक्तिव्यत्ययेनेति** ॥ अनिलममृतमिति द्वितीयायाः प्रथमात्वेन व्यत्ययेनेत्यर्थः । 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणाम्' इति स्मरणादुभयव्यत्ययो-पपत्तिरिति भावः ॥ **प्रकृतासङ्गतानीति** ॥ भगवन्माहात्म्याप्रतिपादकत्वादिति भावः । यस्मिन्नित्यस्य पूर्वप्रकृतप्राणपरामर्शकत्वे यत्तदोः समानविषयत्वात् सोऽप्यमृत इत्यत्रापि प्राणपरामर्शो वाच्यः । न चासौ युक्तः । वायुरनिलममृतमिति श्रुतिविरोधापातात् । अतो व्याचष्टे- **यस्मिन् वायाविति** ॥ प्राणस्य वायुत्वाकारेण वा वायोरेव बुद्ध्या प्रकृतत्वाद्वा अयं परामर्श इति भावः । अयं वायुरिति भ्रमनिरासाय ब्रह्मशब्दप्रकृतस्य वा, बुद्ध्या प्रकृतस्य वा परामर्श इति भावेनाह- **अयं परमेश्वर इति** ॥ किमु पर इत्यस्य अनन्वयादपेक्षितं पूरयति- **अमृत इति वक्तव्यमिति शेष इति** ॥ अमृत इत्यस्यावृत्त्या किमु पर इत्यनेन सम्बन्धे इतीत्यादिकमेव शेष इति द्रष्टव्यम् ॥ **अस्यार्थस्येति** ॥ यस्मिन् वायौ अयं परमेश्वरः स्थित इत्यस्य अर्थस्येत्यर्थः ॥ **तात्पर्यतो व्याख्यातमिति** ॥ यस्मिन्नयं स्थित इत्यनेनेति शेषः । भाष्ये निलयनमिति एतच्छ्रौतानिलमित्यस्य व्याख्यानमिति ज्ञापनायाह- **निलं निलयनमिति** ॥ तद्व्याचष्टे- **आश्रय इति** ॥

ननु भाष्ये सोऽनिल इति वक्तव्यं वायुविशेषणत्वात् । न च श्रुत्यनुसारेण अनिलमित्युक्तिरिति वाच्यम् । लिङ्गविभक्तिव्यत्ययेन तत्रापि अनिल इति व्याख्यातव्यत्वस्य उक्तत्वादित्यत आह- **यथा श्रुतस्येति** ॥ लिङ्गादिव्यत्यय-रहितस्य इत्यर्थः । भाष्ये यथाश्रुतानुवादोऽपि-

अदोषत्वाद इत्युक्तो वायुः तन्निलयो यतः ।
अनिलं तत एवासावमृतं चेति कीर्त्यते ॥ (बृ.उ.भा.७.१५.३)

इति अन्यत्रोदाहृतप्रमणानुसारेणेति ज्ञातव्यम् । अत्र प्रमाणे अ इत्युक्त इत्यतःपरं हरिरिति शेषो द्रष्टव्यः ॥ **अनेनेति** ॥ अनिलशब्दस्य यौगिकत्वाश्रयणेन वायुरनिलमिति पुनरुक्तिः परिहृतेत्यर्थः ॥ **तत्कथमिति** ॥ यस्मिन्नयं स्थित इत्यादेरपि अनिलपदार्थत्वस्योक्तत्वात् । विरुद्धयोश्चैकपदार्थत्वासम्भवादिति भावः । अस्मिन् पक्षे नियामकत्वेन इत्यध्याहारो भवतीत्यतः तदाश्रयोऽपि हि अमृतः किमु साक्षात् स्वयं हरिः इत्यन्यत्रोदाहृतप्रमाणानुसारेण पक्षान्तरमाह- **अथवेति** ॥ ननु यच्छब्देन परमेश्वरपरामर्शे सोऽपि इति तच्छब्देन तस्यैव ग्रहणावश्यम्भावेन किमु पर इति कैमुत्योक्तिरयुक्ता स्यादित्यतः तात्पर्यार्थमाह - **यदधीन इति** ॥ अनेन यदाश्रयोऽपि इति प्रमाणस्यापि इदमेव तात्पर्यमित्युक्तं भवति ॥

ननु वायुरनिलममृतमिति विशेषणानाममृतत्वरूपभगवन्माहात्म्यप्रतिपादकत्वेऽपि तत्प्रतिपादनस्य का अपूर्वेण सङ्गतिः । 'अथेदं भस्मान्तं शरीरम्' इत्यस्य तु सर्वथा नोपयोगं पश्याम इत्यत आह- **ततश्चेदमुक्तं भवतीति** ॥ **कल्याणातमरूपत्वं चेति** ॥ इदं च अहेयत्वोक्तिलब्धमिति ज्ञातव्यम् । यद्वा आदित्यान्तर्गतस्योक्तं कल्याणरूपत्वं सर्वजीवान्तर्यामिसाधारणमित्यभिप्रेत्य इदमुक्तम्- **मरणादीति** ॥ आदिपदेन दुःखादिप्रयुक्तमकल्याणरूपत्वं द्रष्टव्यम् । तथापीत्यादिप्रसङ्गइत्यन्तं श्रुतौ शेषकथनम् ॥ **परमेश्वर इति** ॥ अचिन्त्यैश्वर्यवानित्यर्थः । अनेन जीववदिति दृष्टान्तवैषम्यमुक्तं भवति । यद्वा परमेश्वराश्रितस्य वायोरमृतत्वोक्त्यैव अचिन्त्यशक्तिमत्त्वेन जीववैषम्यमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥

ननु एतत् शङ्कायाः पूर्वार्धेनैव परिहारात् उत्तरार्धवैयर्थ्यमित्यतः तव्द्यावर्त्यमाह- **यदीति** ॥ 'अतिरोहितविज्ञानात्' इत्येतद्वायोः अमृतशब्दवाच्यत्वे निमित्तकथनमिति भ्रमनिरासाय व्याचष्टे- **विज्ञानतिरोभावेति** ॥ अनेन नामृतशब्दस्य वायौ मुख्यवृत्तिः । येन संसारित्वविरोधः । किन्तु गौणी । तत्र योगप्रदर्शनाय अतिरोहितेत्यादिविशेषणमित्युक्तं भवति । विज्ञानं च न स्वरूपमित्याशयेनोक्तम्- **तत्कार्येति** ॥ देहकार्येत्यर्थः । वृत्तिरूपेति यावत् । अत्र विज्ञानतिरोभावाभाववत्त्वेनैव वायोः मुक्तसादृश्यम् । तच्च विज्ञानं मुक्तानां स्वरूपभूतं, वायोस्तु वृत्तिरूपमिति योज्यम् । ननु वृत्तिज्ञानतिरोभावाभाववत्त्वेनैव

सादृश्यम् । मुक्तेषु वृत्तिज्ञानप्रसक्तेरभावात् । ननु वृत्तिज्ञानतिरोभावाभावस्य रुद्रादिसाधारणत्वात् को विशेषो वायोरित्यत उक्तम्- **देहनाशेऽपीति** ॥ प्रलये देहनाशेऽपि इत्यर्थः । अत एवोक्तमन्यत्र भगवत्पादैः 'प्रलयेऽपि अविलुप्तज्ञानो वायुः' इति 'प्रलयेऽपि प्रतिभातपरावरः' 'मुख्यवायुर्नित्यसमः' इति च । रुद्रादीनां तु प्रलये वृत्तिज्ञानतिरोभाव एवेति भावः । अत्र वायोरिव भारत्या अपि प्रलये वृत्तिज्ञानतिरोभावाभावो ज्ञातव्यः । वियदधिकरणे 'अथ ह वाव नित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा कालः' इति । अथ यानि अनित्यानि प्राणः श्रद्धा भूतानि भौतिकानि इत्येतव्द्याख्यानावसरे तत्त्वप्रकाशिकायां 'आत्मा परमात्मा पुरुषादिपदैः जीवचैतन्यप्रकृतिस्वरूपकालप्रवाहा उच्यन्ते । तदभिमानिप्रकृतिश्च । प्राणो मुख्यवायुः, श्रद्धा तत्पत्नी । पुरुषपदेन गृहीतयोरपि अनयोः चैतन्यमात्रादधिकमपि नित्यमस्तीति दर्शयितुं पुनः सपरिकरयोः ग्रहणम्' इत्युक्तम् । चैतन्यमात्रादधिकञ्च वृत्तिज्ञानमेव । एतदुत्तराधिकरणान्ते तत्त्वप्रकाशिकायां 'अत्र वायोः परात्परनित्यत्वं स्वातन्त्र्यलक्षणं देहादेरपि नित्यत्वं च नास्त्येव। तथापि सम्यगनित्यताशून्येभ्यो वियदादिभ्यः स्वरूपातिरिक्तज्ञाननित्यत्वाभिप्रायेणातिशयेन नित्यतोच्यते' इत्युक्तत्वात् । ननु प्रलये वृत्तिज्ञानतिरोभावाभावे वायोः सुप्त्यनुपपत्तिः । वृत्त्युपरमस्यैव सुप्तित्वात् । नच नास्त्येव वायोः प्रलये सुप्तिरिति वाच्यम् । 'सुषुप्तिसंस्थान् ब्रह्मादिकान्' इति तदुक्तिविरोधापातात् । बह्मग्रहणेन वायोरपि गृहीतत्वात् । नच 'ब्रह्मादिकान्' इति अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । 'सुप्तास्तत्र यतो जीवाः सर्वे ब्रह्मशिवादिकाः' इति विशेषप्रमाणविरोधादिति चेन्मैवम् । यतस्तेषां सा अस्मत्स्वप्नावस्थासदृशी । मनोवृत्तेः सद्भावात् बाह्यव्यापाराभावाच्च । एवञ्च स्वप्नसुषुप्त्युभयसाधारणसुप्तिशब्दस्य तस्यामवस्थायां गौण्या वृत्त्या प्रयोगः । सुप्तिशब्दस्योभयसाधारणत्वं कुत इति चेत् । उक्तञ्च बृहद्भाष्ये स्वप्नसुषुप्त्युभयाभिप्रायेण तानि सुप्त इत्युक्तमिति । उक्तञ्च षट्प्रश्नभाष्यटीकायां 'स्वापोऽपि द्विविधः । स्वप्नः सुषुप्तिश्चेति'(४.१) इति । ततश्च वायोः वृत्तिज्ञानाविरोधिस्वप्न एव प्रमाणे सुप्तिशब्दार्थो नतु वृत्तितिरोभाव-रूपा प्रसिद्धा सुप्तिः अतो न कश्चिद्दोषः ॥

ननु प्रलये अन्येषामपि जीवानां मनोवृत्तिसद्भावेन कथं वायोरेवायं विशेषः । नच तत्र प्रमाणाभावः । 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' (का.उ.२.२.८) इति श्रुतेः परमेश्वरस्य स्वाप्नपदार्थस्रष्टृत्वे 'निर्मातारं..' (ब्र.सू.३.२.२) इति सूत्रभाष्ये प्रमाणत्वेनोपन्यासात् । एषु जीवेषु प्रलयादिषु सुप्तेषु इति काठकभाष्ये प्रलयपरत्वेन अस्या एव श्रुतेः व्याख्यातत्वाच्च । तदुभयपर्यालोचनया च प्रलये परमेश्वरस्य स्वाप्नपदार्थनिर्मातृत्वसिद्धिसम्भवात् । नच प्रलये निर्माणमात्रमत्रोच्यते । नतु तत्कालीनमिति वाच्यम् । 'भुञ्जानो नोत्सृजेद्वाचम्' इत्यादाविव प्रकरणप्राप्तत्वात् । स्वाप्नपदार्थज्ञानञ्च वृत्तिरूपमेवेति सिद्धे अन्येषामपि प्रलये वृत्तिसद्भाव इति चेन्मैवम् । सुप्तेषु इत्यत्र सुप्तिशब्देन इदानीन्तनसुप्तिविवक्षायां स्वाप्नपदार्थनिर्माणस्य प्रलयकालीनसुप्तिविवक्षायां ब्रह्मादिमनोवृत्तेः कालक्षणादेश्च निर्माणस्य श्रुत्यर्थतया विवक्षितत्वेन सर्वजीवानां प्रलये स्वाप्नपदार्थनिर्माणासिद्धेः । तस्मात्प्रलये वृत्तिज्ञानतिरोभावाभावो वायोरेवेति युक्तमिति ॥

ननु 'अतिरोहितविज्ञानात्' इत्यस्य बहुव्रीहित्वेन वायुपरत्वात् तेन सादृश्यं विरुद्धं तिरोभावाभावसादृश्यमित्यर्थ इति च अयुक्तमित्यत आह- **अतिरोहितविज्ञानादिति भावप्रधान इति** ॥ अतिरोहितविज्ञानस्य वायोर्भावः विज्ञानतिरोभावाभाव एव । अतो युक्तं तेन सादृश्यं उक्तं व्याख्यानञ्चेति भावः । परमात्मेत्यादिविशेषणद्वयस्य वैयर्थ्यं परिहरति- **परमात्मेति** ॥ रामः देहनाशादिरहितः परमचेतनत्वात् सनातनत्वाच्च इति । तत्र मुख्यामृतत्वे युक्तिद्वयमित्यर्थः । ननु सनातनत्वं नाम नित्यत्वं देहनाशादिरहितत्वमेवेति साध्यावैशिष्ट्यमिति चेन्मैवम् । नादेन सहितः सनादनः सनादन एव सनातनः । 'तृतीयो ऽतिशये' इति सूत्रात् । देहनाशादिरहितत्वेन श्रुतिप्रमित इति यावत् । अतो न साध्यवैशिष्ट्यम् । उक्तञ्च 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' (गीता.२.२४) इत्यत्र नित्यपदेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य गीतातात्पर्यनिर्णये नादेन सह वर्तत इति सनादनः सनादन एव सनातनः इति ॥

ततश्च योऽसावित्यादिसार्धमन्त्रस्यायमर्थः । प्राणादिप्रतीकस्थं भगवन्तं प्रार्थयते- **योऽसावित्यादि** ॥ योऽसौ प्रसिद्धोऽसौ प्राणवाचकस्य असुशब्दस्य

सप्तम्यन्तमिदम् । प्राणे नियामकतया स्थितः पुरुषः स एव उपासकान्तर्गतः अहं अहेयत्वादहं शब्दवाच्यः । अस्मि नित्यास्तित्वेन प्रमितत्वात् अस्मिशब्दवाच्यः । तञ्च पश्यामि । अथवा पूषन्नित्यादिना पूषादिशब्दैः उपलक्षणया प्राणाद्यनेक-प्रतीकस्थत्वं विष्णोरुक्तम् । तत्र भगवतोऽधिष्ठानभेदप्रयुक्तभेदशङ्कायां योऽसावित्याद्यर्थः प्रवर्तते । योऽसौ प्रसिद्धोऽसौ प्राणे स्थितः । यश्चाहमस्मिशब्द-वाच्यतयोपासकेषु स्थितः । उपलक्षणमेतत् । यश्च पूषादिशब्दवाच्यतया पूषादिषु स्थितः स सर्वोऽप्येक एव । न अधिष्ठानभेदप्रयुक्त भेदवान् । ननु सोऽहमस्मि इति जीवान्तर्गतस्य नित्यास्तित्वम्, अहेयत्वेन कल्याणरूपत्वश्चोक्तम् । तन्न युक्तम् । प्रत्यक्षत एव देहस्य भस्मान्तत्वदर्शनात् । देहनाशे च तदन्तर्गतस्य जीववन्मरणाद्यवश्यम्भावादित्याशङ्कानिरासायोक्तम्- **वायुरनिलमित्यादि** ॥ यद्यपीदं शरीरं भस्मान्तं तथापि न तदन्तर्गस्य परमेश्वरस्य मरणादिदोषप्रसङ्गः । कुत इत्यतः कैमुत्येन परमेश्वरस्य अमृतत्वसिद्धिरित्याशयेनोक्तम्- **वायुरनिलममृतमिति** ॥ अनिलं व्यत्ययेन अनिलः । अः ब्रह्मैव निलं निलयनं आश्रयो यस्यासौ तथोक्तः । परमेश्वराश्रितो वायुरपि यदा अमृतं अमृतः अथ तदा परमेश्वरोऽमृत इति किमु वक्तव्यमिति ॥ १७ ॥

उपनिषत्

ओम् क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ओम् क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥१७॥

भाष्यम्

भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः।
अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्यत्किञ्चिदिष्यते ॥

इति ब्रह्मतर्के ॥ १७ ॥

टीका- अथ प्रणवप्रतीकं प्रार्थयते- **ओमिति** ॥ ओतत्वादिगुणयुक्त क्रतो मां स्मर । मया कृतं ध्यानादिकं च स्मर इति । अभ्यासस्तात्पर्यार्थः । अत्र स्मरणं नाम प्रसिद्धमेवेति प्रतीतिं स्मृत्यैव परिहरति- **भक्तानामिति** ॥ भक्तकर्मकं यद्विष्णोः स्मरणं तदनुग्रहोन्मुखत्वमेव । विष्णौ यः स्मरणशब्दः प्रयुज्यते सः स्मरणकार्यानुग्रहोन्मुखत्व एव लक्षणया वर्तत इति यावत् । नैवान्यत्संस्कार-कारणकं ज्ञानमित्यर्थः । न केवलं भक्तविषय एव किन्तु

सर्वत्रापीत्युक्तम्- क्वचिदिति ॥ कुतः? नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः । स्मरणं हि अनुभवनाशे तज्जन्यसंस्कारसहकृतेन मनसा जायते । ईश्वरश्च नित्यज्ञप्तिस्वरूप इति तस्य स्मरणासम्भवाल्लक्षणाश्रयणमिति भावः ॥ १९ ॥

वामन- एवं भगवन्तं स्तुत्वा प्रसादयन्ननुग्रहाय प्रार्थयति- **ओमिति** ॥ सर्वगुणैरोतत्वान्नारायण ओमित्युच्यते । तच्चोक्तं भगवतैवान्यत्र 'ओमशेषगुणाधार इति नारायणोऽप्यसौ' इति । व्यतिकरः कर्मणः । ततस्तारणशीलत्वात् क्रतुरिति ज्ञानमुच्यते । अतः क्रतो इति ज्ञानस्वरूपस्य हरेः सम्बोधनम् । 'स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वात्' इति हि पुरस्ताच्चोक्तम् । हे यज्ञाख्य नारायण त्वत्पादैकसंश्रयानस्मान् अनुग्रहाय संस्मर । अस्माभिः कृतं त्वत्प्रार्थनमपि स्मर । अनुग्रहोन्मुखो भवेत्यर्थः । नहि स्मरणमात्रं तं प्रति प्रार्थनीयम् । सर्वज्ञस्य विस्मृतेरेवाभावात् । अत्र ब्रह्मतर्कवचनं चाऽह- **भक्तानामिति** ॥ १९ ॥

श्रीनि- प्रसिद्धं संस्कारजन्यज्ञानमित्यर्थः । कार्येत्युक्त्या लक्षणाबीज-सम्बन्धो दर्शितः । न केवलमित्यनन्तरं भक्तानां स्मरणमित्युक्तत्वादिति शेषः । एवेत्यनन्तरमिदं स्मरणशब्दवाच्यमित्येतावान् वाक्यशेषः मोक्षमुद्दिश्य इति शेषः ॥१९॥

छलरी- ओतत्वादिगुणयुक्तेति ॥ 'अव रक्षणे' इत्यादिना धातु-व्याख्यानेनोक्तगतिप्रवेशनाद्यर्थकस्य अवतेः 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्युणादिसूत्रेण मन्प्रत्यये प्रत्ययटिलोपे च 'ज्वरत्वर...' इत्यादिना धातोरूठादेशे 'सार्वधातुकार्ध-धातुकायोः' इति गुणे ओमितिरूपम् । तथा च ओतत्वं रक्षकत्वम्। आदिशब्दात् गतिकान्तिप्रवेशनादियुक्तत्वं गृह्यत इति भावः ॥ **क्रतो इति** ॥ ज्ञानस्वरूपेत्यर्थः ॥ **प्रसिद्धमेवेति प्रतीतिमिति** ॥ संस्कारसहितमनोमात्रजन्य ज्ञानमित्यर्थः ॥ **अनुग्रहोन्मुखत्वमिति** ॥ अनुग्रहः प्रसादः तेन उन्मुखत्वं नाम अभिमुखत्वमित्यर्थः ॥ **सर्वत्रापीति** ॥ जरासन्धादिद्वेषिहननविषये कृष्णस्य यत्स्मरणं तदपि भीमादिष्वनुग्रहोन्मुखत्वमेवेति भावः ॥१९॥

सत्य- ननु स्मरणवाचकस्य स्मरणशब्दस्य कथमनुग्रहोन्मुखत्वपरत्वमित्यत आह- **विष्णौ यः स्मरणशब्द इति** ॥ स्मरणकार्येति शक्यसम्बन्धकथनम् ॥१९॥

नृसिंह- प्रणवस्यानेकार्थत्वात् ओतत्वादीत्यादिशब्दः । यथाह-

ओतत्वादवनान्मानादधिकोच्चत्वकारणात् ।
आनन्दादोजसश्चैव भरणादोमुदाहृतः ॥ इति ॥

'कृतं स्मर' इत्यत्र कृतं कर्मेत्यर्थाङ्गीकृतौ मोक्षस्य कर्मासाध्यत्वेन तदुक्तेः वैयर्थ्यं स्यादिति कृतमनुष्ठितं ध्यानमित्युक्तम् । 'नैवान्यत्' इति वाक्ये क्वचित् कुत्रापि भक्तविषयेऽन्यन्नैवेत्यर्थोऽवभासते, प्रकरणादिदश्चायुक्तम् । विष्णोः कुत्रापि विषये स्मरणाभावेन विशिष्योक्त्यसम्भवात् । अन्यथा नित्यज्ञप्तिस्वरूपत्वहेतोः अप्रयोजकतापातात् । अत एवाह- **न केवलमिति** ॥ ननु विष्णोः स्मरणशब्दस्य अनुग्रहोन्मुखत्वलक्षणायां मुख्यार्थानुपपत्तौ वाच्यायां 'नित्यज्ञाप्तिस्वरूपतः' इति किमुच्यत इत्यतो लक्षणाबीजानुपपत्तिसाधनायैव इदमित्याशयेनाह- **ईश्वरश्चेति** ॥ १९ ॥

कल्श- क्रतो स्मर कृतं स्मर इत्यत्र भाष्यम्,

भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः।
अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्यत्किञ्चिदिष्यते ॥

इत्यत्र टीका भक्तकर्मकं यद्विष्णोः स्मरणं तदनुग्रहोन्मुखत्वमेव । विष्णौ प्रयुक्तः स्मरणशब्दः अनुग्रहोन्मुखत्वरूपकार्ये लक्षणया वर्तत इति यावत् । न केवलं भक्तविषय एव किन्तु सर्वत्रापीत्युक्तम्- **क्वचिदिति** ॥ कुतः नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः। स्मरणं त्वनुभवनाशे तज्जन्यसंस्कारसहकृतेन मनसा जायते । ईश्वरश्च नित्यज्ञानस्वरूप इति तस्य स्मरणासम्भवाल्लक्षणाश्रयणमिति भाव इति ॥

अत्र शङ्का । एवं सति सुप्तस्यैतावन्तं कालं सुखं सुप्तोऽस्मि न किञ्चिदहमवेदिषमित्यौत्तरिकानुस्मृतिर्न स्यात् । सुषुप्तिकालीनानुभवनाशासम्भवात् । न चेष्टापत्तिः । जिज्ञासानयटीकादिविरोधादिति ॥

अत्रेदं समाधानम् । अत्र नाशशब्देन ध्वंसवदावृतत्वमपि विवक्षितम् । आवृतस्यापि स्वकार्याक्षमत्वात् । सुषुप्तेरन्यकाले स्वरूपसुखमावृतमिति तस्य ज्ञानमावृतमिति तत्कालीनसुखानुभवजन्यसंस्कारसहकृतेन मनसोत्तरकाले स्मृत्युपपत्तिरिति । नच तदानीं मनस उपरतत्वात्कथं संस्कारात्मना परिणाम इति

वाच्यम् । सुप्त्यवस्थोपरमस्य ज्ञानरूपवृत्त्यभावमात्रेणोपपत्त्या संस्काराङ्गीकारा-विरोधात् । अन्यथा स्मृतित्वानुपपत्तेरिति ॥

नच मुक्तानां संसारानुस्मरणमस्ति नवा । आद्ये मनसोऽभावेन संस्कारानुपपत्तिः । द्वितीये 'आजन्ममरणं स्मृत्वा मुक्ता हर्षमवाप्नुयुः' इति स्मृतिविरोध इति वाच्यम् । स्मृतिप्रकरणस्य विचार्यत्वात् । स्वरूपमनस्येव संस्काराख्योऽतिशयः सांसारिकवृत्तिरूपानुभवेन व्यक्तः मुक्तौ तिष्ठतीत्यप्याहुः । तथाच नित्यज्ञानस्वरूपत्वादित्यस्य नित्यानावृतज्ञानस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

रघु- विशकलिततया टीकोक्तस्य मन्त्रार्थस्य बुद्ध्यारोहाय सङ्ग्रहान्न दोषः शङ्कनीयः । एवमन्यत्रापि । उत्तरं भाष्यमवतारयितुमोमित्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं तावदाह- **अथ प्रणवप्रतीकमिति** ॥ प्रणवप्रतीकमिति बहुव्रीहिः । 'भगवन्तम्' इति शेषः । अग्निप्रतीकं भगवन्तमिति वक्ष्यमाणत्वात् । ओंप्रतीकात्मकेति व्याख्यानं अकारवाच्येन तत्पदार्थेनोकारवाच्यस्य त्वंपदार्थस्याभेदो मकारेणोच्यत इति व्याख्यानं च अनुपपन्नमप्रामाणिकत्वात्, प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्याशयेन 'ओतमत्र जगद्यस्मादों तस्मात् भगवान् हरिः' (मां.उ.१.१) इत्यादिप्रमाणं मनसि निधाय व्याचष्टे- **ओतत्वादिगुणेति** ॥ जगदाधारत्वादिगुणयुक्तेत्यर्थः ॥ **मां स्मरेति** ॥ अनेन श्रुतौ मामित्यध्याहर्तव्यमित्युक्तं भवति । ततश्च क्रतो स्मर । 'यन्मम कर्तव्यं तस्य कालोऽयं प्रत्युपस्थितः । अतः तत्स्मर' इति व्याख्यानमयुक्तम् । कृतश्रवणदिकेन मोक्षार्थं साक्षात्काराय भगवदनुग्रहस्य प्रार्थनीयत्वेऽपि स्वकर्तव्यस्मरणस्य अप्रार्थनीयत्वात् भगवतः स्मरणासम्भवेन तत्प्रार्थनानुपपत्तेश्चेति भावः ॥ **ध्यानादिकं चेति** ॥ अनेन 'अग्ने यन्मया बाल्यप्रभृति अनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर' इति व्याख्यानमयुक्तमित्युक्तं भवति । भक्तानामिति कर्तरि षष्ठीति भ्रमनिरासायाह- **भक्तकर्मकमिति** ॥ अनेन कर्मणि षष्ठीत्युक्तं भवति ॥ **अनुग्रहोन्मुखत्वमेवेति** ॥ अनेन एवशब्दसम्बन्धो दर्शितः । ननु अनुग्रहोन्मुखत्वं न स्मरणाभिन्नम् । नापि तत्पदवाच्यम् । तत्कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह- **विष्णाविति**॥ शक्यसम्बन्धसूचनाय स्मरणकार्येत्युक्तम् । मुख्यार्थानुपपत्त्यभावात् न लक्षणाङ्गीकार्येत्याशयेन शङ्कते- **कुत इति** ॥ १९ ॥

उपनिषत्

[1]अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥१८॥

भाष्यम् - वयुनं ज्ञानम् । 'त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वम्' (भाग.४.१०.८) इति वचनात् । जुहुराणं अस्मानल्पीकुर्वत् । युयोधि वियोजय ।

यदस्मान्कुरुतेऽत्यल्पांस्तदेनोऽस्मद्वियोजय ।
नय नो मोक्षवित्तायेत्यस्तौद्यज्ञं मनुस्स्वराट् ॥ इति स्कान्दे ॥

'युयु वियोगे' इति धातुः । भक्तिज्ञानाभ्यां भूयिष्ठां नम उक्तिं विधेम ॥१८॥

टीका- साक्षात्कारप्रार्थनानन्तरं अग्निप्रतीकं भगवन्तं मोक्षार्थं प्रार्थयते- **अग्न इति** ॥ 'वयुनानि कर्माणि' इति केषाञ्चिद्व्याख्यानम् । तदसत् । मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वाभावेन तदुक्तेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य वयुनशब्दार्थमाह- **वयुनमिति**॥ वयुनशब्दस्य ज्ञानवाचित्वं कुत इति चेत् प्रयोगं दर्शयति- **त्वद्दत्तयेति** ॥ 'जुहुराणं कुटिलं' इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह- **जुहुराणमिति** ॥ 'अस्मान्' इत्यन्वयसिद्ध्यर्थमावर्तितम् । 'युयोधि' इत्यप्रतीतार्थपदं व्याख्याति- **युयोधीति** ॥ कुतोऽयं पदद्वयार्थ इत्यतः समाख्यानादित्याह- **यदिति** ॥ युयोधीत्यस्य वियोगार्थत्वसिद्धये धातुसूत्रमपि पठति- **युयु वियोग इति धातुरिति** ॥ धातुव्याख्यानमित्यर्थः । नम उक्तेः भूयिष्ठत्वमभ्यस्तत्वम् । अतोऽभ्यधिकार्थं वदन् नमस्कारस्य कथमुक्तित्वमित्याशङ्कां परिहरति- **भक्तीति** ॥ ततश्चायमर्थः । हे अग्ने अस्मान् सुपथा पुनरावृत्तिवर्जितेनार्चिरादिमार्गेण । राये मोक्षाख्यवित्ताय नय । कुतः? हे देव अस्मदनुष्ठितानि विश्वानि सम्पूर्णानि मोक्षाय पर्याप्तानीति यावत् । वयुनानि ज्ञानानि । भवान् वेद । प्रारब्धकर्मभिर्बद्धस्य कथं मोक्ष

---

१. सोऽग्निरङ्गप्रणेतृत्वाद्विश्वज्ञानविदां वरः । इतिच । (बृ.भा.७.१५.४)

इत्यत उक्तम्- युयोधीति ॥ अस्मान् जुहुराणं अल्पीकुर्वत् । संसारे परिवर्तयदिति यावत् । एनः पापम् । अनिष्टं कर्मेति यावत् । अस्मद्युयोधि अस्मत्तो वियोजय । वयं तुभ्यं भूयिष्ठां नम उक्तिं विधेम । नतु तत्प्रतिकर्तुं शक्नुम इति ॥१८॥

वामन- कथं तर्हि विशेषप्रार्थनमित्यत आह- **अग्ने नयेति** ॥ अत्राग्निशब्दस्यार्थः पुरस्तादेवोक्तः 'अग्निरङ्गप्रणेतृतः' इति वचनात् । हे नारायणाग्ने, संसारे सुखदरिद्रान् अस्मान् सुपथा शोभनेन ज्ञानमार्गेण । राये मोक्षसुखाख्यवित्ताय । नय, विश्वानि सर्वपदार्थविषयाणि, सर्वजनाश्रयाणि वा । वयुनानि ज्ञानानि । विद्वान् । 'वयुनं ज्ञानम्' इति व्याचख्यौ । 'त्वद्दत्तया' (४.१०.८) इत्यादि भागवतवचनात् । यत् पुनरस्माभिरनादिकालतः कृतमेनःपुञ्जं तदस्मत्तो युयोधि वियोजय । 'युयु वियोगे' इति धातोरुद्धरिष्यमाणत्वात् । जुहुराणं अस्मानतीव ह्रासयत् अल्पीकुर्वदित्यर्थः । स्कान्दे चैतदुक्तमित्याह - **यदस्मानिति** ॥ स्वराण् मनुः स्वायम्भुवः । सोऽयं मनुर्मन्त्रान्ते 'नमो विष्णवे महते करोमि' इति शाखान्तरमनुस्मरन् तस्मा एव विष्णवे नमस्करोति - **भूयिष्ठां त इति** ॥ हे नारायण, त्वत्परायणा वयं ते तुभ्यं भक्तिज्ञानादिभिः भूयिष्ठां नम इति उक्तिं विधेम । नचायं 'तेशब्दस्ते वयमिति बहुवचनान्तः शङ्क्यः । अनुदात्तत्वात् । 'ते षष्ठ्यर्थोऽनुदात्तः स्यादुदात्तो बहुवाग्भवेत्' इति स्वयमेव भगवानन्यत्राह । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' (सि.कौ.४०३) इति सूत्राद् युष्मदस्मच्छब्दयोरादेशरूपाणां ते मे इत्यादीनां सर्वेषामप्यनुदात्तत्वनियमाच्च । अपि च पादादौ वाक्यादौ चैतेषां प्रयोगनिषेधोऽपि नियमाद् बोद्धव्यः । अतस्तुभ्यं नमउक्तिं विधेमेत्येवात्र शब्दयोजना साध्वीति सिद्धम् । अपरथा नम्यानुक्तिप्रसङ्गाच्च ॥१८॥

वादि- मोक्षप्राप्तये 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति श्रुत्युक्तार्चिर्नामकाग्निकुमारलोकस्य अग्निशिखाद्वारा प्राक्प्राप्यत्वात् । गजतुरगशिबिकादिना राजमन्दिरं गच्छतोऽपि नदीनिरोधपरिहाराय नद्युत्तारकपुरुषप्रार्थनवत्, राजान्तःपुरप्रवेशाय प्राक् प्रतिहारप्रार्थनवद्वा 'अग्ने नय' इत्यग्निस्थभगवत्प्रार्थनमिति भावेनाह- **अग्निप्रतीकमिति** ॥ यद्वा 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति कर्मानुष्ठानस्यो-

क्तत्वात् कर्मानुष्ठातृणाञ्च 'अग्नौ क्रियावतां विष्णुर्योगिनां हृदये हरिः' इति स्मृतेः अग्नेरपेक्षितत्वात् अग्निप्रार्थनमिति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

श्रीनि- वयुनानि कर्माणि इति ॥ तथा च अग्ने, राये मोक्षाय नय, यतः तत्साधनभूतानि कर्माणि त्वं वेदेत्यर्थः । तदुक्तेः वयुनानि वेदेत्युक्तेः॥ **अन्यथेति** ॥ न तच्छब्दार्थत्वेनेत्यर्थः । 'युयु' इत्यस्यैव धातुत्वेन 'वियोगे' इत्यस्य धातुत्वाभावादित्यत आह- **धात्विति** ॥ **अभ्यस्तत्वमिति** ॥ पुनःपुनरुक्तिरिति यावत् । नमस्कारस्य देहव्यापारविशेषस्य । उक्तित्वं शब्दत्वम् ॥ **नम उक्तिं विधेम इति** ॥ नमश्शब्दं उच्चारयाम इत्यर्थः । तत्प्रतिकर्तुं मोक्षदानादिरूपत्वदुक्तप्रकारस्य प्रत्युपकर्तुं इत्यर्थः ॥ १८ ॥

छलारी- आवर्तितमिति ॥ सुपथा रायेऽस्मान् नय इत्यत्र अन्वितमेव अस्मानिति पदं जुहुराणमिति पदस्य अल्पीकरणार्थकस्य प्रतियोगिसापेक्षितत्वेन अनन्वितत्वात् प्रतियोगिसमर्पकत्वेन अन्वयसिद्ध्यर्थं भाष्यकारैः आवर्तितमिति भावः ॥ **नमस्कारस्येति** ॥ श्रुतौ नमःशब्देनोक्तस्य शब्दत्वाभावादिति शेषः । भाष्ये इतिशब्दाध्याहारेण नमःशब्दस्योक्तित्वं समाहितमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥

सत्य- प्रयोगदर्शनादित्याहेति ॥ 'वयुनमभिख्या' इत्येकादशप्रज्ञानामसु पठितत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । उपलक्षणमेतत् ॥ **अस्यानित्यस्यान्वयसिद्ध्यर्थमिति**॥ 'जुहुराणम्' इत्यस्यान्वयसिद्ध्यर्थं अस्मानित्येतदावर्तितमित्यर्थः ॥ **प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धस्येति** ॥ **न** चैवं 'युयोधि' इति वियोगप्रार्थनमयुक्तम् । प्रारब्धानां भोगैकनाश्यत्वादिति वाच्यम् । प्रारब्धानां कर्मणामुपमर्दस्य विद्यमानत्वेन तदभिप्रायेण युयोधीति वियोगप्रार्थनोपपत्तेरिति । पापस्येवानिष्टपुण्यस्यापि मोक्षप्रतिबन्धकत्वादाह- **अनिष्टं कर्मेति यावदिति** ॥ १८॥

नृसिंह- विशिष्टमपि जुहुराणपदव्याख्यानमिति भ्रान्तिं वारयति- **अस्मानितीति** ॥ **अर्चिरादीति** ॥ ननु स्वायम्भुवमनोः देवोत्तमस्य कथमर्चिरादिप्राप्तिः येन तत्प्राप्तिप्रार्थनं सङ्गच्छेत । देवानां स्वोत्तमेषु देहलयादेव भगवत्प्राप्तेः अमरनिकरनिरन्तरपरमादरास्वादितरम्यचरणारविन्दसौन्दर्यमकरन्दसौरभेण भगवता बादरायणेन 'वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च' (ब्र.सू .४.२. १)

इति तथा निर्णयप्रणयनात् 'उत्क्रम्य मानुषा मुक्तिं यान्ति देहक्षयात्सुराः' (अणु. भा.४.४) इति भगवता भाष्यकृता भाषितत्वाच्चेति चेन्मैवम् । अंशावतरणे कथिततत्वात् सपरिवारस्य प्रार्थनाच्च । यद्वा 'सुपथा' इत्यनेन स्वप्राप्यदेवतायां देहक्षयलक्षणमार्गोऽभिमतोऽस्तु टीकायां ज्ञानिसाधारण्येनोक्तिरित्यादि बोध्यम् ॥ **अस्मद्युयोधीति** ॥ 'उपमर्दं च'(ब्र.सू.३.४.१६) इत्यादिन्यायोऽत्रानुसन्धेयः। योऽसावसाविति मुख्यप्राणास्य अत्यतिशयितत्वादेव हि तस्य मुख्यत एव भगवत्प्रतीकतया ग्रहणम् । इतरसर्वापेक्षयातिशयश्चेन्दिरारमणे प्रीत्यतिशययोगेनैव यथोक्तं 'तस्माद्विष्णवभिसम्बन्धात्पारावर्यं सुरेष्विदम्' इति 'वायुरनिलममृतम्' इत्यत्र च परं ब्रह्माख्यनारायणप्रसादात् संसारिण एव वायोरमृतत्वमभिहितम् । तादृशत्वं च न कुत्रापीति वायोर्नारायणो निरतिशयोपकारकश्चेति लभ्यते । अः ब्रह्मैव निलं निलयनं यस्य वायोरिति परमप्रियत्वं च द्योतितम् । ब्रह्मणः प्रमितं च बळित्थेत्यादिना गिरिशगरुडपुरन्दरगुरुतरणिवरुणाद्यमरवराराधितपादपङ्कजस्य वायोरंशभूतोऽयमानन्दतीर्थमुनिः सुजनेष्टचिन्तामणिरिति ॥ १८ ॥

कल्ला- 'अग्ने नय सुपथा राये ' इत्यत्र टीकां 'सुपथा पुनरावृत्तिशून्येनार्चिरादिमार्गेण इति' अत्र शङ्का । मन्त्रद्रष्टुः स्वायम्भुवमनोः देहलययोग्यत्वान्मार्गप्रार्थनानुपपत्तिरिति । अत्र समाधानम् । अस्यामुपनिषदि स्वायम्भुवमनोरिव प्रतीकालम्बनानामन्येषामप्यधिकारित्वात् । मनुस्तु परमन्त्रत्वेन कांश्चिन्मन्त्रान् दृष्टवान् । उक्तश्च टीकायां 'यद्यप्यसौ स्वपरमोक्षार्थं तुष्टाव' इति । तथा 'मन्वादीनामधिकारिणामिति च' इति । 'जुहुराणमेनः' इत्यत्र किमप्रारब्धं विवक्षितं किं वा प्रारब्धम् । नाद्यः । तस्य पूर्वमेव नाशात् । 'वयुनानि' इत्युक्त्या अस्य प्रार्थनस्य ज्ञानसम्पत्त्युत्तरकालीनत्वावगमात् । न द्वितीयः । तस्य भोगैकनाश्यत्वेन 'वियोजय' इति प्रार्थनायोगात् । अस्यैनसः प्रारब्धत्वं प्रारब्धकर्मभिः प्रतिबद्धस्य कथं मोक्षत्वमिति टीकायामेवोक्तम् । 'एनः पापमनिष्टं कर्मेति यावदिति च' इति । अत्राहुः । षट्प्रश्ने सूर्यलोके 'पाप्मना विसृज्यते' इत्युक्तत्वात् 'वैश्वानरे द्युनद्यां वा सूर्ये वा' इत्युक्तत्वाच्च तत्परमिदं प्रारब्धपापशेषस्यामुक्तस्यापि तत्र लयो भवतीति प्रार्थना युक्ता ।

'विरजातरणावधिः' इत्येतत्तु पुण्यप्रारब्धविषयम् । तस्य निवृत्तकर्मान्यत्वात् किञ्चिद्दुःखमिश्रसुखत्वाद्युक्तमालिङ्गलयं संसारानुवृत्तिरिति युक्तमिति ॥ १८ ॥

इति श्रीमत्कल्लापुरीयश्रीनिवासार्यवर्यैः

लिखितोऽयं तत्कृतः ईशावास्यभाष्यवाक्यार्थः समाप्तः ॥

रघु-'अग्ने नय' इति प्रार्थनस्य पूर्वेण सङ्गतिमाह- **साक्षात्कारेति** ॥ भाष्ये त्वद्दत्तयेत्येतद्भागवते भगवन्तं प्रति ध्रुवस्य वचनम् । ननु अस्मान् अल्पीकुर्वेदित्ययुक्तम् । अस्मानित्यस्य नयेत्यनेनान्वितत्वादित्यत आह- **अस्मानित्यन्वयसिद्ध्यर्थमावर्तितमिति** ॥ अस्मानिति आवर्तितमित्यन्वयः । आवर्तनप्रयोजनकथनमन्वयसिद्ध्यर्थमिति । जुहराणमित्यस्यान्वयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अस्मानित्यस्य अन्वयसिद्ध्यर्थमावर्तितमिति पाठे । अस्य जुहुराणमित्यन्वयसिद्ध्यर्थमस्मानिति आवर्तितमिति योजना द्रष्टव्या ॥ **समाख्यानादित्याहेति** ॥ यद्यपि भाष्ये पूर्वार्धेनैव पदद्वयं व्याख्यातम् । तथापि समाख्यानत्वज्ञापनाय अस्मानित्यावृत्तेः प्रमाणिकत्वज्ञापनाय च उत्तरार्धोदाहरणमिति ज्ञातव्यम् ॥ **धातुसूत्रमिति** ॥ धातुव्याख्यानरूपं सूत्रमित्यर्थः । ननु युयु इत्यस्य धातुत्वेऽपि विशिष्टस्य तदभावात् धातुरित्ययुक्तमित्यत आह- **धात्विति** ॥ ॥ **अर्चिरादिमार्गेणेति** ॥ एतच्च उपलक्षणम् । स्वोत्तमदेवतासु लयेन चेत्यपि द्रष्टव्यम्। यथाश्रुते स्वायम्भुवादिदेवानामर्चिरादिमार्गरहितानां प्रार्थनानुपपत्तेः । **मोक्षाख्यवित्तायेति** ॥ अनेन 'राये धनाय कर्मफलभेगाय' इत्यर्थ इति व्याख्यानमपास्तं भवति । 'नय नो मोक्षवित्ताय' इति समाख्याविरुद्धत्वात् । एतदर्थं च उत्तरार्धोदाहरणं कृतम् । 'विश्वं पूर्णमिहोच्यते' इति प्रमाणानुसारेणाह- **सम्पूर्णानीति** ॥ भगवदितरेषामसम्पूर्णज्ञानत्वादाह- **मोक्षायेति** ॥ प्रारब्धपुण्यस्यापि मोक्षप्रतिबन्धकत्वात् पापमात्रग्रहणमयुक्तमित्यतो विशेषशब्दस्य सामान्ये लक्षणेत्यभिप्रेत्याह- **कर्मेति यावदिति** ॥ प्रारब्धपुण्यपापात्मकमित्यर्थः ॥ **अनिष्टमिति** ॥ परमपुरुषार्थविरोधीत्यर्थः । एतच्च स्वरूपकथनम् । सञ्चितेष्टनाशस्यापुरुषार्थत्वेन सञ्चितानिष्टपुण्यस्यैव नाश्यत्वेन सञ्चितपुण्ये इष्टानिष्टपुण्यविभागसद्भावेऽपि प्रारब्धे पुण्यमात्रस्य भोगनाश्यत्वेन

व्यावर्त्याभावादिति ज्ञेयम् ॥ **वियोजयेति** ॥ भोगेन नाशयेत्यर्थः ॥ **भूयिष्ठामिति** ॥ 'भक्तिज्ञानाभ्याम्' इति शेषः । तेन 'भूयिष्ठां बहुतराम्' इति व्याख्यानं निरस्तं भवति । नम उक्तिं नम इत्युक्तिम् । इति शब्दस्य ततश्चायमर्थ इत्यनेनान्वयः ॥१८॥

भाष्यम्

पूर्णशक्तिचिदानन्दश्रीतेजःस्पष्टमूर्तये ।
ममाभ्यधिकमित्राय नमो नारायणाय ते ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
ईशावास्योपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ॥

टीका- अथ समापितभाष्योऽपि भगवानाचार्यो 'यत्ते रूपं कल्याणतमं' 'योऽसावसौ पुरुषः' इत्यादिना प्रतिपादितं नारायणं स्तुतिनतिभ्यां प्रीणयति- पूर्णेति ॥ पूर्णशक्तिचिदानन्दश्रीतेजांस्येव मूर्तिर्यस्येत्युक्ते करचरणादिमान् विग्रहो नास्तीति प्रतीतिः स्यात् । अत उक्तम्- स्पष्टेति ॥ स्पष्टा प्रसिद्धा । करचरणादिमती इत्यर्थः । अभ्यधिकमित्रं निरतिशयोपकारकम् । अतिपरमप्रीतिविषयश्च इति ॥

कमलावदनाम्भोजराजहंसाय विष्णवे ।
नमो जगज्जनिस्थेमहेतवे परमात्मने ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य
ईशावास्योपनिषद्भाष्यस्य टीका श्रीमज्जयतीर्थभिक्षुविरचिता समाप्ता ॥

वामन- अथेदानीं गुरूणां गुरुतमो भाष्यकारभट्टारको ग्रन्थावसानेऽपि स्वकृतसमर्पणपूर्वकं स्वेष्टदेवतायै नारायणाय नमस्करोति- **पूर्णेति** ॥

सृष्टिसंहारनियमज्ञापनादौ स्वशक्तयः ।
सम्पूर्णा यस्य सततं नारायण नमोऽस्तु ते ॥

उक्तशक्तिचिदानन्दश्रीतेजोबलपूर्वकाः ।
गुणाः सुसान्द्रा यन्मूर्तिर्नमो नारायणाय ते ॥

श्रीमदानन्दतीर्थार्यमहाचार्यस्य सन्मतेः।
अत्यन्ताधिकमित्राय नमः श्रीवल्लभाय ते ॥

यस्य त्रिरूपाण्युदितानि वायोर्वेदे बलज्ञानवतो बलादौ ।
दशप्रमत्याख्यतृतीयरूपी याज्ञीयभाष्यं कृतवान् रमेशे ॥

याज्ञीयमन्त्रोपनिषत्सुभाष्यटीकामिमां लेशत एव कृत्वा ।
भक्त्या हरावर्पयतीन्दिरेशे त्रैविक्रमार्यानुचरोऽस्य तुष्ट्यै ॥

वन्दे रमेशं विधिवायुवीन्द्रशेषेशशक्रादिसुरान् सभार्यान् ।
वन्दे पुनर्व्यासहयास्यमध्वान् जगद्गुरूनप्यथ मद्गुरूंश्च ॥

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितयाज्ञीयमन्त्रोपनिषद्भाष्यटीका वामनपण्डिताचार्य(त्रैविक्रमार्यदास)विरचिता समाप्ता ॥

वादि- नियुङ्क्ते देहिनो योऽन्तः स्वयं भुङ्क्ते सुखानि च ।
तदन्ते मुक्तिदस्तं ते भजन्ते चिन्तितार्थदम् ॥ १ ॥

ग्रन्थेनानेन भगवानिन्दिरारमणः प्रभुः ।
नन्दितीर्थमुनेर्बन्धुः स दद्यात्सकलेप्सितम् ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्रीवादिराजपूज्यचरणविरचिता ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीकाप्रकाशिका गुर्वर्थदीपिका समाप्ता ॥

श्रीनि- भाष्योऽपीत्यपिशब्दात् मङ्गलभूतसमाप्तेर्जातत्वात् पुनः मङ्गलकरण-मयुक्तमिति सूचयति । तथाच अपि यद्यपि समापितभष्यस्तथापि आदरविशेषादिति शेषः ॥ **अभ्यधिकेति** ॥ असाविति प्राणस्थत्वोक्त्या अर्थादभ्यधिकमित्रत्वं लब्धमिति ध्येयम् ॥ कमला महालक्ष्मीः ॥

याज्ञीयोपनिषद्भाष्यटीकार्थोऽनुदितो मया।
तेनास्तु ज्ञानदो मह्यं श्रीनिवासो हरिः सदा ॥

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिता याज्ञीयोपनिषद्भाष्यटीकाटिप्पणी समाप्ता ॥

छलारी- यत्ते रूपमिति ॥ भाष्ये रूपमित्यस्य मूर्तये इति व्याख्यातम् । कल्याणतममित्यस्य पूर्णशक्तिरित्यादिकम् । 'योऽसावसौ पुरुषः' इत्यत्र असुशब्दस्य मुख्यप्राणवाचकत्वात् 'ममाभ्यधिकमित्राय' इति व्याख्यानमवगन्तव्यम् । समापितेशावास्यभाष्यटीको जयतीर्थवर्यः अन्तेऽपि नतिस्तुतिभ्यां हरिं प्रणमति- **कमलेति** ॥ जगज्जनिस्थेमहेतवे ॥ जगज्जन्मस्थितिकारणाय । स्थिरशब्दात् 'पृथ्व्यादिभ्यः'(सि.कौ १७८४) इति इमनिच्प्रत्यये स्थिरेति स्थादेशे 'यस्य..' (सि.कौ.३११) इत्यकारलोपे स्थेमेति नान्तं रूपमिति ज्ञेयम् ॥

रमाब्रह्मशिवेन्द्रादिदेवतावन्दितो विभुः ।
श्रीमध्वजयतीर्थादिपूजितः प्रीयतां मम ॥

ईशावास्योपनिषदो भाष्यटीका सुपञ्चिका ।
छलारिनरसिंहस्य कृतिः स्याद्विष्णुतुष्टये ॥

॥ इति श्रीमच्छलारिनरसिंहाचार्यविरचिता
श्रीमदीशावास्योपनिषद्भाष्यटीकापञ्चिका समाप्ता ॥

सत्य- अथ समापितयाज्ञीयमन्त्रभाष्यव्याख्यानोऽपि भगवान् टीकाकारः कमलाकामुकं नतिस्तुतिभ्यां प्रीणयति- **कमलेति** ॥ अनेन भगवती च वन्दिता भवति ॥

लोकमातृपतिं कञ्जजाततातं पितामहम् ।
मृडादिसुरवर्याणामीडे श्रीबादरायणम् ॥

॥ इति श्रीमत्सत्यव्रतपूज्यपादशिष्येण सत्यप्रज्ञभिक्षुणा रचिता
ईशावास्यभाष्यटीकाभावप्रकाशिका सम्पूर्णा ॥

नृसिंह- अथ भाष्यव्याख्यां समाप्य स्वग्रन्थस्य पुरुषार्थहेतुतालाभाय अन्ते परमात्मानं स्तुतिनतिभ्यां प्रीणयति- **कमलेति** ॥ विष्णवे नम इत्येतन्मात्रोक्तावस्याधिकृतत्वं न प्रतीयेत । आत्मैवेत्यत्रोच्यते । अतः परमात्मन इति विशेषणम् । आत्मशब्देन विष्णुरेवाभिप्रेयते । तस्यैव परमात्मत्वेन आत्मशब्दमुख्यार्थत्वादिति भावः । नम्यत्वोपपादकं याथातथ्यत इत्यादिनोक्तं तन्माहात्म्यमाह- **जगदिति** ॥

विष्णोर्जगत्सृष्ट्यादिप्रवृत्तिश्च नानन्दातिशयलाभार्थम्, किं नाम, आनन्दोद्रेकादेव कमलाभर्तृत्वेन पूर्णानन्दत्वावगमादित्याशयेनाह- **कमलेति** ॥ रमापतित्वमभिधाय तस्य जगत्कारणत्वोक्त्या अशेषजगदुत्पत्त्यादौ रमाया अङ्गत्वं योजयति । स्मर्यते च 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्' (गीता.९.१०) इति, 'आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' (बृ.उ.६.८.७) इति श्रुतिः । सकलवाङ्मनसविशिष्टायाः भाष्याधिदेवतायाः महालक्ष्म्या अपि तच्छेषतया वन्द्यत्वलाभाय च कमलेत्यादि-विशेषणम् । तदुपपादनाय तन्मुखाम्भोजविषये राजहंससाम्यं विष्णोरुक्तम् । एवञ्च इन्दिरायां निरतिशयप्रीतेर्लाभात् वन्दिता च सा परब्रह्मविषयिणीं रमणीयविद्यां सम्पूर्णं च भाग्यं प्रयच्छति महालक्ष्मीः ॥

नमो नमोऽस्तु हरये गुणसर्वस्वमूर्तये ।
इन्दिरामध्वहृदये वसतेऽभीष्टदायिने ॥ १ ॥

रमाभृङ्गवरालीढसौन्दर्यरससौरभम् ।
नवं नवं सदा विष्णोर्भाति श्रीमुखपङ्कजम् ॥ २ ॥

श्रीकेरेशमुखान्सर्वान् जयतीर्थपराभिधान् ।
नरसिंहार्यवर्यांश्च भक्त्या वन्दे निरन्तरम् ॥ ३ ॥

नारायणपदाम्भोजे भ्रमरायितमानसान् ।
पूर्णबोधगुरून् वन्दे सर्वविद्याविचक्षणान् ॥ ४ ॥

तच्छिष्याणां कनिष्ठेन नृसिंहाख्येन तुष्टये ।
विष्णोरत्यल्पमतिना कृतेयं भावदीपिका ॥ ५ ॥

॥ इति श्रीपूर्णबोधाचार्यशिष्यनृसिंहायार्यकृतम्
याज्ञीयमन्त्रोपनिषद्भाष्यटीकादुर्गमवाक्यार्थविवरणं समाप्तम् ॥

रघु- समापितभाष्योऽपीत्यपिपदेन न भगवतो भाष्यकारस्य समाप्त्युद्देशेन नत्याद्यनुष्ठानम्। येन समाप्त्यनन्तरं तद्व्यर्थमिति शङ्क्येत किन्तु स्वभाव इति सूचयति । भाष्ये पूर्णेत्यादिविशेषणद्वयोपादानस्य अभिप्रायमाह- **यत्ते रूपमित्यादि**॥ अत्र पूर्णशक्तीत्याद्येन विशेषणेन 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्'

इत्येतत्प्रतिपादितस्य नारायणस्य स्तुतिः कृता भवति । रूपशब्दं मूर्तिपरतया व्याख्याय मूर्तेः कल्याणतमत्वस्य पूर्णशक्त्याद्यात्मकत्वकथनेन उपपादनात्। 'ममाभ्यधिकमित्राय' इति द्वितीयविशेषणेन 'योऽसावसौ पुरुषः' इति प्राणप्रतीकस्थतयोक्तनारायणस्य स्तुतिः कृता वेदितव्या । अधिकमित्रत्वोक्त्या प्रतीकान्तरे भगवदुपासनापेक्षया प्राणप्रतीके भगवदुपासनस्य भगवदतिप्रीतिहेतुत्वेनावश्यकत्वोपपादनादिति द्रष्टव्यम् ॥ **स्तुतिनतिभ्यामिति** ॥ नम इत्युक्तेः नतित्वं प्रागेव समर्थितं वेदितव्यम् । मूर्तेः पूर्णशक्त्यादिनिर्मितत्वादिप्रतीतिं निरस्यन् स्पष्टपदव्यावर्त्यमाह- **पूर्णशक्तीत्यादि** ॥ **करचरणादिमतीत्यर्थ इति** ॥ अत्र च 'सज्ज्ञानानन्दशीर्षोऽसौ' इत्यादिप्रमाणं पूर्वोदाहृतमनुसन्धेयम् ॥

ननु 'प्रत्युपकारनिरपेक्षयोपकारकृत् सुहृत्' 'क्लेशस्थानं निरूप्य निरूप्य यो रक्षां करोति स मित्रम्' इति गीताभाष्ये 'अनिमित्तस्नेहवान् तु सुहृज्ज्ञात्वोपकारकृत् मित्रम्' इत्यादिगीतातात्पर्ये च मित्रादिलक्षणमुक्त्वा 'सुहृदेषु विशिष्यते' इति सुहृदो मित्रापेक्षया आधिक्यस्य उक्तत्वादत्रापि ममाभ्यधिकसुहृदे इति वक्तव्यम् । तत्कथं मित्रायेत्युक्तमित्यतोऽभ्यधिकमित्रत्वोक्त्या सुहृत्त्वमेवोक्तं भवतीत्यभिप्रेत्य सुहृच्छब्दसमानार्थतया तत्पदं व्याचष्टे- **अभ्यधिकमित्रं निरतिशयोपकारकमिति।** निरतिशयोपकारश्च स्वस्य संसारावस्थायामेव वायुरनिलममृतमित्युक्तामृतत्वप्रदानरूपोऽतिविशदानादिसार्वज्ञप्रदानादिरूपश्च । यथोक्तं 'भक्तानुकम्पादतिशुद्धसंविद्दात्रे' इति । तव्द्याख्यातं सुधायां 'भक्ते मय्यनुकम्पात्' इति । 'प्रेयसे मे सुपूर्णाय' इत्यादिभगवत्पादोक्तिं मनसि निधाय प्रकारान्तरेण व्याचष्टे- **अतिपरमप्रीतिविषयश्चेति** ॥ इति शब्दः समाप्तौ ॥

अथ समापितभाष्यव्याख्यानो भगवांष्टीकाकारः 'मङ्गलान्तानि कार्याणि वीर्यवन्ति भवन्ति' इत्युक्तत्वादन्तेऽपि स्तुतिनतिभ्यां भगवन्तं प्रीणयति- **कमलेति** ॥ परमेष्टत्वाद्विष्णोरेव वन्द्यत्वमित्यभिप्रायेण कमलेत्याद्युक्तम् । अनेन कमलापि वन्दिता भवति । विशिष्टत्वाच्च तस्यैव तदित्याशयेन परमात्मन इत्युक्तम्। आत्मशब्दश्चेतनपर्यायः । विशिष्टत्वोपपादनायोक्तम्- **जगज्जनिस्थेमहेतव इति** ॥ स्थेम स्थितिः संहाराद्युपलक्षणमेतत् । केचित्तु न पालकत्वं भगवतोऽस्ति सृष्टिसंहारकर्तृत्वात्। सत्यां च सृष्टौ यावत्संहारं जगत्स्थितेः स्वत एव सिद्धेः।

संहर्तुः असंहारव्यतिरिक्तस्यैव रक्षादिरूपस्यायोगात् । अन्यस्य तु सृष्ट्यादिकर्तृत्वे सम्भवति निवारणादिव्यापारः ॥

एतेन अवान्तरोपद्रवनिवारणं च प्रत्युक्तम् । तत्रापि स्वयं कर्तृत्वात् । अतो न विष्णोः पालकत्वमिति वदन्ति । तन्न । असंहारव्यतिरिक्तस्य धारणपोषणादि-व्यापारस्य नैतावदेनापरो 'अन्यदस्त्युक्षा' 'स द्यावा पृथिवी बिभर्ति' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वेन पालकत्वस्य अवश्यमङ्गीकार्यत्वादित्याशयेन स्थेम्नः स्वशब्देनोपादानम् ॥

यद्यपि 'अजिरशिशिरशिथिलस्थिर' इत्युणादिसूत्रेण स्था धातोः किरच् प्रत्यये 'आतो लोप' इति धात्वाकारलोपे च निष्पन्नस्य दृढार्थस्थिरशब्दस्य दृढादित्वेन 'वर्णदृढादिभ्य' (सि.कौ.१७८७) इतीमनच्प्रत्यये 'प्रियस्थिर..' (सि.कौ.२०१६) इत्यादिना स्थादेशे निष्पन्नस्य स्थेमशब्दस्य दार्ढ्ये प्रसिद्धिः न तु स्थितौ । तथापि 'उणादयो बहुलम्' (सि.कौ.३१६९) इति बहुलग्रहणात् जनिमवेमेत्यादिवत् स्थाधातोः भावे इमनिच् प्रत्यये गुणे च निष्पन्नस्थेमशब्दस्य स्थित्यर्थत्वोपपत्तेः ॥

अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले
विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे ।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिन् शेमुशी भक्तिरूपा ॥

इति रामानुजः नान्दीश्लोके 'द्राघीयांसः संहतास्थेमभाज' इत्याद्यन्यत्रापि स्थितौ अभियुक्तप्रयोगाच्च । एतच्च स्थेम स्थितिः इति श्रुतप्रकाशिकाव्याख्यायां भावप्रकाशिकायां स्पष्टमिति ॥

रघुनाथेन याज्ञीयमन्त्रभाष्यस्य पञ्चिका ।
अनूदिता तत्सुकृतं मद्गुरूनेव गच्छतु ॥

॥ इति श्रीकञ्चीरघुनाथाचार्यविरचिता
ईशावास्यभाष्यटीकाविवृतिः सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ईशावास्योपनिषत् खण्डार्थः

ईशावास्योपनिषत् खण्डार्थः

उपनिषत्

ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद् धनम् ॥१॥

अथ श्रीराघवेन्द्रयतिविरचितः श्रीमदीशावास्योपनिषत्खण्डार्थः

श्रीप्राणपतिमानम्य पूर्णबोधादिदेशिकान् ।
ईशावास्योपनिषदः करिष्याम्यर्थसङ्ग्रहम् ॥

राघ- अस्या उपनिषदः स्वायाम्भुवो मनुः ऋषिः । यज्ञनामा हरिर्देवता । अनुष्टुबादि यथायोग्यं छन्दो ज्ञेयम् । अनेजदित्यादिना तत्त्वं विवक्षुरुपदिष्टं तत्त्वं अधिकारिण एव हि हृद्यवतिष्ठते नान्यस्येति, एतदुपनिषदधिकारसिद्ध्यर्थं विच्छिन्नविषयतृष्णत्वं तावदाद्येन मन्त्रेण सयुक्तिकं विधत्ते- **ईशेति** ॥ यत्किञ्च जगदिदं तत्सर्वं प्रवृत्त्यर्थं आत्मनि ईशावास्यम् । आवासमर्हतीत्यावास्यं ईशस्य आवास्यं ईशावास्यं ईशानुप्रविष्टमित्यर्थः । 'तदेवानुप्राविशत्' इत्यादेः । अतोऽस्वतन्त्रमिति भावः । किञ्च जगत्यां प्रकृताविदं सर्वमाश्रितम् । सा च ईशायत्ताऽतोऽप्यस्वतन्त्रम् । ईश एव स्वतन्त्रः । तेन ईश्वरेण त्यक्तेन दत्तेन वित्तेन । यदृच्छालब्धेनेति यावत् । भुञ्जीथाः भोगं कुर्याः । कस्यस्वित् कस्यापि राजादेः सकाशात् धनं मा गृधः नाकाङ्क्षेथाः । ईशादन्यस्यास्वातन्त्र्येण तस्य दाने सामर्थ्याभावादीशदत्तेनैव वर्तेतेति भावः ॥ १ ॥

अथ श्रीविद्याधीशतीर्थशिष्यनृसिंहभिक्षुविरचिता ईशावास्यखण्डार्थप्रकाशिका

श्रीशं यज्ञाभिधं नत्वा जयार्योक्त्यवलम्बनात् ।
मन्त्रोपनिषदः काव्यमन्त्रार्थः सम्प्रकाश्यते ॥

नृ.भि- इह हि सांसारिकविविधदुःखदर्शनेन शमदमादिमतो मुमुक्षोरधिकारिणोऽशेषदुःखनिवृत्तये परमानन्दावाप्तये च परमपुरुषविष्णुतत्त्वं

सम्यग्ज्ञापयितुं **काण्वी मन्त्रोपनिषत्प्रवृत्ता । तत्र भगवत्प्रसादार्थं** तत्स्तोत्रकाले तदसहमानैः राक्षसैः खादितुं प्राप्तो यज्ञेन रक्षितः स्वायम्भुवो मनुः स्वदौहित्रं यज्ञनामानं विष्णुं स्तौति समन्त्रोपनिषदा । तत्रादौ वैराग्यं विधत्ते- **ईशावास्यमिति** ॥

यत्किञ्च चेतनात्मकमिदं प्रमाणमिति तत्सर्वमीशावास्यम्, संरक्षणे स्वस्यास्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रेशस्य आवासार्हत्वादीशावास्यम् । ईशाधीनमित्यर्थः । किञ्च जगत्यां प्रकृतौ स्थितं ईशाधीनप्रकृत्यधीनमतोऽपीशाधीनम् । अत एव ईश एव स्वतन्त्रः । तेन कारणेन ईशेन त्यक्तेन दत्तेन धनेन भुञ्जीथा भोजनादिकं कुर्याः । यतश्चेशादन्यमस्वतन्त्रं तेन तस्य दाने सामर्थ्याभावात् । कस्यस्वित् कस्यापि राजादेः सकाशात् धनं मा गृधः नाकाङ्क्षेथा इति सज्जनं प्रति अस्य सम्बोधनम् ॥१॥

अथ श्री अनन्तभट्टविरचिता याज्ञीयमन्त्रविवृतिः

प्रणम्य नृहरिं पूर्णबोधश्च तदनुग्रहात् ।
याज्ञीयमन्त्रविवृतिं विधास्ये नातिविस्तरम् ॥

परमपुरुषार्थभूतमोक्षसाधनपरमात्मप्रसादहेतुसाक्षात्कारकारणनिदिध्यासनस्य तत्तत्त्वज्ञानं विनाऽघटनादिष्टार्थबोधहेतूनामुपनिषदाञ्च तत्परत्वेन तदर्थमियमपि काण्वामन्त्रोपनिषत्प्रवृत्ता । अस्याः स्वायम्भुवो मनुः ऋषिः, देवता तु तद्दौहित्रो यज्ञनामा विष्णुः, छन्दस्तु यथाक्षरसङ्ख्यं द्रष्टव्यम् ।

तत्र तावत्स्वविवक्षितस्य तत्त्वज्ञानमधिकारिण एव हृदयेऽवतिष्ठत इति अधिकारसिद्ध्यर्थं विषयवैराग्यं विधत्ते- **ईशेति** ॥ यत्किञ्च सर्वं जगत् । स्वप्रवृत्तये ईशस्य आवास्यं स्वस्मिन्नावासमर्हतीति ईशावास्यम् । एतच्च 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । किञ्च जगत्यां प्रकृतौ । इदमाश्रितम् । एतच्च आकाशे 'तदोतं प्रोतञ्च' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । प्रकृतिश्च विष्णवधीना । 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इतिश्रुतेः । अतोऽपि जगदस्वतन्त्रमिति ज्ञायते । तेन ईशेतरस्यास्वतन्त्रत्वेन ईशेन चेत्यर्थः । त्यक्तेन दत्तेन वित्तादिना भुञ्जीथाः भोगादि कुर्याः । यतश्च ईशादन्यस्य अस्वातन्त्र्येण दानेऽसामर्थ्यात् कस्यस्वित् कस्यचिदपि राजादेः सकाशात् धनं मा गृधः नाकाङ्क्षेः ॥१॥

अथ श्रीमद्वेदव्यासपादाराधकेन गुहपुरकृष्णशर्मणा कृता ईशावास्योपनिषत्प्रभा

यः सदा शुकविख्यातं पुत्रं प्राप महायशाः ।
तं व्यासं मम तातं च वन्दे सन्देहधूतये ॥ १ ॥

व्यासं मध्वगुरुं टीकाकृतं व्यासयतिं तथा ।
श्रीराघवेन्द्रं वेदेशतीर्थं वन्देऽर्थसिद्धये ॥ २ ॥

गुरूणां करुणालम्बी करोत्युपनिषत्प्रभाम् ।
वाक्शुद्ध्यै मम चान्येषां झटित्यर्थान्वयाप्तये ॥ ३ ॥

क्वचित्क्वचिच्च भाष्योक्तस्मृतिग्रहणपूर्वकम् ।
पदच्छेदान्वयार्थांश्च स्पष्टीकुर्मो यथामति ॥ ४ ॥

कृष्ण- अथ ईशावास्योपनिषदं व्याख्यास्यामः । अस्या उपनिषदः स्वायम्भुवो मनु ऋषिः । यज्ञनामा हरिर्देवता । यथायोग्यमनुष्टुबादीनि छन्दांसि ॥

'स्वायम्भुवः स्वदौहित्रं विष्णुं यज्ञाभिधं मनुः ।
ईशावास्यादिभिर्मन्त्रैः तुष्टावावहितात्मना' ॥ इति ब्रह्माण्डोक्तेः ॥

'अनेजत्' इत्यादिना तत्त्वं विवक्षुः उपनिषदुपदिष्टतत्त्वमधिकारिण एव हृद्यवतिष्ठत इति अधिकारं बोधयन् विच्छिन्नविषयतृष्णत्वमाद्येन मन्त्रेणाह- **ईशावास्यमिति** ॥ ईशावास्यम्, इदम्, सर्वम्, यत्किञ्च, जगत्याम्, जगत्, तेन, त्यक्तेन,भुञ्जीथाः, मा, गृधः, कस्यस्वित्, धनम् । इति पदच्छेदः ।

जगत्यां यत्किञ्च जगदिदं सर्वमीशावास्यं, तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः, कस्यस्वित् धनं मा गृध इत्यन्वयः ।

अथार्थः । जगत्यां प्रकृतौ । अधिकरणसप्तमी । प्रकृत्याश्रितमित्यर्थः । यत्किञ्चिज्जगत् यच्चराचरात्मकं जगत् इदं सर्वमीशावास्यम् । ईशानुप्रविष्टमित्यर्थः । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै.उ.२.६.१) इत्यादिश्रुतेः । तेन ईशेन त्यक्तेन दत्तेन वित्तेन, यदृच्छया लब्धेनेति यावत् । भुञ्जीथाः भोगं कुर्याः । कस्यस्वित् कस्यापि सकाशात् धनं मा गृधः मा काङ्क्षेथाः । तथा च ईशस्य प्रकृत्याश्रित-

सकलजगत्प्रविष्टत्वोक्त्या जगतोऽपि ईशाधीनत्वम्, ईशस्य स्वतन्त्रत्वं च लब्धम् । तस्मात् तादृशेश्वरेच्छया लब्धेनैव जीवेत्, नान्यं याचयेदिति भावः । तथा चोक्तं ब्राह्मे-

स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वादीशावास्यमिदं जगत् ।
प्रवृत्तये प्रकृतिगं यस्मात्स प्रकृतीश्वरः ॥

तदधीनप्रवृत्तित्वात्तदीयं सर्वमेव यत् ।
तद्दत्तेनैव भुञ्जीथा अतो नान्यं प्रयाचयेत् इति ॥ १ ॥

उपनिषत्

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

राघ- तृष्णाविच्छेदवत् स्वोचितकर्मानुष्ठानमपि ज्ञानार्थिनामावश्यकमित्याह- **कुर्वन्नेवेति** ॥ शतं समाः शतं वर्षाणि । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (सि.कौ.५५९) इति द्वितीया । इह मानुषादिजन्मनि यावज्जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् तावत् कर्माणि कुर्वन्नेव । आमरणं भगवत्पूजात्मकानि असङ्कल्पितफलानि स्वोचितानि कर्माणि सर्वथा कुर्यादिति यावत् । कुतः ? एवं कर्माणि कुर्वति नरे मनुष्यमात्रेऽपि त्वयि कर्म पापं न लिप्यते । स्वोचितेन असङ्कल्पितफलेन कर्मणा भगवत्पूजां कुर्वन्तं अल्पाधिकारिणमपि न प्रागुत्तराणि पापानि बाधन्ते । ततश्च ज्ञानाधिकारी स भवतीति यावत् । इतः कर्मकरणात् अन्यथा अकरणे कर्म पापं न लिप्यत इति नास्ति । भगवत्पूजामकुर्वन्तं पापानि बाधन्त एव! ततश्चासौ ज्ञाने न अधिक्रियते । अतश्च कर्माणि कुर्यादिति । पुरुषार्थनये 'नियमाच्च' (३.४.७.) इति सूत्रभाष्यादौ 'नरे ज्ञानिन्यपि त्वयि कर्म न लिप्यत इति नास्ति' इत्यपरोक्षज्ञानिनोऽपि कर्माकरणे मुक्तौ आनन्दह्रासरूपपापकर्मलेपो अस्त्येवेति ज्ञानिपरतया मन्त्रो व्याख्यातः ॥२॥

नृ.भि- वैराग्यवज्ज्ञानार्थिनः शौचकर्मानुष्ठानं यथावश्यकमिति भावेन तद्विधत्ते- **कुर्वन्निति** ॥ शतं समाः शतवर्षाणि इह मानुषादिजन्मनि यदि

जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् तर्हि कर्माणि कुर्वन्नेव वर्तेत । आमरणं भगवत्पूजात्मकानि स्वोचितान्यसङ्कल्पितफलानि कर्माणि सर्वदा कुर्यादित्यर्थः । कुतः? एवं कर्माणि कुर्वति नरे मनुष्यमात्रेऽपि त्वयि कर्म पापं न लिप्यते । अल्पाधिकारिणमपि त्वां पापं न बाधत इत्यर्थः । इतः कर्मकरणादन्यथा । स्वोचितकर्माकरणे कर्म न लिप्यत इति नास्ति । भगवत्पूजामकुर्वन्तं पापं बाधत एव । ततश्चासौ उपनिषद्विद्याधिकारी न भवति । अतः कर्माणि कुर्यादिति ॥२॥

अनन्त- ज्ञानार्थिनो वैराग्यवत् स्वोचितकर्मानुष्ठानमप्यावश्यकमिति कर्म विधत्ते- **कुर्वन्निति** ॥ इह कर्मकरणार्हदेहे । शतं समाः वर्षाणि जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेदिति यत् तत्कर्माणि कुर्वन्नेव । यावदायुष्यं ईशार्पणबुद्ध्या स्वोचितकर्माणि कुर्यादिति यावत् । कुतः? एवं कर्माणि कुर्वति नरे मनुष्यमात्रेऽपि त्वयि कर्म पापं न लिप्यते न बाधते । ईश्वरपूजात्वेन कर्म कुर्वाणमल्पाधिकारिणमपि प्रागुत्तरपापानि न बाधन्ते । ततश्च ज्ञानेऽधिक्रियत इति यावत् । इतः कर्मकरणादन्यथा, कर्माकरणे । कर्म न लिप्यत इति नास्ति । ततश्च ज्ञाने नाधिक्रियते । तस्मात्कर्म कुर्यादिति भावः ॥ २ ॥

कृष्ण- विच्छिन्नतृष्णत्ववत् स्वोचितकर्मानुष्ठानमपि आवश्यकमित्याह - **कुर्वन्निति** ॥ कुर्वन् , एव, इह, कर्माणि, जिजीविषेत्, शतं, समाः, एवं, त्वयि, न ,अन्यथा, इतः, अस्ति, न, कर्म, लिप्यते, नरे । इति पदच्छेदः ।

अत्र नरः, यावत्, तावत्, ज़ीवेत्, एतत्, इति पदपञ्चकमध्याहर्तव्यम् । इह नरः यावत् जिजीविषेत् तावत् शतं समाः कर्माणि कुर्वन्नेव जीवेत् । एवं चेत् नरे कर्म न लिप्यते इतोऽन्यथा त्वयि तत् नास्ति । इत्यन्वयः ।

शतं समाः जिजीविषेदिति वा इह मानुषादिजन्मनि नरः देही यावत् यावत्कालपर्यन्तं जिजीविषेत् जीवितुमिच्छेत् तावत् शतं समाः तादृशशतसंवत्सरान् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (सि.कौ.५५९) इति सूत्रानुसारेण 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' (सि.कौ.५३१) इति वार्तिकानुसारेण वा द्वितीया । विशेषानुशासनाभावस्थलीयविशेषणविशेष्यवाचकपदयोरेव अभेदान्वयबोधे समानवचनकत्वसमानलिङ्गकत्वनियमेन-

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः ।
सङ्ख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥

इति विशेषानुशासनेन समा इति संवत्सरवाचकस्त्रीलिङ्गकपदविशेषण-वाचकशतशब्दस्य नपुंसकत्वैकवचनकत्वेऽपि न दोषः । कर्माणि स्वोचित-भगवत्पूजादीनि कुर्वन्नेव जीवेत् ॥

एवं चेत् स्वोचितकर्मकर्ता चेत् नरे मनुष्यमात्रेऽपि कर्म पापादिकं न लिप्यते । इतः कर्मकरणादन्यथा, कर्माकरण इति यावत् । त्वयि तत्कर्म न लिप्यत इति नास्ति । तथा च मानुषादिजन्मनि प्राणी यावत्कालं जीवेत् तावत्पर्यन्तमनन्त-गुणपूर्णश्रीहर्युपासनादिरूपस्वोचितकर्माणि असङ्कल्पितफलको भूत्वा कुर्वन्नेव जीवेत् । एवञ्चेत् प्रागुत्तराण्यपि पापानि तमल्पाधिकारिणमपि पुरुषं न बाधन्ते । अन्यथा चेत् ज्ञानिनमप्यानन्दह्रासकरणरूपेण बाधन्त एवेति भावः । एतदुक्तं 'नियमाच्च' (३.४.७) इति सूत्रभाष्यादौ । नारदीये च

अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः ।
ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवम् ॥
अतोऽलेपेऽपि लेपः स्यादतः कार्यैव सा सदा ।
फलं त्वननुसन्धाय स्वोचिताः सत्क्रिया नृणाम् ॥ २ ॥

उपनिषत्

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ३ ॥

राघ- एवं प्राप्ताधिकारं प्रति परमात्मतत्त्वबुभुत्साजननाय विपरीतज्ञानिनो निन्दामाह- **असुर्या इति** ॥ सुष्ठु रमणं सुर्यम् । सुपूर्वस्य रमतेः ड्यप्रत्ययः । तद्विरुद्धं असुर्यं महादुःखम् । असुर्यमेषु अस्तीत्यसुर्याः । अर्श आद्यच् प्रत्ययान्तोऽयम् । महादुःखवत्त्वादसुर्याः । असुरप्राप्यत्वाद्वा असुर्याः । अन्धेन तमसा । अन्धयतीति व्युत्पत्त्या निबिडान्धकारेणेत्यर्थः । आवृतास्ते प्रसिद्धा ये इति शेषः । लोकांस्तान् प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छन्ति । ते के इत्यत उक्तम्- **ये**

इति ॥ आत्महनः यथावदात्मानमज्ञात्वा वैपरीत्येन जानन्तः ये केचन वर्तन्ते ते सर्वेऽपि अभिगच्छन्तीति । नाम निश्चितमेतदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नृ.भि- एवं सम्पन्नाधिकारिणं प्रति परमात्मतत्त्वबुभुत्साजननाय परमात्माज्ञानिनां निन्दा क्रियते- **असुर्या इति** ॥ आत्महनः निर्गुणत्वाद्यसदुपासनया परमात्मयाथात्म्यतिरस्कारत्वेन गौण्या वृत्त्या परमात्महन्तारः । एवञ्च नियमेन सर्वेऽपि भगवद्विपरीतज्ञानिनो जनाः ते प्रेत्य स्थूलदेहलिङ्गदेहपातानन्तरं सुष्ठु रमणविरुद्धदुःखानुभवस्थानाद्वा, सर्वात्मना सुखानुभवरहितस्थानत्वेन असुरप्राप्यत्वाद्वा, असुर्या नाम, असुर्यशब्दवाच्यतया तेन प्रसिद्धा ये लोकाः तान् लोकान् अभिगच्छन्ति । तस्मात् भगवन्तमन्यथा न जानीया इति ॥ ३ ॥

अनन्त- तत्त्वज्ञनमेवेष्टहेतुरिति सूचयितुं वैपरीत्येनात्मविदो निन्दति- **असुर्या इति** ॥ सुष्ठु रमणं सुर्यं तद्विरुद्धत्वादसुर्याः महादुःखा इत्यर्थः । असुरप्राप्यत्वाच्च असुर्याः सुखरहिता इत्यर्थः । अन्धयति दृष्टिं हन्तीति अन्धं निबिडमित्यर्थः । ते प्रसिद्धा ये लोकाः तान् ये के च सर्वेऽपि आत्महनः विपरीतोपासनया परमात्ममहत्त्वविनाशिनः । प्रेत्य मृत्वा । अभिगच्छन्ति ॥ ३ ॥

कृष्ण- अथ श्रुतिरेवमधिकारमुक्त्वा विपरीतज्ञानिन अधोगतिमाह- **असुर्या इति** ॥ 'तांस्ते प्रेत्य' इत्यत्र नकारास्य 'पूर्वस्वरोऽनुनासिक' इति सूत्रेण पूर्वस्वरस्यानुनासिकत्वम् ॥

असुर्याः, नाम, ते, लोकाः, अन्धेन, तमसा, आवृताः, तान्, ते, प्रेत्य, अभिगच्छन्ति, ये, के, च, आत्महनः, जनाः । इति पदच्छेदः ।

अत्र यः इति शेषः । असुर्या अन्धेन तमसा आवृताः । ते ये लोकाः तान् ये के च जना आत्महनः ते प्रेत्य अभिगच्छन्ति नामेत्यन्वयः ।

सुष्ठु रमणं सुर्यम् । सुपुर्वात् रमेः ड्यप्रत्ययः । तद्विरुद्धं असुर्यं दुःखम्, असुर्यं येष्वस्तीत्यसुर्याः । अर्शादित्वादच् । असुरप्राप्यत्वाद्वा असुर्याः । तदुक्तं वामने-

महादुःखैकहेतुत्वात् प्राप्यत्वादसुरैस्तथा ।
असुर्या नाम ते लोकास्तान्यान्ति विमुखा हरौ ॥ इति ॥

अन्धयतीत्यन्धम्, तेन तमसा निबिडान्धकारेणेति यावत् । वृताः आवृता वा युक्ताः । ते प्रसिद्वा ये लोका यानि भुवनानि तान्, तानि भुवनानि । ये के च, केचन जना आत्महन आत्मानं वैपरीत्येन ज्ञात्वा निन्दकाः । तदुक्तं पाद्मे-

ये वै यथार्थमात्मानमविदित्वा विनिन्दकाः ।
वैपरीत्येन जानन्तस्ते स्युरात्महनो जनाः ॥

ते यान्ति तमसाक्रान्तान् लोकान् दुःखकरान् बहून् ॥ इति ॥

ते जनाः प्रेत्य मृत्वा अभिगच्छन्ति । नामेति निश्चये । तथा चात्मविषय-कान्यथाज्ञानवन्तः तमो यान्तीति भावः ॥ ३ ॥

उपनिषत्

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यान् अत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति॥४॥

राघ- इदानीं परमात्मतत्त्वमुपदिशति- **अनेजदित्यादिमन्त्रद्वयेन** ॥ तत्परमात्मस्वरूपम् । अनेजत् , 'एजृ कम्पने' अकम्पमानं निर्भयत्वादिति भावः । एकं प्रधानम् । मनसोऽपि जवीयः वेगवत्तरम् । एनत् परब्रह्मस्वरूपं देवाः नाप्नुवन् साकल्येन न व्यजानन् । ब्रह्म तु पूर्वं अनादिकालं स्वभावत इति यावत् । अर्षत् , 'ऋष ज्ञाने' सर्वं व्यजानात् । अडागमाभावश्छान्दसः । तद् ब्रह्म तिष्ठत् विद्यमानमेव सत् धावतो वेगेन गच्छतोऽन्यान् जनान् अत्येति अतिक्रम्य वर्तते । अचिन्त्यशक्तित्वात् सर्वगतत्वाच्चेति भावः । तस्मिन् हरौ मातरिश्वा मुख्यवायुः आ समन्तात् पालयन्तीति व्युत्पत्त्या अपः कर्माणि स्वप्रेरणया प्राणिभिः क्रियमाणानि पुण्यकर्माणि दधाति समर्पयति इति ॥ ४ ॥

नृ.भि- एवं निवृत्तकर्मवतः विशुद्धाशयस्यैहिकामुष्मिकविषये विरक्तस्य ईश्वरतत्त्वबुभुत्सावतः परमात्मतत्त्वोपदेशः क्रियते- **अनेजदिति** ॥ परमात्मस्वरूपं निर्भयत्वादेव अनेजत् अकम्पनं न तु निष्क्रियत्वात् । सर्वप्रधानत्वादेव एकं न तु द्वितीयवस्तुशून्यत्वात् । मनो हि वेगवत्प्रसिद्धं ततोऽप्यतिशयवेगवत्वान्मनसो जवीयः । देवाः ब्रह्माद्या अपि सत् ब्रह्मस्वरूपं सम्यक् ज्ञातुमशक्यत्वादेव

नाप्नुवन्ति न जानन्ति । न तु सर्वथा प्रमाणागोचरत्वात् । स्वयं तु सर्वान्पूर्वमेव स्वभावत एव अर्षत् व्यजानात् । अचिन्त्यशक्तित्वात् सर्वगत्वाच्च तत् ब्रह्म तिष्ठदेव धावतः अन्यान् अत्येति अतिक्रम्य वर्तते । न तु सर्वस्य मिथ्यात्वात् । तस्मिन् ब्रह्मणि मातरिश्वा वायुः स्वस्य सर्वलोकचेष्टितत्वेन सर्वकर्मणां स्वकीयत्वात् अपः सर्वाणि कर्माणि दधाति समर्पयति ॥ ४ ॥

अनन्त- परमात्मतत्त्वमुपदिशति- **अनेजदित्यादिना** ॥ अनेजत् अकम्पमानम्, निर्भयमित्यर्थः । एकं प्रधानम् । मनसो जवीयः वेगवत्तरम् । देवा एतन्नाप्नुवन् साकल्येन नाजानन् । स्वयं तु पूर्वमनादितः अर्षत् व्यजानात् । तत् तिष्ठत् धावतः अन्यानत्येति । अचिन्त्यशक्तित्वेनेति भावः । मातरिश्वा मुख्यवायुः । तस्मिन् अपः सर्वजीवानां कर्माणि । दधाति अधात् आर्पयत् । सर्वजीवकर्मणां स्वप्रेरणया कृतत्वेन स्वकीयत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

कृष्ण- इदानीं तत्त्वमुपदिशति- **अनेजदिति** ॥ अनेजत्, एकम्, मनसः, जवीयः, न, एनत्, देवाः, आप्नुवन्, पूर्वम् ,अर्षत्, तत्, धावतः, अन्यान्, अत्येति, तिष्ठत्, तस्मिन्, अपः, मातारिश्वा, दधाति । इति पदच्छेदः ।

अनेजत् एकं मनसः जवीय एनद्देवाः नाप्नुवन्, पूर्वं तत् अर्षत् तिष्ठत् सत् धावतः अन्यान् अत्येति, तस्मिन् मातरिश्वा अपः दधाति इत्यन्वयः ।

अनेजत् निर्भयत्वात् अकम्पमानम् । 'एजृ कम्पने' इत्यस्मात् कर्तरि शतृप्रत्ययः । एकं प्रधानम् । मनसोऽपि चित्तादपि जवीयः वेगशालि । एतत् ब्रह्म । देवाः ब्रह्माद्याः । नाप्नुवन् साकल्येन न व्यजानन् । पूर्वं स्वभावतोऽनादि तत् ब्रह्म अर्षत् सर्वं व्यजानत् । 'ऋष ज्ञाने' इत्यास्मात् लङ्। छन्दस्त्वादडागमाभावः । किञ्च तिष्ठत् सत् विद्यमानं सत् । धावतः वेगेन गच्छतोऽन्यान् जनान् । अत्येति अतिक्रम्य वर्तते । तस्मिन् तादृशपरब्रह्मणि । मातरिश्वा प्राणः । अपः आ समन्तात् पालयन्तीति व्युत्पत्त्या प्राणिभिः क्रियमाणपुण्यकर्माणि । दधाति समर्पयति।

समन्तात्पालयेद्यस्मात्तस्मादापो जलं स्मृतम् ।
पुण्यकर्माणि तेनैव हेतुनापः प्रकीर्त्यते ॥ इति ब्राह्मे ॥

एतत् श्रुत्यर्थ एव ब्रह्माण्डे उक्तः -

अनेजन्निर्भयत्वात्तदेकं प्रधान्यतस्तथा ।
सम्यज्ज्ञातुमशक्यत्वादगम्यं तत्सुरैरपि ॥

स्वयं तु सर्वानगमत् पूर्वमेव स्वभावतः ।
अचिन्त्यशक्तितश्चैव सर्वगत्वाच्च तत्परम् ॥

धावतोऽत्येति सन्तिष्ठत्तस्मिन् कर्माण्यधान्मरुत् ।
मारुत्येव यतश्चेष्टा सर्वा तां हरयेऽर्पयेत् ॥ इति ॥ ४ ॥

उपनिषत्

तदेजति तन्नेजति तद्दूरे तद्वन्तिके।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

राघ- तदिति पञ्चम्यर्थे अव्ययम् । जगदिति शेषः । तत्तस्मात् प्रकृतात् हरेः जगदेजति बिभेति । तत् ब्रह्म नेजति न बिभेति । स्वतन्त्रत्वादिति भावः । तदु तदेव । ब्रह्म दूरे । तदु तदेव । अन्तिके समीपे च । सर्वगत्वादिति भावः । तत् ब्रह्म । अस्य प्रमितस्य सर्वस्यान्तः । तदु तदेव सर्वस्य बाह्यतः बहिरपि । सर्वव्यापित्वादिति भावः ॥ ५ ॥

नृ.भि- गुणान्तरमाह- **तदेजतीति** ॥ तत् ततः ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तं सर्वं एजति बिभेति । तत् ब्रह्म नेजति न बिभेति । तत् दूरे तत्तदेव अन्तिके समीपे च वर्तते । तत् अस्य सर्वस्य अन्तः नियामकत्वेन वर्तते । तत् तदेव सर्वस्य बाह्यतः आश्रयत्वेन वर्तते ॥ ५ ॥

अनन्त- **तदिति** ॥ तत् तस्मात् एजति । अन्यत् इति शेषः । अस्य जगतः । व्यापकत्वादेरभ्यासस्तात्पर्यार्थः ॥ ५ ॥

कृष्ण- **तदेजतीति** ॥ तत् ,एजति, तत्, न, एजति, तत्, दूरे, तत्, उ, अन्तिके, तत्, अन्तः, अस्य, सर्वस्य, तत्, उ, सर्वस्य, बाह्यतः । इति पदच्छेदः ।

तन्नेजतीत्यत्र 'एकारैकारपर ऐकारम्' इति सूत्रं बाधित्वा वा 'न पूर्व एकारम्' इति सूत्रेण एत्वं बोध्यम् । अवर्णपूर्वे एकारैकारपरे च सति ते उभे पूर्वापरभूते ऐकारमाप्नुत इति प्रथमसूत्रार्थः । नकारोत्तरवृत्त्यकारपूर्वे एकारपरे सति ते उभे पूर्वापरभूते एकारमाप्नुतः वेति विकल्पे इति द्वितीयसूत्रार्थः ।

अत्र 'जगत्' इति शेषः । तत् जगत् एजति तत् न एजति । तत् दूरे तत् उ अन्तिके तत् सर्वस्य अस्य अन्तः. तत् उ सर्वस्य अस्य बाह्यतः । इत्यन्वयः ।

तदिति पञ्चम्यर्थेऽव्ययम् । तत् तस्मात् ब्रह्मणः सकाशात् 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' (सि.कौ.५८९) इति पञ्चमी । जगत् कर्तृ एजति कम्पते बिभेतीति यावत् । तत् ब्रह्म न एजति न बिभेति । तत् ब्रह्म दूरेऽन्तिके सर्वगतत्वात् समीपस्थितमिति भावः । तत् ब्रह्म सर्वस्य चराचरात्मकस्य अस्य जगतः अन्तः अन्तस्थितमित्यर्थः । तदु तदेव सर्वस्य अस्य जगतः बाह्यतः सर्वव्यापित्वात् बहिरपि वर्तत इति भावः । एतदर्थ एवोक्तः तत्त्वसंहितायाम् -

ततो बिभेति सर्वोऽपि न बिभेति हरिः स्वयम् ।
सर्वगत्वात्स दूरे च बाह्येऽन्तश्च समीपगः ॥ इति ॥ ५ ॥

उपनिषत्

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

राघ- 'तद्दूरे' इत्यादौ हरेः सर्वभूताश्रयतया गर्वभूतगतत्वमुक्तम् । तज्ज्ञानस्य फलमाह- **यस्त्विति** ॥ सर्वाणि भूतानि चिदचिदात्मकं सर्वं जगत् । आत्मन्येव परमात्माश्रयत्वेनैव अस्तीति यस्तु अनु निस्सन्देहं पश्यति जानाति । यद्वा आश्रितत्वक्रमानुरोधेनेति अनुशब्दार्थः । सर्वभूतेषु च आत्मानं सर्वभूतेषु नियन्तृतया स्थितं हरिं यो अनुपश्यतीत्यन्वयः । ततः परमात्मस्वरूपज्ञानित्वात् हेतोर्न विजुगुप्सते । स्वात्मानं गोप्तुं नेच्छति । भयाभावादिति भावः ॥ ६ ॥

नृ.भि- उक्तसर्वगतत्वज्ञानफलमाह- **यस्तु सर्वाणीति** ॥ यस्तु अधिकारी सर्वाणि भूतानि आत्मन्येव आश्रितत्वेन अनुपश्यति सम्यक् जानाति । आत्मानं

अन्तर्नियामकत्वेन सर्वभूतस्थितं अनुपश्यति । ततः एवं सर्वगतत्वज्ञानात् तत एवान्यनिमित्तभयाभावात् न विजुगुप्सते स्वात्मानं गोप्तुं नेच्छति ॥ ६ ॥

अनन्त- य इति ॥ भूतानि जीवजडानि । आत्मनि हरौ । ततः सर्वस्येश्वराधीनत्वज्ञानेन । न विजुगुप्सते स्वात्मानं गोप्तुं नेच्छति ॥ ६ ॥

कृष्ण- एवं ब्रह्मज्ञानस्य फलमाह- **यस्त्विति** ॥ यः, तु, सर्वाणि, भूतानि, आत्मनि, एव, अनुपश्यति, सर्वभूतेषु, च, आत्मानम्, ततः, न, विजुगुप्सते । इति पदच्छेदः ॥

यः सर्वाणि भूतानि तु आत्मन्येवानुपश्यति, सर्वभूतेषु च आत्मानं ततः न विजुगुप्सते । इत्यन्वयः ॥

यः जीवः सर्वाणि भूतानि तु चिदचिदात्मकसर्वजगदपि आत्मन्येव परमात्मन्येव परमात्माश्रितमेवेति भावः । अनु निस्सन्देहेन पश्यति जानाति । किञ्चेति चार्थः । सर्वभूतेषु समस्तजगत्सु । अत्राप्यधिकरणसप्तमी । नियन्तृतया सर्वजगदवस्थितमित्यर्थः । आत्मानं अनुपश्यति विजानाति स जीवः ततः तादृशज्ञानाद्धेतोः न विजुगुप्सते भयाभावात् नात्मानं गोप्तुमिच्छतीत्यर्थः ।

सर्वगं परमात्मानं सर्वञ्च परमात्मनि ।
यः पश्येत्स भयाभावन्नात्मानं गोप्तुमिच्छति ॥ इति सौकारायणश्रुतेः ॥६॥

उपनिषत्

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

राघ- एतमेवार्थं विवृणोति- **यस्मिन्निति** ॥ यस्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि तिष्ठन्तीति शेषः । स आत्मैव तत्र सर्वभूतेषु अभूत् । अनादितो वर्तत इत्यर्थः । एवमिति शेषः । एवं विजानतः सर्वाधारतया सर्वेषु भूतेषु आत्मानं विशेषेण जानतः सर्वत्र स्थितस्य हरेः एकत्वं च अनुपश्यतः जानतः को मोहः कः शोकः न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नृ.भि- एतदेव विवृणोति- **यस्मिन्निति** ॥ यस्मिन् परमात्मनि सर्वाणि भूतानि वर्तन्ते स परमात्मैव तत्र सर्वेषु भूतेषु अभूत् वर्तते । एवं परमात्मानं अन्तर्बहिर्व्याप्तत्वेन विजानतः तस्य सर्वस्य एकत्वं च अनुपश्यतः मोहः मिथ्याज्ञानम् । कः शोकः तन्निमित्तसांसारिकदुःखं च कः? नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अनन्त- तमनुवदन्फलमाह- यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् भूतानि वर्तन्ते। तत्र सर्वभूतेषु अभूत् वर्तते । विजानतः, 'एवम्' इति शेषः । एकत्वञ्चानुपश्यतः । कः कुत्रत्यः ॥ ७ ॥

कृष्ण- एतमेवार्थं विवृणोति- **यस्मिन्निति** ॥ यस्मिन्, सर्वाणि, भूतानि, आत्मा, एव, अभूत्, विजानतः, तत्र, कः, मोहः, कः, शोकः, एकत्वं, अनुपश्यतः । इति पदच्छेदः ॥

अत्र सर्वभूतेषु इति पूर्वमन्त्रस्थितस्यानुषङ्गः । तिष्ठन्ति, एवं, स्थितस्य इति पदत्रयमध्याहार्यम् । यस्मिन् सर्वाणि भूतानि तिष्ठन्ति स आत्मैव सर्वभूतेषु अभूत्; एवं विजानतः तत्र स्थितस्य एकत्वमनुपश्यतः को मोहः? कः शोकः? इत्यन्वयः ॥

यस्मिन् परमात्मनि सर्वाणि भूतानि तिष्ठन्ति, स तादृशः आत्मैव परमात्मैव सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु अभूत् आस । अनादितो वर्तते इत्यर्थज्ञापनाय भूतार्थकलट् प्रयोगः । एवं विजानतः विशेषेण ज्ञानवतः तत्र सर्वभूतेषु स्थितस्य विष्णोः एकत्वं एकरूपत्वम् अनु निश्चयेन पश्यतः जानतः । जीवस्य को मोहः कुत्रत्यो मोहः, कः शोकः कुत्रत्यः शोकः न कोऽपीति भावः ।

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि स आत्मा सर्वभूतगः ।
एवं सर्वत्र यो विष्णुं पश्येत्तस्य विजानतः ।
को मोहः कोऽथवा शोकः स विष्णुं पर्यगाद्यतः ॥

इति पिप्पलादशाखायाम् ॥ ७ ॥

उपनिषत्

**स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्
शाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥**

राघ- भगवज्ज्ञानमात्रेण कुतो मोहाद्यभाव इत्यत आह- **स इति** ॥ स ज्ञानी पर्यगात् प्राप्तोऽभूत् 'ब्रह्म' इति शेषः । तावता कथं शोकाद्यभाव इत्यतः तद्विशिनष्टि- **शुक्रमित्यादिना** ॥ शुचं शोकं रहति त्यजतीति शुक्रं शोकरहितम् । अकायं लिङ्गदेहरहितम् । अव्रणम्, 'व्रण सञ्चूर्णने' इत्यतः स्तोको व्रणः । कालेन अस्तोकत्वादव्रणं नित्यम् । गुणैरस्तोकत्वादव्रणं पूर्णमित्यर्थः । अस्नाविरं स्नावोपलक्षितसप्तधातुमयस्थूलदेहरहितम् । शुद्धं पावित्र्यहेतुम्। शुद्धत्वादेव अपापविद्धम् । तत एव हेतोः पापमूलस्थूलसूक्ष्मशरीरहीनम् । तत एव देहनिमित्तशोकादिशून्यमिति शुक्रमित्युच्यते । एवम्भूतं हरिं पर्यगाद्यतोऽतः कारणाच्छोकाद्यभावः । एवम्भूतहरिसारूप्यलक्षणां तद्गतिं गतस्य शोकाद्यभावो युक्त इति भावः । ननु एवमशरीरश्चेत् जगत्स्रष्टा नेति प्राप्तम् । लोके सदेहस्यैव स्रष्टृतादर्शनादित्याशङ्कां निराह- **कविरिति** ॥ कविः सर्वज्ञः । मनीषी प्रकृत्यादिसर्वमनसां ईशितृत्वात् मनीषी । एतेन ज्ञानाविनाभूतदेहवानिति लभ्यते । स च अप्राकृत एवेति प्रागुक्तः । तन्निमित्तशोकाद्यभावो युक्तः । प्राकृतस्यैव तद्धेतुत्वात् । परिभवति सर्वं वशीकरोति इति परिभूः । सर्वतो वर इत्यर्थः । स्वयमेव परमनपेक्ष्य भवतीति स्वयम्भूः । सदाऽनन्याश्रयः 'शाश्वतीभ्यः समाभ्यः' इति पञ्चमी सप्तम्यर्थे । अनाद्यनन्तसंवत्सरेषु याथातथ्यतो याथार्थ्येन वर्तमानानर्थान् व्यदधान्निर्ममे । 'याथातथ्यतः' इत्युक्त्या ब्रह्मविवर्तत्वादर्थानां न तत्सृष्टौ देहाद्यपेक्षा इति चोद्यं निरस्तम् । 'शाश्वतीभ्यः समाभ्यः' इत्युक्त्या सदा देहहीनस्यापि सृष्टिसमये देहोपादानेनास्तु सृष्टिरिति चोद्यं निरस्तं ध्येयम् । सृष्ट्यादिप्रवाहस्यानाद्यनन्तकालीनत्वादिति ॥ ८ ॥

नृ.भि- किंशब्दस्याक्षेपार्थत्वात् ज्ञानिनः शोकाद्यभावयुक्तिमाह- **स पर्यगादिति** ॥ यतः सः सर्वगतत्वेन विष्णुज्ञानी विष्णुं पर्यगात् विष्णुं प्राप्नोति ।

अतो शोकाद्यभावः। विष्णुं प्राप्तावपि कुतः शोकाद्यभाव इत्यतो हेत्वर्थगर्भ-विशेषणानि शुक्रमित्यादीनि । 'रह त्यागे' इति धातोर्नित्यत्वात्पूर्णत्वादव्रणम् । 'व्रण सञ्चूर्णने' इति धातोः स्तोको व्रणः । पावित्र्यहेतुत्वात् शुद्धम् । अपापविद्धं पापालिप्तम् । अकायं लिङ्गदेहवर्जितम् । अस्नाविरं स्नावोपलक्षितस्थूलदेहरहितम् । यद्यशरीरो विष्णुः तर्हि तस्य जगत्सर्जनाद्यनुपपद्यत इति चेत् । उच्यते, प्राकृतभौतिकदेहाभावेऽपि ज्ञानानन्दात्मकदेहोपपादनाय हरेर्माहात्म्यमाह- **कविरिति** ॥ कविः सर्वज्ञः । श्रीब्रह्मादिमनसामीशत्वान्मनीषी । परिभवति सर्वानिति परिभूः सर्वोत्तमः । स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः । शाश्वतीभ्यः समाभ्यः सर्वेष्वपि कल्पेषु अर्थान् महदादिपदार्थान् व्यदधात् निर्मितवान् । उपलक्षणमेतत् । पालनादिसर्वव्यापारमकरोत् ॥ ८ ॥

अनन्त- शोकाद्यभावे युक्तिमाह- **स इति** ॥ सः ज्ञानी शुक्रं शोकरहितं पर्यगात् सादृश्यादिलक्षणां गतिं गतः । अतस्तस्य शोकाद्यभाव इति भावः । ब्रह्मणः शुक्रत्वं कथमित्यत आह- **अस्नाविरमकायमिति** ॥ स्नावोपलक्षित-सर्वधातुमयस्थूलशरीररहितत्वादस्नाविरम् । सूक्ष्मदेहराहित्यादकायम् । तदपि कुत इत्यत आह- **अपापविद्धमिति** ॥ निष्पापम् । तदपि कुत इत्यत आह- **शुद्धमिति** ॥ इतरपावित्र्यहेतुः । तत्र हेतुमाह- **अव्रणमिति** ॥ 'व्रण सञ्चूर्णने' इति स्मरणात् व्रणशब्दोऽल्पवाची । कालतो गुणतश्चाल्पम् । न व्रणतीत्यव्रणं नित्यं गुणपूर्णश्चेत्यर्थः । एतच्च श्रुतिसिद्धम् । ननु परमात्मा अशरीरश्चेत् ज्ञानरहितः स्यात् । तथाच कथं जगत्स्रष्टा? घटादिसृष्टेः शरीरसापेक्षत्वात् । ननु जगत्परमात्मन्यारोपितं अतो न शरीरापेक्षा इति न । बाधकाभावेन तस्य सत्त्वात् । नच कश्चित्कालं सृष्ट्वा पश्चादसृजन्नेव स्थास्यतीति वाच्यम् । सृष्टेरनाद्यन्त-कालीनतया प्रमितत्वात् । अतः कथं स्रष्टुस्तस्य अशरीरत्वमित्यत आह- **कविरिति** ॥ कविः सर्वज्ञः। जडदेहाभावेऽपि ज्ञानादि-रूपदेहवत्त्वादिति भावः । अन्यत्रादृष्टतादृशदेहवत्त्वे युक्तिमाह- **मनीषीत्यादि** ॥ लक्ष्म्यादिमनसामीशितृत्वात् मनीषी । परिभवति सर्वानिति परिभूः सर्वोत्तमः । स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः अनन्याश्रय इत्यर्थः । शाश्वतीभ्यः समाभ्यः अनन्तवर्षेषु याथातथ्यतः याथार्थ्येन वर्तमानानर्थान् व्यदधात् । अस्राक्षीत् ॥ ८ ॥

कृष्ण- एवं परमात्मज्ञानमात्रेण कथं मोहाद्यभाव इत्यत आह- **स इति** ॥ सः, पर्यगात्, शुक्रं, अकायं, अव्रणं, अस्नाविरं, शुद्धं, अपापविद्धं, कविः, मनीषी, परिभूः, स्वयम्भूः, याथातथ्यतः, अर्थान्, व्यदधात्, शाश्वतीभ्यः, समाभ्यः । इति पदच्छेदः ॥

यतः सोऽकायम् अव्रणं शुद्धम् अपापविद्धम् अस्नाविरं शुक्रं पर्यगात्, ततः को मोहः कः शोक इति पूर्वेणान्वयः । कविः मनीषी परिभूः स्वयम्भूः शाश्वतीभ्यः याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् । इत्यन्वयः ॥

यतः यस्मात् कारणात् । सः तादृशज्ञानी । अकायं लिङ्गदेहरहितम् । 'कं सुखं त्वयते यस्मात् कायं लिङ्गकलेवरम्' इति स्मृतेः । व्रणमपूर्णं न भवतीत्यव्रणं पूर्णमित्यर्थः । 'अर्थान् व्रणयते यस्मादपूर्णं व्रणमित्यतः' इत्युक्तेः । 'व्रणसञ्चूर्णने' इति धातुः । शुद्धं पावित्र्यहेतुम् । अत एव अपापविद्धम् । अत एव अस्नाविरं स्थूलदेहरहितम् । 'स्नाविरं स्थूलदेहं स्याद्यस्मात्स्नावादिरीर्यते' इत्युक्तेः । अत एव शुक्रं शोकरहितम् । 'शुचं रहति यत्तस्माच्छुक्रं ब्रह्म सनातनम्' इति वचनात् ब्रह्मेत्यर्थः । पर्यगात् प्राप्नोत् ततः कारणात् को मोहः कः शोकः न कोऽपीत्यर्थः । ननु लोके सदेहस्यैव सृष्टिकर्तृत्वदर्शनादेतादृशस्य अशरीरस्य ब्रह्मणः कथं जगत्स्रष्टृत्वमित्यत आह- **कविरिति** ॥ कविः सर्वज्ञः। मनीषी मनसोऽपीशितृवेन मनीषी कमलापतिः' इत्युक्तेश्च । मनसः ईशा इच्छा यस्मै स मनीष आनन्दः यस्यास्तीति मनीषीति प्राशस्त्यार्थे मत्वर्थो वा । अनेन विशेषणद्वयेन ज्ञानानन्दमयदेहत्वं आत्मनो लब्धम् । परिभवति सर्वमिति परिभूः सर्वतो वर इति यावत् । स्वयमेव परमनपेक्ष्य भवति सर्वमिति परिभूः, सर्वतो वर इति यावत् । स्वयमेव परमनपेक्ष्य भवति तिष्ठति इति स्वयम्भूः । सदा अनन्याश्रय इत्यर्थः । शाश्वतीभ्योऽनाद्यनन्ताभ्यः समाभ्यः संवत्सरेभ्य इति । सप्तम्यर्थे पञ्चमी । प्रवाहतोऽनाद्यनन्तसंवत्सरेषु इत्यर्थः । तथा च प्रवाहतोऽनाद्यनन्तसंवत्सरेषु एकरूपतया स्थित्वेत्यर्थः । याथातथ्यतः यथार्थेनार्थान् चराचरात्मकपदार्थान् व्यदधात् ससृजे यद्वा याथातथ्यतः यथार्थेन वर्तमानानिति शेषः । अनेन सृष्ट्यादिकं सर्वं मिथ्येति वदतां मतं निरस्तम् । वाराहे चायमर्थ एवोक्तः -

शुक्रं तच्छोकराहित्यादव्रणं नित्यपूर्ति(र्ण)तः ।
पावनत्वात् सदा शुद्धमकायं लिङ्गवर्जनात् ॥
स्थूलदेहस्य राहित्यादस्नाविरमुदाहृतम् ।
एवम्भूतोऽपि सार्वज्ञात् कविरित्येव शब्द्यते ॥
ब्रह्मादिसर्वमनसां प्रकृत्या मनसोऽपि तु ।
ईशितृत्वात् मनीषी स परिभूस्सर्वतो वरः ॥
सदाऽनन्याश्रयत्वाच्च स्वयम्भूः परिकीर्तितः ।
स सत्यं जगदेतादृङ् नित्यमेव प्रवाहतः ॥
अनाद्यनन्तकालेषु प्रवाहैकप्रकारतः ।
नियमेनैव ससृजे भगवान् पुरुषोत्तमः ॥
सज्ज्ञानानन्दशीर्षोऽसौ सज्ज्ञानानन्दबाहुकः ।
सज्ज्ञानानन्ददेहश्च सज्ज्ञानानन्दपादवान् ॥
एवम्भूतो महाविष्णुर्यथार्थं जगदीदृशम् ।
अनाद्यतन्तकालीनं ससर्जात्मेच्छया प्रभुः ॥ इति ॥ ८ ॥

उपनिषत्

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥ ९ ॥

राघ- 'विजानतोऽनुपश्यतः' इत्यत्र यथावत्परमात्मज्ञानं मुक्तिहेतुरित्युक्तम् । तज्ज्ञानं मिथ्याज्ञाननिन्दासमुच्चितमेव मुक्तिहेतुर्न केवलमित्याह- **अन्धं तम इत्यादिमन्त्रत्रयेण** ॥ तत्र तावद्यथावज्ज्ञानस्येव अन्यथाज्ञाननिन्दनस्य आवश्यकत्वोपपादनाय अन्यथाज्ञानस्य प्रागुक्तमसुर्यलोकसाधवनत्वमनूद्य अन्यथाज्ञानानिन्दनस्य ततोऽधिकानर्थहेतुत्वमाद्येन मन्त्रेणोच्यते । अत्र अविद्या-शब्देन विद्याविरोधिमिथ्याज्ञानवाचिना तद्विषयो अन्यथाप्रकारो ग्राह्यः । तथा च अविद्यां यथावदाकारादन्यथाकारमुपासते ध्यायन्ति ये, ते अन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तानुवादः । ये विद्यायां उ तत्वज्ञाने एव रताः मिथ्याज्ञानानिन्दका

इत्येवकारार्थः । ते ततो मिथ्याज्ञानिप्राप्यतमसो भूय अधिकं तमः, इवशब्दस्य व्यक्तमित्यर्थः, असंशयमिति यावत् । प्रविशन्तीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

नृ.भि- अयथार्थज्ञाननिन्दासमुच्चितमेव भगवद्यथार्थज्ञानं मोक्षसाधनमित्याह- **अन्धं तम इति त्रिभिः मन्त्रैः** ॥ ये जनाः अविद्यां ब्रह्मणो जीवैक्य-निर्गुणत्वाद्यन्यथाकारमुपासते ते अन्धं तमः प्रविशन्ति । ये विद्यायामेव रता अयथार्थज्ञाननिन्दां न कुर्वन्ति ते ततः अयथार्थज्ञानिप्राप्यदुःखानुभवात् भूयोऽधिकम् अन्धं तमो दुःखानुभवम् । इव सुव्यक्तं यान्ति । किं विपक्षे बाधकसद्भावादेवोभयं संवहनीयं नेति ब्रूमः ॥ ९ ॥

अनन्त- केवलं ज्ञानं मोक्षहेतुर्न । किं नाम ? मिथ्याज्ञानसमुच्चितमेवेति वक्तुम्- **अन्धन्तम इत्यादिमन्त्रत्रयम्** ॥ अन्यथाज्ञाननिन्दाया आवश्यकत्वं वक्तुं अन्यथाज्ञानस्यानर्थहेतुत्वमाद्येन मन्त्रेणाह- **अन्धमिति** ॥ ये अविद्याविषयमन्यथाकारमुपासते जानन्ति । ते अन्धन्तमः प्रविशन्ति । ये विद्यायां सम्यज्ज्ञान एव रताः नतु मिथ्याज्ञाननिन्दायाम् । ते ततः मिथ्याज्ञानिप्राप्यात्तमसः भूय इव अधिकमिव व्यक्तमित्यर्थः । तमो विशन्ति॥ ९ ॥

कृष्ण- 'यस्तु' इत्यादिनोक्तं परमात्मतत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञाननिन्दासमुच्चितमेव मुक्तिहेतुरित्याह- **अन्धन्तम इत्यदिमन्त्रत्रयेण** ॥ अन्धं, तमः, प्रविशन्ति, ये, अविद्यां, उपासते, ततः, भूयः, इव, ते, तमः, ये, उ, विद्यायां, रताः । इति पदच्छेदः ॥

अत्र यच्छब्दप्रयोगात् तच्छब्द अर्थाल्लभ्यते । येऽविद्यामुपासते ते अन्धं तमः प्रविशन्ति । ये विद्यायां उ रताः ते ततः भूयोऽन्धं तमः प्रविशन्तीव इति पूर्वेणान्वयः ॥

अत्र अविद्याशब्देन विद्याविरोधिमिथ्याज्ञानवाचिना मिथ्याज्ञानविषयान्यथा-प्रकारो लक्ष्यते । तथाच ये जनाः अविद्यां यथा तदुक्तप्रकारभिन्नप्रकारं ब्रह्म उपासते ध्यायन्ति, तेऽन्धं तमः प्रविशन्ति । उ इत्यवधारणम् । ये जनाः विद्यायां उ तत्त्वज्ञान एव, न तु मिथ्याज्ञाननिन्दने इत्यर्थः । रताः ते जनाः ततः अन्धन्तमसः भूयोऽधिकमन्धं तमः प्रविशन्ति । इवेति निश्चयार्थे । यद्वा ततः भूय इव अन्धं

तमः प्रविशन्ति इत्यन्वयः । ततः मिथ्याज्ञानिप्राप्यतमसः भूय इव अधिकमिव स्थितं तमः प्रविशन्ति । तथा चोपमानार्थकेवशब्दप्रयोगात् मिथ्याज्ञानानिन्दनेन तत्त्वज्ञान एव निरताश्चेत् मिथ्याज्ञानिप्राप्यतमस्सजातीयतम एव यान्तीति भावः तदुक्तं स्कान्दे-

अन्यथाकारमेतत्तु ब्रह्म ध्यायन्ति ये नराः ।
ते यान्त्यन्धं तमो घोरं तथा तेषामनिन्दकाः ॥

ते प्राप्य तमसो दुःखतरं च नरकान्तरम् ।
अन्धं तमः सजातीयं प्रविशन्ति हतौजसः ॥

तन्निन्दया हरेर्ध्यानात् पुनस्तस्माद्विनिर्गताः ।
मुक्तिं यान्ति ततो विष्णुं ध्यायेत्तांश्च विनिन्दयेत् ॥ इति ॥ ९ ॥

उपनिषत्

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

राघ- न केवलं विपक्षे अनर्थप्राप्तेरेव सम्यज्ज्ञानासम्यज्ज्ञाननिन्दनयोः कार्यत्वं, किन्तु मोक्षफलस्यांशतः उभयसाध्यत्वादपि द्वयोः कार्यत्वमित्याह- **अन्यदेवेति** ॥ विद्यया तत्त्वज्ञानेन अन्यदेव मोक्षैकदेशरूपं फलं प्राप्यमाहुः वृद्धाः । अविद्यया अन्यथाज्ञाननिन्दया चेति यावत् । अन्यदेव मोक्षैकदेशलक्षणं फलं प्राप्यमाहुः वृद्धाः । इति इत्येव वृद्धवचनसम्मतियुक्तं वचनं धीराणां धीमतां सकाशात् शुश्रुम श्रुतवन्तः स्म । ये धीरा नोऽस्माकं मोक्षसाधनं विचचक्षिरे व्याचचक्षिरे । अतो द्वयमपि आवश्यकमिति भावः ॥ १० ॥

नृ.भि- किं नाम मोक्षफलस्यांशत उभयसाध्यत्वाच्चेति भावेनाह- **अन्यदेवेति** ॥ विद्यया यथार्थज्ञानेन अन्यदेव मोक्षैकदेशलक्षणं फलं प्राप्यमाहुः । अयथार्थज्ञाननिन्दनेन अन्यदेव मोक्षैकदेशलक्षणं फलं प्राप्यमाहुः वृद्धाः इति धीराणां धीमतां वृद्धसम्मतियुक्तं वचनं शुश्रुम अशुश्रुम । ये धीराः नोऽस्मभ्यं तत् मोक्षसाधनं विचचक्षिरे व्याचचक्षिरे । तस्मादुपपन्नः समुच्चयः ॥ १० ॥

अनन्त- न केवलं परपक्षेऽनिष्टप्राप्तेरेव सम्यज्ज्ञानमिथ्याज्ञाननिन्दनयोः कर्तव्यत्वं किन्तु मोक्षफलस्यांशतः उभयप्राप्यत्वमित्याह- **अन्यदिति** ॥ विद्यया सम्यज्ज्ञानेन । अन्यदेव मोक्षैकदेशलक्षणं फलं प्राप्यमाहुः। अविद्यया मिथ्याज्ञाननिन्दया । शेषं पूर्ववत् । इति धीराणां वचः शुश्रुम । ये धीराः नः अस्मभ्यं तत् मोक्षसाधनं व्याचचक्षिरे अकथयत् । तस्मादुपपन्नः समुच्चयः ॥१०॥

कृष्ण- न केवलं मिथ्याज्ञाननिन्दनेन तमः प्राप्तिः किन्तु मिथ्याज्ञाननिन्दायाः मोक्षफलसाधनत्वमप्यस्तीत्याह- **अन्यदेवेति** ॥ अन्यत्, एव, आहुः, विद्यया, अन्यत्, आहुः, अविद्यया, इति, शुश्रुम, धीराणां, ये, नः, तत्, विचचक्षिरे । इति पदच्छेदः ॥

विद्यया अन्येदेवाहुः, अविद्यया अन्यदेवाहुः, इति ये नः तद्विचचक्षिरे तेषां धीराणां शुश्रुम । इत्यन्वयः ॥

वृद्धाः विद्यया तत्त्वज्ञानेन अन्यदेव मोक्षैकदेशफलं भवतीत्येवाहुः । अविद्यया मिथ्याज्ञाननिन्दया अन्यत् पुनस्तदैकदेशं फलं भवतीत्याहुः । इति एवम्प्रकारेण ये धीराः नोऽस्माकम् अस्मभ्यं वा तत् मोक्षसाधनं विचचक्षिरे व्याचचक्षिरे । तेषां धीराणां सकाशात् शुश्रुम । अतः द्वयमप्यावश्यकमिति भावः ॥ १० ॥

उपनिषत्

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११ ॥

राघ- एतन्मन्त्रार्थमेव व्यक्तमाह- **विद्याञ्चेति** ॥ विद्यां विष्णुयाथात्म्यज्ञानम् । अविद्यां मिथ्याज्ञाननिन्दनम् । चशब्दावितरेतरयोगे । सह एकपुरुषार्थहेतुत्वेन तदुभयं यो वेद स इति शेषः । अविद्यया अन्यथाज्ञाननिन्दया मृत्युं दुःखाज्ञानाद्यनिष्टं तीर्त्वा विद्यया विष्णुयाथात्म्यज्ञानेन अमृतं आनन्दानुभवलक्षणं मोक्षैकदेशमश्नुते प्राप्नोति । अनिष्टनिवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिन्दनसामर्थ्यलभ्यत्वात् आनन्दानुभवस्य च तत्त्वज्ञानसामर्थ्यलभ्यत्वात् दलद्वययुक्तमोक्षप्राप्तये द्वयमपि आवश्यकमेवेत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

नृ.भि- इममेवार्थं विवृणोति- **विद्याञ्चेति** ॥ विद्यां च ईश्वरस्य यथार्थज्ञानविषयं याथात्म्यम्, अविद्यां च अयथार्थज्ञाननिन्दाञ्चेति तदुभयं सह एकपुरुषार्थहेतुत्वेन यो वेद, सः अविद्यया अयथार्थज्ञाननिन्दया मृत्युं संसारदुःखं तीर्त्वा, विद्यया यथार्थज्ञानेनामृतं स्वरूपानन्दानुभवरूपमोक्षमश्नुते प्राप्नोति ॥११॥

अनन्त- एतद्विवृणोति- **विद्याश्चेति** ॥ विद्याश्च अविद्याश्च उभयं सह एकपुरुषार्थसाधकत्वेन वेद सः । अविद्यया मृत्युं दुःखादिकं तीर्त्वा । विद्यया अमृतं सुखज्ञानादिकम् । अश्नुते प्राप्नोति ॥ ११ ॥

कृष्ण-एतन्मन्त्रार्थमेव विशिनष्टि - **विद्यामिति** ॥ विद्यां, च, अविद्यां, च, यः, तत्, वेद, उभयं, सह, अविद्यया, मृत्युं, तीर्त्वा, विद्यया, अमृतं, अश्नुते । इति पदच्छेदः ॥

यः विद्यां चाविद्यां सह तदुभयं वेद, सः अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते । इत्यन्वयः ॥

यः देही विद्यां च तत्त्वज्ञानं च अविद्यां च मिथ्याज्ञाननिन्दनं च । अन्योन्यसमुच्चये चशब्दद्वयम् । तदुभयं एतद्विद्याद्वयं सह एकपुरूषार्थहेतुत्वेन वेद, सः देही अविद्यया अन्यथाज्ञाननिन्दनेन मृत्युं दुःखाज्ञानाद्यनिष्टं तीर्त्वा, विद्यया तत्त्वज्ञानेन अमृतं आनन्दानुभवरूपमोक्षमश्नुते अनुभवति । तथाच अनिष्टनिवृत्ति-हेतुत्वमविद्यानिन्दाया, आनन्दानुभवहेतुत्वं विद्याया इति द्वयमप्यावश्यकमिति भावः । अथवा एकश्च शब्दः समुच्चयेऽन्यस्त्ववधारणे । तथा च विद्यामविद्यां च सहैव यो वेदेत्यर्थः ॥११॥

उपनिषत्

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याᳪ रताः ॥१२॥

राघ- मिथ्याज्ञानमनर्थहेतुः तत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति प्रागुक्तस्य विवरणम् 'अन्धं तमः' इत्युत्तरमन्त्रत्रयेण क्रियते । तत्राद्यस्यायमर्थः । असम्भूतिं जगत्सृष्टेरकर्तारम्, सृष्टिकर्ता नेत्युपासत इत्यर्थः । सम्भूत्यां उशब्द एवार्थो

अनेनान्वेति, सम्भूत्याम् उ सृष्टिकर्तृत्व एव रताः । भगवान् सृष्टिकर्तैव न संहारकर्तेत्युपासत इत्यर्थः । प्राग्वदेव अवशिष्टस्यार्थो ध्येयः (ज्ञेयः) ॥ १२ ॥

नृ.भि- एतन्मन्त्रत्रयार्थं विवृणोति- **अन्धं तमः इत्युत्तरमन्त्रत्रयेण ॥** येऽसम्भूतिं जगत्सृष्ट्यकर्तारं परमात्मानमुपासते ते अन्धं तमः प्रविशन्ति । ये सम्भूत्याम् उ एव रताः संहारादिकर्तृत्वं नास्तीति, ते ततः भगवदसृष्टिकर्तृत्व-ज्ञानिप्राप्यान्धतमदुःखानुभवात् भूयोऽधिकं तमः प्रविशन्ति । सुव्यक्तं प्रविशन्ति ॥१२॥

अनन्त- मिथ्याज्ञानमनर्थहेतुः सम्यज्ज्ञानं तु मोक्षहेतुरित्युक्तं विवरितुम्- **अन्धन्तम इत्यादिमन्त्रत्रयम् ॥** तत्राद्यस्यार्थः । ये असम्भूतिं नास्ति जगदुत्पत्तिर्यस्मादित्यसम्भूतिः तम् । हरेः जगत्स्रष्टृत्वाभावमित्यर्थः । उपासते जानन्ति । सम्भूत्यां सृष्टिकर्तृत्वे । उ एव । नतु संहारकर्तृत्वे ॥ १२ ॥

कृष्ण- मिथ्याज्ञानतत्त्वज्ञानयोः तमोमुक्तिहेतुत्वमुक्तम् । तत्र कीदृशं मिथ्याज्ञानं, कीदृशं तत्त्वज्ञानमित्याशङ्कायामनेकविधमिथ्याज्ञानतत्त्वज्ञानमध्ये एकविधमुदाहरति, तथा तत्फलं चाह- **अन्धं तम इति ॥**

अन्धं, तमः, प्रविशन्ति, ये, असम्भूतिं, उपासते, ततः, भूयः, इव, ते, तमः, ये, उ, सम्भूत्यां, रताः । इति पदच्छेदः ॥

ये जनाः ब्रह्मेति शेषः । असम्भूतिं सृष्ट्यकर्तृ इति उपासते ध्यायन्ति तेऽन्धं तमः प्रविशन्ति । अत्र सृष्टिवाचकसम्भूतिपदस्य सृष्टिकर्तरि लक्षणा । ये जनाः सम्भूत्यां उ सम्भूत्यामेव सृष्टिकर्तृत्वज्ञान एव । न संहारकर्तृत्वज्ञान इत्युकारार्थः । अत्रापि सम्भूतिपदस्य सृष्टिकर्तृत्वप्रकारकज्ञाने लक्षणा । रता आसक्ताः ते जनाः ततः सृष्ट्यकर्तृत्वज्ञानिप्राप्यतमसः भूयोऽधिकं तमः प्रविशन्तीति पूर्वेणान्वयः । अन्वयस्य सुलभत्वात् प्रत्येकं न लिखितः । तथा च हरेः सृष्ट्यकर्तृत्वज्ञानं मिथ्याज्ञानं तत्फलं तु अन्धं तम इत्युक्तं भवति ॥१२॥

उपनिषत्

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

राघ-न केवलं विपक्षे अनर्थसत्त्वादेव सृष्टिसंहारयोः कर्तृत्वं हरेर्ज्ञेयम् । किन्तु दलद्वययुक्तमोक्षोपयोगित्वादपीत्याह- **अन्यदेवेति** ॥ सम्भवात् हरेः सृष्टिकर्तृत्व-ज्ञानात् । असम्भवात् संहारकर्तृत्वज्ञानादित्यर्थः । शिष्टं प्राग्वज्ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

नृ.भि- न केवलं विपक्षे बाधकादुभयं ज्ञातव्यम्, किन्तु मोक्षोपयेगित्वाच्चेति भावेनाह- **अन्यदेवेति** ॥ सम्भवात् सृष्टिकर्तृत्वज्ञानात्, असम्भवात् सम्भवविपरीतसंहारादिकर्तृत्वज्ञानात् ॥ १३ ॥

अनन्त- न केवलमनर्थहेतुत्वादिदं ज्ञातव्यम् । किन्तु मोक्षोपयोगित्वाद-पीत्याह- **अन्यदिति** ॥ सम्भवात् सृष्टिकर्तृत्वज्ञानात् । असम्भवात् संहारकर्तृत्वज्ञानात् । शेषं पूर्ववत् ॥१३॥

कृष्ण- न केवलं हरेः सृष्ट्यकर्तृत्वज्ञानेन तमः प्राप्तिरपितु मोक्षैकदेशफल-साधनत्वमपीत्याह- **अन्यदेवेति** ॥

अन्यत्, एव, आहुः, सम्भवात्, अन्यत्, आहुः, असम्भवात्, इति, शुश्रुम, धीराणां, ये, नः, तत्, विचचक्षिरे । इति पदच्छेदः ॥

अन्वयः सुलभ एव । वृद्धा इति शेषः । वृद्धाः सम्भवात् सृष्टिकर्तृत्व-प्रकारकज्ञानात् अन्यदेव, मोक्षैकदेशफलमित्येव आहुः । असम्भवात् सृष्ट्यकर्तृत्वप्रकारकज्ञाननिन्दनात् संहारकर्तृत्वज्ञाने वा लक्षणा। अन्यत् मोक्षैकदेशं फलं भवतीत्याहुः । इत्येवं प्रकारेण वृद्धवचनं ये धीराः नः अस्माकम् अस्मभ्यं वा तत् मोक्षसाधनं विचचक्षिरे व्याचचक्षिरे । तेषां धीराणां धीमतां सकाशात् शुश्रुम ॥१३॥

उपनिषत्

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ १४ ॥

राघ- एतन्मन्त्रार्थमेव व्यक्तमाह- **सम्भूतिञ्चेति** ॥ सम्भूतिं सृष्टिकर्तृत्वम्, विनाशं जगत्संहारकर्तृत्वम्, शिष्टं प्राग्वत् । सृष्ट्युपलक्षितानन्तगुणात्मकत्वज्ञानानन्दानुभवः, विनाशकर्तृत्वज्ञानादखिलक्लेशनिवृत्तिरिति उभयरूपमोक्षाय उभयज्ञानमावश्यकमिति भावः ॥ १४ ॥

नृ.मि- एतदेव विवृणोति- **सम्भूतिञ्चेति** ॥ अन्यत्पदजातं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥१४॥

अनन्त- एतदेव स्पष्टयति- **सम्भूतिमिति** ॥ विनाशं संहर्तृत्वम् । विनाशेन संहर्तृत्वज्ञानेन । सम्भूत्या सृष्टिकर्तृत्वज्ञानेन । सम्भवासम्भवशब्दयोः विष्णुगुणान्तरोपलक्षणत्वेन एकस्यापि गुणस्य तत्र हानिं न जानीयादिति भावः ॥१४॥

कृष्ण- एतन्मन्त्रार्थमेव स्फुटयति- **सम्भूतिं चेति** ॥

सम्भूतिं, च, विनाशं, च, यः, तत् ,वेद, उभयं, सह, विनाशेन, मृत्युं, तीर्त्वा, सम्भूत्या, अमृतं, अश्नुते । इति पदच्छेदः ॥

अन्वयस्तु विद्यां चेति मन्त्रान्वयवत् । चद्वयोर्मध्ये एकः समुच्चये, एकस्तु अवधारणे । यः ज्ञानी सम्भूतिं सृष्टिकर्तृत्वज्ञानं विनाशं च सृष्ट्यकर्तृत्वप्रकारक-ज्ञाननिन्दनमपि संहारकर्तृत्वप्रकारकज्ञानमपि वा तदुभयं सह च एकपुरुषार्थहेतुत्वेनैव वेद स ज्ञानी विनाशेन पूर्वोक्तज्ञानेनेत्यर्थः, मृत्युं दुःखाद्यनिष्टं तीर्त्वा सम्भूत्या सृष्टिकर्तृत्वज्ञानेनामृतं आनन्दानुभवरूपमोक्षैक-देशमश्नुते अनुभवति । 'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते' इत्यादिमन्त्र-षट्कार्थ एवोक्तः कौर्मे...

अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् ।
ततोऽधिकतमं व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः ॥

तस्माद्यथास्वरूपं च नारायणमनामयम् ।
अयथार्थस्य च निन्दां च ये विदुः सह सज्जनाः ॥

तेऽनिन्दयाऽयथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिणः ।
दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः ॥

यथार्थस्य परिज्ञानात् सुखज्ञानादिरूपताम् ।
यान्त्येवं सृष्टिकर्तृत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति ये हरेः ॥

तेऽपि यान्ति तमो धोरं तथा संहारकर्तृताम् ।
नाङ्गीकुर्वन्ति तेऽप्येवं तस्मात्सर्वगुणात्मकम् ।
सर्वकर्तारमीशेशं सर्वसंहारकारकम् ॥

यो वेद संहृतिज्ञानाद्देहबन्धाद्विमुच्यते ।
सुखज्ञानादिकर्तृत्वज्ञानात्तव्द्यक्तिमाव्रजेत् ॥

सर्वदोषविनिर्मुक्तं गुणरूपं जनार्दनम् ।
जानीयान्न गुणानां च भागहानिं प्रकल्पयेत् ॥

न मुक्तानामपि हरेः साम्यं विष्णोरभिन्नताम् ।
नैव प्रचिन्तयेत्तस्माद्ब्रह्मादेः साम्यमेव वा॥

मानुषादिविरिञ्चान्तं तारतम्यं विमुक्तिगम् ।
ततो विष्णोः परोत्कर्षं ज्ञात्वा सम्यग्विमुच्यते ॥ इति ॥१४॥

उपनिषत्

हिरणमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

राघ- एवमाद्यमन्त्रद्वयेनोक्तदिशा प्राप्ताधिकारं शिष्यं प्रति 'अनेजदेकम्' इत्यादिना भगवत्स्वरूपं निरूप्य 'यस्तु सर्वाणि' इत्यादिसार्धमन्त्रद्वयेन तत्साक्षात्कारो मोक्षहेतुरित्युक्तम् । स च साक्षात्कारो न श्रवणादिमात्रेण । किन्तु ईश्वरप्रसादेन भवतीत्यतो अनुष्ठितश्रवणादिकेनापि तत्साक्षात्कारार्थं भगवत्प्रार्थनं कार्यमिति

भावेन प्रार्थनाप्रकारमाह- **हिरण्मयेन इत्यादिना स्मरेत्यन्तेन ग्रन्थेन ॥** हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयम्, पिबति रसान् त्रायते जगदिति च पात्रम्, तेन हिरण्मयेन पात्रेण सूर्यमण्डलेन सत्यस्य सद्गुणपूर्णस्य सूर्यमण्डलस्थस्य तव मुखं, उपलक्षणश्चैतत् , वपुः सर्वदा अपिहितमस्ति । हे पूषन् पूर्ण, 'पुष पुष्टौ' इति धातोः, तद्वपुः त्वं सत्यधर्माय सत्यं भगवन्तं हृदये धारयतीति व्युत्पत्त्या त्वद्ध्यानादिमते भक्ताय मह्यं दृष्टये मम त्वद्दर्शनार्थं अपावृणु अपगतावरणं कुरु ॥१५॥

अनन्त- एवं परमात्मतत्त्वं निरूप्य ज्ञाततत्त्वस्याज्ञानिनो परोक्षज्ञानार्थं ज्ञानिनां मोक्षार्थञ्च विष्णुप्रसादो मृग्य इति तत्प्रसादसाधनतत्प्रार्थनाप्रकारमाह- **हिरण्मयेनेत्यादिना** ॥ हिरण्मयेन हिरण्यमिव प्रकाशमानेनेत्यर्थः। पात्रेण, पिबति त्रायते जगदिति च पात्रं सूर्यमण्डलं तेन सत्यस्य साधुगुणयुक्तस्य विष्णोः मुखं वपुः अपिहितं छन्नम् । पूषन् पूर्ण । ते तद्रूपं सत्यधर्माय विष्णुमादरनैरन्तर्याभ्यां बिभ्रते भक्तायेत्यर्थः । दृष्टये दर्शनार्थम् । अपावृणु अपगतावरणं कुरु ॥ १५ ॥

कृष्ण- अत्राद्यमन्त्रद्वयोक्तदिशा प्राप्ताधिकारं प्राणिनं प्रति 'अनेजत्' इत्यादिना परमात्मस्वरूपं निरूप्य, 'यस्तु सर्वाणि' इत्यादिना साक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वमुपपाद्य, न केवलं भवति साक्षात्कारः श्रवणादिमात्रेण, अपि तु ईश्वरप्रसादेनाप्यतोऽनुष्ठितश्रवणादिकस्यापि ईश्वरसाक्षात्कारहेतुभूतेश्वरप्रसादसिद्ध्यर्थं भगवत्प्रार्थनाप्रकारं विवक्षुरादौ सूर्यस्थितेश्वरप्रसादप्रार्थनाप्रकारमाह वेदपुरुषः- **हिरण्मयेनेति** ॥

हिरण्मयेन, पात्रेण, सत्यस्य, अपिहितं, मुखं, तत् ,त्वं, पूषन्, अपावृणु, सत्यधर्माय, दृष्टये । इति पदच्छेदः ।

अन्वयस्य सौलभ्यात् सार्थं दर्शयामहे । हे पूषन् पूर्ण 'पुष पुष्टौ' इति धातुः । त्वं हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेन पात्रेण पिपर्ति रसान् आसमन्तात् त्रायते जगदिति च पात्रम्, तेन 'पृ पालनपूरणयोः' इति 'पा रक्षणे' इति धातुः । रसपूरणेन जगद्रक्षकेणेत्यर्थः । सूर्यमण्डलेनेति यावत्। 'याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति' इति श्रुतेः । सत्यस्य सद्गुणपूर्णस्य तव मुखम् । सत्यधर्माय सत्यं

सद्गुणपूर्णं हरिं हृदये धारयतीति सत्यधर्मस्तस्मै । हरिध्यानादिमते भक्ताय मह्यमित्यर्थः । अपिहितमाच्छादितम् । दृष्टये त्वद्दर्शनार्थं अपावृणु अपगतावरणं कुरु । तथा चोक्तं ब्रह्माण्डे-

पात्रं हिरण्मयं सूर्यमण्डलं समुदाहृतम् ।
विष्णोः सत्यस्य तेनैव सर्वदाऽपिहितं मुखम् ॥
तत्तु पूर्णत्वतः पूषा विष्णुर्दर्शयतिस्वयम् ।
सत्यधर्माय भक्ताय.................. ॥ इति ॥ १५ ॥

उपनिषत्

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह । तेजः यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि (योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि) ॥ १६ ॥

राघ- हे पूषन् पूर्ण । एकर्षे सर्वविषयकत्वादिना प्रधानज्ञानवत्वहेतुना एकर्षिशब्दवाच्यः सन् एकर्ष्याख्यमुनिस्थ । यम सर्वनियामकतया यमशब्दवाच्यः सन् यमान्तर्गत । सूरिभिः प्राप्यत्वहेतुना सूर्यशब्दवाच्यः सन् सूर्यान्तर्गत । प्राजापत्य प्रजापतेः हिरण्यगर्भस्य विशेषेण प्राप्यतया प्राजापत्यशब्दवाच्य । रश्मीन् मदीयं स्वरूपज्ञानं व्यूह विस्तारय । तेजो बाह्यज्ञानं च समूह विस्तारयेत्यर्थः । तेज इति स्वरूपज्ञानम् । रश्मीनिति बाह्यज्ञानं वा । तथा च यत्ते रूपं कल्याणतमं तद्रूपं ते प्रसादादहं पश्यामीति । आदित्यरश्म्यादीनां अपगमनादिना तदन्तर्गत-प्रतीत्यसम्भवात् आदित्यरश्म्यादिविषयं व्याख्यानमयुक्तम् ॥ १६ ॥

नृ.भि- प्राप्ताधिकारस्य जिज्ञासोरपरोक्षज्ञानार्थमपरोक्षज्ञानिनो मोक्षार्थं चावश्यापेक्षितभगवत्प्रसादार्थं भगवत्प्रार्थनाप्रकारं निरूप्यते- **हिरण्मयेनेति** ॥ हिरण्मयवद्धिरण्मयम् । पिबति रसान् त्रायते जगदिति पात्रम् । तेन सूर्यमण्डलेन सत्यस्य सद्गुणपूर्णस्य आदित्यमण्डलान्तर्गतस्य तव मुखं वपुः सर्वदा अपिहितमस्ति । तत्तद्रूपं हि पूर्णत्वात् पूषन् । प्रधानरूपत्वादेकर्षे । नियमनाद्यम । सूरिभिर्ज्ञेयत्वात् सूर्य । विशेषेण हिरण्यगर्भज्ञेयत्वात् प्राजापत्य, विष्णो, त्वं सत्यं

विष्णुं हृदये धारयतीति सत्यधर्मा, विष्णुभक्तः तस्मै मह्यं दृष्टयेऽपरोक्षज्ञानाय अपावृणु अपगतावरणं कुरु । रश्मीन् मदीयस्वरूपज्ञानं च समूह विस्तारय । तथा सति यत्ते कल्याणतमं रूपं तद्रूपं ते प्रसादादहं पश्यामि ॥ १५ ॥ १६ ॥

अनन्त- एकर्षे मुख्यज्ञानात्मक, सर्वज्ञेत्यर्थः । मम नियामक । सूर्य सूरिगम्य । प्राजापत्य विशेषतो विरिञ्चिगम्य । रश्मीन् स्वरूपज्ञानम् । व्यूह वर्धय । तेजः वृत्तिज्ञानं समूह वर्धय । यत्ते रूपम् । तेऽनुग्रहादिति भावः । पश्यामि पश्येयम् । असौ मुख्यवायौ स्थितः योऽसौ प्रसिद्धः पुरुषः । सः अहं अहेयत्वादहं नामा । अस्मि सदास्तित्वेन प्रमितत्वादस्मिनामा तञ्च पश्यामीति शेषः ॥ १६ ॥

कृष्ण- पूषन्निति ॥ पूषन्, एकर्षे, यम, सूर्य, प्राजापत्य, व्यूह, रश्मीन्, समूह, तेजः, यत्, ते, रूपं, कल्याणतमं, तत्, ते, पश्यामि । इति पदच्छेदः ।

अन्वयं तु पूर्ववद्दर्शयामः । हे पूषन् पूर्ण । एकर्षे सर्वविषयकत्वदिना प्रधानज्ञानरूपत्वेन हेतुना एकर्षिशब्दवाच्य। यम सर्वनियामकत्वेन यमशब्दवाच्य । सूर्य सूरिप्राप्यतया सूर्यशब्दवाच्य प्राजापत्य विशेषेण प्रजापतिगम्यतया प्राजापत्यशब्दवाच्य हरे ।

......................प्रधानज्ञानरूपतः ।
विष्णुरेक ऋषिर्ज्ञेयो यमो नियमनाद्धरिः ॥

सूर्यः स सूरिगम्यत्वात् प्राजापत्यः प्रजापतेः ।
विशेषेणैव गम्यत्वात्...................... ॥ इति ब्रह्माण्डोक्तेः ।

रश्मीन् मदीयस्वरूपज्ञानं व्यूह विस्तारय। तेजः बाह्यज्ञानं समूह विस्तारय। रश्मीनिति बाह्यज्ञानं तेज इति स्वरूपज्ञानं वा यत् ते तव रूपं स्वरूपं कल्याणतममतिशयेन मङ्गलरूपं, तत् तादृशं त्वद्रूपं ते तव प्रसादादिति शेषः । पश्यामि । रशतीति रश्मिः । 'रश कान्तौ' इत्यस्मादौणादिकः क्मिन् प्रत्ययः । तेजयतीति तेजः । 'तिज निशाने' इत्यस्मात् सन्प्रत्ययः ॥ १६ ॥

उपनिषत्

योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

राघ- सर्वजीवोत्तममुख्यवायुरूपप्रतीकस्थित्यादिज्ञानमावश्यकमिति भावेन तत् स्थित्यादिकमाह- **य इति** ॥ योऽसौ प्रसिद्धोऽसौ मुख्यप्राणे स्थित इति शेषः । सोऽहेयत्वात् अहमित्युक्तः सदाऽस्तित्वेन मेयत्वहेतुना अस्मीति तिङ्प्रतिरूपकाव्ययपदवाच्यः तं पश्यामीत्यर्थः । यद्वा असावसाविति द्वयमपि प्रथमान्तमेव । वीप्सायां द्विरुक्तिः । पूर्वं पूषादिशब्दैरुपलक्षणतया प्राणाद्यनेक-प्रतीकस्थत्वं विष्णोरुक्तम् । तत्र भेदशङ्कायां 'योऽसौ' इति वाक्यमुच्यते । योऽसावसौ पुरुषः प्राणाद्यनेकप्रतीकेषु स्थितः सोऽहमस्मि मदन्तर्यामितया अस्तीत्यर्थः । पूषाद्यनेकप्रतीकेषु मयि च स्थित एक एवेति फलितोऽर्थः । अहंपदस्य प्रत्यगात्मजीवान्तर्यामिणि मुख्यतया तत्समभिव्याहारादस्मीति उत्तरमपुरुषप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

नृ.भि- सूर्योपलक्षितं मुख्यप्राणदिभिन्नोऽनेकान्तर्यामिभेदो न मन्तव्यमित्याह- **योऽसाविति** ॥ योऽसौ प्रसिद्धोऽसौ मुख्यप्राणे स्थितोऽहं सः मदन्तर्यामी । इदमन्तर्याम्यैक्यं नोपचरितमित्याह - **स एवेति** ॥ सः मुख्याप्राणान्तर्यामी अहं मदन्तर्यामी, असौ च अथ यो वा असौ यो प्रसिद्धोऽसौ मुख्यप्राणे स्थितः । स अहेयत्वादहं नाम । नित्यास्तित्वनित्यज्ञानाभ्यामस्मि । तं पश्यामि । तथा देहस्थत्वेऽपि तस्याहेयत्वादिकं नोपचरितमित्याह- **स एवाहमस्मीति** ॥१६॥

उपनिषत्

योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ।
वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् ॥

कृष्ण- अथ सर्वजीवोत्तममुख्यवायुप्रतीकस्थितत्वज्ञान-मावश्यकमिति वायुकार्यकारितया हरेर्वायुप्रतीकस्थितिमाह- **योऽसाविति** ॥ यः, असौ, असौ, पुरुषः, सः, अहं, अस्मि, वायुः, अनिलं, अमृतं, अथ, इदं, भस्मान्तं, शरीरम् । इति पदच्छेदः ॥

यो हरिरसौ सूर्यमण्डलस्थितोऽसौ यमादिशब्दवाच्यः सः तादृशो हरिः वायुः वाय्वन्तर्गतः । 'वायुः प्रवृत्तिकर्तृत्वात्सर्वस्य जगतो हरिः' इति वचनात्सर्व-

प्रवर्तकत्वाच्च वायुशब्दवाच्यः । पुरुष इत्यादिसर्वं वायुपदविशेषणम् । उपचारतया वायौ मुख्यतया च विष्णावन्वेति । किं भूतः वायुः विष्णुश्च । पुरुषः दैत्येषु पूर्णकोपवान्, पूर्णषड्गुणैश्वर्यवांश्च ॥

दैत्येषु पूर्णकोपत्वात्पुरुषो वायुरीरितः ।
मुख्यत्वेन हरिर्ज्ञेयः सम्पूर्णैश्वर्यवत्वतः ॥ इत्युक्तेः ॥

अहमव्ययमिदम् । अहं ब्रह्मज्ञानित्वात् अहंशब्दवाच्यो वायुः । अहेयत्वादहंशब्दवाच्यो हरिः । आस्तिकत्वादस्मीत्यव्ययवाच्यो वायुः । त्रिकालस्थितित्वात् हरिश्च ॥

ब्रह्मगत्वादहं वायुरहेयत्वादहं हरिः ।
आस्तिक्याद्वायुरस्मि स्यात् त्रिकालस्थितितो हरिः ॥ इत्युक्तेः ।

अनिलामृतादिपदं मुख्यतया परब्रह्मवाचकमिति द्योतनाय नपुंसकत्वेन श्रुत्युक्तम् । वायुविशेषणे तु लिङ्गपरिणामः । अं ब्रह्म निलम् आश्रयो यस्य सोऽनिलः वायुः । न विद्यते निलं यस्य तदनिलं परब्रह्म । अनाश्रयमित्यर्थः । अमृतः नित्यज्ञानत्वेनामृतशब्दवाच्यो वायुः। नित्यत्वेनामृतं परब्रह्म-

अतिरोहितर्विज्ञानाद्वायुरप्यमृतः स्मृतः ।
मुख्यामृतः स्वयं रामः परमात्मा सनातनः ॥ इत्युक्तेः ॥

भक्तमङ्गलकारित्वात्, मङ्गलरूपत्वाद्वा अथेत्यव्ययवाच्यो वायुः हरिश्च । 'भक्तसम्पत्प्रदानेन हरिवायू इदौ स्मृतौ' इत्युक्तेः । भक्तानां ज्ञानादिसम्पत्प्रदानेनेदंशब्दवाच्यो वायुर्हरिश्च । 'ज्ञानिभिर्भर्त्सितत्वाच्च भस्म संसारमिष्यते' इति वचनात् भस्मनः संसारस्य अन्तो नाशो येनेति व्युत्पत्त्या भस्मान्तशब्दवाच्यो वायुर्हरिश्च। 'नाशहेतुत्वतो वायुः शरीरं ब्रह्म चापि तत्' इत्युक्तेः दैत्याभीष्टनाशकत्वेन शरीरशब्दवाच्यो वायुः । जगत्संहारकर्तृत्वेन शरीरशब्दवाच्यो हरिः । अनेन उभयत्रान्वितविशेषणव्यूहेन यत्र वायुशब्दस्तत्र हरिरिति व्याप्तिः विशेषेण वायुप्रतीकस्थितिश्च उक्ता । तथा च योऽसावसौ सः पुरुषोऽहमस्मि ॥

अनिलम् अमृतम् अथ इदं भस्मान्तं शरीरं वायुरित्यन्वयो द्रष्टव्यः । अथवा अनिलामृतपदयोः लिङ्गव्यत्ययो ज्ञेयः । अत्र यद्यपि, तथापि, यदा इति पदत्रयमध्याहर्तव्यम् । परमात्मा अमृत इति किमु वक्तव्यमिति वाक्यशेषः । तथा च योऽसौ असौ पुरुषः सोऽहमस्मि । यद्यपि इदं शरीरं भस्मान्तं तथापि अनिलो वायुः यदा अमृतोऽथ परमात्मा अमृत इति किमु वक्तव्यमित्यन्वयः ॥

असाविति सप्तमी । योऽसौ प्राणप्रतीकस्थितोऽसौ पुरुषः पुरुषाद्यनेकप्रतीकस्थितः । यद्वा असावसाविति वीप्सा । सः हरिः अहमस्मि मदन्तर्यामितया अस्तीत्यर्थः । एवञ्च पुरुषाद्यनेकप्रतीकस्थितो वायुस्थितो मत्स्थितः परमात्मा एक एवेति भावः । ननु परमात्मनः 'स पर्यगाच्छुक्रम्' इत्यादिना नित्यत्वमुक्तम् । सोऽहमस्मीत्यादिना शरीरान्तर्गतत्वं जीवान्तर्गतत्वोक्त्या अनित्यास्तित्वमुक्तम् । देहनाशस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्तर्गतजीवस्येव परमात्मनो मरणाद्यसम्भवात् कथं घटत इत्याशङ्कां कैमुत्येन निराकरोति- **वायुरित्यादिना** ॥ यद्यपि इदं जीवाधिष्ठितं शरीरं भस्मान्तं नाशशालि, तथापि अनिलः ब्रह्माश्रितो वायुः यदा अमृतः नित्यः, अथ, तदा परमात्मा अमृतः नित्य इति किं वक्तव्यम् । तथा च सकलशरीरान्तर्गतजीवान्तो वायुः यदाश्रयणेन नित्यः, सः हरिर्नित्य इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥

उपनिषत्

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् ॥ १७ ॥

राघ- ननु परमेश्वरस्य यत्कल्याणरूपत्वमुक्तं, यच्च सोऽहमस्मीति जीवान्तर्गतस्य नित्यास्तित्वमुक्तं तन्न युक्तम् । देहनाशस्य प्रत्यक्षादिसिद्धतया तदन्तर्गतस्य जीवस्येव मरणाद्यवश्यम्भावादित्याशङ्कां कैमुत्येन निराह- **वायुरिति** ॥ यद्यपि इदं शरीरं भस्मान्तं तथापि तदन्तर्गतस्य हरेः न मरणादिदोषप्रसक्तिः । कुतः? अनिलम् । अः ब्रह्मैव निलं निलयनं आश्रयो यस्य सोऽनिलः । परमेश्वराश्रितो वायुरपि यदाऽमृतः नित्यः, अथ तदा परमेश्वरोऽमृत इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । अनिलामृतपदयोः लिङ्गव्यत्ययो ज्ञेयः । वायोरमृतत्वं नित्यज्ञानत्वेन ज्ञेयम् । 'अतिरोहितविज्ञानाद्वायुरप्यमृतः स्मृतः' इत्युक्तेः । 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' इत्यत्र भाष्यादौ तथा निर्णयाच्चेति ॥ १८ ॥

नृ.भि- अनित्यदेहस्थत्वेन विष्णोर्जीववदनित्यत्वं भवेदेवेति कथं नित्यास्तित्वादिकमिति शङ्काया कैमुत्येन नित्यत्वमाह- **वायुरिति** ॥ अनिलं अः निलं निलयनं यस्यासौ, अनिलं लिङ्गव्यत्येन अनिलः, अकारवाच्यभगवदाश्रितो वायुरपि अमृतम् । अमृतः प्रलयेऽप्यविलुप्तज्ञानत्वेन स्तुत्यः, किमु तदाश्रयो विष्णुरमृत इति ॥

अनन्त- अहमस्मीति विष्णोर्जीवगतस्य नित्यास्तित्वकल्याणरूपत्वञ्चोक्तं तन्न घटते । देहभस्मान्तत्वदर्शनात्तन्नाशे जीववत्तस्यापि मरणेन ज्ञानलोपावश्य-म्भावादित्यत आह- **वायुरिति** ॥ अथ यद्यपि इदं शरीरं भस्मान्तं तथापि न विष्णोः मरणं ज्ञानलोपादिप्रसङ्गः । कुतः? अनिलं लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः । अः विष्णुः निलं निलयः यस्यासौ अनिलः । तदधीन इत्यर्थः । वायुरपि यदा अमृतं लिङ्गव्यत्ययः । मरणेऽप्यविलुप्तज्ञानः । तदा किमु वक्तव्यं तस्याश्रयो हरिरिति ॥१७॥

उपनिषत्

ओम् क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ओम् क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥१७॥

राघ- अथ प्रणवप्रतीकं प्रार्थयते- **ओमिति** ॥ ओतत्वादिगुणयुक्ततया ओमित्युच्यमान क्रतो ज्ञानरूप हरे । 'माम्' इति शेषः । स्मर अनुगृहाण । कृतं मदीयं ध्यानादिकं कर्म स्मर। ध्यानादिना मया कृतेन मयि अनुग्रहोन्मुखो भवेत्यर्थः । नित्यज्ञप्तिस्वरूपस्य संस्कारजन्यस्मरणायोगात् । अभ्यासः तात्पर्यार्थः ॥१७॥

नृ.भि- इदानीं प्रणवप्रतिपाद्यं भगवन्तं प्रार्थयते- **ओमिति**॥ देशकालगुणैः पूर्णत्वात् ओंशब्दवाच्य, क्रतो ज्ञानस्वरूप, विष्णो, मां स्मर । मां प्रत्यनुग्रहोन्मुखो भव । मया कृतं त्वदाराधनादिकं च स्मर । मया कृतेन प्रसन्नो भव । अभ्यासः तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

अनन्त- प्रणवप्रतीकोपासनामाह- **ओमिति** ॥ ओम् ओततत्वादिगुणयुक्त । क्रतो सर्वज्ञ । कृतं मया कृतं ध्यानादिकम् । स्मर अनुग्रहोन्मुखो भव इत्यर्थः ॥१७॥

कृष्ण- अथ प्रणवप्रतीकस्थितभगवत्प्रार्थनाप्रकारमाह- **ओमिति**॥ ओम्, क्रतो, स्मर,कृतं, स्मर, इति पदच्छेदः ॥

ओम् ओतत्वादिगुणयुक्ततया ओमितिशब्दवाच्य, क्रतो ज्ञानरूपहरे । मामिति शेषः । स्मर अनुगृहाण । कृतं भवद्ध्यानादिमदीयकर्म स्मर अनुगृहाण स्वीकुर्वीत्यर्थः । अभ्यासस्तात्पर्यनिर्णयार्थः ॥

भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः ।
अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्यत् क्वचिदिष्यते ॥ इति ब्रह्मतर्के ॥ १७ ॥

उपनिषत्

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥१८॥

राघ- कृतश्रवणादिना पुरुषेण साक्षात्कारार्थं हरेः प्रार्थनं कार्यमित्यतः तत्प्रकारं हिरण्मयेनेत्यादिनोक्त्वा अधुना प्राप्तसाक्षात्कारेणापि पुंसा मोक्षार्थं भगवदुपासनं कार्यमिति भावेन अग्निप्रतीकस्थभगवत्प्रार्थनाप्रकारमाह- **अग्न इति** ॥ अङ्गं देहम्, गुणभूतं जगद्वा नयति प्रेरयतीति व्युत्पत्त्या अग्निपदमुख्यार्थः सन् अग्नौ विद्यमानहरे । अस्मान् सुपथा पुनरावृत्तिहीनार्चिरादिमार्गेण राये मोक्षाख्यवित्ताय नय । कुतः? हे देव अस्मदनुष्ठितानि विश्वानि सम्पूर्णानि मोक्षाय पर्याप्तानीति यावत् । वयुनानि ज्ञानानि भवान् विद्वान् वेद । प्रारब्धकर्मयुक्तस्य कथं मोक्ष इत्यत उक्तम्- **युयोधीति** ॥ अस्मानित्यत्रापि अनुषज्यते । अस्मान् जुहुराणं अल्पान् कुर्वत्संसारे परिवर्तयदिति यावत् । एनः पापं अनिष्टं कर्मेति यावत् । अस्मत् अस्मत्तः युयोधि वियोजय । 'युयु वियोगे' इति धातुर्लुग्विकरणम् । वयं तु ते तुभ्यं भूयिष्ठां भक्तिज्ञानोपेतां नम उक्तिं नम इत्युक्तिं विधेम कुर्मः । न तु तत्प्रतिकर्तुं शक्नुम इति ॥१८॥

समस्तगुणपुर्णाय दोषदूराय विष्णवे ।
नमः श्रीप्राणनाथाय भक्ताभीष्टप्रदायिने ॥

ईशावास्योपनिषदो भाष्याद्युक्तार्थसङ्ग्रहः ।
राघवेन्द्रेण यतिना कृतोऽयं शिष्ययाञ्चया ॥

इति श्रीराघवेन्द्रयतिविरचितः श्रीमदीशावास्योपनिषत्खण्डार्थः समाप्तः

नृ.भि- साक्षात्कारप्रार्थनानन्तरं अग्निप्रतीकं भगवन्तं मोक्षं प्रार्थयते - **अग्ने इति॥** अङ्गनेतृत्वादिगुणत्वादग्निशब्दवाच्य, अग्न्यन्तर्गतविष्णो, सुपथा पुनरावृत्तिशून्येन अर्चिरादिना मार्गेण राये मोक्षाख्यवित्ताय अस्मान् त्वं नय । हे देव, विश्वानि अस्मद्योग्यसम्पूर्णमोक्षाय पर्याप्तानि वयुनानि ज्ञानानि त्वं विद्वान् ज्ञातवानसि । अस्मान् जुहुराणमल्पीकुर्वत् भवजनकत्वेन मोक्षप्रतिबन्धकम् । एनः पापं प्रारब्धम् । अस्मत् अस्मत्सकाशात् । युयोधि वियोजय । वयं तु ते नमइत्युक्तिं विधेम, न तु प्रतिकर्तुं शक्नुमः ॥ १८॥

विद्याधीशार्यशिष्येण नरसिंहेन भिक्षुणा ।
प्राकाशि सुखबोधार्थं प्रीयतां तेन माधवः ॥

इति श्रीविद्याधीशतीर्थशिष्यनृसिंहभिक्षुविरचिता
ईशावास्यखण्डार्थप्रकाशिका समाप्ता

अनन्त- अग्निप्रतीकं हरिं प्रार्थयते- **अग्ने इति ॥** अगं देहं अप्रधानत्वेन जगद्वा नयतीत्यग्निः हे अग्ने । सुपथा पुनरावृत्तिरहितमार्गेण । अस्मान् राये मोक्षवित्ताय नय । हे देव विश्वानि पूर्णानि मोक्षं साधयितुं समर्थानि । वयुनानि भवान् विद्वान् । प्रारब्धावद्यस्य कथं मुक्तिरित्यत आह- **युयोधीति ॥** अस्मान् जुहुराणं अल्पीकुर्वत् जननादिसम्पादकं एनः पापम् । अस्मत् अस्मत्तः । युयोधि वियोजय । ते भूयिष्ठां भक्त्यादियुक्तत्वेन बह्वीम् । नम उक्तिं नमश्शब्दम् । विधेम उच्चरिष्यामः । इतः परं प्रत्युपकारं कर्तुं न शक्नुम इति भावः ॥

रामादिसर्वदेवेष्टसम्पादनसुरद्रुमम् ।
भक्तसंस्तुत्यवश्याय मिहिरं नृहरिं नुमः ॥

॥ इत्यनन्तभट्टविरचिता याज्ञीयमन्त्रवृत्तिः समाप्ता ॥

कृष्ण- हिरण्मयेनेत्याद्येतावता प्रबन्धेन कृतश्रवणादिना पुरुषेण साक्षात्कारोपयोगितया भगवत्प्रार्थना कार्येति तत्प्रकारमुक्तम् । अथ प्राप्तसाक्षात्कारेणापि प्रणिना मोक्षार्थं भगवत्प्रार्थनं कार्यमिति भवेनाग्निप्रतीकस्थभगवत्प्रार्थनाप्रकारमाह- **अग्ने नयेति** ॥

अग्ने, नय, सुपथा, राये, अस्मान् ,विश्वानि, देव, वयुनानि, विद्वान्, युयोधि, अस्मत्, जुहुराणं, एनः, भूयिष्ठां, ते, नमउक्तिं, विधेम । इति पदच्छेदः ।

सुपथा राये अस्मानित्यत्र 'राये स इन्द्रपूर्वश्चाकारपरे' इति सूत्रेण न अकारलोपः । तदर्थस्तु चकाराकृष्टे अस्मान् ग्रहणे अकारपरे वर्तमानः राये परः इन्द्रपूर्वोऽकारो न लुप्यते इति । अग्ने हे देव भवानेव विश्वानि वयुनानि विद्वान् अतः अस्मान् सुपथा राये नय । जुहुराणं एनः अस्मत् युयोधि ते भूयिष्ठां नमउक्तिं विधेम इत्यन्वयः ।

अग्ने अगं देहं गुणभूतं वा जगत् नयति प्रेरयतीति व्युत्पत्त्या अग्निपदमुख्यार्थः सन् अग्नौ विद्यमान हे देव हरे, भवान् विश्वानि सम्पूर्णानि वयुनानि मदीयज्ञानानि विद्वान् वेद । अतः तस्मात्कारणत् अस्मान् सुपथा पुनरावृत्तिरहितेन अर्चिरादिमार्गेण राये मोक्षाख्यवित्ताय नय प्रापय। प्रारब्धकर्मबद्धस्य कथं मोक्ष इत्यत आह- **युयोधीत्यादिना** ॥ अत्रास्मानित्यस्यानुषङ्गः । अस्मान् अल्पीकुर्वत् जुहुराणं एनः पापमनिष्टं कर्मेति यावत् । अस्मत् अस्मत्तः 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' (सि.कौ.५८७) इति पञ्चमी । युयोधि वियोजय । 'युयु वियोगे' लुग्विकरणम् । वयं तु ते तुभ्यं भूयिष्ठां भक्तिज्ञानोपेततया बहुलां नमउक्तिं नम इत्युक्तिं विधेम कुर्मः । उक्तिपदप्रयोगात् त्वामेव अनुसरामः, न तु त्वत्प्रतीपं कुर्म इति भवो बोध्यः ॥ २० ॥

नारदप्रभृतिध्येयो नारदप्रतिमप्रभः ।
ईशस्तोषाय मे भूयादीशावास्यप्रभाकृतेः ॥

॥ इति श्रीमद्वेदव्यासपादाराधकेन गुहपुरवासकृष्णशर्मणा रचितायामुपनिषत्प्रभायां ईशावास्योपनिषत्प्रभा समाप्ता ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

मन्त्रानुक्रमणिका

परिशिष्टम्

उपनिषत्

अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ॥

(बृ.उ ६.४.१०)

भा.बो- एवं यथावत्परमात्मादिज्ञानं भगवत्प्रसादद्वारा मोक्षसाधनमित्युक्तम् । न केवलमेतावत् । किंनाम अन्यथाज्ञाननिन्दासमुच्चितमेवेति भावेन यथावज्ज्ञानस्येवान्यथाज्ञाननिन्दाया अप्यावश्यकत्वोपपादनायान्यथाज्ञानानिन्दनस्य अन्यथाज्ञानापेक्षयाधिक्येनानर्थसाधनत्वं मन्त्रेणाह- **अन्धन्तम इति** ॥ ये अविद्यां विरुद्धविद्यां मिथ्याज्ञानं तद्विषयमन्यथाकारं ब्रह्मनिर्गुणत्वादिकमुपासते ते अन्धन्तमः प्रविशन्ति । ये विद्यायां यथार्थज्ञाने एव रताः नत्वन्यथाज्ञाननिन्दां कुर्वन्ति ते ततोऽन्यथोपासकाद्भूय इव किञ्चिद्विशेषेण तमः प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

भाष्यम्

अन्यथोपासका येऽस्य ते यान्ति ह्यधरं तमः ।
ततः किञ्चिद्विशेषेण दुर्ज्ञानस्याविनिन्दकाः॥

सम्यगाचार्यवचनमवि(व)ज्ञाय विरोधिनि ।

सत्त्वबुद्धिं यतः कुर्युस्ततस्तेऽधिकपापिनः ॥
अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनो हि दोषवान् ॥

(बृ.भा. ६.४.१०)

भा.बो- अन्धन्तमः प्रविशन्तीति मन्त्रमप्रतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे- **अन्यथेति** ॥ श्रुतावविद्यापदं विषयिवाचकं विषयस्यान्यथाकारस्य लक्षकमित्यभिप्रेत्य 'अविद्यामुपासते' इत्येतत् 'अन्यथोपासकाः' इति व्याख्यातम् । ततः अन्यथोपासकप्राप्यतमसः । 'भूय इव' इत्यस्यार्थमाह- **किञ्चिद्विशेषेणेति** ॥ श्रुतावुशब्दोऽवधारणार्थो विद्यायामित्यनेन सम्बध्यते ।

तेन विद्यायां यथार्थज्ञान एव रताः नत्वन्यथाज्ञाननिन्दां कुर्वन्तीत्येषोऽर्थो लभ्यते । अत उक्तम्- **दुर्ज्ञानस्याविनिन्दका इति** ।। अन्यथोपासकापेक्षया दुर्ज्ञानाविनिन्दाकाः किञ्चिद्विशेषेण तमो यान्तीति कुत इति चेन्न । तदपेक्षया तेषामधिकपापित्वात् । तदपिं कुतः? उभयोरपि दुर्ज्ञानाविनिन्दकत्वाविशेषादित्यत आह- **सम्यगिति** ।। विद्यायां रता इत्युक्तत्वेन तेषां समीचीनाचार्योपदेशस्तावत्प्राप्तः । सम्यगाचार्यवचनं ब्रह्मनिर्गुणत्वादिनिन्दापरं सम्यगबाधितार्थमविज्ञायाचार्योक्तार्थविरोधिनि ब्रह्मनिर्गुणत्वादौ सत्त्वबुद्धिं यतः कुर्युस्ततस्ते अन्यथोपासकापेक्षया अधिकपापिन इत्यर्थः ।।

नन्वन्यथोपासका अपि ब्रह्मनिर्गुणत्वादौ सत्त्वबुद्धिकारिण एव ततः कथं ते अधिकपापिन इत्यत आह- **अप्राप्तत्यागिन इति** ।। अन्यथोपासकोऽह्यप्राप्तत्यागी तस्य विद्यारतत्वाभावेन समीचीनाचार्योपदेशाभावे दुर्ज्ञाननिन्दनस्याप्राप्तत्वात् । अयं तु प्राप्तनिष्ठाहीनः सम्यगाचार्योपदेशे प्राप्ते दुर्ज्ञाननिन्दने निष्ठाशून्यत्वात् अप्राप्तत्यागिनः प्राप्तनिष्ठाहीनो ह्यधिकदोषवानिति । आचार्योपदेशाभावेन अप्राप्तनित्यकर्मादित्यागिनः आचार्योपदेशादिना प्राप्तनित्यकर्मादौ निष्ठाहीनो दोषवानिति लोकप्रसिद्धमिति हिशब्देन दर्शयति ।। १० ।।

उपनिषत्

अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसो बुधो जनाः ।।

(बृ.उ ६.४.११)

भा.बो- ननु भगवज्ज्ञानं कदा सम्पादनीयमिति चेत् सम्यज्ज्ञानिन्युपदेष्टरि सत्येव अन्यथानर्थसद्भावादिति भावेन तत्र मन्त्रमाह- **अनन्दा इति** ।। यद्वा न केवलमन्यथाज्ञानिनस्तदनिन्दकस्य च तमःप्राप्तिः किन्तु गुरूपदेशोल्लङ्घिनश्च अतो भगवदुपदेष्टरि सति भगवत्स्वरूपं ज्ञातव्यमेवेति भावेन तत्र मन्त्रमाह- **अनन्दा इति** ।। बुधः बोधयतीति भुत् ज्ञानी तस्मात् ज्ञानिनः ये भगवत्स्वरूपमविद्वांसो जनाः ते प्रेत्य अन्धयतीत्यन्धेन तमसा आवृताः अनन्दा सुखविरुद्धदुःखरूपाः ते प्रसिद्धा ये लोकाः तानभिगच्छन्तीत्यर्थः ।। ११ ।।

भाष्यम्

नित्यदुःखस्वरूपत्वादनन्दं तत्तमो मतम् ।
बोधके विद्यमानेऽपि ये विदुर्न परं हरिम् ।।
तेऽपि यान्ति तमो घोरं नित्योद्रिक्तासुखात्मकम् ।।
इत्यादि च ।।

बुधः सकाशेऽप्यविद्वांस इत्यर्थः ।।

बोधनाज्ज्ञानवान्भुत्स्यात्तत्सकाशाच्च ये हरिम् ।
न विदुस्ते तमो यान्ति सर्वदुःखात्मकं परम् ।।
(बृ.भा. ६.४.११)

भा.बो- अनन्दा इत्युक्तानन्दशब्दार्थमाह- **नित्येति** ।। नन्दः सुखम् । नञो विरुद्धार्थत्वेन अनन्द इति तद्विरुद्धं दुःखमुच्यते । मुख्ये सत्यमुख्यग्रहणायोगान्नित्यदुःखस्वरूपत्वादित्युक्तम् । इदानीम् 'अनन्दा नाम ते लोकाः' इति मन्त्रं व्याचष्टे- **बोधक इति** ।। अविद्वांसो बुध इत्यस्य 'बोधके विद्यमानेऽपि ये विदुर्न परं हरिम्' इति कथं व्याख्यानम् । ततः तस्याप्रतीतेरित्यतस्तद्व्याचष्टे- **बुध इति** ।। ननु बुध इत्यस्य प्रथमान्तत्वात् कथं बुधः सकाशेऽपीत्युक्तमित्यतः षष्ठ्यन्तमेव तदित्यभिप्रेत्य तन्मन्त्रव्याख्यानरूपं स्पष्टं प्रमाणमाह- **बोधनादिति** ।। ११ ।।

उपनिषत्

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ।। (बृ.उ ७.१५.१)

भा.बो- हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयम् । पिबति रसान् त्रायते च जगदिति पात्रम् । तेन हिरण्मयेन पात्रेण सूर्यमण्डलेन सत्यस्य सद्गुणपूर्णस्यादित्यमण्डलान्तर्गतस्य तव मुखं वपुः पिहितमस्ति । हे पूषन् तद्वपुः सत्यधर्माय त्वद्विषयध्यानादिमते मह्यं दृष्टये मम त्वद्दर्शनसिध्यर्थमिति यावत् । अपावृणु अपगतावरणं कुरु ।। १ ।।

भाष्यम्

सूर्यमण्डलनाम्ना तु पात्रेण स्वमुखं हरिः ।
पिधायैव जगत्सर्वं पश्यत्यमितविक्रमः ॥
उदकं पीयते तेन तमसस्त्रायते जगत् ।
यतोऽतः पात्रमुद्दिष्टं विद्वद्भिस्सूर्यमण्डलम् ॥
पूषा पूर्णत्वतो विष्णुर्दृष्टये विष्णुधर्मिणः ।
स्वमुखं प्रकाशयेत् .... ॥ १ ॥

भा.बो- एवं पूर्वोक्तविद्यासु भगवदुपासनं तत्साक्षात्कारद्वारा मोक्षसाधनमित्युक्तं तत्रेश्वरसाक्षात्कारो नोपासनामात्रेण भवति । नापि मोक्षः साक्षात्कारमात्रेण किन्तु भगवत्प्रसादादेवेत्यतः कृतोपासनेन साक्षात्कारार्थं प्राप्तसाक्षात्कारेणापि मोक्षार्थं भगवत्प्रार्थनं कार्यं तत्प्राकरप्रदर्शनार्थं हिरण्मयेन पात्रेण इति ब्राह्मणमारभ्यते । तत्र सगुणब्रह्मप्राप्त्यर्थमेकऋष्यादि-शब्दाभिधेयमादित्यं प्रति मार्गयाचनमनेन क्रियत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय ब्राह्मणं प्रमाणेन व्याचष्टे- **सूर्यमण्डलेति** ॥ मुखमिति समस्तविग्रहोपल-क्षणम् । यदि हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्य मुखमपिहितं तर्हि तस्यान्यविषयज्ञानं न स्यादित्याशङ्कां परिहरति- **जगत्सर्वमिति** ॥ नन्वेतद्विरुद्धमित्यत आह- **अमितविक्रम इति** ॥ सूर्यमण्डले पात्रशब्दं निर्वक्ति- **उदकमिति** ॥ 'तत्त्वं पूषन्नपावृणु' इति वाक्यं व्याचष्टे- **पूषेति** ॥ पुष पुष्टाविति धातोः । यथाभूतस्य धर्मस्यानुष्ठाता सत्यधर्मेति व्याख्यानमसत् । सत्यस्यापिहितमिति सत्यशब्देन विष्णोः प्रकृतत्वेन प्रकृतपरित्यागापत्तेरिति भावेन तदर्थमाह- **विष्णुधर्मिण इति** ॥ विष्णुं धारयतीति विष्णुधर्मी तस्येत्यर्थः । नच विष्णोरनाधारत्वात् कथमेवं व्याख्यानम्? विष्णुं हृदये धारयतीति व्याख्यानात् । हृदये विष्णुधारणञ्चादरनैरन्तर्योपेतं तद्ध्यानादिकमेव तच्च भक्तस्यैव सम्भवतीति विष्णुधर्मीति विष्णुभक्त एवोच्यते अत एवोक्तमन्यत्र 'सत्यधर्माय भक्ताय' इति । अनेन श्रुतौ सत्यधर्मायेति चतुर्थी षष्ठ्यर्थेत्युक्तं भवति । यद्यपि मन्त्रे अपावृण्विति प्रार्थनं अत्र प्रकाशयेदिति स्वरूपकथनं तथापि मन्त्रतात्पर्यमात्रोक्तिरित्यदोषः ॥ १ ॥

उपनिषत्

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः । यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ २ ॥

भा.बो- हे पूषन्, एकर्षे, यम, सूर्य, प्राजपत्य मदीयान् रश्मीन् व्यूह तेजश्च समूह स्वरूपं बाह्यञ्च मदीयं ज्ञानं विस्तारयेति यावत् । तथाच यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते प्रसादादहं पश्यामि । असुः प्राणः तस्मिन्नसौ स्थितो यः पुरुषः सोऽसावहेयत्वेनासुत्वमेयत्वाभ्यां अहमस्मिनामकः तञ्च पश्यामीति वाक्यशेषः॥ २ ॥

भाष्यम्- ....एकं नान्यथा तु कथञ्चन ।
नान्यो यत्तादृशो ज्ञाता तस्मादेकऋषिर्हरिः ॥
यमो नियमनात्प्रोक्तः सूर्य ऊरीकृतेरयम् ।
ज्ञेयः प्रजापतेरेव प्राजापत्यस्ततः स्मृतः ॥
प्राणे स्थितो यः पुरुषः सोऽसावहमिति स्मृतः ।
अहेयत्वादसुत्वाच्च मेयत्वाच्चास्मिनामकः ॥ २ ॥

भा.बो- एकं प्रधानम् । अन्यथा विष्णुधर्मित्वाभावे पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्येत्यत्र पूषन्नित्यस्य व्याख्यातत्वादितरान् शब्दान्व्याचष्टे- **नान्य इति** ॥ एकं प्रधानं ऋषिर्ज्ञानं यस्यासावेकऋषिः यथोक्तं 'प्रधानज्ञानरूपत्वाद्विष्णुरेक-ऋषिः' इति । ज्ञानस्य प्राधान्यञ्च तत्सदृशज्ञानान्तरराहित्यमित्यभिप्रेत्यैवमुक्तम् । नियमनात् 'सर्वस्य' इति शेषः ऊरीकृतेरुदकस्य, स्वभक्तस्य वाङ्गीकृतेः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्यायं प्राजापत्य इत्यभिसन्धाय सम्बन्धो दर्शितः । प्रजापतेरेव ज्ञेय इति । 'विशेषेण' इति शेषः । 'योसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि' इत्यत्र द्विरसाविति किमर्थमुच्यत इति शङ्कां निवारयंस्तद्व्याचष्टे- **प्राण इति** ॥ एकस्यासावित्यस्यार्थः प्राण इति । ननु यद्यसुः प्राणस्तस्मिन्नसावित्यर्थः स्यात्तर्हि एतदनन्वितं स्यात् क्रियापेक्षत्वादधिकरणस्येत्यतः क्रियाध्याहारेणान्वयं दर्शयति- **स्थित इति** ॥ असावसाविति वीप्सार्थतया किं न व्याख्यायत

इति चेन्न । एवं व्याख्याने विष्णोः प्राणाख्यप्रतीकस्याप्युक्तिलाभात् ॥ अहेयत्वादिति ॥ न हीयत इत्यहमित्यर्थः ॥२॥

उपनिषत्

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ॥
ओम् क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर
ओम् क्रतो स्मर कृतꣳ स्मर ॥३॥

भा.बो- ननु मुख्यप्राणान्तर्गतस्य भगवतस्सोऽहमस्मीति नित्यास्तित्वं कल्याणतमत्वञ्चोक्तं तदयुक्तम् । मुख्यप्राणदेहस्य भस्मान्तत्वदर्शनात् । देहनाशे च तदन्तर्गतजीववन्मरणाद्यवश्यम्भावादित्याशङ्क्याह ॥ **वायुरनिलमिति** ॥ अनिलं अमृतं लिङ्गव्यत्ययो, विभक्तिव्यत्ययो वा यद्यपीदं शरीरं भस्मान्तं तथापि तदन्तर्गतस्य परमेश्वरस्य न मरणादिदोषप्रसङ्गः । कुतः? अनिलः परमेश्वराश्रितवायुरपि यदाऽमृतः अथ तदा परमेश्वरोऽमृत इति किमु वक्तव्यमिति तदमृतत्वस्य कैमुत्यसिद्धत्वादित्यर्थः ॥

अथ प्रणवप्रतीकं भगवन्तं प्रार्थयते- **ओमिति** ॥ ओम् ओतत्वादिगुणयुक्त क्रतो ज्ञानरूप मां स्मर मया कृतं ध्यानादिकं स्मर । अभ्यासस्तात्पर्यार्थः । नित्यज्ञानस्वरूपस्य विष्णोः भक्तविषयकस्मरणं नाम तदनुग्रहोन्मुखत्वमेव नतु संस्कारकारणकं ज्ञानमिति ध्येयम् । यथोक्तम्-

भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः ।
अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्यत्किंचिदिष्यत इति ॥

भाष्यम्

अदोषत्वाद इत्युक्तो वायुस्तन्निलयो यतः ।
अनिलं तत एवासावमृतं चेति कीर्त्यते ॥

तदाश्रयोऽपि ह्यमृतः किमु साक्षात् स्वयं हरिः ।
क्रतुश्च ज्ञानरूपत्वात् स एव हि जनार्दनः ॥३॥

भा.बो- 'वायुरनिलममृतम्' इति वाक्यमेवम्भूतस्य मे शरीरपाते सति तत्स्थो वायुराध्यात्मिकः प्राणः अनिलं बाह्यं वायुं अमृतमाधिदैविकं प्रति गच्छतु । अथेदं शरीरं भस्मान्तं सत् पृथिवीं प्रति यात्विति परैर्व्याख्यातं तदसत् । अवश्यम्भाविन्यर्थे प्रार्थनायोगात् । प्रकरणादप्युपपत्तेर्बलीयस्त्वात् । अतो लिङ्गव्यत्ययेन विभक्तिव्यत्ययेन वा समानाधिकरणान्येतानि पदानि । ननु तर्हि 'वायुरनिलम्' इति पुनरुक्तिरित्यत आह- **अदोषत्वादिति** ॥ अ इत्युक्तः । हरिरिति वर्तते । यतो वायुस्तन्निलयः स हरिरेव निलं निलय आश्रयो यस्यासौ तन्निलयः तत एवानिलमिति कीर्त्यत इत्यर्थः । 'अमृतं चेति कीर्त्यते' 'अतिरोहितविज्ञानात्' इति शेषः । ननु विष्णुप्रार्थनप्रकरणे वायोरनिलत्वामृतत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह- **तदाश्रय इति** ॥ स हरिराश्रयो यस्यासौ तदाश्रयः । तथाच कैमुत्येनेश्वराश्रिततत्वमुच्यत इति नासङ्गतिरिति भावः । 'ओम् क्रतो स्मर' इत्युक्तक्रतुशब्दं निर्वक्ति- **क्रतुश्चेति** ॥ 'क्रतुर्मनीषा' इत्यभिधानादित्यर्थः ॥३॥

उपनिषत्

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥४॥

भा.बो- एवं साक्षात्कारप्रार्थनानन्तरमग्निप्रतीकं भगवन्तं मोक्षं प्रार्थयते- **अग्न इति** ॥ हे अग्ने अस्मान् सुपथा पुनरावर्तिवर्जितेनार्चिरादिमार्गेण राये मोक्षाख्यवित्ताय नय । कुतः? हे देव अस्मदनुष्ठितानि विश्वानि सम्पूर्णानि मोक्षाय पर्याप्तानीति यावत् । वयुनानि ज्ञानानि भवान्वेद प्रारब्धकर्मप्रतिबद्धस्य कथं मोक्ष इत्यत उक्तम्- **युयोधीति** ॥ अस्मज्जुहुराणं अस्मानल्पीकुर्वत् संसारे परिवर्तयदिति यावत् । एनः पापमनिष्टं कर्मेति यावत् । अस्मद्युयोधि अस्मत्तो वियोजय । वयं ते तुभ्यं भक्तिज्ञानाभ्यां भूयिष्ठां नम इत्युक्तिं विधेम नतु तत्प्रतिकर्तुं शक्नुम इत्यर्थः ॥

भाष्यम्

सोऽग्निरङ्गप्रणेतृत्वाद्विश्वज्ञानविदां वरः ॥ इति च ॥

जुहुराणमल्पं कुर्वत् । न वा अहमिमं जानातीतिवत् सर्वत्राप्यहंशब्दोऽहेयत्ववाच्येव ॥४॥

भा.बो- 'अग्ने नय' इत्यग्निशब्दं व्याचष्टे- **सोऽग्निरिति** ॥ अगं शरीरमप्रधानं जगद्वा नयतीत्यग्निरित्यर्थः । विश्वानि वयुनानि विद्वानित्यस्यार्थमाह- **विश्वेति** ॥ 'त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वम्' इति प्रयोगाद्वयुनशब्दो ज्ञानवाचीति भावेन विश्वज्ञानेत्युक्तम् । जुहुराणं कुटिलमित्यन्यथाप्रतितिनिरासाय तदनूद्य व्याचष्टे- **जुहुराणमिति** ॥ अन्यथा 'यदस्मान्कुरुतेऽत्यल्पांस्तदेनोऽस्मद्वियोजय' इति वचनविरोधादिति भावः । तस्योपनिषदहमित्यत्र 'योऽसावसौ पुरुषः सोहमस्मि' इत्यत्र च अहं शब्दोऽहेयत्ववाचीत्युक्तं तदुपपादयति- **नवेति** ॥ अत्राहंशब्दस्याहेयत्ववाचित्वं प्रागेवोपपादितम् ॥४॥

॥ समाप्तं परिशिष्टम् ॥

ನಮ್ಮ ಪ್ರಕಾಶನಗಳು

ಸಂಸ್ಕೃತ	1.	ಮಾಂಡೂಕ್ಯೋಪನಿಷತ್ ಭಾಷ್ಯ	75.00
	2.	ಸದಾಚಾರಸ್ಮೃತಿ	10.00
	3.	ಮಂತ್ರಸ್ತೋತ್ರಸಂಗ್ರಹಃ	15.00
	4.	ರುದ್ರವ್ಯಾಖ್ಯಾನ	30.00
	5.	ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾಸ್ತುತಿ	06.00
	6.	ಗರುಡ ಪುರಾಣ	80.00
	7.	ಸ್ಮೃತ್ಯರ್ಥಸಾಗರ	100.00
	8.	ಕೃಷ್ಣಾಮೃತಮಹಾರ್ಣವ	100.00
	9.	ಅಥರ್ವಣೋಪನಿಷತ್	150.00
	10.	ಶ್ರೀಮನ್ನ್ಯಾಯಸುಧಾ	3000.00
	11.	ಮಹಾಭಾರತ ತಾ. ನಿರ್ಣಯ	320.00
	12.	ತಂತ್ರಸಾರೋಕ್ತ ಮಂತ್ರವ್ಯಾಖ್ಯಾನಮ್	75.00
	13.	ಈಶಾವಾಸ್ಯೋಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯಮ್	75.00
ಕನ್ನಡ	1.	ಪೂಜಾರಹಸ್ಯ	ಅಚ್ಚಿನಲ್ಲಿ
	2.	ಶ್ರೀಸತ್ಯಪ್ರಮೋದ ವಿಜಯ	25.00
	3.	ಶ್ರೀಸತ್ಯನಿಧಿವಿಲಾಸ	60.00
	4.	ವಿಷ್ಣುಸ್ತುತಿ	06.00
	5.	ವಾದಾವಲೀ	150.00
	6.	ಪುರುಷಮತದ ಪಕ್ಕಿ	80.00
	7.	ಸಂಧ್ಯಾರಹಸ್ಯ	15.00
	8.	ಜಿಜ್ಞಾಸೆ	40.00
	9.	ಸತ್ಯಾತ್ಮಸುಧಾ	40.00
ಇಂಗ್ಲಿಷ್	1.	ನ್ಯಾಯಸುಧಾ ಭಾಗ 2	150.00
	2.	ನ್ಯಾಯಸುಧಾ ಭಾಗ 3	120.00
	3.	ದಿ ಕ್ವೆಸ್ಟ್	50.00
	4.	ವಿಷ್ಣು	50.00
	5.	ಸತ್ಯಾತ್ಮಸುಧಾ	50.00
ತಮಿಳು	1.	ಪೂಜಾರಹಸ್ಯ	25.00
	2.	ಸಂಧ್ಯಾರಹಸ್ಯ	20.00
ತೆಲುಗು	1.	ಸಂಧ್ಯಾರಹಸ್ಯ	20.00
	2.	ಬಳಿತ್ಥಾಸೂಕ್ತ	10.00
	3.	ಪೂಜಾರಹಸ್ಯ	100.00
ಹಿಂದಿ	1.	ಸಭಾಸಾರ ಸಂಗ್ರಹ	225.00
	2.	ಸಿವಲ್ ಸೂಟ್	225.00
	3.	ಸುಮಧ್ವವಿಜಯ	175.00